ئۇيغۇرلار شەرقتە ۋە غەربتە

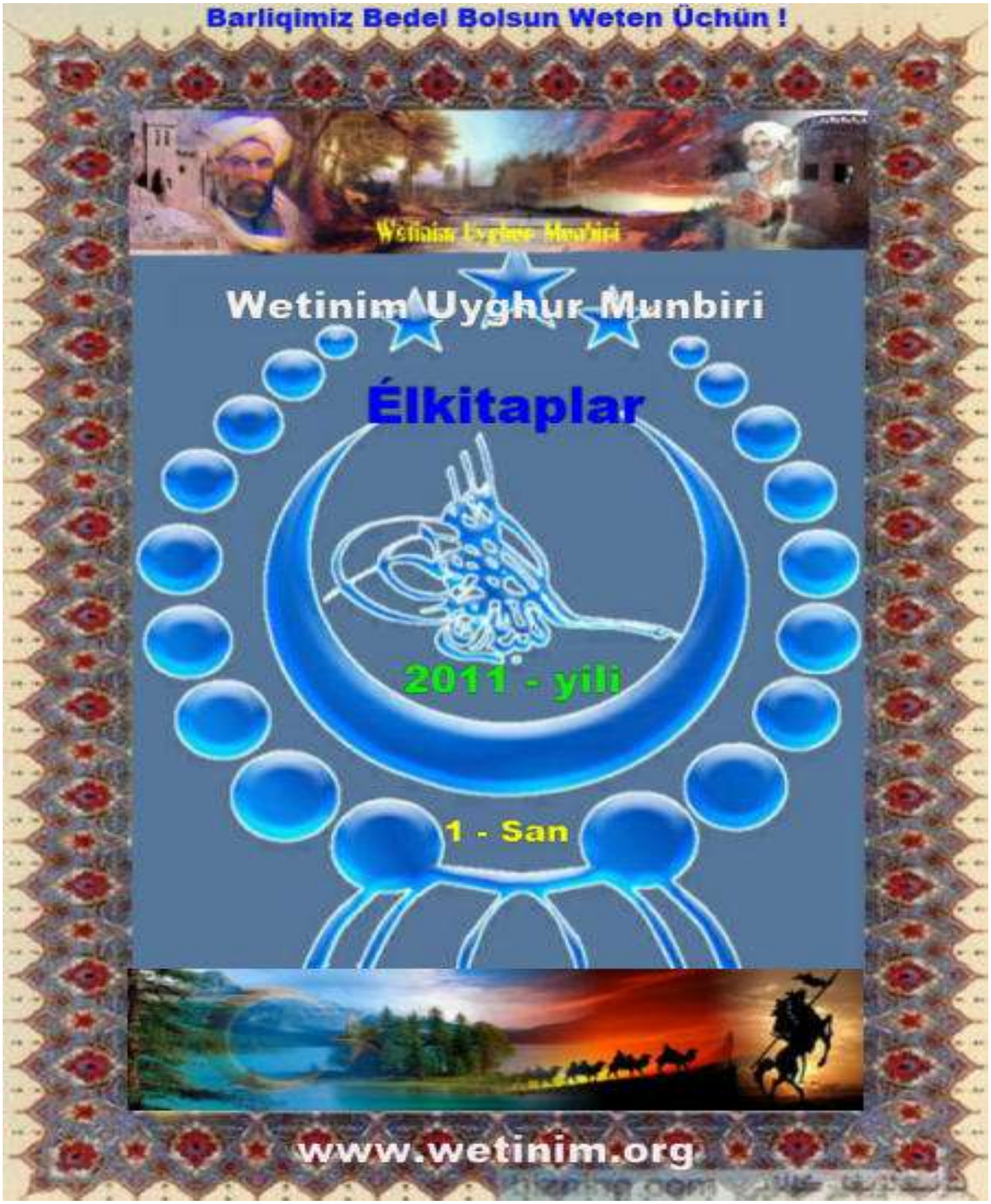

www.wetinim.org

غەيرەتجان ئوسمان

ئۇيغۇرلار شەرقتە ۋە غەربتە

غەيرەتجان ئوسمان 1958-يىلى 6-ئاينىڭ 25-كۈنى قەشقەر شەھىرىنىڭ يۇقىرىقى قازئېرىق كەنتىدە ئوقۇتقۇچى ئائىلىسىدە تۇغۇلغان. ئۆز يېزىسىدا باشلانغان ۋە ئوتتۇرا مەكتەپلەرنى تاماملاپ، 1975-1977 يىللىرى يېزىغا چۈشۈپ دېھقانچىلىق ئەمگىكىگە قاتناشقان. 1978-يىلدىن 1983-يىلغىچە شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئەدەبىيات فاكۇلتېتىنىڭ ئۇيغۇر تىل-ئەدەبىيات كەسپىدە ئوقۇغان. ئوقۇشنى تاماملىغاندىن بۇيان ئۆز فاكۇلتېتىدا ئوقۇتقۇچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىپ كېلىۋاتىدۇ. 1994-يىلى دوتسېنتلىق ئۇنۋانىغا ئېرىشتى. ئۇ ھازىر ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى ساھەسى بويىچە ماگىستىر ئاسپىرانت يېتەكچى ئوقۇتقۇچىسى.

غەيرەتجان ئوسمان «ئالىي مەكتەپ تىل-ئەدەبىيات ئاساسلىرى»، «ئۇيغۇر ئەدەبىيات تارىخى» (خەنزۇچە) قاتارلىق دەرسلىكلەرنى ۋە «جۇڭگودىكى دىن ۋە ئەپسانىلىرى قامۇسى»، «غەربىي يۇرت ئەدەبىياتى ماقالىلەر توپلىمى»، «جۇڭگو تارىخىدىكى ئاز سانلىق مىللەتلەر قەھرىمانلىرى قامۇسى»، «غەربىي يۇرت ئەدەبىيات ماقالىلەر توپلىمى»، «جۇڭگو تارىخىدىكى ئاز سانلىق مىللەتلەر قەھرىمانلىرى شەجەرىسى» قاتارلىق كىتابلارنى تۈزۈشكە قاتناشقان. ئۇ تۈزگەن «ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى تارىخى» ناملىق كىتابى ش ئۇ ئا ر ئالىي مائارىپ بويىچە ئۆزلۈكىدىن ئۆگىنىدىغانلارنىڭ دەرسلىكى سۈپىتىدە نەشر قىلىنغان. ئۇنىڭدىن باشقا «ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى ئەدەبىياتى

ھەققىدە تەتقىقات» ناملىق كىتابى (خەنزۇچە)، «ئۇيغۇر خەلق رىۋايەتلىرى ـ تارىخىي شەخسلەر» ناملىق كىتابى نەشر قىلىنغان.

ئۇ مەملىكەتلىك بەش قېتىملىق، خەلقئارالىق ئۈچ قېتىملىق ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنىغا قاتنىشىپ ماقالە ئوقۇغان. جۈملىدىن 1998 ـ يىلى كۈزدە ياپونىيە فۇكۇئوكا مائارىپ ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ تەكلىپىگە بىنائەن ياپونىيىگە بېرىپ ئىلمىي ماقالە ئوقۇغان ۋە زىيارەتتە بولغان.

غەيرەتجاننىڭ ئىلمى ئىزدىنىشلىرى 1980 ـ يىلىدىن باشلاپ مەتبۇئاتلاردا ئېلان قىلىنىشقا باشلىغان. ھازىرغىچە ئۇنىڭ ئۇيغۇرچە، خەنزۇچە ۋە چەت ئەل تىللىرىدا 100 پارچىدىن ئارتۇق ماقالىسى ئېلان قىلىنىپ جامائەت بىلەن يۈز كۆرۈشكەن.

ئۇيغۇرلار شەرق ـ غەرب بىلەن بولغان مەدەنىيەت ئالاقىسى توغرىسىدا دۆلەت ئىچى ۋە سىرتىدىكى ئالىملار بەلگىلىك دەرىجىدە ئىزدىنىشلەر ئېلىپ بارغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇلار يەككە ۋە پارچە ھالەتتە بولغاچقا، كىشىلەرنى بىر پۈتۈن چۈشەنچىگە ئىگە قىلالمىغانىدى.

ئاپتور بۇ كىتابىدا بۇ باش تېمىنى ئوخشىمىغان ئۇسۇل ۋە شەكىل ئارقىلىق بىرقەدەر ۋە ئەتراپلىق يورۇتۇپ، ئۇيغۇرلارنىڭ شەرق ـ غەرب بىلەن بولغان ئالاقىسى ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا مەدەنىيىتىنى يارىتىش جەھەتتە قوشقان تۆھپىسىنى خېلىلا سىستېمىلىق ھالدا مۇھاكىمىگە قويغان.

بىرىنچى بۆلۈم

دىنىي چۈشەنچىلەر ۋە ئەدەبىي ئەسەرلەردە ئەكس ئەتتۈرۈلگەن
شەرق ـ غەرب مەدەنىيەت ئالاقىسى

1. دى، تۇران ئاتالغۇسى ۋە شەرق غەرب مەدەنىيەت ئالاقىسى

1) مەسىلىنىڭ قويۇلۇشى

ئۇيغۇر ۋە باشقا تۈركىي تىللىق مىللەتلەرنىڭ ھۆججەتلىرىدە «تۇران» دېگەن ئاتالغۇ بار. بۇ، ئۆز نۆۋىتىدە يەنە تاجىكچە ۋە ئەرەبچە ھۆججەتلەردە، جۈملىدىن ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخ ـ جۇغراپىيىسىدە دائىم كۆزگە چېلىقىدۇ.

پرولېتارىيات داھىيلىرىدىن ف. ئېنگېلس[1]، ئامېرىكىلىق مەشھۇر ئالىم مورگان [2] مۇ بۇ ئاتالغۇنى تىلغا ئالغان.

2) ئاتالغۇنىڭ مەزمۇن خاراكتېرى

تۇران ئاتالغۇسى تارىختىن بۇيان ئىككى خىل مەزمۇنغا ئىگە بولۇپ كەلدى. ف. ئېنگېلس «تۇران» ئاتالغۇسىنى جۇغراپىيىلىك نام سۈپىتىدە، «تۇرانىيلار» ئاتالغۇسىنى خەلقلەر — ئىنسان تۈركۈمى نامى سۈپىتىدە ئىشلەتكەن[3]. «بۈيۈك لۇغەت ۋە ئېنسىكلوپېدىيە»دە« «تۇران — تۈركىي تىللىق خەلقلەرنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئەڭ قەدىمكى يۇرتلىرىغا قەدىمكى ئىرانلىقلارنىڭ بەرگەن نامى[4] دېيىلگەن بولسا، «قۇتادغۇبىلىك» داستانىنىڭ مۇقەددىمىسىدە بۇ ئەسەرنى مۇشۇنداق نام بىلەن «تۇرانلىقلار»نىڭ ئاتايدىغانلىقى ئەسكەرتىلگەن[5]، يەنە يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ بۇ ئەسىرىنى خەنزۇچە تەرجىمە قىلغۇچىلارمۇ «تۇران — ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تۈركىي تىللىق خەلقلەر ياشايدىغان يۇرتلارنىڭ قەدىمكى نامى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ ياكى تۈركىي تىللىق خەلقلەرنى كۆرسىتىدۇ» [6]، دەپ ئىزاھات بېرىشكەن.

شاڭخەي تەرجىمە نەشرىياتى 1984 ـ يىلى «شاھنامە»نىڭ «رۇستەم ۋە سوھراپ» بابىنىڭ تەرجىمىسىنى نەشر قىلغاندا فىردەۋسى تىلغا ئالغان «تۇرپان» سۆزىنى تەرجىمان مۇنداق ئىزاھلىغان: «تۇران — ئەسلىي ئوتتۇرا ئاسىيادىن ئىبارەت كەڭ تېررىتورىيە ئىدى. بۇ يەرگە ئىران قەبىلىلىرى جايلاشقان، كېيىنچە بۇ يۇرتنى تۈركىي مىللەتلەر ئىگىلىگەن ۋە ‹تۈركىستان›غا ئۆزگەرتكەن. ‹شاھنامە›دە فىردەۋسى ‹تۇرانلار› بىلەن ‹تۈرك›لەر دېگەن ئىككى سۆزنى ئوخشاش مەنىدە قوللانغان».

ئالىم لى يوڭ بىرقەدەر كونكرېت پىكىر يۈرگۈزۈپ: «يېقىنقى ۋە ھازىرقى ئىلىم ساھەسى ‹تۇران› ئىبارىسىنى ئۇيغۇرلارغا مەنسۇپ بولغان تۈركىي تىللار ئائىلىسى، ھەتتا پۈتكۈل ئالتاي تىللىرى سىستېمىسىدىكى ئىنسانلار تۈركۈمىنىڭ ئومۇمىي نامى سۈپىتىدە قاراپ كەلدى» [7]، دەپ يېزىپ، «ئۆز تارىخىنىڭ مەلۇم باسقۇچلىرىدا نەچچە قېتىملاپ پۈتۈن مىللەتنىڭ قەلب ساداسىنى ياڭرىتىپ قورالىق، ھەيۋەتلىك ۋە شانلىق كۈرەش مۇساپىلىرىنى بېشىدىن كەچۈرگەن تۇرانلىقلار[8]» دېگەن شەكىلدە تارىخقا ياندىشىپ، ئۆز پىكرىنى يەنىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا قاراتمىلىققا ئىگە قىلغان.

چىڭگىزخان ئىستېلاسىدىن كېيىن ئوتتۇرا ئاسىيادا ئەڭ تەسىرلىك رول ئويناپ «يىپەك يولىدىكى بىرىنچى قاتاردىكى قەھرىمان» ۋە «يىپەك يولىدا تۇغۇلغان بىرىنچى قاتاردىكى شاھ» [9]، دەپ شۆھرەت قازانغان ئەمىر تۆمۈر (1333—1405) ئۆز ئۆگۈتلىرىدە «بىز كىم — مۈلكى تۇران، بىز كىم — مىللەتلەرنىڭ ئەڭ قەدىمكىسى ۋە ئەڭ ئۇلۇغى بولغان تۈركنىڭ باش بوغۇنى»[10]، دەپ ھەيۋە كۆرسىتىپ، «تۇران»نى بىر ئەل سۈپىتىدە بايان قىلغان. بۇ تارىختىكى كىشىلەرنىڭ بايانلىرى بولۇپ، ئۇنىڭغا پۈتۈنلەي جور بولۇش كېرەك دېگەن مەنتەقە چىقىرىلماسلىقى كېرەك، ئەلۋەتتە.

بۇ ئاتالغۇنىڭ قوللىنىلىشى دەسلەپتە قەدىمكى پارس ـ ئىران ھۆججەتلىرىدە ئۇچرايدۇ.
مىلادىيەدىن بۇرۇنقى خ ئەسىردىن مىلادىيەدىن بۇرۇنقى خىي ئەسىرگىچە بولغان ئارىلىقتا شەكىللىنىشكە باشلىغان ئىران زورو ئاستىر دىنىنىڭ مۇقەددەس كىتابى «ئاۋېستا» (ئاۋەستا) دا «تۇرا» ئىبارىسى تىلغا ئېلىنغان. ئۇنىڭدا يەنە «جەڭگىۋار تۇرالار» دېگەن ئىبارىمۇ كۆزگە

چىلىقىدۇ [11]. بۇ كىتابتىكى «تۇرا»، «تۇر»لار ساك (ساچا) ۋە ئىسكىف (سچيتھىا) لەرگە قارىتىلغان [12]. ساك ۋە ئىسكىفلەر بولسا ئىران قەبىلىلىرىنىڭ شىمالىدا، كەڭ ئوتتۇرا ئاسىيادا ياشىغان چوڭ بىر قەبىلىلەر ئىتتىپاقىنىڭ نامى بولۇپ، ئۇلار تەڭرىتاغلىرىنىڭ شىمالى ۋە جەنۇبى، تەكلىماكان ۋادىلىرىدا ياشىغان. پارسلارنىڭ كلاسسىك ئەسىرى «باھادىر زەرىرەگە مەرسىيە» (مىلادىيە ۋ —ۋى ئەسىرلەردە يازما شەكىلگە كەلگەن) دە، ئىرانغا قوشنا بولغان ھەم پارسلارنىڭ شىمالي چېگرىسى سۈپىتىدە تونۇلۇپ كەلگەن ئامۇ دەرياسىنىڭ ئۇ يېقىدىكى ئەل «تۇران» دەپ تەسۋىرلەنگەن.

«ئاۋېستا»دىكى مەركىزىي ۋەقەلىك ئىران قەبىلىلىرى بىلەن شىمالدىكى جەڭگىۋار كۆچمەن قوۋملارنىڭ ئۆزۈنغا سوزۇلغان جەڭگى ـ جېدەللىرى تەسۋىرلەنگەن. ئىران قەبىلىلىرىگە يېتەكچىلىك قىلغان سەردار ھىلاج، سوقرات، سىياۋۇش ۋە ئىسپەندىيارلار بولسا، شىمالدىكى قەبىلىلەرگە تۇر، ھۇشاڭ ۋە ئافراسياپلار باشچىلىق قىلغان.

«ئاۋېستا»دا «ئارجاسىب» دېگەن بىر قەھرىماننىڭ نامى تىلغا ئېلىنىدۇ ھەم ئۇ ئىران قەبىلىلىرىنىڭ ئەڭ كۈچلۈك رەقىبى سۈپىتىدە نۇرغۇن قوشۇنغا يېتەكچىلىك قىلىپ، ئىران قەبىلىلىرىنى ساراسىمىگە سالىدۇ. بۇ يەردىكى «ئارجاسىب» كېيىنكى مەنبەلەردە ئاساسەن «شاھنامە»دە) تىلغا ئېلىنغان «ئافراسياب» ئوبرازىنىڭ ئېپتىدائىي ئۇلگىسىدۇر [13]. ئەسىرىدە ««ئارجاسىب» بىننى ئافراسياب كىم، تۈرك پادىشاھى ئەردى»، «ئافراسياب — ھۇشاڭ بىننى تۇر بىننى فىرىدۇن ئوغلىدۇر» [14]، دەپ يازغان. «شاھنامە»دە ئارجاسىب نامى «ئافراسياب» شەكلىدە تىلغا ئېلىنغان ھەم ئۇ تۇران ئېلىنىڭ پادىشاھى، تۈركلەرنىڭ سەركەردىسى سۈپىتىدە كەيخۇسرەۋ، رۇستەم، سياۋۇش قاتارلىق ئىران سەرۋازلىرى بىلەن بولغان ئاجايىپ كەسكىن ئېلىشىشلىرىنى سۈرەتلىگەن.

دېمەك، «ئاۋېستا» دىكى «تۇرا»، «تۇر» نامى «باھادىر زەرىرەگە مەرسىيە» ۋە «شاھنامە» لەردىكى «تۇران» ئاتالغۇسىنىڭ دەسلەپكى شەكلى دەپ قاراش مۇمكىنچىلىكى بار. بۇنى بىرقانچە تەرەپتىن ئىسپاتلاشقا بولىدۇ:

بىرىنچى، «ئاۋېستا» دىكى «تۇرا»، «تۇر» لار ئىران قەبىلىلىرىنىڭ شىمالىدىكى زور بىر قەبىلىلەر ئىتتىپاقىغا قارىتىپ قوللىنىلغان. بۇ قەبىلىلەر ئەينى چاغدا ئوت-سۇ قوغلىشىپ، كۆچمەن تۇرمۇش كەچۈرىدىغان قەبىلىلەر بولۇپ، ئۇلارنىڭ ماكان-تېررىتورىيىسى مۇقىم شەكىللەنمىگەن. شۇڭا، بۇ نام ئۆز زامانىسىدا مۇئەييەن تېررىتورىيىنى ئىپادىلىمەي، بەلكى قەبىلە-قوۋم نامى شەكلىدە قوللىنىلغانلىقى ئەجەبلىنەرلىك ئەمەس.

ئىككىنچى، «ئاۋېستا» دەۋرىدىن كېيىن ئىرانلىقلار ئۆزلىرىنىڭ ئاساسلىق پائالىيەت رايونىنىڭ شىمالىدىكى چەكسىز تېررىتورىيىنى «تۇران»، دەپ ئۇ يەردە ياشىغان خەلقلەرنى «تۇرانلار» دەپ ئاتىغان. بۇ «تۇرا-تۇر» دىن «تۇران»نىڭ كېلىپ چىقىش ئېھتىمالى بارلىقىنى كۆرسىتىدۇ.

ئۈچىنچى، «ئاۋېستا» دا تىلغا ئېلىنغان «دىۋە كەبى»، «يالغانچى»، «رەزىللىك» دە ئۈچىغا چىققان «ئارجاسىب» نىڭ «شاھنامە» دە«تۇران شاھى» دەپ تەسۋىرلىنىشى «ئارجاسىب»نىڭ «جەڭگىۋار تۇرلار» دەپ ئاتالغان قوۋملارنىڭ يېتەكچىسى بولۇشى مۇمكىنچىلىكىنى، بۇنىڭ «تۇران شاھى ئافساجاسىب»نىڭ «جەڭگىۋار تۇرلار» دەپ ئاتالغان قوۋملارنىڭ يېتەكچىسى بولۇشى مۇمكىنچىلىكىنى، بۇنىڭ «تۇران شاھى ئافراسىياپ» دېگەن ئۇقۇم بىلەن مەزمۇنداش ئىكەنلىكىنى مۇقىملاشتۇرۇشقا بولىدۇ.

تۆتىنچى، «شاھنامە» دە ئافراسىياپ تۇران شاھى دېيىلىش بىلەن بىرگە «تۈركلەرنىڭ خانى» دېگەن ئۇقۇم تەڭ مەنىدە «تۇرا» تۈركلەرنىڭ بوۋىسى دەپ قارايدۇ، دېگەن مەزمۇندا پىكىر بايان قىلىنغان بولۇپ[15]، بۇ «تۇران» بىلەن «تۈرك»نىڭ «شاھنامە» قاتارلىق كىتابلاردا پاراللېل قوللىنىشىنىڭ رېئاللىقتىن ئانچە چەتنەپ كەتمىگەنلىكىنى، ئامۇ دەرياسىنىڭ شىمالىدىكى بىپايان تۈزلەڭلىكتە ياشىغان تۇرانلارنىڭ ئاساسىي قەبىلىلىرى دەۋرىنىڭ ئالمىشىشى، ئىنسانلارنىڭ تەرەققىياتى ھەم مىللەتلەرنىڭ كېلىپ چىقىش قانۇنىيىتىگە ماسلاشقان ھالدا كېيىنكى دەۋرىدىكى تۈركىي تىللىق قەبىلىلەر، جۈملىدىن ئۇيغۇرلارنىڭ كېلىپ چىقىشىنىڭ بىر تارماق مەنبەسى بولۇپ قالغانلىقىنى ئېنىقلىققا ئىگە قىلىدۇ.

بەشىنچى، كىشى ئىسىملىرىدىمۇ، مەسىلەن، ئەرلەر ئارىسىدا تۇر، تۇراخۇن، تۇران ئاخۇن، ئاياللار ئارىسىدا تۇخان (تۇرخان)، تۇراخان، تۇرانقىز، تۇرانخان دېگەنگە ئوخشاش ئىسىملار بار. بۇنىڭدىن تۇر، تۇرا، تۇران ئاتالغۇلىرىنىڭ تومۇرى ھەم مەزمۇنى ئوخشاش ئىكەنلىكىنى بىلگىلى بولىدۇ.

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تۇرمۇشىدا ئىستېمال قىلىنىۋاتقان بۇ ئىسىملارنىڭ يىلتىزىنى «‹ئاۋېستا› دەۋرى» دىن سۈرۈشتە قىلساق غەلىتىلىك ھېسابلانماس.

ئالتىنچى، مەھمۇد كاشغەرى «تۈركىي تىللار دىۋانى»دا «ئان ـ ئەن» قوشۇمچىلىرىنىڭ قوشۇلۇپ كۆپلۈك مەنىسىنى بىرىدىغانلىقىنى، شۇنىڭغا مۇناسىپ «ئەر»نىڭ كۆپلۈكى «ئەرەن»، «ئوغۇل»نىڭ كۆپلۈكى «ئوغلان» ئىكەنلىكىنى ئېيتقان[16]. مۇشۇ ئەھۋالغا قاراپ، «تۇر ـ تۇرا»نىڭ كۆپلۈك شەكلى «تۇران» بولۇشى ئېھتىمالغا خېلىلا يېقىن.

يەتتىنچى، پارسلارنىڭ ئەپسانە ـ رىۋايەتلىرىدە سۆزلەنگەن فېرىدۇن ۋە ئۇنىڭ ئوغۇللىرى توغرىسىدىكى مەزمۇنلارمۇ بەلگىلىك تولۇقلىما ماتېرىيالغا ئىگە قىلىدۇ. بىر خىل ئەپسانە ـ رىۋايەتتە ئېيتىلىشىچە، فېرىدۇن ئۆمرىنىڭ ئاخىرىدا پۈتۈن دۆلەتنى ئۈچ ئوغلىغا تەقسىم قىلىپ بېرىدۇ. چوڭ ئوغلى سېلمگە رۇم (ۋىزانتىيە) نى، ئوتتۇرانچى ئوغلى تۇرغا تۇران ۋە چىننى، كەنجى ئوغلى ھەلاجغا پۈتكۈل ئىراننى سۇيۇرغال قىلىپ بەرگەن[17]. بۇنىڭغا قارىغاندا «تۇر»غا تەگكەن يەر «تۇرنىڭ ئەۋلادلىرى ھەم ئۇنىڭ زېمىنى» مەنىسىدە «تۇران» دەپ ئاتالغان. «شاھنامە»دىكى ئافراسىياپنىڭ ئاغزىدىن بېرىلگەن «... تۇران بىلەن ئىراننىڭ زىددىيىتى سېلم بىلەن تۇران زامانىسىدىن باشلانغاندۇر» دېگەن گەپتىن ھەم فېرىدۇننىڭ ئىككىنچى ئوغلى تۇرنىڭ «شاھنامە»نىڭ يەنە بىر يېرىدە ئافراسىياپ ئاغزىدىن «تۇران» شەكلىدە بېرىلگەنلىكىمۇ «تۇر» بىلەن «تۇران» نامىنى ئۆزئارا ئۇيغۇنلاشتۇرىدۇ. ۋەھالەنكى، بۇلار ئەپسانە ـ رىۋايەتلىك چۈشەنچە بولسىمۇ، بىراق ئۇنىڭ تارىخىي ئۇقۇملارنى بايان قىلىشتا ۋاستىلىك ماتېرىيال ئىكەنلىكىنى پۈتۈنلەي ئىنكار قىلىنغۇەتمەيدۇ.

سەككىزىنچى، ئۇيغۇر تارىخچىسى موللا مۇسا سايرامى (1836 — 1917 ـ 1911 ـ يىلى تاماملىغان «تارىخي ھەمىدىي» ناملىق كىتابىدىكى «تۇران» دېگەن نام، ‹تۈرك› بىلەن ‹تۇر› سۆزىنىڭ قوشۇلۇشىدىن پەيدا بولغان»[18]، دېگەن باياندىن ئۇنىڭ بەلگىلىك ئېنىقلىما ماتېرىياللىق رولى بارلىقىنى بىلگىلى بولىدۇ.

3) ئاتالغۇنىڭ جۇغراپىيىلىك مەزمۇن دائىرىسى

دۇنيا خەرىتىسىدىن قارىساق، تەڭرىتاغلىرى كاسپى دېڭىزى، كوپت (كوپېت) تاغلىرى ئەتراپىنى ئوراپ تۇرغان كەڭ تېررىتورىيىنىڭ تۇران تۈزلەڭلىكى دەپ ئاتىلىدىغانلىقىنى كۆرىمىز. سابىق سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ توپونومىيە مۇتەخەسسىسى موزايېفمۇ ئومۇمەن «لوپىت تاغلىرىدىن تەڭرىتاغلىرىغىچە، كاسپى دېڭىزدىن قارا قۇم ۋە قىزىل قۇم چۆللۈكلىرىگە بولغان دائىرە تۇران ئويمانلىقى دەپ ئاتىلىدۇ»[19] دەپ يازغان. شۇنىڭ بىلەن ئۇ كۆز قارىشىنى تولۇقلاپ، يەنە مۇنداق دەيدۇ: «تۈركىي تىللىق قەبىلىلەر بۇ يەردە كۆچمەن چارۋىچىلىق تۇرمۇشىنى كەچۈرەتتى. ئەمما، كېيىنچە، تۈركىي تىللىق قەبىلىلەرنىڭ جەنۇبقا ۋە غەربكە يۆتكىلىشى بىلەن بىر ۋاقىتتا، كاسپى دېڭىزىدىن لوپنۇرغىچە بولغان كەڭ رايونلارنى ئىگىلىگەندىن كېيىن، ‹تۇران› دېگەن بۇ نام باشقىچە مەزمۇنغا ئىگە بولدى. ئۇنىڭ مەزمۇنى تېخىمۇ كەڭ، شۇڭا (باشقىچە) چۈشەندۈرۈشكە توغرا كېلىدۇ» [20].

پروفېسسور ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەدئىمىن قەدىمدە تۇران دەپ ئاتالغان تېررىتورىيىنىڭ شىنجاڭنى ئۆز ئىچىگە ئالىدىغانلىقىنى خەنزۇچە مەنبەلەر ئاساسىدا مۇنداق بايان قىلغان: تاڭ سۇلالىسى پادىشاھى «تاڭ گاۋزۇڭ لى جى ۋاقتىدىكى تۈركىي نەسەبلىك سانغۇن چۇبى خېلىنىڭ 635 ـ يىلى تارىم — ‹تۇران ساي› (突伦川)، تەكلىماكان — ‹تۇران چۆل› (突伦碛) لىرىغىچە جەڭ قىلىپ بارغانلىقىنى قەيت قىلغان» [21]. يەنى بۇ يەردە بۇ ئالىم «突伦»نى «تۇران» سۆزىنىڭ تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى خەنزۇچە يېزىلىشى دەپ ھېسابلىغان.

شۇنداق بولسىمۇ، «تۇران»دىن ئىبارەت بۇ نامنىڭ جۇغراپىيىلىك ئۇقۇم دائىرىسى ئەڭ دەسلەپتە ئىرانلىقلارنىڭ زېمىن چۈشەنچىسىدە خاسلاشقانلىقىنى ئېتىبارغا ئېلىپ، پارسلارنىڭ قارىشى بويىچە كۆرسىتىشكە توغرا كېلىدۇ.

قەدىمكى ئىرانلىقلار ئىران بىلەن تۇراننىڭ چېگرىسىنى ئامۇ دەرياسى ئارقىلىق ئايرىغان. بۇنىڭدا مۇنداق بىر رىۋايەت بار:

يىراق قەدىم زاماندا بىر - بىرىنىڭ كۈشەندىسى بولغان ئىران بىلەن تۇران ئوتتۇرىسىدىكى ئۇرۇش ئەلەمنى مالەم قىپتۇ. كېيىن كېڭىشىش ئارقىلىق شۇنداق بىر مەسلىھەتكە كەپتۇ. ئىران قوشۇنىنىڭ بىر ئەسكىرى چىقىپ شەرق تەرەپكە قارىتىپ ئوقيادىن بىر تال ئوق ئۈزسۇن، يا ئوقى چۈشكەن يەر ئىككى ئەلنىڭ پاسىلى بولسۇن، دەپ كېلىشىپتۇ. جەسۇر جەڭچى ئەرش تاللىنىپ، مەغرۇر قەدەم بىلەن ماۋەند تېغى ئۈستىگە چىقىپتۇ. ئۇ پۈتۈن كۈچىنى ئوقيادىن ئوق ئۈزۈشكە مەركەزلەشتۈرۈپ، ئوق ئۈزگەنىكەن، ئايلىنىپ كېتىپ قىممەتلىك جېنىنى تەقدىم قىپتۇ. باتۇرنىڭ ئوقى ئىلاھنىڭ ياردىمىگە ئېرىشىپ، ئاسماندا ئاقار يۇلتۇزدەك سەھەردىن تارتىپ چۈشكىچە مېڭىپ، سانسىزلىغان ئېگىز تاغلار ۋە دەريا ھەم چۆللەرنى ئايلىنىپ، ئەڭ ئاخىرىدا جەيھۇن (ئامۇ) دەرياسىنىڭ بويىدىكى چوڭ بىر تۈپ ياڭاق دەرىخىنىڭ يىلتىزىغا سانجىلىپتۇ. شۇنىڭ بىلەن ھېلىقى ياڭاق دەرىخى (جۈملىدىن جەيھۇن دەرياسى) ئىران بىلەن تۇراندىن ئىبارەت ئىككى ئەلنىڭ چېگرا - پاسىلى قىلىنغان [22]. يەنە بىر رىۋايەتنىڭ مەزمۇنى مۇشۇنىڭغا ئوخشاش بولۇپ، ئۇنىڭدا ئەرش ئاتقان ئوق دەسلەپتە بىر كەركىس (بىر خىل قۇش) نىڭ قانىتىغا تەگكەن، كەركىس زىماۋەند ۋە تەبەرستاندىن ئۇچۇپ ئۆتۈپ جەيھۇن بويىغا چۈشكەن، شۇنىڭ بىلەن ئاشۇ زېمىن ئافراسىياپقا تەۋە بولغان [23].

دېمىسىمۇ، تارىخىي مەلۇماتلارغا قارىغاندا، «ئامۇ دەرياسى ئىران بىلەن تۇران ئوتتۇرىسىدىكى، يەنى پارس تىللىق خەلقلەر بىلەن تۈركىي تىللىق خەلقلەر ئوتتۇرىسىدىكى ئەنئەنىۋى پاسىل بولغان» [24]. ئىراندىكى بېھىستۇن ئابىدىلىرىدە ئىران شاھى دارا ئى نىڭ مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 517 - يىلى ئامۇ دەرياسىدىن ئۆتۈپ، ساكلارغا ھۇجۇم قىلغانلىقى تەسۋىرلەنگەن. بېھىستۇن ئابىدىلىرىدە دارانىڭ مۇنداق سۆزلىرى ئۇچرايدۇ:

«شاھ دارا، مەن ساكلار يۇرتىغا باستۇرۇپ باردىم، ئۇل ساكلار يۇرتى دەريانىڭ نېرىقى تەرىپىدە بولۇپ، ئۇلار چوققىسى ئۇچلۇق قالپاق كىيىپ يۈرىدىكەن. ئەل قىسسە، مەن دەرياغا كېمىلەردىن كۆۋرۈك سېلىپ، شۇ كۆۋرۈك ئارقىلىق ساكلار يۇرتىنىڭ ئىچكىرىگە كىردىم ۋە ئۇلارنى يەر بىلەن يەكسان قىلدىم. ساكلارنىڭ باشلىقلىرىدىن بىرقانچىلىرىنى ئەسىر ئالدىم. پۇت - قوللىرىنى باغلاپ ھۇزۇرۇمغا كەلتۈردۇم، ئۆز خاھىشىم بويىچە ساكلار يۇرتىغا يېڭى باشلىق تەيىن قىلدىم. شۇنىڭدىن كېيىن مەملىكەت مېنىڭ ئىلكىمگە ئۆتتى» [25] دېگەن. شۇنىڭدىن قارىغاندا بېھىستون ئابىدىلىرىدە تىلغا ئېلىنغان «ساكلار يۇرتىدىكى دەريا» دەل ئامۇ دەرياسىنىڭ ئۆزىدۇر [26].

دېمەك، ئىران بىلەن تۇراننىڭ چېگرىسى يەنى «تۇران» دەپ ئاتالغان تېررىتورىيىنىڭ جەنۇبىي چېگرىسى ئامۇ دەرياسى دەپ ھېسابلانغان.

ئۇنداق بولسا «تۇران» ئېلىنىڭ شىمالىي، شەرق ۋە غەربىي چېگرىسى قايسى يەرلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. «شاھنامە»دە ئافراسىيابنىڭ «چىندىن ئامۇ دەرياسىغىچە بولغان زېمىنلار مېنىڭ ئىلكىمدىدۇر» دېگەن بايانى بار، بۇ يەردە بۇ تۇران شاھى دەپ ئاتالغان ئافراسىياب باشقۇرغان زېمىننىڭ بىر چېگراسىنىڭ «چىن»غا تۇتىشىدىغانلىقىدىن شەپە بېرىپ ئۆتىدۇ.

«چىن» قەيەر؟ «چىن» مۇرەككەپ بىر تارىخىي ئاتالغۇ بولۇپ، قەدىمكى زاماندا پارسلار ۋە تۈركىي تىللىق خەلقلەرنىڭ نەزىرىدە چىن ئوتتۇرا ئاسىيا، جۈملىدىن تۈركىي تىللىق خەلقلەرنىڭ يۇرتىنى كۆرسەتكەن. يەنى پارس، تۈرك كلاسسىك ئەسەرلىرىدە تىلغا ئېلىنغان «چىن» (ماچىن) ئاتالمىلىرى ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ شەرقىي قىسمى، يەنى شەرقىي پاسىلى قۇمۇلغىچە بارىدىغان تارىم ۋادىسىنى كۆرسىتىدۇ، دەپ يازغان بولسا، پروفېسسور ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەدئىمىن [27]، ئەنگلىيىلىك ئاۋرىل ستەيىن چىن ۋە ماچىن خوتەننىڭ قەدىمكى نامى ئىدى [28]، دەيدۇ. جاك خوڭنيەن ئەپەندىمۇ «شاھنامە»نىڭ خەنزۇچە تەرجىمىسىدە «چىن» ئاتالغۇسى جۇڭگونىڭ غەربىي شىمالىدىكى تارىختا تۈركىي تىللىق خەلقلەر ھۆكۈمرانلىق قىلغان رايوننى كۆرسىتىدۇ، دەپ كۆرسەتكەن [29].

لى جىملىك ئەپەندى «‹تارىخىي خاتىرىلەر›، ‹خەننامە›لەردىكى ‹چىنلىقلار› (秦人) نامىنىڭ تەرجىمە قىلىنىشى مەسىلىسى» («قەشقەر پېداگوگىكا ئىنستىتۇتى ئىلمىي ژۇرنىلى»نىڭ خەنزۇچە 2000 - يىللىق 3 - سانىدا ئېلان قىلىنغان) دېگەن ماقالىسىدە سىماچيەننىڭ «تارىخىي خاتىرىلەر» ۋە بەنگۇنىڭ «خەننامە» قاتارلىق مۇناسىۋەتلىك تارىخىي ماتېرىياللاردا تەرجىمە قىلىنغان «چىنلىقلار» دېگەن نام تارىم ئويمانلىقىدىكى ئاھالىلەرنى كۆرسىتەتتى. تارىم ئويمانلىقىدىكى ئاھالىلەرنىڭ «چىنلىقلار» دەپ ئاتىلىشىنىڭ تارىخىي ناھايىتى ئۇزۇن بولۇپ، خەنۇۋدى دەۋرىدىلا بار ئىدى. ئىككى خەن دەۋرى، ۋەي، جىن، 16 پادىشاھلىق، جەنۇبىي شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرى، سۈي، تاڭ دەۋرىدىن سوڭ دەۋرىگىچە ئىزچىل شۇنداق قوللىنىپ كېلىنگەن، دەيدۇ.

بۇ بايانلار «تۇران»نىڭ شەرقىي ۋە شىمالىي چېگرىسىنى بەلگىلەشتە مەلۇم ماتېرىيال ئاساسى باردەك قىلىسمۇ، بىراق كونكرېت پاسىلى قايسى ئورۇن بولۇشى كېرەك، دېگەن مەسىلىدە ئېنىق چۈشەنچە تۇرغۇزۇشقا ئىمكانىيەت يوق. چۈنكى، «چىن» بەزى ئەھۋالدا «مەركىزىي جۇڭگو»نى ئۆز ئىچىگە ئېلىپمۇ كېتىدۇ. «تۇران»نىڭ غەربىي چېگرىسىغا كەلسەك، بۇنىڭغا قايىل قىلارلىق جاۋاب بېرىدىغان ماتېرىيالغا ھازىرچە ئىگە ئەمەسمەن.

ئومۇمەن، «تۇران» ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ جۇغراپىيىلىك نامى بولۇپ، ئۇنىڭ شەكىل جەھەتتىن قوللىنىلىشى ئاساس، مەزمۇن جەھەتتە ئىپادە قىلغان ئۇقۇمى قوشۇمچە ئورۇندا بولغان.

بۇ يەردە دېيىلىۋاتقان ئوتتۇرا ئاسىيا «كەڭ مەنىدىكى ئوتتۇرا ئاسىيا»مۇ ئەمەس، «تار مەنىدىكى ئوتتۇرا ئاسىيا»مۇ ئەمەس، بەلكى ئاسىيا چوڭ قۇرۇقلۇقىنىڭ مەركىزىگە جايلاشقان. بۇ رايون جۇڭگونىڭ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك رايونى ۋە موڭغۇلىيە بىلەن، غەربتە پېرسىيە، جەنۇبتا ھىندىستان ۋە تىبەتلەر بىلەن ئورالغان. جۇغراپىيىۋى مۇھىتى، ئىرقى ۋە مەدەنىيەت جەھەتلەردىن بۇ رايوننى تەخمىنەن ئۈچ بۆلەككە ئايرىش مۇمكىن. يەنى تەڭرىتاغلىرىنىڭ جەنۇبىدىكى رايونلارنى بىرىنچى بۆلەككە، پامىرنىڭ غەربى، سىر ۋە ئامۇ دەريالىرىنىڭ ئوتتۇرىسىنى مەركەز قىلغان جايلارنى ئىككىنچى بۆلەككە؛ تەڭرىتاغلىرىنىڭ شىمالى ۋە قازاقىستاننىڭ

يەتتىسۇ قاتارلىق جايلىرىنى ئۆچىنچى بۆلەككە ئايرىش مۇمكىن [30]. مانا مۇشۇ «ئوتتۇرا ئاسىيا» رايونىنىڭ يەنە بىر نامى «تۇران» ئىدى دېيىلسە، پۈتۈنلەي ئاساسسىز ھېسابلانمايدۇ.

4) دى ۋە تۇران ئاتالغۇلىرىنىڭ كېلىپ چىقىشى

يۇقىرىدا پارسلارنىڭ قەدىمكى ھۆججەتلىرى، تۈركىي ۋە باشقا غەربتىكى بەزى تارىخشۇناسلارنىڭ ھۆججەتلىرىدە تۈركىي تىللىق خەلقلەر «تۇرا»، «تۇران» دەپمۇ ئاتالغانلىقى توغرۇلۇق توختىلىپ ئۆتتۇق. خەنزۇچە ھۆججەتلەردە (بۇ خەلقلەر) «دىلار»، «دىڭلىڭلار»، «تېلىلەر»، «تۈركلەر» دەپ ئاتالغان. يەنە بۇ ھەقتە تارىخشۇناس ئەنۋەر بايتۇر بىلەن خەيرىنىسا سىدىقلار مۇنداق ئىزاھات بېرىپ ئۆتكەن: «‹ئاۋېستا› بىلەن ‹شاھنامە› دىكى رىۋايەتلەردە جۇڭگو تارىخىدا ‹دى› دەپ ئاتالغان قەبىلىلەرنىڭ تۈرك دەپ ئاتالغانلىقى، ئۇلارنىڭ ئاساسەن ھازىرقى موڭغۇل يايلاقلىرى، ئالتاي ۋە تەڭرىتاغ ئەتراپلىرى بولۇپمۇ ئوتتۇرا ئاسىيا رايونلىرىدا ياشىغانلىقى، ئۇلارنىڭ بۇ زېمىنى ‹تۇران› دەپ ئاتالغانلىقى، بۇ نام رىۋايەتلەردە تۈركىي تىللىق قەبىلىلەرنىڭ ئەجدادى تۇردىن كېلىپ چىققانلىقى بايان قىلىنىدۇ».

دېمەك، يۇقىرىقى ماتېرىياللارغا ئاساسلانغاندا، دى يەنى تۈركىي تىللىق قەبىلىلەر شيا، شاڭ ۋە غەربىي جوۋ سۇلالىسى ھۆكۈم سۈرگەن 1400 يىلدىن كۆپرەك ۋاقىت ئىچىدە شەرقتە ھازىرقى شىمالىي جۇڭگو رايونىدىن، غەربتە ئوتتۇرا ئاسىيا زېمىنىغىچە ياشىغان، جۇڭگو ۋە ئىران تارىخشۇناسلىرىنىڭ ماتېرىياللىرىدا پەقەت ئۆزىگە يېقىن زېمىندىكى تۈركىي تىللىق قەبىلىلەرنى تونۇشتۇرغان. ئەمەلىيەتتە ئۇلار بىر تۇتاش قەبىلىلەردىن ئىبارەت ئىدى[31].

بۇ بايانلار دى، تۈرك، تۇرانلار دېگەن ئاتالغۇلارنىڭ مەزمۇنداشلىقىنى چۈشەندۈرۈش بىلەن بىرگە ئۇلارنىڭ ئېتىمولوگىيىسىنى تەكشۈرۈشكە توغرا كەلسە بىر مەنبەدىن سۈرۈشتە قىلسا بولىدىغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ.

ئالدى بىلەن «دى» (دى) سۆزىنىڭ كېلىپ چىقىشىنى مۇھاكىمىگە قويىمىز.

دى (狄) خەنزۇچە ھۆججەتلەردە مەركىزىي جۇڭگونىڭ شىمالىدىكى زور بىر تۈركۈم قەبىلىلەر توپىنىڭ ئومۇمىي نامى سۈپىتىدە قوللىنىلغان، شۇنىڭ بىلەن بىرگە بۇ نام ئەڭ دەسلەپتە ئىپتىدائىي جەمئىيەتتىكى توتېم ئېتىقادى ئېدىئولوگىيە فورماتسىيىسى قىلىنغان زامانلاردا ئوتتۇرىغا قويۇلغان. شۇڭا، ئۇنىڭغا كۈچلۈك دىنىي پۇراق سىڭگەن.

دىلارنىڭ تارىخى ئۇزۇن، ئۆز تەركىبىدىكى ئۇرۇق ـ قەبىلىلەر كۆپ بولغاچقا توتېم ئېتىقادى بىلەن بىر گەۋدە بولۇپ كەتكەن «دى» نامى ئىپادە قىلغان ئېتىقاد ئوبيېكتلىرى بىرقانچە تۈرلۈك بولغان.

دى نامى ئەسلىي ئانا جەمەت ئۇرۇقداشلىق جەمئىيىتىنىڭ ئەجدادى بولۇپ، قۇدرەتلىك، مۇقەددەس مەبۇدىنىڭ سىمۋولى ئىدى. دىلار تەركىبىگە كىرگەن چوڭ بىر ئۇرۇق (ئۇنىڭ كېيىنكى تەرەققىياتى قەبىلە) «ئىت»نى توتېم قىلغان. يېڭى تاش قورال دەۋرىنىڭ باشلىرىدا ئىت بىلەن بۆرە بىر تۈردىكى ھايۋان بولۇپ، كېيىنچە ئىككى تۈرگە ئايرىلغان، دىلار ئارىسىدا بۆرە ئېتىقادچىلىقىنىڭ مۆتىۋەر ئورۇنغا ئۆتۈشى مانا مۇشۇنداق تارىخىي يىلتىزداشلىققا ئىگە. قەدىمكى زاماندا ئىتقا چوقۇنغان قەبىلە ئارىسىدا ئىت بىلەن دى ئۇقۇم جەھەتتە ئوخشاش مەنە ئاڭلاتقان. مەسىلەن، خەنزۇ مۇئەللىپ ياڭ شيۇڭ (杨雄) «شېۋە» (方言) دېگەن كىتابىدا «ئىت دى دېمەكتۇر» (犱، 狄也) دېگەن: جۇڭگونىڭ شەرقىي خەن سۇلالىسى دەۋرىدە ئۆتكەن ئاپتور شۈجېن «سۆزلەر» (说文) دېگەن كىتابىدا «شىمالىي دىلار ئىتقا چوقۇنىدۇ»، دىلارنىڭ ئۈچ چوڭ قەبىلىسىنىڭ بىرى «قىزىل دى» (赤狄) لار ئىت ئۇرۇقىدىن» دەپ يازغان. ئىت ئېتىقادچىلىقى نۇقتىسىدىن، «دى» ئىت مەبۇدى، يەنى «ئىت تەڭرىسى» ئۇقۇمىدا ئىستېمال قىلىنىشى ئۇرۇقداشلىق تۈزۈمى شارائىتىدا ياشىغان ئىنسانلارنىڭ ئىدېئولوگىيىسىنى گەۋدىلەندۈرگەن.

دىلارنىڭ يەنە بىر ئۇرۇقى (زورايغاندىن كېيىنكى قەبىلىسى) «شۇڭقار»غا ئېتىقاد قىلغان. بۇنى ئىسپاتلايدىغان مۇنداق ماتېرىيال بار. قەدىمكى خەنزۇچە ھۆججەتلەردە «狄» خېتى «藋» (دى) خېتى بىلەنمۇ ئىپادىلەنگەن بولۇپ، شۇڭقارغا ئېتىقاد قىلىدىغان ئۇرۇق ـ قەبىلىلەر ئارىسىدا «شۇڭقار» بىلەن «دى» ئوخشاش ئۇقۇمغا ئىگە مەنىنى ئۆزىگە مۇجەسسەم قىلغان. چىن خانلىقى (秦国 مىلادىيە 265 — 420 ـ يىللار) دەۋرىدىكى گۇيپۇ «تاغ ـ

دېڭىزلار قامۇسى»((山海经)) نى ئىزاھلىغاندا 翟»» نى «قۇيرۇقى ئۇزۇن، بۇركۇت ئائىلىسىگە مەنسۇپ» بىر خىل قۇش دەپ يازغان بولسا، زامانىمىز تەتقىقاتچىلىرى گۇيۇنىڭ دېگىنى دەل «شۇڭقار» (بۇركۇت) ئىدى، دەپ دەلىللەيدۇ[32] ھەم دىلارنىڭ بىر تۇركۇم ئۇرۇق-قەبىلىلەرنىڭ «翟» بىلەن ئاتىلىشى ئۇلارنىڭ توتېم نامى بىلەن ئاتىلىشى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ، دەپ قارايدۇ[33].

دى ئەۋلادلىرىنىڭ شۇڭقار ئېتىقادچىلىقىنىڭ تەسىرى ئۇزۇن تارىخقا ئىگە بولۇشى بىلەن بىرگە تەسىرى ئىزچىل بولغان[34].

يۇقىرىدا بايان قىلىنغان ئەھۋاللار بويىچە قارىغاندا «دى»نىڭ مەيلى «ئىت مەبۇدى»، مەيلى «شۇڭقار مەبۇدى» مەنىسى بولسۇن، ھەر ئىككىلىسى «مەبۇد» يەنى «تەڭرى» ئۇقۇمىنى ئاڭلاتقان. يەنى «تۇرك» دەپ ئاتالغان ئىنسان تۇركۇمىنىڭ ئەجدادى ئىپتىدائىي ئېتىقادچىلىق گۈللەنگەن زامانلاردا ئۆزلىرىنى مۇئەييەن تۇتېملىق نەرسىنىڭ ئەۋلادلىرى دەپ ھېسابلاپ، ئۆزلىرىنىڭ ئۇرۇق-قوۋم نامىنى «تەڭرى» بىلەن بىر گەۋدە سۈپىتىدە ئىپادە قىلغان.

«تۇرك» ئاتالغۇسىنىڭ قەدىمكى خەنزۇچە يازمىلاردا «دى» دەپ ئاتالغانلىقى ۋە ئۇنىڭ كېيىنكى ۋارىيانتلىرىنىڭمۇ بارلىقى توغرىسىدا ئەنۋەر بايتۇر بىلەن خەيرىنىسا سىدىقنىڭ مۇنداق بىر بايانى بار:

تۇرك — ئەسلىدە خۇاڭخې دەرياسىنىڭ شىمالى، موڭغۇل يايلاقلىرى ۋە سىبىرىيىنىڭ جەنۇبى، ھازىرقى شىنجاڭ، ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە باشقا جايلاردا ياشايدىغان ئالتاي تىلى سىستېمىسى تۈركىي تىللار ئائىلىسىدىكى قەبىلە ۋە مىللەتلەرنىڭ ئومۇمىي نامى بولۇپ، ئۇ دۆلىتىمىزنىڭ قەدىمكى تارىخىي ھۆججەتلىرىدە «دى»((狄))، «بېيدى» ((北狄))، «دىلى» ((狄历))، «دىڭلىڭ» ((丁零))، «تېلى» ((铁勒))، تۇ-كيۇ ((突厥)) دەپ تىلغا ئېلىنغان. بۇلارنىڭ ھەممىسى «تۇرك» سۆزىنىڭ خەنزۇچە ئاھاڭ تەرجىمىسى[35]، [36].

دېمەك، «تۇرك» ئاتالغۇسى ئەڭ قەدىمكى زامانلاردا خەنزۇچە ھۆججەتلەرگە «دى» دەپ پۈتۈلگەنلىكىنى بىلگىنىمىزدە، تۈرك خانلىقى دەۋرى (552 — 744) دە «تۇرك» نامى ھەم «تەڭرى» مەنىسىنى ئۆزىگە مۇجەسسەم قىلغانلىقىدەك رېئاللىق ئۇنىڭ تارىخىي يىلتىزىدا ئىپادىلەنگەن

مەنە قاتلىمى بىلەن ئورتاقلىقتا ئىگە بولۇشىنىڭ ئالدىنقى شەرتى ھېسابلانغان.

«دى» ئاتالغۇسىنىڭ ئېتىمولوگىيىلىك مەنىسىنى خەنزۇچە ھۆججەتلەرنىڭ ۋاستىسى بىلەن يېشىپ باققىنىمىزدا، ئۇنى شەرق مەدەنىيىتىگە خاس ئۇسۇل دەپ قارىساق، «تۇران» ئاتالغۇسى مەنىسىنىڭ غەرب مەدەنىيىتىگە خاس ئۇسۇل بىلەن مۇھاكىمە ئېلىپ بېرىلىشىنى تەقەززا قىلىدىغانلىقىغا دىققىتىمىز بۇرۇلىدۇ.

«تۇران»نىڭ «تۇر» دىن كېلىپ چىققانلىقىنى يۇزەكى بايان قىلىپ ئۆتتۇق.
ئۇنداق بولسا بۇ يەردە «تۇر» (تۇر) نىڭ سۆز تومۇرى ۋە مەنىسى بىلەن تونۇشۇپ چىقىش زۆرۈرىيىتى تۇغۇلىدۇ.

تۇر قەيەردە كېلىپ چىققان؟ مەن بۇ ئاتالغۇنى قەدىمكى بابىللىقلارنىڭ «تەڭرى» مەنىسىنى ئاڭلىتىدىغان «دى ـ گىر» ئاتالغۇسىدىن كېلىپ چىققان بولۇشى[37] ياكى ئىنسانلارنىڭ تەپەككۇر تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ، «تۇر» ئاتالغۇسى «تەڭرى» مەنىسىنى ئۆزىگە مۇجەسسەم قىلىۋالغان بولۇشى كېرەك، دەپ قارايمەن.
بابىللىقلار مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 3000 ـ يىللاردا يېزىق قوللىنىپ خاتىرە قالدۇرغان. مۇشۇ خاتىرىدە تەڭرىنىڭ نامى كۆزگە چېلىقىدۇ. يەنى ئۇ تەڭرى ئىسمىنى « » خېتى شەكلىدە ئىپادە قىلغان بولۇپ، ئۇ «دى ـ گىر» دەپ ئوقۇلغان ۋە مەنە جەھەتتە «تاڭرى» (تەڭرى) ئۇقۇمىنى ئاڭلاتقان. قەدىمكى سۇمېر، ئاككاد تىللىرىدا پۈتۈلگەن تاش پۈتۈكلەردىمۇ «تەڭرى» سۆزى «دىڭىر» دەپ يېزىلغان[38]. مۇشۇ «دىگىر»، «دىڭىر» ئاتالغۇسىدىكى «دى» تاۋۇشى «تۇر» (تۇران) نىڭ سۆز يىلتىزى بولۇشى ئېھتىمالغا ناھايىتى يېقىن. بۇنى تۆۋەندىكى بىرقانچە نۇقتىدىن چۈشەندۈرۈشكە بولىدۇ.

بىرىنچى، «دى ـ گىر» ئاتالغۇسىدىكى «دى» ياكى «د» تاۋۇشلىرى «تې/ت» ئا تاۋۇشلىرىغا ئالمىشىپ تەلەپپۇز قىلىنىشىمۇ مۇمكىن. چۈنكى، ئىپتىدائىي تىللار ۋە قەدىمكى تىللاردا د ـ ت تاۋۇشىنىڭ تەلەپپۇزىدا ئايرىلىش ھادىسىسى مۇتلەق بولمىغان. بۇلاردىن د جاراڭلىق، ت جاراڭسىز

ئۇزۇك تاۋۇش بولۇپ بەزى تىللار ۋە ئۇنىڭ ئايرىم دىئالېكتلىرىدا جاراڭلىق د، ئايرىملىرىدا جاراڭسىز ت تاۋۇشى ئىشلىتىلگەن. مەسىلەن، ۋېدا تىلى (مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 1000 ـ يىللاردىكى ئارىيان تىلى) دا «تاتا» (دادا) دېگەن ئاتالغۇ قاراخانىيلار دەۋرى ئۇيغۇر تىلى (ھازىرمۇ شۇنداق) دا «دادا»، ئىنگلىز تىلىدا «داد ـ دادا»، خەنزۇ تىلىدا 大大 — 爹爹 (دادا)؛ «ماتا» (ئانا، ئايال كىشى) — قەدىمكى ساك — سىكتايلارنىڭ سارماتلار (سارراماتا قەبىلىسى تىلىدا «ئانا، ئايال» مەنىسىدىكى ئاتالغۇ بولغان بولسا، ئارىيان تىللىرىنىڭ ۋارىسى ھېسابلانغان ئىنگلىز تىلىدا مادەمە ـ مادام، ئۇيغۇر تىلىدا «مادا» (مادا ئېشەك)؛ قەدىمكى تۈركىي تىللاردا دەريا ـ ئېقىن تىل/دىل، دەپ سىبىرىيىدىكى چوڭ دەريالارنىڭ بىرىنى مەھمۇد كاشغەرى «ئاتىل» دەپ يازغان بولسا، كېيىنچە «ئىدىل» (ۋولگا)، دەپ «تۇرك» قەدىمكى تۇبۇت (تىبەت) تىلىدا «دۇرگۇ ـ درۇگۇ» دەپ تەلەپپۇز قىلىنغان.

ئىككىنچىسى، «دىڭىر ـ تىڭىر» ياكى «تى ـ تىڭىر»، «تۇر»غا ئايلىنىش مۇمكىنچىلىكىگە ئىگە. يەنى ئوتتۇرا ئاسىيادىكى بىرقاتار تىللاردا «ئو ـ ئا ـ ئى» سوزۇق تاۋۇشلىرى بىر ـ بىرىگە ئايلىنىش ھادىسىسىنى پۈتۈنلەي نەزەردىن ساقىت قىلىۋېتىشقا بولمايدۇ. مەسىلەن، «سولۇن» بىرخىل ئۆسۈملۈك نامى[39]، «ساولۇن» بىرخىل ئۆسۈملۈك نامى «سۇولۇن ـ ساولۇن ـ ساولان» مەنسەپ نامى.

«ئامارك» (ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىدا)، «ئىمراق» (ئۇيغۇر تىلىنىڭ تۇرپان شېۋىسىدە)» «ياغاچ ـ يىغاچ» (قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا) «ياغاچ» (ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا): «ساتۇك ـ سۇتۇك ـ ستۇك» (ئۇيغۇر تىلىنىڭ ھەرقايسى تارىخىي باسقۇچلىرىدىكى تەلەپپۇز قىلىنىشى)؛ «پىدار» (ساك تىلىنىڭ سۇلىي دىئالېكتىدا بۇرادەر)، «بۇرادار» (ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا دوست، ئۇلپەت)، «پادار ـ پادار» 0 ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئايرىم تىل ئادىتىدە دادا، چوڭ دادا مەنىسىدە) دېگەنگە ئوخشاش مىساللارنى كەلتۈرۈشكە بولىدۇ.

ئۈچىنچى، «تۇر ـ تۇرا»، «تۇران» ئالتاي تىللىرىنىڭ بەزى تارماقلىرىدا «ئېگىز»، «يۈكسەك»، «يۈكسەك ئورۇن»، «تەڭرى دەرگاھى»، «تەڭرى» مەنىسىدىمۇ ئىستېمال قىلىنىدىغانلىقى، ئۇنىڭ سۆز يىلتىزىنىڭ «تەڭرى»

مەنىسىگە ئىگە ئىكەنلىكىنى ئۇقتۇرىدۇ. مەسىلەن، ياقۇت ۋە چۇۋاش تىللىرىدا «تەڭرى» سۆزى «تۇر»، «تۇرا» شەكلىدە ئىستېمال قىلىنىدۇ. چۇۋاش ئەپسانىلىرىدە «يىر تۇرا»[40]، «چېچەك تۇرا» [41]، «تۇلتى تۇرا»[42] قاتارلىق تەڭرىلەر نامى ئۇچرايدۇ. هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا «تۇر» — «ئېگىزلىك، كۆزىتىش ئورنى، ئېگىز ئورۇن»، «تۇرا» — ئېگىز ئادەم، دېگەن مەنىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان.

قۇمۇلدا «تۇر»، «تۇرا» ئاتالغۇسىنىڭ ئىشلىتىلىشى بىرقەدەر كەڭرى بولۇپ، «تۇرا» نامى بىلەن ئاتىلىپ كېلىنىدىغان ئورۇن-جاي ۋە خارابە 150 تىن ئاشىدۇ. بۇلارنىڭ بەزىلىرى «ئېگىزلىك»، «كۆزىتىش ئورنى» دېگەن ئۇقۇمنى ئاڭلاتقان بولسا، بېزىلەر كۆچمە مەنىدىكى سۆزگە ئايلىنىپ كەتكەن. ئەمما، بۇ خىل كۆچمە مەنە ئاتالغۇنىڭ ئەسلىي مەنىسىدىن ئۆزگىرىپ كەلگەنلىكىنى چۈشىنىش تەس ئەمەس، نېمە ئۈچۈن ئۇيغۇر تىلىنىڭ كېيىنكى تەرەققىياتىدا «تۇر»، «تۇرا» — ئېگىزلىك، يۇقىرى ئورۇن، كۆزىتىش ئورنى دېگەن مەنىدىكى سۆزگە كۆچۈپ كەتكەن، بۇ مەسىلىگە كەلسەك قەدىمكى كىشىلەرنىڭ «تەڭرى دەرگاهى» ئېگىز يەردە بولىدۇ، دەپ قارايدىغان بىر خىل قارىشىدىن كەلگەن، دېيىشكە بولىدۇ. «تەڭرى» بىلەن «تەڭرى دەرگاهى»نى ئوخشاش ئۇقۇمدا چۈشەنگەن قەدىمكى ئىنسانلار «تۇر»، «تۇرا»نى ھەم «تەڭرى»، ھەم «تەڭرى دەرگاهى» دەپ چۈشەندۈرگەن. «تۇراخۇن» بىلەن «تۇران ئاخۇن»نى ئوخشاش مەنىدىكى سۆز دەپ ھېسابلىغىنىمىزدا، بۇنىڭ مەنىسى «ئېگىز ئادەم»، «بەستلىك ئادەم»، «بويى زور ئادەم»، «گىگانت ئادەم» دېگەنلىك بولىدىغانلىقىنى ئەگەشمە تەسەۋۋۇرغا قويىمىز. قىرغىز تىلىدا «ستېپ چىپللاتا» (针 茅) دېگەن بىرخىل ئۆسۈملۈكنى (تۇران) دەپ ئاتىشى ئۇنىڭ ئېگىزلىكتە ئۆسىدىغان ئۆسۈملۈك ئىكەنلىكىنى، ياقۇت تىلىدىكى «تۇران»نىڭ مەنىسى «شورلۇق يايلاق» بولىدىغانلىقى[43]، ئۇنىڭ «تۈزلەڭلىك-تۆپىلىك» مەنىسىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدىغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ.

تۆتىنچى، ئۇيغۇرلار جۈملىدىن تۈركىي تىللىق خەلقلەرنىڭ ئەجدادلىرى بىلەن بابىللىقلار ۋە سۇمېرلار ناتونۇش خەلقلەردىن ئەمەس، ئۇلارنىڭ تىلىدىكى «دىگىر-دىگىر» قاتارلىق سۆزلەرنىڭ تۈركىي تىللارغا ئۆتۈپ ئىستېمال قىلىنىشى مۇئەييەن تارىخىي ئاساسقا ئىگە.

سۈمېر (سۇمەر) لار ئاسىيانىڭ غەربىي جەنۇبىي قىسمىدىكى تىگىر دەرياسى بىلەن ئىفرات دەرياسى ئارىلىقىدا، قەدىمكى گىرىكلار «مىسوپوتامىيە» دەپ ئاتىدىغان جايلاردا ياشىغان بولۇپ، مىلادىيىدىن بۇرۇن 4000 ـ يىللاردا ئۇلار يۈكسەك مەدەنىيەت ياراتقان ۋە بۇ يەر ئىنسانىيەت مەدەنىيىتىنىڭ مەنبەلىرىدىن بىرى دېگەن باھاغا ئىگە بولۇپ كېلىنگەن.

ئومۇمەن خىخ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا ئېنگىزلاردىن سېر راۋلىنسون (ھ. گ. راۋلىنسون) سۈمېرلار ئىسكىفلەر (سكەفف) دۇر، ئۇلارنىڭ تىلى بولسا موڭغۇل ـ مانجۇ تىللىرى بىلەن يېقىنچىلىقى بولغان تۇران تىلى سىستېمىسىغا مەنسۇپتۇر، دېگەن. يەنە بېزىلەر ئېنىق ھالدا سۈمېرلار سام ئەمەس، بەلكى تۇران ئىرقى (تۇرانىيان رەچا) غا مەنسۇپ دەپ كۆرسىتىلگەن[44]. بۇ قاراشلارغا يازما ھۆججەتلەر ۋە قېزىۋېلىنغان ئارخېئولوگىيىلىك ماددىي بۇيۇملار ئاساس بولغان بولسا كېرەك. بۇ قاراشنى ئاخىرقى يەكۈن دېيىشكە تېخى تارىخشۇناسلىق ئىلمى تولۇق ئاساس بىلەن تەمىن ئېتەلمىگەن.

كىشىنى ئويلاندۇرىدىغان ھەم قىزىقتۇرىدىغان بىر مەسىلە ئەپسانە ۋە رىۋايەتلەردىكى ئوخشاشلىقلاردۇر. بۇ كىيىنچە دىنىي كىتابلاردىن ئورۇن ئېلىپ، ئادەملەرنىڭ يۈزەكى تەسەۋۋۇرلىرىنى تولىمۇ سىرلىقلاشتۇرۇۋەتكەن. نەتىجىدە، ئىككى دەريا ۋادىسى (مىسوپوتامىيە)، ئوتتۇرا شەرق، ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ھەرخىل ئىرققا مەنسۇپ خەلقلەرنىڭ يىراق ئۆتمۈش تارىخىدا قانداقتۇر بىرخىل ئالاقە ـ مۇناسىۋىتى ۋە قانداشلىقى بولغانمۇ، قانداق؟ دېگەن سوئالنى قويۇشقا مەجبۇر قىلىدۇ.

سۈمېر ـ بابىل ئەدەبىياتىدىكى «دۇنياۋى توپان بالاسى» ھەققىدىكى ئەپسانە دەل يۇقىرىقى كۆز قاراشنىڭ كېلىپ چىقىشىدىكى بىر ئاساس بولۇپ سانىلىدۇ.

بۇ ئەپسانىدە بايان قىلىنىشىچە، خۇدا «توپان بالاسى» ئارقىلىق ئىنسانلارنى ۋە ھەممە جانلىقلارنىڭ ھالاك قىلىشىنى قارار قىلىپتۇ. پەقەتلا مۆتىۋەللى پادىشاھ سىپسۇدرا تەڭرىگە ئىخلاسمانلىق بىلەن ئېتىقاد قىلغاچقا، تەڭرى ئۇنىڭ چۈشى ئارقىلىق بېشارەت بېرىپتۇ. ئۇ ئىشتىن

ئاۋۋال چوڭ بىر كېمە ياساپتۇ. ئۇنىڭ ئائىلىسىدىكىلەر قاناتلىق ۋە تۆت پۇتلۇق جانىۋارلارنى ئېلىپ كېمىگە چىقىۋاپتۇ. شۇنىڭ بىلەن ئۇ پۈتۈن دۇنيانى سۇ بېسىپ كەتكەن توپان بالاسىدىن قۇتۇلۇپ قاپتۇ. بۇ ئەپسانە كېيىنكى چېبرېيلارنىڭ «تەۋرات»تىكى توپان بالاسى ۋە نوھ ئەلەيھىسسالام كېمىسى ھەققىدىكى ئەپسانىنىڭ ئاساسى نۇقتىسى ئىدى. بۇلار «تەۋرات»تىن «ئىنجىل»غا، ئۇنىڭدىن «قۇرئان» غا ئۆتكەن، شۇنداقلا ئىران ۋە تۈركىي تىللىق خەلقلەر ئەدەبىياتىغا تەسىر كۆرسەتكەن.

توپان بالاسى ۋە نوھ ئەلەيھىسسالام ئەپسانىلىرىنىڭ ئۇيغۇر ئەجدادلىرىغا بولغان تەسىرىدە «قۇرئان» جۈملىدىن ئىسلامىيەت چۈشەنچىسى ئارقىلىق يەنە بىر خىل بىۋاستە تارقالغان ۋارىيانتى بارلىقىنى ئۇنتۇشمىزغا ئەرزىيدۇ.

مەھمۇد كاشغەرى «تۈرك — تەڭرى يارلىقىغۇچى نوھ ئەلەيھىسسالامنىڭ ئىسمى. بۇ نوھنىڭ ئوغلى تۈرككە تەڭرى تەرىپىدىن قويۇلغان ئىسىم. ئۇنىڭ ئەۋلادىمۇ ‹تۈرك› دەپ ئاتىلىدۇ... ‹تۈرك› سۆزى نوھ ئوغلىنىڭ ئىسمى بولۇپ كەلگەندە بىرلا كىشىنى بىلدۈرىدۇ. نوھ ئەۋلادلىرىنىڭ ئىسمى بولۇپ كەلگەندە ‹ئادەمزات› سۆزىگە ئوخشاش ئىنسانلار توپىنى بىدلۈرىدۇ. بۇ سۆز ھەم كۆپلۈك، ھەم بىرلىك مەنىسىدە ئىشلىتىلىدۇ دەيدۇ[45].

موللا مۇسا سايرامى نوھنىڭ ئۈچىنچى ئوغلى ياپەس ئىكەنلىكى، ئۇ شەرقىي ۋە شىمالىي تەرەپلەردىكى ئېدىل (ۋولگا)، ئېرتىش دەريا ۋادىلىرىغىچە بولغان جايلاردا ياشايدىغانلىقى، ئۇنىڭ ئوغلى تۈرك ئىكەنلىكى توغرىسىدا سۆزلەيدۇ[46].
ناسىرىدىن رابغۇزى (خىيى — خىۋ ئەسىرلەر) نوھنىڭ ئوغلى ياپەسكە ئەنجان، سەمەرقەنت، ئۈرگەنچ، قىرغىز، قازاق... موڭغۇل زېمىنلىرىدىن خىتايغىچە بېرىلگەنلىكى توغرىسىدا مەلۇمات بېرىدۇ («قىسسەسۇل ئەنبىيا»غا قاراڭ).

ئىرانلىق تارىخچى رەشىدىددىن فەزلۇللاھ خاتىرىسىدە، نوھ ئوغۇللىرىدىن بىرىنى شىمال ۋە شەرقىي شىمالغا ئەۋەتكەنلىكى، ئۇنىڭ ئەۋلادلىرىنىڭ بىرسىنىڭ ئىسمى ئوغۇزخان ئىكەنلىكى، تۈركلەر ئۇنى ئەجداد دەپ

ھۆرمەتلەيدىغانلىقى، ئوغۇزنىڭ ئالتە ئوغلى بار بولۇپ، چوڭىغا كۈن دەپ ئىسىم قويغانلىقى توغرىسىدا رىۋايەت بار[47].

«ئوغۇزنامە»دىكى ئوغۇزخاننىڭ چوڭ ئوغلى كۈن ئىدى[48]. «تارىخى ھەمىدىي» دىمۇ شۇنداق دېيىلگەن[49].

يۇقىرىقى نۇھ — ياپەس — تۈرك — ئوغۇزخان — كۈن قاتارلىقلارنىڭ مۇناسىۋەتلىك بولۇشى نوقۇل ھالدا «قۇرئان» ۋە ئىسلامىيەت چۈشەنچىسى بىلەن مۇناسىۋەتسىز دەپ قاراشقا بولىدۇ.

يەھۇدىيلار، ئەرەبلەر، ئىرانلىقلار، ھىندىلار ۋە جۇڭگودا خەنزۇلارنىڭ تارىخ تەتقىقاتىدا ئەپسانە ـ رىۋايەتلەر مۇقەددىمە تارىخىي ماتېرىيالىزملىق قىممىتىنى ئوبدان ساقلاۋاتىدۇ[50]. ئەمما، ئۇيغۇرلاردا بولسا، ھەرخىل سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن، ئەپسانە ـ رىۋايەتلەرنىڭ تارىخىي قىممىتى نەزەرگە ئېلىنمايدىغان ياكى ئىنكار قىلىدىغان خاھىش ئاساسىي ئورۇنغا ئۆتۈپ قېلىۋاتقان شارائىتتا تارىخىي ماتېرىيالىزملىق كۆز قارىشىنى چوڭقۇرلاشتۇرۇشنىڭ زۆرۈرلۈكىنى تەقەززا قىلىدۇ.

قىسقىسى، ئۇيغۇر تارىخشۇناسلىق ئىلمىدە ئەپسانە ـ رىۋاەتلەرمۇ يېتەرلىك ئېتىبارغا ئېلىنغان چاغدا، ئاندىن سۇمېرلار بىلەن تۈركىي تىللىق خەلقلەرنىڭ ئەجدادلىرىنىڭ مۇناسىۋىتىنىڭ سۇبھى نۇرى پاللىدايدۇ.

بەشىنچى، بابىل يېزىقىدىكى « » (دى ـ گىر) خەت شەكلىنىڭ خەنزۇچە چېغىناق ـ تارغاق پۈتۈك甲骨文)) تە يېزىلغان « » دېگەن خەت شەكلىگە ئوخشىشىدىغانلىقى ھەم خەنزۇ ئالىملىرىنىڭ چېغىناق ـ تارغاق پۈتۈكتىكى بۇ خەتنىڭ بابىل يېزىقىدىكى خەتنىڭ تەسىرىدە ئىجاد قىلىنغان دەپ قارىشىدىن، تۈركىي تىللاردىكى «تۈر»نىڭ بابىل يېزىقىدىكى «دى ـ گىر»دىن كەلگەن دېيىشكە ۋاستىلىك ماتېرىيال بولىدۇ.
قەدىمكى خەنزۇ تىلىدا «蒂» (ئوقۇلۇشى — دى) چېغىناق ـ تارغاق پۈتۈكتە « »شەكلىدە پۈتۈلگەن[51]. ئۇ خۇددى دۆۋىلەپ قويغان ئوتۇنغا ئوخشايتتى. قەدىمكى چاغلاردا ئوتۇن دۆۋىسىگە ئوت يېقىشتىكى مەقسەت ئاساسەن تەڭرىگە دۇئا ـ تىلاۋەت قىلىشتۇر. ئوتۇن كۆيگەن ۋاقىتتا ئوت ئۇچقۇنلىرى يالىلداپ ئاسمان ئىلاھىنىڭ سېھرىي كۈچى نامايان بولىدۇ.

شۈڭا، خەنزۇچە«蒂 » خېتىنىڭ ئەسلىي مەنىسى «ئاسمان ئىلاھى»(天神) بولىدۇ. شۇنىسى قىزىقكى، خەنزۇ تىلىدىكى بۇ سۆزنىڭ نېمە ئۈچۈن «دى» دەپ تەلەپپۇز قىلىنىشىنى گومورو ئەپەندى قەدىمكى بابىل يېزىقىدىكى « » خېتى بىلەن مۇناسىۋەتلىك دەپ قارىغان[52]. بۇنىڭغا بىرىنچى، ئۇلاردا شەكىل جەھەتتىمۇ ئوخشاشلىق بار؛ ئىككىنچى، تەلەپپۇز جەھەتتىمۇ ئوخشاشلىق بار؛ ئۈچىنچىدىن، ئۇلارنىڭ ھەر ئىككىلىسى ھەم ئاسمان ئىلاھى ھەم كىشىلەر خانى دېگەن مەنىنى بىلدۈرەتتى دېگەنلەرنى پاكىت قىلىشقا بولىدۇ.

جۇڭگونىڭ چىغىناق-تارغاق (جياگۇ) يېزىقى مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 1500-يىللار ئەتراپىدا بارلىققا كەلگەن. ئەمما، بابىللىقلارنىڭ تەسۋىرى يېزىقى مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 3000-يىللاردا بارلىققا كەلگەن، خەنزۇچە «رەمنامە» (辞卜)[53] دىكى 12 مۆچەلنىڭ كېلىپ چىقىشىغا ئائىت بايانلار ۋە ئاندىرسون(安得生) نىڭ رەڭلىك ساپاللار توغرىسىدىكى ھۆكۈمى[54] بويىچە شۇنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، بابىل بىلەن جۇڭگونىڭ قەدىمكى دەۋرىنىڭ روشەن ئالاقىسى بولغان.

مەسىلەن، خەنزۇچە ھۆججەتلەردىكى«狄» (دى) » سۆزى ئەسلىي ئالتاي تىلى سىستېمىسىدىكى بىر سۆزنىڭ ئاھاڭ تەرجىمىسى بولۇپ، ئۇنىڭ ئەسلىي مەنىسى يەنىلا «تەڭرى» دېگەنلىك. يەنى بۇ سۆز خەنزۇ تىلىدىكى «蒂» »سۆزى بىلەن تومۇرداش بولۇپ، ئۇنى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكنىڭ غەربىي شىمالىدا ياشىغان رۇڭدى(戎狄) لار جۇڭگوغا ئېلىپ كەلگەنىكەن[55].

گومورو ئەپەندىنىڭ تەتقىقاتىغا قارىغاندا خۇاڭدى(黄 帝) ئەسلى شىمالدىكى (ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكنىڭ شىمالى — نەقىل كەلتۈرگۈچىدىن) رۇڭ، دىلارنىڭ ئەجدادى بولۇپ، ئۇ چىلۇڭ (虫龙)[56]، يەندى[57](炎帝) لەرنى مەغلۇپ قىلىپ، جۇڭخۇا مىللىتى (بۇ يەردە خەنزۇلار كۆزدە تۇتۇلغان — نەقىل كەلتۈرگۈچىدىن) نىڭ بوۋىسى دېگەن ھۆرمەتكە ئىگە بولۇپ قالغان[58].

گۇ جېگاڭنىڭ تەتقىقاتىغا قارىغاندىمۇ خۇاڭدى توغرىسىدىكى ئەپسانە ئەڭ بۇرۇن جۇڭگونىڭ غەربىي شىمالىدا مەيدانغا كەلگەن[59].

ليۇ يېجىڭ (柳诒徵) ئەپەندى چېن خەنجاڭ (陈汉章) نىڭ «جۇڭگونىڭ ئومۇمىي تارىخى» دىن نەقىل كەلتۈرۈپ «هازىرقى ئومۇمىي قاراش بويىچە جۇڭگودىكى مىللەتلەر سېرىق ئىرق هېسابلىنىپ، خۇاڭدىنىڭ ئەۋلادلىرى دېيىلىدۇ. بىراق، خۇاڭدى ئەمەلىيەتتە غەربىي شىمالدىن كۆچۈپ كەلگەن[60] دەيدۇ.

گومورو جۇڭگونىڭ «قەدىمكى جەمئىيىتى تەتقىقاتى» ناملىق ئەسىرىدە بابىلوننىڭ 12 مۆچەلىنىڭ جۇڭگوغا تارقالغانلىق مەسىلىسى توغرىسىدا سۆزلىگەندە: «ئومۇمەن يىن قوۋملىرىنىڭ ئەجدادى شىنجاڭ ئەتراپىدىن كېلىپ چىققان، يىن-شاڭ (قوۋملىرى) نىڭ ئەجدادى تەدرىجىي شەرققە يۆتكەلگەن. يۇقىرى دەرىجىدىكى مەدەنىيەت كارىدورى ئەلۋەتتە شەرقتىكى مۇشۇ يەرگىچە كەلگەن (شاڭخەي كىتابخانىسى، «مىنگو مەجمۇئەسى» 1-قىسىم 76-جىلد، 93-بەت)، دەپ يازغان. كۆپچىلىك كىشىلەر گومورو ئاقساقالنىڭ بۇ كۆز قارىشى ج. گ. ئاندىرسوننىڭ جۇڭگونىڭ مەدەنىيىتى شىنجاڭدىن باشلانغان بولۇپ، تەدرىجىي يۆتكەلگەن دېگەن قارىشىغا ئاساسلانغان، دەپ قارايدۇ.

پىكرىمىزنى يەنىمۇ چوڭقۇرلاشتۇرساق، ئوتتۇرا جۇڭگو رايونىدىكى قۇدرەتلىك قۇللۇق تۈزۈمىدىكى دۆلەتلەردىن شاڭ سۇلالىسى (商朝) نىڭ ئەجدادى دىلاردىن ئىدى، دېگەن قاراشمۇ بار. لۇي چۈنپىڭ (卢春蓱) ئەپەندى ۋۇشى (五石) مەدەنىيىتىدىن ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك بىلەن غەربىي يۇرتنىڭ ئالاقىسىگە نەزەر» ناملىق ماقالىسىدە شاڭ سۇلالىسىنىڭ ئەجداد بوۋىسى دى (狄) دەپ ئاتىلاتتى، دىلار غەربىي يۇرتتىكى كۆچمەن قوۋم، شاڭ سۇلالىسىنى قۇرغۇچىلارنىڭ قېنىدا دىلارنىڭ قېنى بولۇشى كېرەك، دەيدۇ[61].

يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان روڭدىلار مەركىزىي جۇڭگونىڭ شىمالى ۋە غەربىي شىمالدا ياشىغان قەدىمكى خەلق بولۇپ، هازىرقى شىمال، غەربىي شىمالدىكى مىللەتلەرنىڭ، جۈملىدىن تۈركىي تىلدا سۆزلەشكۈچى خەلقلەرنىڭ ئەجدادىنىڭ بىر تارمىقى هېسابلىنىدۇ. «جۇڭگونىڭ بۈيۈك ئېنسىكوپېدىيىسى. مىللەتلەر» تومىنىڭ «ئۇيغۇرلار» ماددىسىدا

«ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجدادى قەدىمكى دىلار ئىدى[62]»، دەپ ئوتتۇرىغا قويۇلغان.

يەنى خەنزۇچە ھۆججەتلەردە ئەڭ بۇرۇن ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجدادلىرى دى(狄) دەپ يازغان. ئۇلار شىمالىي دى دەپمۇ ئاتالغان. ئۇلار جۇڭگونىڭ شاڭ خانلىقى، شيا خانلىقى، ھەتتا ئۇنىڭدىن بۇرۇن تارىخ سەھنىسىگە چىقىپ، شيا، شاڭ، جو قوۋملىرى بىلەن بىرلىكتە جۇڭگونىڭ شانلىق، پارلاق، قەدىمكى مەدەنىيىتىنى يارىتىش ئەمەلىيىتىگە قاتناشقان.

2.خاسىيەتلىك سان «توققۇز»دا ئىپادىلەنگەن شەرق-غەرب مەدەنىيەت ئالاقىسى

خاسىيەتلىك ۋە سىرلىق سان «توققۇز»نىڭ سېھرىي ۋە مۇقەددەس مەزمۇنىنى ئۆز ئىچىگە ئېلىپ، فولكلور مەدەنىيىتىنىڭ تەركىبىي قىسمى بولۇپ كەلگەنلىكىگە ئۇزاق ئەسىرلەر بولغان، بولۇپمۇ ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجدادلىرى باشقا خەلقلەرگە ئوخشاشلا ئۆزلىرىنىڭ فولكلور مەدەنىيىتىنىڭ تۈپ يىلتىزىنى چىڭىتىشتا بىرخىل خاسىيەتلىك سانىنىڭ سېھرىي كۈچىدىن پايدىلىنىپ كەلگەن. بۇنى ئىسپاتلايدىغان ماتېرىياللار يېتەرلىك بولۇپ، بىزنىڭ ئەتراپلىق مۇھاكىمە قىلىشىمىزنى تەلەپ قىلىدۇ.
ئەڭ قەدىمكى ئەھۋال ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجدادى بولغان دى(狄) لار بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئىكەنلىكى مەلۇم. مەسىلەن، دىلار «توققۇز دىلار» دېگەن نام بىلەنمۇ ئاتىلىپ[63]، ئۆز نامىنى بۈيۈك ۋە ئومۇمىي مەزمۇنغا ئىگە قىلغان ھەم ئۇيۇشقاقلىق، ئىتتىپاقلىقنىڭ سىمۋولى قىلغان. بۇ يەردە تىلغا ئېلىنغان دىلار مەركىزىي جۇڭگو رايونىنىڭ شىمالى، غەربىي شىمالىدا ياشىغان بىر قوۋم بولۇپ، «جۇڭگو بۈيۈك ئېنسىكلوپېدىيىسى. مىللەتلەر» تومىدا مۇنداق چۈشەندۈرۈلگەن: «دىلار جۇڭگونىڭ قەدىمكى دەۋرىدە جۇڭگونىڭ شىمالىدا ياشىغان بىر قوۋم. يەنە بىر نامى («翟» دى-زەي دەپ ئىككى خىل ئوقۇلىدۇ-ئا)، بىرخىل قاراش بويىچە دىلار يىن دەۋرى (يەنى شاڭ سۇلالىسى، تەخمىنەن مىلادىيەدىن بۇرۇنقى خۇې ئەسىردىن تەخمىنەن مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 1066- يىللىرى ئارىلىقىدىكى دەۋر) دە گۈيفاڭ (鬼方)، جوۋ سۇلالىسى دەۋرىدە (بۇ يەردە غەربىي جوۋ سۇلالىسىنى كۆزدە تۇتتۇۋاتسا كېرەك، بۇ دەۋر تەخمىنەن مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 1066- يىلىدىن مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 771- يىللىرى ئارىلىقى) دا شيەنيۈن(猃狁)

دەپ ئاتىلاتتى. چۇنچيۇ ـ جەنگو دەۋرىدە (مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 770 ـ مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 221 ـ يىللار) دە (翟دىلار) ياكى狄 دىلار) دەپ ئاتالدى. چىن، خەن سۇلالىرى (مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 221 ـ مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 220 ـ يىللار) دەۋرىدىن كېيىن دىلار ئۈچ چوڭ تارماققا بۆلۈنگەن بولۇپ، بۇلار ئۇزۇن دىلار ((长狄))، قىزىل دىلار((赤狄)) ۋە ئاق دىلار((白狄)) دىن ئىبارەت[64].» يەنە شۇ كىتابنىڭ 179 ـ بېتىدە ئۇيغۇرلارنىڭ «ئەجدادىنى دېڭلىڭلارغىچە (خەن، ۋەي سۇلالىلىرى دەۋرىدىكى) ياكى دىلارغىچە (چۇنچيۇ دەۋرىدىن ئىلگىرىكى) ئىزدەشكە بولىدۇ» دەپ يېزىلغان. بۇ پاكىتلاردىن بىرى، خاسىيەتلىك سان «توققۇز»نىڭ دىلار چۈشەنچىسىدىمۇ بار ئىكەنلىكىنى، يەنە بىرى، دىلار ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجدادى ئىكەنلىكىنى بىلىپ يەتكىلى بولىدۇ.

ئۇنداق بولسا دىلارنىڭ تارىخى قاچاندىن باشلىنىدۇ، «توققۇز» سانى ئۇلارغا قاچاندىن باشلاپ ھەمراھ بولۇپ كەلگەن، مۇتەپەككۇر موزى (مىلادىيىدىن بۇرۇنقى تەخمىنەن 468 ـ يىلىدىن 367 ـ يىلىغىچە ياشىغان) «موزى»((墨子)) ناملىق كىتابىدا ئاقساقال «ياۋ سەككىز دىلارغا نەسىھەت قىلغان» دەپ يازغان((尧教八狄)). بۇ بايانلاردىن دىلارنىڭ سىياسىي سەھنىگە چىقىش تارىخىنى بىلگىلى بولىدۇ. مەسىلەن، بۇ يەردە تىلغا ئېلىنغان ئاقساقال ياۋ توغرىسىدا خەنزۇچە «ئوكيانوس»((辞 海)) تا «رىۋايەتلەردىكى ئاتىلىق ئۇرۇقداشلىق جەمئىيىتىنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدىكى قەبىلىلەر بىرلەشمىسىنىڭ داھىيسى» دېيىلگەن[65]. رىۋايەتلەرگە قارىغاندا، ياۋ دىكۇ((帝喾)) نىڭ ئوغلى بولۇپ، خۇاڭدىدىن بەش ئەۋلاد كېيىن تۇرىدىكەن[66]. دېمەك، ياۋ رىۋايەتلەر دەۋرى يەنى ئاتىلىق قەبىلچىلىك دەۋرىدە ياشىغان بولۇپ، بۇ دەۋرنىڭ كونكرېتراق يىلنامىسى «جۇڭگو بۈيۈك ئېنسىكوپېدىيىسى. مىللەتلەر» تومى 593 ـ بەتتە تەخمىنەن مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 4000 ـ يىللاردىن 2100 ـ يىللار ئارىلىقى، دەپ كۆرسىتىلگەن. بۇلار دىلار تارىخىنىڭ ئاقساقال ياۋ بىلەن بىر دەۋرگە مەنسۇپ ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلاپ بېرىدۇ. ئەمما، موزىنىڭ كىتابىدا «سەككىز دى» دېيىلگەن، بۇ «خاسىيەتلىك توققۇز» سانىنىڭ مەۋجۇت ئەمەسلىكىنى چۈشەندۈرمەيدۇ. ياكى، موزى بىر دىنى كەم ئېيتقان ياكى ئاقساقال ياۋ قۇلىقى يۇمشاق دى قەبىلىسىدىن بىرىگە ياخشى مۇئامىلىدە بولۇپ، بويۇنتاۋلىق قىلغان سەككىز دى قەبىلىسىگە نەسىھەت قىلغان بولۇشى مۇمكىن، نېمىلا بولمىسۇن، بىز ئەسلىي ئىسمى دى((翟)) بولغان[67]

مۇتەپەككۇر مۇزىنىڭ كىتابىدىن بىرى، دىلار تارىخىنى، يەنە بىرى، ئۇلاردا قەدىمكى زاماندىلا سان ئۇقۇمىنىڭ قوۋم گەۋدىسىنىڭ ئۇيۇللۇقىنى ئىپادىلەشكە قوللىنىلغانلىقىنى چۈشىنىپ يېتەلەيمىز.

«خاسىيەتلىك توققۇز»نىڭ تارىخى ئۇزۇن بولۇشى بىلەن بىرگە، قوللىنىش جەريانىدا ئىزچىللىقى بولغان. ئۇ نوقۇل سان ئۇقۇمىنىلا ئىپادىلەپ قالماستىن، بەلكى ئىجتىمائىي ـ ئىپتىكىلىق چۈشەنچە، مەدەنىيەت ـ فولكلورلۇق قىممەت ياراتقان. بۇ نۇقتىنى تۆۋەندىكى بىرقانچە تەرەپتىن چۈشەنگىلى بولىدۇ.

بىرىنچى، «توققۇز» تولۇق، مۇكەممەل، پۈتۈن، ئورتاق، ئۇيۇلتاشتەك مۇستەھكەم، ئىتتىپاق، ئىناق قاتارلىق ئۇقۇملارنى ئىپادىلىگەن. ئۇيغۇرلارنىڭ بىۋاستە ۋە ۋاستىلىك ئەجدادلىرى، ھەرقايسى تارىخي دەۋرلەردىكى ئۇيغۇرلارنىڭ قەبىلىلەر ئىتتىپاقى، بۇ ئىتتىپاققا قاتناشقان ھەرقايسى قەبىلىلەرنىڭ بەزىلىرى، كېيىنكى زاماندىكى بىرلىككە كەلگەن ئۇيغۇر مىللىتىنى شەكىللەندۈرۈشكە — ھەرخىل نىسبەتتە قاتناشقان قانداش ۋە غەيرىي قانداش قەبىلە ـ قوۋملار ۋە ئۇيغۇر خانلىقى تەۋەسىدە بولغان قوۋملار «توققۇز» سانى بىلەن ئىپنقلىنىپ ئاتىلىشىنى بىرخىل ئەنئەنىۋى ئاتاش ئادىتى قىلغان. بۇ خىل نام ئاستىدىكى قەبىلىلەر بىرلەشمىسىنىڭ مۇستەھكەم ئىتتىپاقلاشقانلىقىنى، بىر پۈتۈن نام ئاستىغا ئۇيۇلتاشتەك ئۇيۇشقانلىقىنى، ئۆزئارا ئىناق بولۇپ، ئورتاق غايە ئۈچۈن ئالغا ئىلگىرىلىگەنلىكىنى ئىپادە قىلغان. «توققۇز» سانى بىلەن ئىپنقلىنىپ كەلگەن قەبىلە بىرلەشمىسى ۋە قەبىلە ناملىرى تۆۋەندىكىچە:

1. «توققۇز مولار» (九貉) بۇ يەردىكى «貉» «مو» «貊» «مو» شەكلىدىمۇ يېزىلغان. جاۋ «赵 مېڭزى» ناملىق كىتابىدا ئىزاھلاپ «مولار شىمالدا ياشايدۇ، ئۇ يەر بەك سوغۇق، زىرائەتلەر ئۆسمەيدۇ» دېگەن. جېڭ سىنوڭ (郑司农) «شىمالدىمو دىلار بار» (北方貉狄) دەپ يازغان[68]. دېمەك، توققۇز مولار بىلەن دىلار قەدىمكى زاماندا ياكى (توققۇز دىلار) ئىتتىپاقداش قەبىلىلەر ئىتتىپاقىدىن تەركىب تاپقان.

2. «توققۇز گۇيفاڭلار» (九姓鬼方) شاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە گۇيفاڭلار توققۇز ئۇرۇق (قەبىلە) دىن تەركىب تاپقان ھەم «گۇيفاڭ توققۇز ئۇرۇقلىرى»

(鬼方九族)، دەپ ئاتالغان[69]. «زو چيۇمىڭ تەپسىرى»دە جاۋگۇڭنىڭ 14 ـ يىلىدا شاڭ سۇلالىسى گۇرچىن (鬼亲)، گۇيفاڭلار كۆزدە تۇتۇلىدۇ ـ ئا) لارغا «تارتۇق ۋە ئىنئام بېرىپ، ئۇلار بىلەن بىرلەشتى»، دېيىلگەن. تارىخشۇناس دۇيۇ «چىن (亲)»، توققۇز ئۇرۇق دېمەكتۇر» دەپ ئىزاھلىغان بولسا، زامانىمىزدىكى تارىخشۇناس دۇەن ليەنچىن «گۇيچىن دېگەنلەر گۇيفاڭلارنىڭ توققۇز قەبىلىسى (ئۇرۇقى) بولۇپ ھېسابلىنىدۇ»، دەيدۇ[70]. بۇ يەردە ئەسكەرتىلىدىغان مۇنداق بىر نۇقتا بار. ئۇ بولسىمۇ، «گۇيفاڭ» نامىدىكى «گۇي» (گۇي) بىلەن «ئۇيغۇر» نامىدىكى «غۇر ـ گۇر» (گۇر ـ ھگۇر) نىڭ باغلىنىدىغانلىق مەسىلىسى. تارىخچى ۋېن يىن ئەپەندى «گۇيفاڭ» دىكى «گۇي»، «ۋۇكۇ» (俄 渠) دەپ ئوقۇلىدىغانلىقى، ئۇنى ئەسلىگە قايتۇرغاندا «ئوگۇر» بولىدىغانلىقىنى ئىسپاتلىغان[71]. «ئوگۇر» (ئوگۇز ـ ئوغۇز) «ئۇيغۇر» (ئۇيغۇر) غا تەڭ ئىدى.[72].

3. «توققۇز شيەنلۈنلەر» (九 个 猃 狁)، «جۇڭگو بۈيۈك ئېنسىكلوپېدىيىسى. مىللەتلەر» تومى 478 ـ بېتىدە «شيەنيۈنلەر جۇڭگونىڭ شىمالىي ۋە غەربىي شىمالىدىكى قەدىمكى مىللەت... چۇنچيۇ دەۋرىدە روڭدى (绒 狄) لار دەپ ئاتالغان. خەن سۇلالىسىدىن باشلاپ كۆپچىلىك شەنيۈنلەر ھونلارنىڭ ئەجدادى بولۇپ كەتكەن»، دېيىلگەن. مانا مۇشۇ شيەنيۈنلەر «توققۇز شيەنيۈن» دەپمۇ ئاتالغان. تارىخچى ياڭ جيەنشىن (杨建新) ئەپەندىنىڭ مۇنۇ بايانى بۇنىڭغا پاكىت بولىدۇ. «ۋاڭ گوۋېي (王国维)، ‹نەزمىنامە› (诗经) ۋە مېتال پۈتۈك (金文) لەردە تىلغا ئېلىنغان توققۇز شيەنيۈنلەرنىڭ پائالىيەت رايونى توغرىسىدا تەتقىقات ئېلىپ بېرىپ، ئۇلارنىڭ ئىچىدە بىرىدىن باشقىسى جوۇ سۇلالىسىنىڭ شىمالىدا ياشىغان...» دېگەن خۇلاسىگە كەلگەن[73]. ئۇنداق بولسا شيەنيۈنلەرنىڭ ئۇيغۇرلار بىلەن بىرەر ئالاقىسى بارمۇ؟ يۇقىرىدا ئۇلارنىڭ ھونلارنىڭ ئەجدادى ئىكەنلىكى توغرىسىدىكى بايانىنى تىلغا ئېلىپ ئۆتتۇق. مىلادىيىدىن بۇرۇنقى ئىسى ـ ئىى ئەسىرلەردە كۈچكە تولغان ھونلارنىڭ مىلادىيە ئى، ئىى ئەسىرلەردىن باشلاپ پارچىلىنىپ كەتكەن بىر قىسىم قەبىلىلىرى ئۇيغۇرلارنىڭ بىر تارماق ئەجدادلىرىنىڭ كېلىپ چىقىشىغا مەنبە بولغان. بۇنى «كونا تاڭنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە» (旧唐书.回纥传)، «يېڭى تاڭنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە» (新唐书. 回 纥 传) قاتارلىق تارىخنامىلەردىكى «ئۇيغۇرلارنىڭ ئاتا ـ بوۋىسى

ھونلاردۇر» دېگەن پاكىتلىق بايانلار ۋە مىلادىيە ۋى ـ ئىخ ئەسىرلەردە موغۇل دالىسىدا پائالىيەت قىلغان ئۇيغۇرلارنىڭ تاشقى توققۇز قەبىلىسىنىڭ ئىچىدە ھونلارغا مەنسۇپ «بايىرقۇ»(拔也稽)، ھون (浑)، ياكى قۇن) دېگەن ئىككى قەبىلىنىڭ ساقلىنىپ قالغانلىقىدەك پاكىت ئارقىلىق چۈشىنىمىز.

4. توققۇز دىلار(九 狄) بۇلارنى يۇقىرىدا سۆزلەپ ئۆتتۇق. شۇنداق بولسىمۇ بۇلار توغرۇلۇق يەنە بىر قېتىم تولۇقلىما بايان بېرىشتىشكە توغرا كېلىدۇ. «زۇ چيۇمىڭ تەزكىرىسى» (左 传) دەپ دىلارنىڭ قىزىل دىلار قەبىلىسى ئالتە، ئاق دىلار قەبىلىسى ئۈچ قەبىلىدىن ئىبارەت ئىككى چوڭ قەبىلىلەر ئىتتىپاقىدىن تەركىب تاپقانلىقى سۆزلەنگەن. بۇ چاغدا ئۇزۇن دىلار باشقا يەردە ياشىغان بولسا كېرەك.

5. «توققۇز تۈرك» (九姓突厥) قەدىمكى تۈركلەر، يەنى كۆكتۈركلەرنىڭ بىرخىل ئاتىلىشى. «كونا تەڭنامە. جاڭ شياۋجوڭ(张孝忠) تەزكىرىسى»دە «توققۇز تۈرك» دېگەن ئاتالغۇ تىلغا ئېلىنغان. تۈركلەر مىلادىيە 552 ـ 744 ـ يىللىرى خانلىق تىكلەپ ئۆزىنى تۈركلەر دەپ ئاتاپ، كۈچەيگەن بىر مىللەت. 744 ـ يىلى ئۇيغۇر قەبىلىلىرىنى ئۆزىگە قوشۇۋالغان، بىر قىسىم قەبىلىلەر جەنۇبقا يۆتكىلىپ تاڭ سۇلالىسىگە قارام بولغان، يەنە بىر قىسىم قەبىلىلەر غەربكە كېتىپ قالغان. ئاساسلىق قەبىلىلىرى ئۇيغۇر نامى ئاستىدا ياشاپ، ئۇيغۇر مىللىتىنى تەرەققىي قىلدۇرغان. ئاتاقلىق تارىخشۇناس لىن گېن(林 干) ئەپەندىنىڭ قەدىمكى «تۈركلەر بىلەن (قەدىمكى) ئۇيغۇرلار ئوخشاش قوۋم [74]» دېگىنى، پروفېسسور گېڭ شىمىن ئەپەندى تۈركلەرنىڭ مەدەنىيىتى ۋە ئۇنىڭغا ۋارىسلىق قىلىنىش مەسىلىسى ھەققىدە توختىلىپ، «تونيوقۇق مەڭگۈ تېشى غوبى ئۇيغۇرلىرىنىڭ ھۆججىتى، «كۆلتېگىن مەڭگۈ تېشى»، «كۆلچۇر مەڭگۈ تېشى» قاتارلىقلار تىل جەھەتتە ئۇيغۇر خانلىقىغا تەۋە مەڭگۈ تاشلار بىلەن ھېچقانداق پەرقى يوق، دەپ تۈركلەر بىلەن ئۇيغۇرلارنىڭ مۇناسىۋەت مەسىلىسىگە تارىخىي ۋە ئىلمىي يوسۇندا جاۋاب بېرىپ[75] ئۆتكەنلىكى بۇ نۇقتىنى ئايدىڭلاشتۇرىدۇ.

«توققۇز تۈرك» دېگەن ئاتالغۇ يالغۇز خەنزۇچە ھۆججەتلەردىلا تىلغا ئېلىنغان ئەمەس. باشقا ھۆججەتلەردىمۇ ئۇچرايدۇ. مەسىلەن، پارىژ شەھىرىدىكى فرانسىيە كۇتۇپخانىسىدا ئۇيغۇر تارىخىغا دائىر «پ.1283»

نومۇرلۇق بىر پارچە تۈبۈتچە ھۆججەت ساقلىنىۋاتقان بولۇپ، بۇ 1908 ـ يىلى پېللىئوت (پ. پەللىوت) تەرىپىدىن دۇنخۇاڭدىن ئېلىپ كېتىلگەن. شۇ ھۆججەتتە، ئەسلىي «خور (ھور) خانى» دەپ ئاتالغان مەلۇم بىر ئۇيغۇر خانىنىڭ شىمالدىكى ئەللەرنى چارلاپ تەكشۈرۈپ كېلىش ئۈچۈن بەش كىشىنى ئەۋەتكەنلىكى ۋە چارلىغۇچىلارنىڭ خانغا بەرگەن مەلۇماتلىرى خاتىرىلەنگەن. ھۆججەت ئەسلىي مىلادىيە ۋىـ ئىخ ئەسىرلەردە يېزىلغان دەپ قارالغان بولۇپ، ئۆز زامانىسىدا تۈبۈتچىگە تەرجىمە قىلىنغان. بۇ ھۆججەت «توققۇز دورۇگۇ (توقۇز درۇگۇ) دەپ ئاتىلىدىغان ۋۇيىكار تۇتۇق (ۋۇيىكار تۇتۇق)» دېگەن نام تىلغا ئېلىنغان. ئالىملار بۇ جۈملىدىكى «توققۇز دورۇگۇ»نى «توققۇز تۈرك»، «ۋۇيىكار تۇتۇق»نى «ئۇيغۇر تۇتۇق» دېگەنلىك بولىدۇ، دەپ ھېسابلاشتى[76].

6. «توققۇز تېلى» (九 姓 铁 勒)، «كونا تاڭنامە. شىمالىي دىلار تەزكىرىسى» تېللار ماددىسىدا مىلادىيە 646 ـ يىلىدىكى ۋەقەلەرنى خاتىرىلىگەن چاغدا «توققۇز تېللار» دېگەن ئاتالغۇ ئىشلىتىلگەن. ئۇنىڭدىن ئىلگىرى ۋە كېيىن يەنە «توققۇز قەبىلە» (九姓، ياكى توققۇز ئۇرۇق)، «توققۇز قەبىلىلىك تېللار»(九 姓 铁 勒)) دېگەن ناملارمۇ ئىشلىتىلگەن. «شىنجاڭ مىللەتلەر قامۇسى» دا «توققۇز تېللار تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى موڭغۇلىيە دالىسىنىڭ شىمالىدىكى ئۇيغۇر، بوگۇ (بارغۇت)، تونرا، ھون (قون)، ئىزگىل، بايىرقۇ، چىبنى (چابىش)، ئابۇس، كۆرۈنۈۋگۈس قاتارلىق كۆچمەن قەبىلىلەرنىڭ ئومۇمىي نامى. ئۇلار تېللارنىڭ بىر تارمىقى بولغاچقا ھەر بىرىنىڭ بىردىن ئىسمى بولغان، شۇڭا توققۇز تېلى دەپ ئاتالغان»، دېيىلگەن[77].

7. «توققۇز ئوغۇزلار(九 四 乌 古 斯)» («شىنجاڭ مىللەتلەر قامۇسى» توققۇز ئوغۇزلارغا مۇنداق ئېنىقلىما بېرىلگەن. «توققۇز ئوغۇز غەرب تارىخىي ماتېرىياللىرىدا ئۇيغۇرلارنىڭ ئاتىلىشى، ئۇنىڭ ئەسلىي تەلەپپۇزى توگۇز ئۇگۇز، ئەمەلىيەتتە جەنۇبىي، شىمالىي سۇلالىلەر، سۈي، تاڭ سۇلالىرى دەۋرىدىكى توققۇز ئۇيغۇر (تۆگۈر ئۇيغۇر) نىڭ تەلەپپۇزىدىكى ئۆزگىرىش ئىدى. جەنۇبىي ۋە شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرى (مىلادىيە 420 — 581 ـ يىللار ـ ئا) دىن كېيىنكى مەزگىللەردە، توققۇز ئوغۇزلار بىلەن توققۇز ئۇيغۇرلار بىرلەشتى، ئومۇملاشتۇرۇلۇپ ئۇيغۇر دەپ ئاتالدى. موڭغۇل دالىسىنىڭ شىمالىدا كۆچلەندى، كېيىنچە تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئوتتۇرا مەزگىلىگە كەلگەندە ئۇيغۇر خانلىقىنى قۇردى. شىمالدىكى كۆچمەن

مىللەتلەر تارىخىدا مۇھىم رول ئوينىدى»[78]. بۇ بايانلار توققۇز ئوغۇزلارنىڭ ئۇيغۇرلارنىڭ بىرخىل ئاتىلىشى ئىكەنلىكى روشەن بولدى. بەزى ئالىملار «توققۇز ئوغۇز» بىلەن «توققۇز تىلى» بىر ئۇقۇمغا ۋەكىللىك قىلىدۇ، خەنزۇچە ھۆججەتلەردە دەستە «توققۇز تىلى» دېگەن نام ئۇچرايدۇ، بۇ تۈرك مەڭگۈ تاشلىرىدىكى «توگۇز ئوگۇز» دېگەن ئىسىمغا باراۋەر، دەپ قارايدۇ[79]. تۈرك، ئۇيغۇر مەڭگۈ تاشلىرىدا «توققۇز ئوغۇز» نامى كۆپ تىلغا ئېلىنغان. مەسىلەن، «توققۇز ئوغۇز خەلقى ئۈستىدە خاقان ئولتۇرۇپتۇ» (تونيوقۇق مەڭگۈ تېشى»، غەرب تەرەپ 9- قۇر). «توققۇز ئوغۇز بەگلىرى، خەلقلىرى، سىلەر بۇ سۆزلىرىمنى ياخشى ئىشتىڭلار»، «كۆلتېگىن مەڭگۈ تېشى»، جەنۇب تەرەپ 2- قۇر). «توققۇز ئوغۇزلار»، «توققۇز ئوغۇزلار دۈشمىنى كەلدى.» («بىلگە قاغان مەڭگۈ تېشى»، شەرقى يۈزى 1- قۇر، 14- قۇر). «توققۇز ئوغۇز خەلقى ئۈستىدە يۈز يىل ئولتۇرۇپ...» (بايانچۇر مەڭگۈ تېشى»).

دېمەك، مەڭگۈ تاشلاردىكى «توقۇز ئوغۇز» ئۇيغۇر قەبىلىلىرىنىڭ ئورتاق نامى.

8. توققۇز ئۇيغۇر» (九姓回纥). بۇ «توققۇز ئوغۇز» بىلەن بىر ئاتالغۇ. ئالىملار ئۇزۇن يىل ئىزدىنىپ، «ئوگۇز» بىلەن «ئۇيگۇر» سۆزىنىڭ بىر ئاتالغۇ ئىكەنلىكىنى ئېنىقلاپ چىقتى. يەنى بۇلار بىر تىلنىڭ ئوخشىمىغان دىئالېكتىدا پەرقلىق تەلەپپۇز قىلىنىدىغانلىقىنى بىلگەن. قەدىمكى تۈركىي تىللاردا «ر» تاۋۇشى بىلەن «ز» تاۋۇشىنىڭ ئۆزئارا ئالمىشىش ھادىسىسى مەۋجۇت بولغان.[801] باسكاكوۋنىڭ پىكرىچە، «ئوغۇز» — قەدىمدە «ر» دىئالېكتىدا سۆزلىشىدىغان خەلقلەر تىلىدا «ئوغۇز» ياكى «ئۇيغۇر» دەپ تەلەپپۇز قىلىنغان بولسا، «ز» دىئالېكتىدا سۆزلىشىدىغان خەلقلەر تىلىدا «ئوغۇز» ياكى «غۇز» شەكلىنى ئالغان. تۈركشۇناس ۋ. تومسېن (ۋ. تومسەن) ئوغۇز — ھازىرقى رۇسىيىنىڭ شەرقىدىكى مىللەتلەرنىڭ ئومۇمىي نامى. ئۇلارنىڭ تىلىدىكى بىر ئالاھىدىلىكى شۇكى، ‹ر› تاۋۇشى ‹ز› بىلەن ئالمىشىدۇ. مەسىلەن، «ئون ئۇيغۇر — ئون ئوغۇز» دەيدۇ[81]. خەنزۇچە ھۆججەتلەردە «ئۇيغۇرلارنىڭ تاشقى توققۇز قەبىلىسى»(回纥外九部) ۋە «ئۇيغۇرلارنىڭ ئىچكى توققۇز قەبىلىسى»(回纥内九姓) دېگەن ئاتالغۇلار بولۇپ، بۇ ئاتالغۇلار ۋاستە ئارقىلىق خەنزۇچە تارىخنامىلەرنى يازغۇچىلارغا يەتكۈزۈلگەن. «توققۇز ئوغۇز» نامى ۋى - ئىخ

ئەسىرلەرگىچە ئىشلىتىلگەن. ئەرەب، پارس تارىخىي ھۆججەتلىرىدە قوچۇ ئۇيغۇر خانلىقى، قاراخانىيلار سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئۇيغۇر قەبىلىلىرى مۇشۇ نام بىلەن ئاتالغان. ئەمما، ئۇيغۇر ئالىملىرى، مەسىلەن، سىڭقۇ سېلى تۇتۇڭ ۋە مەھمۇد كاشغەرى «توققۇز ئوغۇز» نامىنىڭ ئورنىغا «ئۇيغۇر» نامىنى ئىشلەتكەن. بۇ ھال بىر تەرەپتىن، كېيىنكى چاغلارغا كەلگەندە «توققۇز ئوغۇز» (ياكى توققۇز ئۇيغۇر) نامىنىڭ ئېنىقلىق دەرىجىسىنىڭ ئاجىزلاشقانلىقىنى بىلدۈرسە؛ يەنە بىر تەرەپتىن، توققۇز ئوغۇز ـ توققۇز ئۇيغۇر قەبىلىلەر ئىتتىپاقى تەركىبىگە كىرگەن قەبىلىلەرنىڭ شاللىنىپ ھەم يېڭى بىر تەرەققىيات باسقۇچىغا كۆتۈرۈلۈپ «ئۇيغۇر» نامى ئاستىغا ئۇيۇشقانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. ۋەھالەنكى، مەھمۇد كاشغەرى دىنى ئېتىقاد ۋە خانلىق تەۋەلىكىگە قاراپ، شىمالىي شىنجاڭدىكى قەبىلىلەرنى ئۇيغۇر، جەنۇبىي شىنجاڭدىكى قەبىلىلەرنى «تۈرك» دەپ ئايرىپ ئاتىغان. ئەمما، باشقا ماتېرىياللاردا بۇلار بىرلا خەلق دەپ چۈشەندۈرۈلىدۇ.

9. «توققۇز بايىرقۇ» (九姓拔野固). بۇ قەبىلە كۆپ ھاللاردا بايىرقۇ (بايىرگۇ) دەپلا ئاتالغان. ئەسلىي ھون قەبىلىسى بولۇپ، خەنزۇچە ھۆججەتلەردە «拔也稽» دەپ يېزىلغان كېيىنچە تېلى يەنى ئۇيغۇر قەبىلىلىرىنىڭ بىرى بولغان. كونا، يېڭى «تاڭنامە» ۋە «تاڭ سۇلالىسىگە دائىر مۇھىم خاتىرىلەر» (唐会要) نىڭ «ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە»دە «تاشقى توققۇز قەبىلە» ياكى «توققۇز تېلىلار» (توققۇز ئۇيغۇرلار) نىڭ بىرى سۈپىتىدە خاتىرىلەنگەن. ئەمدى «قانۇنلار قامۇسى» 198 ـ جىلد. چېگرا مۇداپىئەسى. تۈركلەر» («通典. 卷一九八. 边防. 突厥»). كونا «تاڭنامە» 8 ـ جىلد. «شۈەنزوڭ ھەققىدە خاتىرە» 1 ـ قىسىم («旧唐书 卷八 玄宗纪 上») ۋە 194 ـ جىلد، «تۈركلەر تەزكىرىسى»، «كىتابلار جەۋھىرى»، 973 ـ جىلد. «قارام تائىپىلەر. دۆلەتكە ياردەملىشىپ، جازا يۈرۈش قىلىش» («册府元龟 卷九七八. 外臣部. 助国讨伐») قاتارلىق كىتابلاردا «توققۇز بايىرقۇ» نامى تىلغا ئېلىنغان.

10. «توققۇز ئىزگىل» (九姓思结)، توققۇز تېلى قەبىلىلىرىنىڭ بىرى. ئادەتتە (ئىزگىل» («斯结، 思结») دەپ ئاتالغان. «كىتابلار جەۋھىرى»، 170 ـ جىلد «خانلىق جەمەتى. يىراقتىن كەلگەنلەر» («帝王部. 来远 卷»

«册府元龟» 0 一七» ۋە «ئەلنى ئىدارە قىلىش ئۆرنەكلىرى» «资 卷二一一
治通鉴»» قاتارلىقلاردا «توققۇز ئىزگىل» نامى تىلغا ئېلىنغان.

11. «توققۇز توڭرا» (九姓同罗) تېلى قەبىلىلىرىنىڭ بىرى. ئۇلار «توڭرا» (توڭرا) نامى بىلەن دەسلەپتە تۈرك خانلىقىغا تەۋە بولغان. ئۇيغۇر خانلىقى قۇرۇلغاندا «توققۇز ئۇيغۇر» قەبىلىلىرىنىڭ بىرى سۈپىتىدە پائالىيەت قىلغان. «كىتابلار جەۋھىرى»، 974 ـ ، 971 ـ جىلدلەردە، «كونا تاڭنامە» 97 ـ جىلددا «توققۇز توڭرا» نامى تىلغا ئېلىنغان.

12. «توققۇز باسمىل» (九姓拔悉嘧) تېلى قەبىلىلىرىنىڭ بىرى. دەسلەپتە موڭغۇل دالىسىدىكى خاڭگاي تېغىنىڭ شەرقىدە چارۋىچىلىق قىلغان. كېيىن شەرقى تۈرك خانلىقىغا تەۋە بولغان. مىلادىيە 742 ـ يىلىدىن باشلاپ ئۇيغۇر، قارلۇق قەبىلىلىرى بىلەن ئىتتىپاق تۈزگەن ھەم شۇنىڭدىن باشلاپ ئۇيغۇرلارنىڭ بىر قەبىلىسىگە ئايلانغان. باسمىل (باسمىل) نامى بىلەن ئاتالغان بۇ قەبىلە «كونا تاڭنامە» 9 ـ جىلد. «ئومۇمىي تاڭ پۈتۈكلىرى» (全唐文)، 311 ـ جىلدلەردە «توققۇز باسمىل» نامىدا خاتىرىلەنگەن.

13. «توققۇز ئادىز» (九姓阿铁)، تېلى قەبىلىلىرىنىڭ بىرى. «تارىخىي خاتىرىلەر» (史记)، «خەننامە» (汉书) لەردە تىلغا ئېلىنغان «ئۇگۇر» 呼揭) لارنىڭ ئەۋلادى دېگەن قاراش بار. دەسلەپتە موڭغۇل دالىسىدا چارۋىچىلىق قىلغان. كېيىن تۈرك خانلىقىغا تەۋە بولغان. ئۇيغۇر خانلىقى قۇرۇلغاندا، ئۇيغۇر قەبىلىلىرىنىڭ بىرى بولغان. ئۇيغۇر خانلىقى قۇرۇلغاندا، ئۇيغۇر قەبىلىلىرىنىڭ بىرى بولغان ۋە مىلادىيە 795 ـ يىلىدىن باشلاپ 821 ـ يىلىغىچە ياغلاقارلار قەبىلىسىدىن ھاكىمىيەتنى تارتىۋېلىپ، ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ خان جەمەتى قەبىلىسىگە ئايلانغان. بۇ قەبىلە «ئاتىز ـ ئادىز» دەپ ئاتالغاندىن باشقا «يۈەنخې يىللىرىدىكى ئىسىم فامىلىلەر تۈپلىمى» (元和姓?) ۋە «ئومۇمىي تەزكىرە» (通志) قاتارلىق كىتابلاردا «توققۇز ئادىز» نامىدا تىلغا ئېلىنغان.

14. «توققۇز بۆگۈ» (九姓卜古) ياكى «توققۇز بارغۇت». توققۇز تېلى قەبىلىلىرىك بىرى بولغان بۇ قەبىلە «ئومۇمىي تەزكىرە» (通志) نىڭ 29

ـ جىلد «ئۇرۇقداشلىق تەزكىرىسى»(氏族志)) دە «توققۇز بوگو» نامىدا خاتىرىلەنگەندىن باشقا، ئاساسەن «بوگو» نامىدا تىلغا ئېلىنىدۇ.

15. «توققۇز قىرغىز (خاكاس) لار(九姓坚昆)) ھازىرقى قىرغىزلارنىڭ ئاتا ـ بوۋىلىرى. ئۇلار «كىرگىز» دەپلا ئاتالغان. ئەمما، خەنزۇچە تارىخنامىلەردە ھەر دەۋردە ھەرخىل خەت بىلەن يېزىلغان. تاڭ سۇلالىسى دەۋرىگە مەنسۇپ تارىخنامىلەردىن «تاڭ سۇلالىسىگە دائىر مۇھىم خاتىرىلەر» (唐要要)، «كىتابلار جەۋھىرى» قاتارلىقلاردا «توققۇز قىرغىز» نامىدا خاتىرىلەنگەن. ئېھتىمال، بۇ چاغدا قىرغىزلار ئۇيغۇر خانلىقىغا تەۋە بولغاچقا، توققۇز تىلى يەنى توققۇز ئوغۇز (ئۇيغۇر) لارنىڭ تەسىرىگە ئۇچراپ، ئۆز نامىنىڭ ئالدىغا «توققۇز» سانىنى قوشۇۋالغان بولۇشى مۇمكىن.

16. «توققۇز تاتار». بۇ نام «بىلگە خاقان مەڭگۈ تېشى»، «بايانچۇر خاقان مەڭگۈ تېشى» قاتارلىقلاردا تىلغا ئېلىنغان. تاتارلار ئۆز زامانىسىدا تۈرك خانلىقى ۋە ئۇيغۇر خانلىقى تەۋەسىدە بولغاچقا، توققۇز تىلى قەبىلىلىرىنىڭ تەسىرى بىلەن بىر مەزگىل «توققۇز تاتار» نامىدا ئاتالغان بولۇشى كېرەك. كېيىنكى تارىخي دەۋرلەردە ئۇلار «تاتار» نامى بىلەنلا ئاتالغان.

17. «توققۇز جاۋۇپ غۇزلىرى» (昭武九姓胡人) تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئالدى ـ كەينىدە يېزىلغان خەنزۇچە ھۆججەتلەردە تىلغا ئېلىنغان كانگىيە (سەمەرقەنت) دىكى ئاھالىلەرنىڭ ئومۇمىي نامى. بۇ يەردە توققۇز ئايماق بولغانلىقى ئۈچۈن ۋە ياۋچىلار (توخارلار) مىلادىيىدىن بۇرۇنقى ئى ئەسىردە گەنسۇ ئۆلكىسى جاڭيېدىكى چىلىيەنشەن تېغىنىڭ شىمالىدىكى جاۋۇۋۇ(昭武)) ناھىيىسىدىن كۆچۈپ بارغان ۋە شۇلارنىڭ ئەۋلادلىرى دەپ قارىلىپ، شۇنداق ئاتالغان. ئەمەلىيەتتە بۇ يەردە ياشىغۇچىلارنىڭ غوللۇق تەركىبلىرى دىڭلىڭلارنىڭ ئەۋلادى[82] بولۇپ، سۇي سۇلالىسى دەۋرىدە تېلىلارنىڭ، تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە كۆكتۈركلەر ۋە غوبى ئۇيغۇرلىرىنىڭ يەنە بىر قاتلام تەسىرىگە ئۇچرىغان. تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە مەركىزىي جۇڭگو رايونى بىلەن سودا ئالاقىسى قىلغان توققۇز جاۋۇپ غۇزلىرى دائىم ئۆزلىرىنى «ئۇيغۇر»(回鹘)) دەپ ئاتىشىپ سودا قىلىشقان[83]. بۇ ھال قەدىمكى دىڭلىڭلارنىڭ ئەۋلادلىرى بولغان توققۇز جاۋۇپلارنىڭ موڭغۇل

دالاسنى مەركىزىي ئۆلكە قىلغان ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ تىكلىنىشى بىلەن «ئۇيغۇر» نامىنىڭ شۆھرەت تېپىشى ئارقىسىدا ئۆز نامىنى شۇنىڭ بىلەن بىرلەشتۈرگەنلىكى قاتارلىق بىر قاتار سەۋەبلەر بار. نېمىلا دېگەن بىلەن، سەمەرقەند ئاھالىسىنىڭ «توققۇز» سانى بىلەن ئاتىلىشى، تۈركىي تىللىق خەلقلەر نەزىرىدىكى خاسىيەتلىك سان «توققۇز»نىڭ مەزمۇنىنى كېڭەيتىدۇ.

18. «توققۇز ياۋچىلار» ياكى ياۋچى توققۇز قەبىلىسى (九姓月氏). ياۋچىلار توخارلارنىڭ بىر قەبىلىسى[84]. توخارلار ئاق تەنلىك، ھىندى ياۋروپا تىل سىستېمىسىغا تەۋە خەلق بولۇپ، بىرخىل قاراشتىكىلەر ئۇلارنىڭ ئاتا-بوۋىلىرى مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 3000-يىللاردا بابىلوننىڭ قوشنا رايونلىرىدىن خېشى، كۇسەن ۋە قارا شەھەر (ئاگنى) رايونلىرىغا كېلىپ ئولتۇراقلاشقان. كۇسەن، قارا شەھەر، جۇملىدىن تارىم بوستانلىقىدىكى توخارلار ئۇيغۇرلارنىڭ مىللەت تەركىبىنى تولۇقلاپ[85]، [86]، مىلادىيە ۋى-ۋى ئەسىرلەردىن كېيىن شىنجاڭنىڭ تارىخ سەھنىسىدىن غايىب بولغان. خەنزۇچە ھۆججەتلەرنىڭ ھەممىسىدە دېگۈدەك ياۋچى-يۆشى(月氏)) دېگەن نام بىلەن خاتىرىلەنگەن. بۇ خەلق، ياۋچى توققۇز قەبىلىسى نامىدىمۇ خاتىرىلەنگەن ئەھۋال بولغان.

19. «توققۇز شىرۋىلار» (九部室韦)) شىرۋىلار مەركىزى جۇڭگو رايونىنىڭ شىمالىدا ياشىغان قەدىمكى بىر قوۋم. مىلادىيە ۋ-خ ئەسىرلەردە موڭغۇل دالىسى ۋە خلۇڭجياڭ دائىرىسىدە پائالىيەت قىلغان. ۋى ئەسىرلەردە «تاتار» (达怛) دەپ ئاتالغان. شىرۋى-تاتارلار شەرقىي غوز(东朝)) لارنىڭ ئەۋلادى، موڭغۇللارنىڭ ئەجدادى. ئىلگىرى-كېيىن سۈي، تاڭ سۇلالىرى ۋە تۈرك خانلىقى، ئۇيغۇر خانلىقلىرىغا تەۋەمۇ بولغان. «سۈينامە» (隋书) دە «توققۇز شىرۋىلار» نامىدا خاتىرىلەنگەن.

يۇقىرىدا تىلغا ئېلىپ ئۆتكەن توققۇز گۇيفاڭلار، توققۇز شيەنيۈنلەر، توققۇز دىلار، توققۇز تۈركلەر، توققۇز تېلىلار، توققۇز ئوغۇزلار، توققۇز ئۇيغۇرلار، توققۇز بايىرقۇلار، توققۇز ئىزگىللار، توققۇز توڭرالار، توققۇز باسمىللار، توققۇز ئادىزلار، توققۇز يۆگۈلەر ئۇيغۇرلار بىلەن بەزىلىرى بىۋاستە، بەزىلىرى ۋاستىلىك مۇناسىۋىتى بار قەبىلە ياكى قەبىلىلەر ئىتتىپاقىدىن (قوۋمدىن) ئىبارەت. بۇنىڭدىكى «تېلى» ئاتالغۇسىنى «تۈرك»، «تۆلەس»، «تۇرا» دەپ ئايرىم-ئايرىم يېشىم بەرگەنلەر بار.

دېمەك، بۇ ھەقتىكى قاراشلاردا پرىنسىپال ئىختىلاپ بولغانلىقى ئۈچۈن، بۇ كىتابتا «تېلى» نامى خەنزۇچە تەلەپپۇز بويىچە ئېلىندى. «توققۇز قىرغىز»، «توققۇز تاتار»، «توققۇز شىرۋىلار» ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرى (744 ـ 840) دە ئۇيغۇرلارغا تەۋە بولغاندىن باشقا، ئۇلارنىڭ ئۇيغۇرلار بىلەن بىۋاستە ئالاقىسى يوق بولۇپ، ئايرىم ـ ئايرىم ھالدا بۈگۈنكى قىرغىز، تاتار، موڭغۇللار ۋە باشقا مىللەتلەرنىڭ ئاتا ـ بوۋىسى ھېسابلىنىدۇ. توققۇز مولار، دىلار بىلەن بىر مەزگىل ئىتتىپاق تۈزگەننى ھېسابقا ئالمىغاندا ئۇلارنىڭمۇ ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجدادلىرى بىلەن بىۋاستە قانداشلىق مۇناسىۋىتى يوق.

«توققۇز» سانى بىلەن ئېنىقلىنىپ كەلگەن بۇ قەبىلە ـ قوۋملارنىڭ بەزىلىرى چوڭ قەبىلىلەر ئىتتىپاقىدىن ئىبارەت. مەسىلەن، مولار، گۇيفاڭلار، شيەنيۈنلەر، دىلار، تۈركلەر، تېلىلار، ئوغۇزلار، ئۇيغۇرلار. ئۇنىڭ ئۈستىگە بۇ قوۋملارنىڭ بەزىلىرى كۆپ قەبىلىلەردىن تەركىب تاپقان؛ گۇيفاڭلارنى ئېلىپ ئېيتساق، يىن (شاڭ) سۇلالىسىنىڭ ئاخىرى جوۋ سۇلالىسى دەۋرىدە ئۇلارنىڭ 20 خانى (بېگى) بارلىقى توغرىسىدا ئۇچۇر بار[87]. بۇ شۇ چاغدا ئۇلارنىڭ 20 قەبىلىسىنىڭ بارلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. «شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى. قاڭقىللار ھەققىدە قىسسە» 北史.高车传»» دە تېلى (ئېگىز قاڭقىللار) قەبىلىرىنىڭ 21 دىن كۆپرەك قەبىلىسىنىڭ نامى تىلغا ئېلىنغان بولسا، «سۇينامە. تېلىلار ھەققىدە قىسسە»((隋书.铁勒传 دە 43 تېلى قەبىلىسى خاتىرىلەنگەن. راشىددىنىڭ «جامىئۇل ـ تەۋارىخ» ناملىق كىتابىدا ئۇيغۇرلارنىڭ 122 دىن ئارتۇق قەبىلىسىنىڭ بارلىقىنى يازغان بولسا، ئوبۇلغازى باھادىرخانمۇ «شەجەرەئى تۈرك» ناملىق كىتابىنىڭ «ئۇيغۇر ئېلىنىڭ زىكرى» بابىدا «ئون سايىنىڭ ياقىسىدا ئولتۇرغانلارنى ئون ئۇيغۇر، توققۇز سايىنىڭ ياقىسىدا ئولتۇرغانلارنى توققۇز ئۇيغۇر دەر ئەردى... 120 ئۇرۇق (قەبىلە) ئەل ئىدى» دەپ يازغان. بۇ يەردە دەريا بىلەن ساي ئارىلاشتۇرۇۋېتىلگەن. «توققۇز» سانى بىلەن ئاتىلىپ كەلگەن قەبىلىلەر ئىتتىپاقى تەركىبىگە كىرگەن قەبىلىلەر كۆپ بولۇپلا قالماستىن، بەزىدە ئازىيىپمۇ قالغان. بۇ قوۋملار تەركىبىدىكى قەبىلىلەر مەيلى ئاز بولسۇن، مەيلى كۆپ بولسۇن، ئۇلار كۆچەيگەن، ئىجتىمائىي تەرەققىياتى يۈكسەلگەن دەۋرلەردە «توققۇز» سانى بىلەن ئۆز قوۋمىنىڭ نامىنى بىرلەشتۈرۈپ ئاتىغان. ئەمدى ئۇيغۇر (تېلى) قەبىلىلىرى ئىتتىپاقىنىڭ يەككە ئەزالىرى بولغان بايىرقۇ، ئىزگىل، تونگرا،

باسمىل، ئادىز، بۆگۈ قەبىلىلىرى ئۆزلىرى «توققۇز ئۇيغۇر» تەركىبىدە تۇرۇپ يەنە نىمە ئۈچۈن «توققۇز» سانىنى ئۆز ئىسمىنىڭ ئالدىغا قوشۇۋالغانلىق مەسىلىسىگە كەلسەك بۇنىڭ سەۋەبلىرى ھەرخىل بولۇشى مۇمكىن. مەسىلەن، بۇلارمۇ كۇنلەرنىڭ بىرىدە كۆچىيىپ، ئىتتىپاقىدىن بۆلۈنۈپ، ئايرىم بىر قەبىلىلەر ئىتتىپاقى تەشكىل قىلىش ئىستىكى بولغان. شۇ مەقسەتكە يېتىش ئۈچۈن ئىتتىپاقلىق، غەلىبىنىڭ سىمۋولى بولغان «توققۇز» سانىنى ئۆزلىرىنىڭ ئىسمىغا قوشۇۋالغان بولۇشى، يەنە بىر جەھەتتىن، بۇ قەبىلىلەرنىڭ ھەربىرى توققۇز ياكى شۇ ئەتراپتىكى ئۇرۇقلاردىن تەركىب تاپقان بولۇشى مۇمكىن.

قەبىلىلەر ئىتتىپاقىنى «توققۇز» سانى بىلەن ئاتاش، خانلىقلارنى «توققۇز» ۋەزىر بىلەن باشقۇرۇش، «توققۇز تۇغلۇق خان» بايرىقىنى تىكلەش، «توققۇزخان» بىرلىك قىلىنغان ئورتاق خانلىق قارىشىنى تۇرغۇزۇش، توققۇز ئەلچى تەيىنلەش قاتارلىق ئەنئەنىلەرنى داۋاملاشتۇرغان.

تۆمۈرلەڭنىڭ تارىخچىسى شەرفىدىن ئېلى يەزدى «زەپەرنامە» دېگەن كىتابىدا «تۈركىي خەلقلەردە ھەرقانداق نەرسىنى توققۇز قىلىش ئادىتى بار، خۇدايىتائالا ئۇنىدىن ئارتۇق ياراتمىغان» دېگەن. «فرانسىيە كۇتۇپخانىسىدا ساقلىنىۋاتقان ئۇيغۇر تارىخىغا دائىر بىر پارچە تۇبۇتچە ھۆججەت» (نومۇرى: پ.1283) تە ئۇيغۇرلار «دەرۋازىسىغا توققۇز بايراق قادايدۇ» دېگەن جۈملىلەر بار. مەھمۇد كاشغەرى «تۇغ» دېگەن سۆزنى ئىزاھلاپ، ئۇنى «تۇغ، بايراق، توققۇز تۇغلۇق خان ياكى خاقان» دەپ تەبىر بەرگەن[88]، قەدىمكى چاغدا خوتەننىڭ «توققۇز خاقان» دېگەن نامىمۇ بولغان[89]. بۇلارنىڭ توققۇز قەبىلە چۈشەنچىسىدىن كەلگەنلىكى ئېنىق كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ.

«توققۇز قەبىلە» چۈشەنچىسى خانلىقلارنى توققۇز ۋەزىر ئارقىلىق باشقۇرۇش ۋە توققۇز ئەلچى تەيىنلەش ئەنئەنىسىنىڭ كېلىپ چىقىشىغا سەۋەب بولغان. ئۇيغۇر ئورقۇن خانلىقى دەۋرىدە ئىچكى ۋەزىر ئۈچ نەپەر، تاشقى ۋەزىر ئالتە نەپەر بولغان. («يېڭى تاڭنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە»، 新唐书 . 回鹘传 » يەنە «تىرخىن مەڭگۈ تىشى»دا «توققۇز بۇيرۇق» دېگەن نام خاتىرىلەنگەن.) بۇ خىل ئەنئەنە گەنجۇ ئۇيغۇر خانلىقى[90]، قوچۇ ئۇيغۇر خانلىقى، كۇسەن ئۇيغۇر خانلىقى، قارا خانىيلار سۇلالىسى دەۋرى[91] گىچە داۋاملاشقان. مەسىلەن، «سۇڭ سۇلالىسى

تارىخى. كۇسەن تەزكىرىسى» ((宋史.龟兹传)) دە كۇسەنلىكلەرنىڭ «خانى ئارسلانخان دەپ ئاتىلىدۇ، توققۇز ۋەزىر ئارقىلىق خانلىقنى باشقۇرىدۇ» دېيىلگەن. كۇسەن ئۇيغۇرلىرى ئاساسەن قوچو ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ باشقۇرۇشىدا بولغان، بەزى يىللىرى ئايرىم ھاكىمىيەت سورىغان. كۇسەن ئۇيغۇرلىرى بىلەن قوچو ئۇيغۇرلىرىنىڭ ھاكىمىيەت تۈزۈلمىسى ئوخشاش بولۇپ، كۇسەن خانلىقىدا توققۇز ۋەزىر بولغانلىقى قوچۇ ئۇيغۇرلىرىدا بولغان بىلەن ئوخشاش، دەپ چۈشىنىلسە بولىدۇ. «سۇڭ سۇلالىسى تارىخى. 490 جىلد. چەتئەللەر تەزكىرىسى» «宋史» 490 卷 «外国传» » دە داشى大石) يەنى قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ ئەلچىسى ئەلىيان阿里烟) (بۇ ئەلدە) «توققۇز ۋەزىر خانلىقنى باشقۇرىدۇ» دېگەن بايانى خاتىرىلەنگەن. بۇ مەھمۇد كاشغەرىنىڭ توققۇز تۇغلۇق خان ۋە خاننىڭ قول ئاستىدىكى ۋىلايەتلەر توققۇز بولىدۇ[92]، دېگەن بايانىنى يەنىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا تەستىقلايدۇ. «مايتىرى سىمىت»تىكى «ئون ئۇيغۇر ئىلى، ئوتتۇز شاھزادە ئوغلانلىرى، توققۇز ئەلچى ئاقىلدارى[93]» دېگەن جۈملىدىن، ئەينى زاماندا توققۇز ئەلچى بولىدىغانلىقىنى بىلىش مۇمكىن.

دېمەك، يۇقىرىدا سۆزلەپ ئۆتكىنىمىزدەك، ھەرقايسى قوۋملار مۇقىم ۋە گۈللەنگەن بىر دەۋرگە قەدەم قويغاندىن كېيىن قەبىلىلەر ئىتتىپاقىنى تېخىمۇ مۇستەھكەملەش مەقسىتىدە توققۇزنى بىرلىك قىلغان مىللىي گەۋدىنى قۇرغان. كېيىنكى خانلىقلار توققۇز ۋەزىر ۋە ئەلچى ئارقىلىق خانلىقنى ياخشى باشقۇرغىلى بولىدۇ[94]، دەپ قارىغان.

ئىككىنچى، «توققۇز» ئالىي، يۇقىرى، ئۇلۇغ، بۈيۈك دېگەن مەنىلەردە ئىستېمال قىلىنغان. ئوبۇلغازى باھادىر خان «شەجەرەئى تۈرك» ناملىق كىتابىدا «ھېچ نەرسىنىڭ مەرتىۋىسى توققۇزدىن يۇقىرى بولماس، چېكى توققۇزدۇر» دەپ يازغان. ئۇلۇغ شائىر يۇسۇپ خاس ھاجىپ 13291 مىسرالىق كاتتا ئەسىرى «قۇتادغۇبىلىك»تە توققۇز نەپەر پېرسوناژ ئوبرازىنى ياراتقان. چىڭ دەۋرىدە ئۆتكەن بوخېڭ «غەربىي يۇرتنىڭ خەرىتىلىك تەزكىرىسى» (清) 傅恒 :«西域图志»(39 卷) دە ئۇيغۇرلار «ساناقتا توققۇزنى بىرلىك قىلاتتى، بىر توققۇز، ئىككى توققۇز ۋە ئۈچ توققۇز دەپ ساناش قائىدە ـ يۇسۇنلارنىڭ ئىچىدە ئەڭ ياخشىسى ئىدى» دېگەن. قەدىمكى خانلار تەختكە چىقىدىغان چاغدا توققۇزنىڭ سېھرىي كۈچى تېخىمۇ ئۆزىنى كۆرسەتكەن. مەسىلەن، كۆكتۈرك خاقانى تەختكە چىققاندا

بەلگىلەنگەن مۇراسىم مەيدانىنى توققۇز قېتىم ئايلاندۇرغاندىن كېيىن تەختتە ئولتۇرغان. («جوۋنامە» — «周书»گە قاراڭ). ئۇيغۇر خانلىقىدا قاتۇنلار (خانىشلار) خانلارنىڭ كەينىدىلا تۇرىدىغان ھۆكۈمران بولغانلىقى ئۈچۈن، ئۇلار ئادەتتىكى ئاياللىق ياكى توقاللىقتىن قاتۇن (خانىش) لىققا كۆتۈرۈلىدىغان چاغدا قاغانلارنىڭ تەختكە چىقىش مۇراسىمىغا ئوخشاش مۇراسىم ئۆتكۈزۈلگەن، يەنى ئۇيغۇرلارنىڭ توققۇز ۋەزىرى قاتۇننى تەختىراۋانغا ئولتۇرغۇزۇپ «كۈننىڭ يۆنىلىشى بويىچە ئوردا (ھويلىسى) نى توققۇز نۆۋەت ئايلاندۇرغان»دىن كېيىن قاتۇنلۇق ئوتۇغاتى كۈچكە ئىگە بولغان. («كونا تاڭنامە» 195 ـ جىلد. «旧唐书195卷»)) قىستۇرۇپ ئۆتىدىغان نۇقتا شۇكى، ئۇيغۇر خانلىقىدا خانلارنىڭ تەختكە چىقىش مۇراسىمى تۈرك خانلىقىغا ئوخشاش شەكىلدە ئۆتكۈزۈلىدىغانلىقى توغرۇلۇق تارىخىي كىتابلاردا بىر نەرسە دېيىلمىگەن[95]. ئەمما، قاتۇنلارغا ئوتۇغات بېرىش مۇراسىمى تۈرك خانلىرىنىڭ تەختكە ئولتۇرۇش مۇراسىمىغا ئوخشاش بولغانلىقىغا قارىغاندا، ئۇيغۇر خانلىرىنىڭمۇ شۇ خىل ئادىتى بويىچە خاقانلىققا كۆتۈرۈلىدىغانلىقىنى جەزملەشتۈرۈشكە بولىدۇ.

موڭغۇللاردىمۇ خانلار سەلتەنەت تەختىگە چىققاندا توققۇزنىڭ سېھرىي كۈچىدىن پايدىلانغان. «دوسان موڭغۇل تارىخى»دا ئېيتىلىشىچە، چىڭگىزخان توققۇز دانە ئاق قوتازنىڭ قۇيرۇقىنى تۇغ قىلىپ تىكلەپ، ياۋلى (姚里)) قەبىلىسىگە خېشىدىن ئەسىرگە ئالغان توققۇز ئەسىرنى تارتۇق قىلىپ، توققۇز ئات، توققۇز دانە كۈمۈچ نۆكچە، ئاقچا، قورالدىن توققۇزنى تەييارلىغان، موڭغۇللار يېڭى خان تەختكە چىققاندا ئۇنىڭغا توققۇز قېتىم تەزىم قىلغان[96]. ئۇيغۇر تارىخچىسى موللا مۇسا سايرامىمۇ چىڭگىزخاننىڭ تەختكە چىققانلىقىدىكى ئەھۋاللارنى مۇنداق بايان قىلغان. تارىخ ھىجرى 598 ـ يىلى (مىلادىيە 1201 — 1202 ـ يىلى) موغۇللار ئىتتىپاقلىشىپ، توققۇز پايەلىك (قەۋەت ـ ت) تەخت تەييارلاپ، تېمۇچىننى پادىشاھ قىلىپ ئۈستىگە چىقىرىپ ‹چىڭگىزخان› دەپ لەقەب قويىدى، بۇ موغۇلچە ‹خانلارنىڭ خانى› دېيىلىدۇ ياكى ‹شاھەنشاھ› دېگەن بولىدۇ»[97].

مانا بۇ خاتىرىلەردىن بىلىنىدۇكى، «توققۇز» خانلارنىڭ ئۇلۇغلۇقى ۋە سەلتەنىتىنى نامايان قىلىشتا چوڭ رول ئوينىغان.

ئۈچىنچى، «توققۇز» كۆپ، كەڭ، نۇرغۇن، تولۇق، چوڭ دېگەن مەنىلەردە ئىستېمال قىلىنغان. مەھمۇد كاشغەرى «خاننىڭ قول ئاستىدىكى ۋىلايەتلەر

ھەرقانچە كۆپىيىپ كەتسىمۇ، مەرتىۋىسى يۇقىرى كۆتۈرۈلسىمۇ تۇغلىرى توققۇزدىن ئاشمايدۇ» دېگەن. بىرەر ئەل، ئۇلۇس ياكى خانلىقنىڭ دائىرىسىنى بەلگىلەشتە «توققۇز»غا تايىنىش يىراق قەدىمكى چاغلاردىلا باشلانغان. «گور ـ گور» (鬼) » بىلەن «توققۇز» ئەڭ مۇقەددەم زامانلاردا بىرلىكتە قوللىنىلغانلىقى بۇ نۇقتىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. مەسىلەن، «تارىخي خاتىرىلەر. يىن بەگلىكى تەزكىرىسى» ((殷 本 纪 . 史 记)) دە: شىچاڭدا بەگ، توققۇز بەگ، ئېبەگ ((鄂侯)) بولۇپ ئۈچ بەگ بار، دېگەن خاتىرە؛ «تارىخي خاتىرىلەر. لۇجوڭلىيەن زوياڭ ((鲁仲连邹阳)) تەزكىرىسى» دىمۇ «توققۇز بەگ» ((九侯)) تىلغا ئېلىنغان بولسا، «ئەدەپنامە. مىڭتاڭۋى» ((礼记.明堂位)) ۋە «جەنگو تەدبىرلىرى. جاۋ بەگلىكى تەدبىرلىرىدىن ئۈچ» ((战 国 策 . 赵 策 三)) قاتارلىقلاردا «گۆر بەگ» ((鬼 侯)) دېگەنناملار خاتىرىلەنگەن. «تارىخي خاتىرىلەر. يىن بەگلىكى تەزكىرىسى»نى ئىزاھلىغۇچى چۈگۇاڭ ((徐 广)) گوربەگ دېگەن گەپ بار، يېشەن ((邺 县)) ناھىيىسىدە ‹توققۇز بەگ› شەھىرى بار» دەيدۇ. تاڭ دەۋرىدىكى لى تەي يازغان «ئىقلىمنامە» ((括地志:李泰)) دە شەرھلىنىپ «شاڭجۇ ئايمىقىنىڭ فۇ شەن ((滏)) (خېبېي ئۆلكىسى تەۋەسىدە) ناھىيىسىنىڭ غەربىي جەنۇبىغا 50 چاقىرىم كېلىدىغان يەردە توققۇز بەگ شەھىرى ((九侯城)) بار بولۇپ، گوربەگ شەھىرى ((鬼侯城)) دەپمۇ ئاتىلىدۇ، بۇ يىن بەگلىكى دەۋرىدىكى توققۇز بەگ شەھىرىدۇر» دېيىلگەن.

بۇ يەردە تىلغا ئېلىنغان «گۆر» لار يۇقىرىدا سۆزلەپ ئۆتكىنىمىزدەك، شاڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى «گۇيفاڭلار»دۇر. ئۇلار ئۆزى پائالىيەت قىلىدىغان جايلار (ياكى شەھەرلەر) نى كەڭ، كۆپ مەنىدە «توققۇز شەھەر» دەپ ئاتىغان. بۇ ئادەت دىلارنىڭ ئاق دى ((白狄)) قەبىلىسى خېبېي ئۆلكىسىنىڭ پىڭشەن ناھىيىسى تەۋەسىدە جوڭشەن بەگلىكى ((中山国)) نى قۇرغان چاغ (مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 507 — 406 ۋە 381 — 296 ـ يىللار) دا پائالىيەت قىلىدىغان دائىرىسى قەدىمكى «توققۇز لى» ((九 黎)) قەدىمكى قوۋم نامى) دائىرىسىدە بولغانلىق ئەھۋالىدىمۇ[98] ئۆز ئىپادىسىنى تاپقان. تارىخشۇناس ئابدۇللا ئەھمىدى ئەپەندىنىڭ يېزىشىچە قۇمۇلدىكى قەدىمكى لاپچۇق شەھىرىنىڭ ئۆز زامانىسىدا توققۇز دەرۋازىسى بولغان، ھازىرغىچە لاپچۇق خەلقى دەرۋازىنىڭ ئورنىنى «توققۇز قوۋۇق» دەپ ئاتايدىكەن[99]. بۇ قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ بەش چوڭ شەھەرنىڭ مۇجەسسىمى سۈپىتىدە بىر

شەھەر قۇرۇپ، ئۇنى «بەشبالىق» (بەش شەھەر) دەپ ئاتىغانلىقى بىلەن مەزمۇنداش ئىكەنلىكىنى نەزەردىن ساقىت قىلىشقا بولمايدۇ.

ئەجدادلار شىنجاڭدىكى ۋە ئۆزى ياشىغان تېررىتورىيىدىكى بىرمۇنچە يەر-ئورۇن ناملىرىنى توققۇز سانى بىلەن قورشاپ ئاتىغان. مەسىلەن، توققۇز ئەرسەن — يەر ئىسمى («كۆلتېگىن مەڭگۈ تېشى»دا).

توققۇز — قەشقەر كوناشەھەر ناھىيىسىنىڭ مەركىزى. بۇ ئاتالغۇنىڭ مەنىسى توغرىسىدا ھازىرغىچە ئۈچ خىل يەشمە بار. توققۇز ئوق (توققۇز قەبىلە)[100]، توققۇز ساق (توققۇز ساك)[101] ۋە توققۇز ئاق (توققۇز بوزلۇق) دېگەنلەردىن ئىبارەت.

توققۇز ساراي — مارالبېشى ناھىيىسىدىكى قەدىمكى شەھەر خارابىسى.

توققۇز ھۇجرا (ئۈچ بۇرھان) — قەشقەر شەھىرىنىڭ شىمالىدىكى چاقماق دەرياسى بويىدىكى بۇددا مىڭئۆي خارابىسى؛ بەشكىرەم لەنگەرنىڭ شىمالىدىكى تاغ ئۆڭكۈرلىرى «توققۇز ھۇجرا» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. بۇ يەردە ئۈچ ئىشكىلىك ئىككىدىن ئالتە ئۆي (ھۇجرا) بولسىمۇ، لېكىن، كىشىلەر توققۇز ھۇجرا دەپ ئاتاپ ئادەتلىنىپ قالغان.

توققۇز قازناق — قەشقەر ئوپال ھەزرىتى موللام مازىرىنىڭ شىمالىدىكى ھەزرىتى موللام تېغىنىڭ كۈنگەي تەرىپىدىكى مىڭئۆي ئىزىنى يەرلىك كىشىلەر مۇشۇ نام بىلەن ئاتايدۇ.

توققۇز بۇزۇكۋارلىرىم — خوتەندىكى ئىمام جەپىرى سادىق مازىرىدىن 70 كىلومېتىرچە كېلىدىغان يەردىكى بىر مازار. ئۇ يەنە «توققۇز قىزلىرىم» دەپمۇ ئاتىلىدۇ.

توققۇزخان شەھىرى — خوتەندىكى مەلىكە ئاۋات شەھىرىنى كىشىلەر مۇشۇ نام بىلەنمۇ ئاتىغان. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، بۇ شەھەر 3000 يىللىق تارىخقا ئىگە ئىكەن[102].
ئىلى توققۇز شەھىرى — چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ئىلىدىكى ھەرقايسى جياڭجۈنلەرنى باشقۇرىدىغان ئورۇن[103].

توققۇز بۇلاق — ئاقسۇ ئۇچتۇرپان ناھىيە بازىرىدىكى كۆپ بۇلاقلار تۇپىنىڭ ئورتاق نامى.

توقسۇن — تۇرپان ئويمانلىقىدىكى ناھىيە ئىسمى. بۇ توققۇز سۇ دېگەندىن كېلىپ چىققان دېگەن قاراشمۇ بار. شۇنداق بولغاندا ئۇلار: ئايغىر بۇلاق، قوشتېرەك، كۆكئىنەك، زومۇتا، ئۇستۇنغول، ئالغوي (ئاراغول)، ئېۋىرغول (ئۇيغۇر غول)، ياغاچ بېشى، بايتوقايلاردىن ئىبارەت توققۇز ئېقىننىڭ سۈيىدە كۆكىرىدىكەن[104].

توققۇز تارا — ئىلى ۋىلايىتىگە قاراشلىق ناھىيە ئىسمى. توققۇز ئېقىن (سۇ) مەنىسىدە.

بۇ خىل ئورۇن-جايلار نامىنىڭ قوللىنىلىشى مەسىلىسىگە كەلسەك يەرلىك خەلقلەر ئۆزى ياشاپ تۇرغان رايوننىڭ كەڭ، سۇلۇق يەر ئىكەنلىكىنى ئىپادىلەش ئۈچۈن توققۇز سانىنى قوللانغان دېيىشكە بولىدۇ.

«توققۇز بۇزرۇكۋارلىرىم» بولسا كۆپ قىزلارنىڭ سەرخىللىرىنىڭ ئورتاق نامى، «توققۇز بۇلاق» جىق بۇلاق مەنىسىدە، «توققۇز قازناق» نۇرغۇن ھۇجرا (مېھمانخانا) مەنىسىدە ئىستېمال قىلىنغان.
قەدىمكى ئۇيغۇرلار مۇسىقا (مۇزىكا) ۋە ئويۇن (تىياتىر) لارنىمۇ توققۇز سانى بىلەن ئېنىقلىتىپ ئاتىغان. مەسىلەن، ئە ئالىپتېكىننىڭ «ئۇيغۇر تۈركلىرى» (1978-يىلى، ئىستانبۇل تۈركچە نەشرى، 114-بەت) ناملىق كىتابىدا توققۇز ئۇيغۇرلارنىڭ مىلادىيە ۋىي ئەسىرنىڭ ئالدى-كەينىدە توققۇز مۇزىكىسى بولغان[105] دەپ يېزىلغان بولسا، سىڭقۇ سېلىنىڭ تەرجىمە ئەسىرى «شۈەنجۇاڭنىڭ تەرجىمھالى» دا: «توققۇز باغ ئويۇن ئەتىرزدۇردى» (توققۇز قىسىم مۇسىقا-مۇزىكا چالدۇردى) دېيىلگەن: قوچۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ تىلىدا «توققۇز باغ ئويۇن» (توققۇز قىسىملىق مۇزىكا) دېگەن ئاتالغۇ بولغان[106].

تارىخىي يازما ھۆججەتلەر ۋە خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىدا رېئال مەسىلىلەر ۋە بەدىئىي تەسەۋۋۇر يولى بىلەن ئېيتىلغان جۈملىلەردە توققۇزنىڭ كۆپلۈك

ئۇقۇمىدا ئىشلىتىلگەنلىكى توغرىسىدىكى بايانلار ناھايىتى كۆپ، بۇلارنىڭ ئىچىدە تىپىك دەپ سانالغىنى مۇنداق.

«ئوغۇزنامە»دە:

«ئوغۇزخاننىڭ مۇزتاغ ئىچىگە كىرىپ كەتتى، بۇنىڭ بىلەن ئوغۇزخان ئۇزۇنغىچە ئازاب چەكتى. توققۇز كۈندىن كېيىن ئوغۇزخاننىڭ ئايغىرىنى ھازىر قىلدى»[107].

«كۆلتېگىن مەڭگۈ تېشى»دا:

كۆلتېگىن «توققۇز ئەرنى ئەگىپ يۇرۇپ چېپىپ تاشلىدى»، «كۆلتېگىن ئۇگىسىز (دېگەن) ئاق ئېتىنى مىنىپ توققۇز ئەرگە نەيزە سانجىدى»، «9-ئاينىڭ 27-كۈنى ئۇلۇم رەسمىيىتىنى ئۆتىدۇق».

«مايترى سىمىت»دا:

«توققۇز ئەلچى ئەقىلدارى».

«قۇتادغۇبىلىك»دا:

«ياشلىق ئۆرلەدى يەردە قوپتى تۇغى،
ياقا كەلدى ئاشنۇ توقۇز ئال تۇغى» (4893-بېيىت)
(قۇياش ئۆرلىدى، قوپتى يەردىن توزان،
توققۇز رەڭدا ھال تۇغ يېقىنلاپ ھامان)[108].

«سەددى ئىسكەندەر»دە:

«يەنە كەشمىرنىڭ دۆلەت ئەركانلىرىدىن ئۈچ توققۇز كىشىگە ساۋۇتلارنى تەقدىم قىلدى...» (142-بەت). «ئىسكەندەرنى كۈتۈۋېلىش ئۈچۈن ھەددى-ھېسابسىز پىشكەشكەرنى تەييارلىدى. ئۇنىڭغا سوۋغات قىلىش ئۈچۈن ئېسىل ماتالاردىن توققۇز توققۇزنى تەييارلىدى. ھەرخىل ئېسىل ۋە ھەيۋەتلىك پىللاردىنمۇ توققۇزنى، يەنە بىر رىۋايەتتە ئوتتۇز توققۇزنى تەييارلىدى» (199-بەت). «ھەر بىرىنىڭ ئىچىدە توققۇزدىن ھىندى غولاملىرىنى جايلاشتۇرغانىدى. بۇ ئاتلارنىڭ ھەر بىرى پىلدەك كۆرۈنەتتى. ئۇلارنىڭ ھەربىر پىلدەك كۆرۈنەتتى. ئۇلارنىڭ ھەربىر توققۇزى بىرخىل رەڭدە بولۇپ، ئاتلارنىڭ ھەربىر توققۇزىغا بىرخىل رەڭدە قىممەتلىك ئۆزگىچە يوپۇقلارنى ياپتى... يەنە توققۇز توققۇز ئۇلاغدا نەپىس رەختلەرنى تەييارلىدى... يەنە قۇياشتەك شولا چېچىپ تۇرىدىغان ئالتۇن ئىدىش ۋە جاملاردىن توققۇز توققۇزنى تەييارلىدى... يەنە شېكەر تىللىق، شېرىن

سۆزلۈك تۈتىلاردىن توققۇز توققۇزنى تەييارلىدى... يەنە چىرايلىق تورلاردىن توققۇز توققۇزنى تەييارلىدى (150 ـ 151 ـ بەتلەر)؛ «توققۇزمىڭ ئات ئۈچىسى پۈتۈن پىتى پىشۇرۇپ ئېلىپ چىقىلدى»، «يۇقىرىدا بايان قىلىنغان تۆھپىلەر توققۇز توققۇزدىن ئېلىپ كىرىلدى» (208 ـ 209 ـ بەتلەر)؛ «توققۇزقات ئاسمانىمۇ ئۆز ھۆكۈمرانلىقىغا كىرگۈزۈشنى تەمە قىلاتتى...» (4 ـ بەت)؛ «توققۇز پەلەكنىڭ ھەقىقەتلىرى ئاشكارا بولدى» (219 ـ بەت)؛ «... ئۇ ئاھ ئۇتلىرى بىلەن جاھاننى ياق، بەلكى توققۇز قات ئاسماننى كۆيدۈرمەكچى بولاتتى» (300 ـ بەت)[109].

«مەھدۇم ئەزەم» (مۇھەممەد ئېۋەز قاراقاشى ئەسىرى، ھىجرىيە 1241 ـ ، مىلادىيە 1819 ـ ، 1820 ـ يىللىرى كۆچۈرۈلگەن) دە بۇ كىتاب: «توققۇز ئەخلاق...»تىن جەمئىي قىلىندى[110].

«تارىخى ئەمىنىيە»دە:

«... بىر توققۇز ختاي زەمبىرىكى، بىر توققۇز نازىنىن باكىرە قىز[111]. بىر توققۇز بەرنا ئوغۇل... توققۇز توققۇز بېيجىڭ يامبۇسى، توققۇز توققۇز قالماق ئېتى» قاتارلىقلارنى سوۋغات قىلدى. «... توققۇز ئېسىل ئارغىماق ئات... توققۇز بوقچا... توققۇز مىلتىق...» قاتارلىق سوۋغاتلار تاپشۇرۇۋېلىندى[112].

«تارىخى ھەمىدىي»دە:

«... پادىشاھلار، ئۇلۇغ شەۋكەت ۋە ئۇلۇغ مەرتىۋە ئىگىلىرى ئۆزئارا توققۇز توققۇزدىن سوۋغا ـ سالام قىلىشىدىغان ئەھۋال بولۇپ قالدى. لېكىن، ئۇلار بىر سەككىزنى ‹بىر توققۇز› دەپ ئاتايتتى. خان ۋە پادىشاھلار ھەتتا پۇقرالار ئاممىسى ياكى خوتۇنلار ئۆزئارا بېرىش ـ كېلىشلەرنى قىلىدىغان بولسا پەقەت سەككىز ناننى كۆتۈرۈپ بېرىپ، ئۇ توققۇز دەپ ھېسابلايتتى. بۇنداق ئادەت مۇغۇلستان (شىنجاڭ) يۇرتىدا تا ھازىرغىچە داۋاملىشىپ كەلمەكتە»[113].

خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىغا دائىر ئەسەرلەردە:

ئەپسانە ـ رىۋايەتلەر:

«ئۆلگەن تەخىرى ئەپسانىسى»دا

«... ئۆلگەن تەخىرىنىڭ يەتتە ئوغلى، توققۇز قىزى بار...»[114].

«توققۇز ئەجدىھا دەرىخى» (شۇ ناملىق رىۋايەتتە)

«توققۇز ئەجدىھا دەرىخى» (شۇ نامىلىق رىۋايەتتە)
«ئافرات خاقان ۋە توققۇز قىز» ئەپسانىسىدە:
«ئافرات خاقانىڭ توققۇز قىزى ۋە توققۇز ئوغلى بار ئىكەن»[115].
داستانلاردا:
«گۆر ئوغلى» داستانىدا:
«شەرتىمنى ئادا قىلمىسا، تۇلپار ئېتىمنى توققۇز يەردىن ئىيىل تارتىپ تۇقۇپ بەرسە، دېدى»؛ «گۆر ئوغلى پەرىزات ۋە ئادەمزاتتىن بولۇپ، ئارقا ـ ئارقىدىن توققۇز خوتۇن ئالدى»؛ «توققۇز شاھ كىيىمى كىيدى»؛ «توققۇز خىل تاماق تەييارلاپ، ئالدىغا قويدى»؛ «شۇڭقارىغا توققۇز ئۆردەك ئالدۇرۇپ ئەكىلىپ بەردى»، «مىنگەن ئېتى توققۇز كۆكنى كۆزلەيدۇ»، «ئوك يېنىدا توققۇز تۇمارى بار» [116].
«خەلق ماقال ـ تەمسىل» لىرىدە:
«توققۇزى تەل بولماق».
«مەن قىلارمەن ئوتتۇز، خۇدايىم قىلار توققۇز».
«ئۈرۈشنىڭ توققۇزى رەڭ، بىرى جەڭ».
«ئادەمدە سۆلەت ئون، بۇنىڭ توققۇزى تون».
«كېسەلنىڭ توققۇزى گالدىن، بىرى يەلدىن».
«كېسەلنىڭ توققۇزى ژىندىن، بىرى جىندىن».
«تۆت تەڭگىگە قىممەت، توققۇز تەڭگىگە ئەرزان».
«بېرىشى توققۇز، ئېلىشى ئوتتۇز».
«تويغان يەرگە توققۇز قېتىم تەزىم قىلماق».
«توققۇز قىزنىڭ تولغىقى تەك تۇتماق».
«شۇ كۆكۈللەر خۇشلۇقىدىن،
كۆك ئويۇننى باشلىدۇق.
كۆك ئويۇننى باشلىدۇق.
غازنى ئوتتۇز، قوينى توققۇز،
ھەممىنى تەك راسلىدۇق» [117]

«خەلق تېپىشماقلىرى»دا:
«پاكار ـ پاكار بويى بار،
توققۇز قەۋەت تونى بار» (پىياز)

«خەلق قوشاقلىرىدا»دا:

«ئەتىگەن قوپار بولغاي،
تۈنۈك ئاچار بولغاي.
توققۇز ئوغۇللۇق،
بىر قىزلىق بولغاي».

«تېرىسى ئوتتۇز گەردىشىگە داپ بولدى،
مۈشۈكۈزى توققۇز كەتمەنگە ساپ بولدى».

«خەلق چۆچەكلىرى»دە:
«ئوردىغا توققۇز دەرۋازىدىن كىرمەك».
توققۇز خەزىنە؛ توققۇز ساراي، توققۇز ۋەزىر».

«.... 90 ياشلىق كارۋانچى بوۋاي توققۇز قىچىر يۈك ئارتىپ، توققۇز ياشلىق نەۋرىسىنى ئەگەشتۈرۈپ، توققۇز كېچە - كۈندۈز يول يۈرۈپ، توققۇز سارايغا چۈشۈپتۇ، توققۇز قەۋەت كۆرپىدە ئولتۇرۇپ، توققۇز تۈرلۈك غىزا بىلەن غىزالىنىپتۇ...».

«هۆر - پەرىلەر توققۇز قەۋەت ئاسماندا، توققۇز سارايدا، توققۇز ئىشىكلىك قاتمۇقات خانىلاردا، توققۇز كېچە - كۈندۈز ئۇخلارمىش، ئۇلار شۇنداق ئۇخلاپ ئۇيقۇغا قانغاندىن كېيىن توققۇز كېچە - كۈندۈز ئۇخلىماسمىش، يۈزلىرىگە تارتقان چۈمپەردىلىرىمۇ توققۇز قەۋەت بولارمىش» .[118]

«خەلق ئۆرپ - ئادەتلىرى»دە:
«يىگىت تەرەپتىن قىزنى كۆچۈرۈپ كېلىش ئۈچۈن توققۇز قېتىم تەزىمگە بارىدۇ... قىزنىڭ مەھەللىسىدىكى يىگىتلەر قۇلايلىق جايدا ئارغامچا بىلەن گۈلخان يېقىپ، يولنى توسۇپ، قىزنىڭ كۆركىنى قىلىدۇ. يىگىت تەرەپ توققۇز غىرىچلىق قوي بەرگەندىلا ئاندىن يول ئېچىلىدۇ... قىز كۆچۈرۈپ كېلىنگەندىن كېيىن، يىگىتلەر قىزنى ئاق كىگىزگە ئولتۇرغۇزۇپ ئۆچ يەرگە يېقىلغان ئوت ئۈستىدىن توققۇز قېتىم چۆرگىلىتىدۇ... تويىنىڭ توققۇزىنچى كۈنى يىگىت تەرەپ قىز تەرەپكە سالامغا بارىدۇ...»[119]. (قۇمۇل «يۈز ئاچقۇ بېيىتلىرى»نىڭ بايانىدا).

تۆتىنچى، «توققۇز» ئۆلچەم، مىزان، بەلگىلىمە، قائىدە سۈپىتىدە ئىشلىتىلگەن. يەنى، خانلار، پۇقرالارنىڭ سوۋغات ئۆلچىمى، ئىنئام،

مۇكاپات مىزانى، جازا بەلگىلىمىسى، ئىش ـ ھەرىكەت قائىدىسى قىلىنغان. دىنىي پائالىيەت قائىدىسىنىڭ ئادىتى ـ ئۆلچىمى بولغان. بۇ توغرۇلۇق ھەرخىل ماتېرىياللار بار. مىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە غەربىي يۇرتقا كەلگەن (1414 ـ يىلى سەپەرگە چىققان) چېن چىڭ (陈诚)، «غەربىي يۇرتتىكى قارام ئەللەر تەزكىرىسى» ((西域番国志)) ناملىق كىتابىدا مۇنداق يازغان: «غەربىي يۇرتتا ئىنئام بېرىلگەندە مال ـ دۇنيا تارتۇق قىلىنىدىكەن، ئاقچا، مەرۋايىت ـ قاشتېشى ۋە باشقا ئىلتىپاتلار چەكلەنمەيدىكەن، ئەمما توققۇز ئۆلچەم قىلىنىدىكەن، بىر توققۇزدىن تارتىپ، توققۇز توققۇزغىچە بولىدىكەن، بۇ بىر ئەدەپ ـ قائىدە ھېسابلانغان»[120]. مىرزا ھەيدەرنىڭ بايان قىلىنىشىچە، چىڭگىزخان دوغلات قەبىلىسىنىڭ ئەمىرى خۇدايدات (1356 — ؟) نىڭ بوۋىلىرىدىن ئورتۇبكە يەتتە خىل مەنسەپ بەرگەن. موغۇلىستان خانى تۇغلۇق تۆمۈر (1330 ـ 1336) نى قىپچاق دالىسىدىن تېپىپ كېلىپ خانلىق تەختكە ئولتۇرغۇزغان ئەمىر بۇلاجىغا ئىلتىپات كۆرسىتىش مەقسىتىدە ئاتا ـ بوۋىلىرىنىڭ (ئۇ خۇدايداتنىڭ ئەۋلادى) يەتتە خىل ئىمتىيازغا يەنە ئىككى خىل مەنسەپلەر ئىچىدە گۇناھكار ئاق توسۇن ئاتقا مىنگۈزۈلۈپ، ئاتنىڭ ئاستىغا توققۇز قەۋەت ئاق كىگىز سېلىنىپ، ھۆرمەت بىلدۈرۈش؛ مۇبادا ئۆلۈمگە لايىق گۇناھ سادىر قىلسا توققۇز گۇناھى تەكشۈرۈپ چىقىلىدۇ، ئىككى ئەمىر ياندىپ كۆزىتىش تۇرسا، باشقىلار ئۇنىڭ قان تومۇرىنى كېسىش، پۈتۈن بەدىنىدىكى قېنىنى چىقىرىپ ئۆلتۈرۈش[121]، موللا موسا سايرامى بولسا موغۇلىستان خانلىرىدىن خىزىر خوجا (؟ — 1399 ـ يىلى) ئۆزىنى ئاسراپ، خانلىق تەختكە چىقارغان ئەمىر خۇدايداتقا مۇنداق ئىمتىياز بەرگەنلىكى توغرۇلۇق توختالغان:

«خىزىر خوجاخان... (ئەمىر خۇدايداتنىڭ) خىزمىتى ئۈچۈن... جەمئىي توققۇز مەنسەپ» بەردى. «... توققۇز گۇناھ سادىر قىلمىغۇچە گۇناھقا لايىق قىلماسلىق؛ توققۇز گۇناھ سادىر بولسا ۋە ئۇنى ئۆزى ئېتىراپ قىلغان تەقدىردە ئەمىر خۇدايداتنى قىزىل كىگىز ئۈستىدە ئولتۇرغۇزۇپ، سورىقىنى قىلىش... توققۇز گۇناھ سادىر بولمىغۇچە ئۆلۈم جازاسى بېرىلمەسلىك».[122]

دېمەك، «توققۇز» مىزان قىلىنغان چاغدا ئۇ ھەم ئىنئام ھەم جازا ئۆلچىمى ياكى چېكى قىلىنغان.

خەلق ئارىسىدىكى ئادەتلەردىمۇ ئۇنىڭ ھەر تەرەپلىمە ئىنكاسىنى ئۇچرىتىمىز. مەسىلەن، ئەمەت جېلىل ئەپەندى بايان قىلغان ئەمەلىي تورمۇش ماتېرىياللىرى بىلەن ئا. ت. ئۆتكۈر ئەپەندى تەسۋىرلىگەن بەدىئىي ئەسەردىكى ئەھۋاللارنى بىرلەشتۈرگەندە قۇمۇلدىكى ئۇيغۇرلار ئارىسىدا مۇنداق ئادەتلەر ساقلانغان. توي ئادەتلىرىدە:

توققۇز قېتىم تەزىمگە بارىدۇ، توققۇز غېرىچلىق قوي بەرگەندىلا يول ئېچىلىدۇ؛ قىزنى ئاق كىگىزگە ئولتۇرغۇزۇپ ئۈچ يەرگە يېقىلغان ئوت ئۈستىدىن توققۇز قېتىم چۆرگىلىتىدۇ؛ توققۇز خىل مېۋە تەييارلىنىدۇ، قىز تەرەپكە توققۇز پارچە رەخت سېلىنىدۇ؛ توققۇز تۇياق قوي، توققۇز كۆرە بۇغداي، توققۇز شىڭ گۈرۈچ، توققۇز جىڭ ياغ، توققۇز شىرە مېۋە - چېۋە قاتارلىق نەرسە - كېرەكلەرنى قىز تەرەپكە بېرىدۇ؛ تويى بولغان قىزغا قوينىڭ توققۇز تونلۇقى پىشۇرۇپ يېگۈزۈلىدۇ. تويدا چوڭلار قىزغا دۇئا قىلغاندا، توققۇز ئوغۇل، بىر قىزلىق بولغاي دەپ دۇئا قىلىدۇ.

توي مۇراسىمىدىن كېيىنكى دۇئادىكى بۇ خىل ئادەتلەرنى چەت ئەل ئالىملىرىمۇ بايان قىلغان. مەسىلەن، قازاقىستانلىق د. ئا. ئىسىيېف «ئۇيغۇر خەلق ئەدەبىياتى» ئالما - ئاتا، 1983 - يىلى نەشرى، 44 - بەتتىكى مەلۇماتنى نەقىل ئېلىپ: «توي مۇراسىمىدىن كېيىن قىز ئاتا - ئانىسىنىڭ يېنىغا كېلىپ، ئۈچ قېتىم تەزىم قىلىدۇ، بۇ چاغدا قىزنىڭ ئاتا - ئانىسى كۈيئوغلىغا بەخت تىلەيدۇ ۋە مۇبارەكلەيدۇ: ‹ئىنشائاللا (خۇدا بۇيرۇسا) توققۇز ئوغۇل، بىر قىزلىق بولغايسىز، دەپ يازدا، س. مالوفنىڭ موسكۋا - لېنىنگراد، «ئۇيغۇرچە» 1954 - يىلى نەشرى، 33 - بەتتىن سۆز ئېلىپ: «مورىنى (تۇر خۇنى) ئۆز ۋاقتىدا ئاچقايسىز، كۈندىن بۇرۇن تۇرغايسىز، توققۇز ئوغۇل، بىر قىزلىق بولغايسىز، كىشىلەر كۆزىدىن سەۋچ تاپقايسىز! مال - چارۋاڭلار يىلسېرى ئاۋۇغاي!» دېگەن ياخشى تىلەكنى تىلەيدۇ[123]. تويىنىڭ 9 - كۈنى يىگىت تەرەپ قىز تەرەپكە سالامغا بارىدۇ. قىزنى كۆچۈرگەن چاغدا ئاسمانغا توققۇز پاي ئوق ئېتىلىدۇ (تاغ رايونلىرىدا) يەنە شۇ 9 - كۈنى قۇدىلار بىر - بىرىنى چاقىرىپ، تونۇش ئۈچۈن توققۇز داش قازان ئېسىپ، توققۇز باش ئەركەك قوي سويۇپ چاي بېرىشىدۇ. ھېيىت - ئايەملەردە: قىزىتىلغان ياغقا توققۇز ياكى يەتتە چىتقا قىلىپ چاچراتقۇ سېلىپ ئېتىلدۇرۇلىدۇ. توققۇز چەلپەك سېلىنىپ، توققۇز نان تىزىلىدۇ، توققۇز قۇر ساڭزا تەييارلىنىپ، توققۇز

باش ئەركەك قوي قۇربانلىق قىلىنىدۇ. ئۆلۈم مەرىكىسىدە: ئۆلۈم ئۇزاتقان ئۆيگە توققۇز نان بىلەن بىر چىنە شەربەت ئېلىپ كىرىلىدۇ. ئۆشرە ـ زاكات بەرگەندە: توققۇز كۈرە ئاشلىق ئۆشرە ـ زاكات بېرىش. سەپەر ئېپىي كىرىشى بىلەن مەھەللىدىكىلەردە توققۇز ئورۇنغا ئوت يېقىپ، چوڭ ـ كىچىك، ئەر ـ ئاياللارنىڭ ھەممىسى ئوتنى ئاتلايدۇ. پېرىخون دۇرۇت ئوقۇغاندا توققۇز ئورۇنغا شام يېقىلىدۇ، توققۇز پىلىكلىك توققۇز قارا چىراغ يېقىلىدۇ[124]،[125]. (بۇ ئارقىلىق ئىسلام دىنىنى تارقىتىش ئۈچۈن تىرىشچانلىق كۆرسەتكەن توققۇز ئەۋلىيانىڭ روھىغا دۇئا قىلىنىدۇ، دېگەن قاراشمۇ بار.) ئۆمۈر مەرىكىلىرىدە: بوۋاقلارنىڭ بۆشۈك توي مۇراسىمىدا، بوۋاقنى بۆشۈككە بۆلەپ، ئۈستىنى ئەديال بىلەن يېپىپ، ئالما قېقى قاتارلىقلار بىلەن ئىسرىق سېلىپ، دۇرۇت ئوقۇغاندا بۆشۈكنىڭ ئۈستىدىن توققۇز قېتىم ئايلاندۇرۇلىدۇ.

ھامىلىدار ۋە تۇغۇتلۇق ئاياللار ئادىتىدە: خەلق ئارىسىدا ئاياللار توققۇز ئاي، توققۇز كۈن، توققۇز سائەت، توققۇز دەقىقە (مىنۇت) قورساق كۆتۈرۈپ تۇغىدۇ، تۇغۇتلۇق ئايالنىڭ چېچىنى توققۇز تال ئۆرۈيدۇ، دەيدىغان ئادەت بار[126].

بەزى جايلاردا مەشرەپ، باغ سەيلىسى ۋە مەرىكە پائالىيەتلىرىدە «توققۇز ئوغۇل، توققۇز قىز ھازىر بولدى» دەپ جاكارلاش ئارقىلىق سورۇنغا كۆپ ئادەم كەلگەنلىكىنى، سورۇندىكى پائالىيەتنىڭ كاتتا بولىدىغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ[127].

ئادەم بەدىنىدە «توققۇز كۆز» دېگەن بىر جاي بار. يەنە ئادەمنىڭ پۈتۈن بەدىنىدە توققۇز دانە تۆشۈك بار بولۇپ، بۇنىڭ يەتتىسى باش قىسمىدا، قالغان ئىككىسى تۆۋەن بەدەندە. قوي، كالا قاتارلىق ھايۋانلاردا: بۇ خىل ھايۋانلارنىڭ توققۇز تاللىق (توققۇز تونلۇق) دېگەن ئەزاسى بار. ئارخېئولوگىيىلىك ۋە تارىخي ماتېرىياللاردا:

1979 ـ يىلى كۆنچى دەريا ساھىلىدىكى قەدىمكى قەبرىلەرنى قازغاندا، بەزى قەبرىلەردىن تېپىلغان كىگىز قالپاقلارغا... 9 تال غىچە ھەرخىل رەڭدىكى قۇش پېيى قىستۇرۇلغان. بۇ قەبرىلەرنىڭ يىل دەۋرى بىرىنچى قېتىم 6412±117 يىل، ئىككىنچى قېتىم 3900 يىل بۇرۇنقى چاغقا توغرا كېلىدىغانلىقى ئېنىقلاپ بېكىتىلگەن[128].

سوۋك دەۋرىدە ئۆتكەن مۇئەللىپ چېن ياڭ «نەغمىنامە» (宋陈旸 «乐书»)نىڭ 137 ـ جىلدىدا مۇنداق يازغان: قەدىمكى زاماندا غەرب تەرەپتە ياشايدىغان قوۋملار كومزەك چېلىشىپ كۆڭۈل ئېچىشاتتى... يېقىندىن بېرى خەلق ئارىسىدا توققۇز دانە تاۋاقتا (كومزەككە) سۇ قاچىلاپ چوكا بىلەن ئۇرۇپ چالىدىغان چالغۇ بولۇپ، ئۇ ‹ساپال چورا› دەپ ئاتىلىدىكەن. ئۇنى خىلمۇخىل ئاھاڭلارغا چالغىلى بولىدىكەن:[129].

يۇقىرىدا كۆرسىتىپ ئۆتۈلگەن «توققۇز»نىڭ توققۇز خىل ئالاھىدىلىكىدىن باشقا يەنە بولۇشى مۇمكىن. بۇ يەردە بۇلارنىڭ ھەممىسىنى يەنە سۆزلەپ ئولتۇرمىدۇق. بۇلار خاس ئالاھىدىلىكلەر بولغاندىن باشقا ئۆزئارا كىرىشىپمۇ كېتىدۇ، ئۇلارنى ئېنىقكە پەرقلەندۈرمەك تەس. بۇ يەردە تۈپ خۇسۇسىيىتىنى يېتەكچى قىلىپ ئولتۇرۇپ پىكىر بايان قىلىندى. بۇلار «توققۇز»نىڭ خاراكتېرىنى ئېچىشتا يېتەرلىك ماتېرىيال بولىدۇ، دېيىشكە بولىدۇ. ئۇنداق بولسا «توققۇز ساني نېمە سەۋەبتىن مۇشۇ دەرىجىدە سىرلىقلاشتۇرۇلىدۇ، ئۇنىڭ مەنبەسى نېمە؟ بۇ توغرۇلۇق قىسقىچە مۇلاھىزە قىلىپ كۆرەيلى:

1) توققۇز ئېقىن نامىدىن كەلگەن دېگەن قاراش.

بۇ قەدىمكى ئۇيغۇر قەبىلىلىرى ئارىسىدا تارقالغان رىۋايەتلەردىكى قاراش بولۇپ، ئۇزۇن يىل ئۇيغۇرلار ئارىسىدا تارقالغان. خىيى ئەسىرگە كەلگەندە رەشىدىددىننىڭ «جامىئۇل ـ تەۋارىخ» ناملىق كىتابىغا كىرگۈزۈلگەن. بۇ كىتابتىكى بايان بويىچە: «... ئۇيغۇرلار ۋىلايىتىدە ھەيۋەتلىك ئىككى چوڭ تاغ بار ئىكەن. ئىككى تاغنىڭ يېنىدا قۇتتاغ دېيىلىدىغان يەنە بىر تاغ بار ئىكەن. بۇ تاغلارنىڭ ئىچىدىكى بىر جايدىن ئون ئېقىن، يەنە بىر جايدىن توققۇز دەريا ئېقىنى ئاقىدىكەن. ئون دەريانى بويلاپ ئولتۇرغانلار توققۇز ئۇيغۇر دەپ ئاتىلىدىكەن»[130].

2) ساي نامىدىن كەلگەن دېگەن قاراش.

بۇ ئوبۇلغازىنىڭ بايانىدىن كەلگەن. ئۇنىڭ خاتىرىلىگىنى بويىچە: «قەدىمكى ئۇيغۇر ئېلى شۇشۇلار ئارىسىغا قايلاشقان. ئون سايىنىڭ ياقىسىدا ئولتۇرغانلارنى ئون ئۇيغۇر، توققۇز سايىنىڭ ياقىسىدا ئولتۇرغانلارنى توققۇز ئۇيغۇر دەر ئەردى»[131]. بۇ رەشىدىددىننىڭ كىتابىدىكى بايانلار بىلەن

مەنداش بولۇپ، قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆزلىرىنىڭ قارىشى، دەريالار سايدا يېيىلىپ ئاقىدىغان بولغاچقا، بۇ يەردە (دەريا) بىلەن ساي ئارىلاشتۇرۇۋېتىلگەن.

3) قەدىمكى تۈركلەر (كۆكتۈركلەر) نىڭ ئەنئەنىۋى قارىشىدىن كەلگەن دېگەن قاراش.

تارىخشۇناس سېن جوڭمىيەن (岑仲勉) موڭغۇللار ئارىسىدىكى «توققۇز»غا ئائىت تارىخي ئەھۋالنى بايان قىلىپ كېلىپ، شەرقىي شىمالدىكى مىللەتلەر تۈركلەرنىڭ مەدەنىيىتىنى قوبۇل قىلىپ، مۇشۇنداق ئوخشاش ئادەتنى شەكىللەندۈرگەن، دېگەن[132]. بۇنىڭدىن تۈركلەردە مۇشۇنداق قاراش بار ئىدى، دېگەن خۇلاسە چىقىدۇ.

4) موڭغۇللاردىن كەلگەن دېگەن قاراش.

شەرەفىددىن ئېلى يەزدى «زەپەرنامە»دە ھەرقانداق نەرسىنى توققۇز قىلىش ئادىتى «موغۇلنىڭ توققۇزخانىدىن ئېلىنغان» دەپ يازغان. بۇ قاراش بويىچە موغۇللاردىن كەلگەن دېگەن قاراش كېلىپ چىقىدۇ. موللا مۇسا سايرامىمۇ مۇشۇ قاراشنى قۇۋۋەتلەپ: «بىر توققۇز — قەدىمدە موغۇلخانىنىڭ ئەۋلادىدىن سەككىزخان ناھايىتى زور پادىشاھ بولۇپ جاھاندىن ئۆتۈپ، توققۇزىنچىسىغا كەلگەندە مەغلۇپ بولغان. شۇ چاغدا خانلارنى خاتىرىلەپ ھەر سەككىز سوۋغا ـ سالامنى بىر توققۇز دەپ ھېسابلىشاتتى.»[133] دەپ يازغان.

5) ئىسلام دىنى چۈشەنچىسىدىن كەلگەن دېگەن قاراش.

«قۇرئان»نىڭ نەمل سۈرىسىنىڭ 12 ـ ئايىتىدە بۇ «مېنىڭ پىرئەۋن ۋە ئۇنىڭ قوۋمىگە ئېلىپ بېرىش ئۈچۈن بەرگەن توققۇز مۆجىزەمنىڭ ئىچىدىدۇر» دېگەن «134» جۈملىدە ئاللانىڭ ئەڭ ئۇلۇغ مۆجىزىسى «توققۇز مۆجىزە» دەپ ئاتالغان. ئوبۇلغازى باھادىرخان «شەجەرەئى تۈرك» تە بۇنىڭغا ئاھاڭداش قىلىپ، «خۇدايىتائالا ھەممە نەرسىنى مەرتىۋىسى بىلەن ياراتقان، ھېچ نەرسىنىڭ مەرتىۋىسىنى توققۇزدىن يۇقىرى ياراتقان ئەمەس»[135] دەيدۇ.

مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام مۇنداق دېگەن: ئاللانىڭ توقسان توققۇز يەنى بىر كەم يۈز ئىسمى بار، ئۇلارنى يادا قىلغان ئادەم جەننەتكە كىرمەي قالمايدۇ؛ ئاللا رەھىمدىللىكنى يۈز ھەسسە قىلىپ توقسان توققۇزىنى ئۆزىگە ئېلىپ قېلىپ، بىرىنى زېمىنغا چۈشۈرگەن. دېمەك، بۇ يەردە 99 نىڭ تەركىبىدىكى ئىككى دانە توققۇز رەقىمى بار.

6) توققۇز ئوغۇز نامىدىن كەلگەن، دېگەن قاراش.

بېزىلەر توققۇز ئوغۇزلار ئۇيغۇرلار تارىخىدا زور رول ئوينىاپ، يۇقىرى ئورۇنغا ئىگە بولغانلىقى ئۈچۈن خەلقىمىز ئۆزلىرىنىڭ ئەجدادى بولغان «توققۇز ئوغۇزلار»نى داۋاملىق ئەسلەپ تۇرۇشى ئۈچۈن «توققۇز» دېگەن سانىنى مۇقەددەس بىلىپ مىللىي ئۆرپ-ئادەتلىرىگە سىڭدۈرگەن بولۇشى مۇمكىن[136]،[137] دەيدۇ.

7) ھامىلىنىڭ توققۇز ئايدا تۇغۇلۇشى بىلەن مۇناسىۋەتلىك دېگەن قاراش.

بېزىلەر: قەدىمدىن تارتىپ ئادەمنىڭ تۇغۇلۇشى ھەققىدىكى ئىپتىدائىي تەسەۋۋۇر توققۇزلۇق ساناق تەرتىپىنى مۇستەھكەملىگەن بولسا كېرەك. ھامىلىنىڭ ئانا قورسىقىدا توققۇز ئايدا ۋايىغا يېتىشى ئاناتومىيە ۋە فىزئولوگىيىلىك ئەھۋاللارنىڭ سىرلىرىنى بىلمەيدىغان ئىپتىدائىي ئادەم ئۈچۈن مۆجىزە بولۇپ تۇيۇلۇشى ئەجەبلىنەرلىك ئەمەس[138].

8) بابىل ئاسترونومىيىدىن كەلگەن بولۇشى مۇمكىن، دېگەن قاراش.

بەزىلەرنىڭ يېزىپ قالدۇرۇشىچە، مىلادىيىدىن بۇرۇن ۋى ئەسىرگە مەنسۇپ بابىل ئاسترونومىيە ھۆججەتلىرىدە «ئاي تەخرىسى ‹سىن›نىڭ قايتىش مۇددىتى 27 كۈن، شۇنىڭ بىلەن ۋاقىت ھېسابى ئۆلچىنىلدى» دېيىلگەن. مۇشۇ قائىدە بويىچە، كېچىنى يورۇتقۇچى (ئاي تەخرىسىنىڭ - ئا) 27 كۈنلۈك قىسمىغا ئاجرىلىشىنى ئاتىلغان قەدىمكى رىملىقلار، گېرمان ۋە كېلت (كەلت) قەبىلىلىرى توققۇز كۈنلۈك ھەپتە ھېسابىنى ئىشلەتكەن... كېچىنى يورۇتقۇچى تەخرىنىڭ ئۈچ توققۇزدىن ئىبارەت قۇدرىتى توققۇز

كۆنلۈك ھەپتە ۋە توققۇز ساناق سىستېمىسى ئەجدادلىرىمىزنىڭ بۇ رەقەمگە ئېتىقاد قىلىشىغا سەۋەب بولغان بولسا كېرەك[139].

9) خەنزۇ مەدەنىيىتىدىن كەلگەن دېگەن قاراش.

لى شۇخۇي(李树辉) ئەپەندى «توققۇز»نىڭ تىل مەدەنىيىتىدە قوللىنىش ئەھۋالىدىن ئېيتقاندا خەنزۇ تىلىدىكى تارىخى ناھايىتى ئۇزۇن، ھەرخىل مەدەنىيەتكە دائىر قوشۇمچە مەنە ئاملىلىرىنىڭ خەنزۇ تىلىدىكى ئوخشاشلىقىغا قارىغاندا، ئۇ خەنزۇ تىلىدىن كەلگەن بولۇشى مۇمكىن... بۇنىڭدىن كۆرۈۋېلىش تەس ئەمەسكى تۈركىي تىلدىكى مىللەتلەر بىلەن خەنزۇلار ئارىسىدىكى مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇش مۇناسىۋىتى ناھايىتى ئۇزۇن[140] دېگەن.

10) ئالتاي تىللىرى سىستېمىسى ۋە خەن-زاڭ تىللىرى سىستېمىسى تېخى بىر-بىرىدىن ئايرىلمىغان، ئوتتۇرا تاش قوراللار دەۋرىدە بارلىققا كەلگەن دېگەن قاراش. لى يوڭ(李雍) ئەپەندى ئۆز قارىشىنى مۇنداق يەكۈنلەيدۇ: «توققۇز» رەقىمى مۇقەددەسلىككە ۋە بەختكە سىمۋول قىلىنغان بولغاچقا، بۇ ئىككى خىل ئىپتىدائىي ئېتىقاد سىمانتىكا ۋە ئەدەبىياتنىڭ ئېستېتىك ماتىۋلىرى ھېسابلانغان. قەدىمكى دەۋرلەردە خەن-زاڭ تىللىرى بىلەن ئالتاي تىللىرى تېخى ئېنىق ئايرىلمىغان (ئوتتۇرا تاش قوراللار دەۋرىگە توغرا كېلىدۇ). ئايرىلغاندىن كېيىن بولسا ئوخشىمىغان تىل سىستېمىسىغا تەۋە مىللەتلەردە «توققۇز» ئېتىقادچىلىقى بىردەك مىللىي ئەنئەنىۋى سىمانتىكا ۋە مۇتېفلارنىڭ ئەندىزىسى بولۇپ قالغان. «توققۇز» قاتارلىق رەقەملەر خەن-زاڭ تىللىرى ۋە ئالتاي تىللىرىغا تەۋە ئىپتىدائىي قەبىلىلەردە ئورتاق ئەكس ئەتكەن ئالەمنىڭ مەڭگۈلۈكلۈكى ۋە شۇ تۈپەيلىدىن كېلىپ چىققان سىمانتىكىلىق ئەھمىيەتكە ئىگە رەقەملەر بولۇپ، بۇ چۈشەنچىلەرنىڭ ئەڭ قەدىمكى دەۋرلەردە بارلىققا كەلگەنلىكى تەبىئىيدۇر[141].

11) توققۇزخان چۈشەنچىسىدىن كېلىپ چىققان، دېگەن قاراش.

بۇنى ئەمەت جېلىل ئەپەندى «توققۇز پىلىكلىك قارا چىراغ ئۇسۇلى»نىڭ مەنبەسىنى سۈرۈشتە قىلغاندا قۇمۇل شەھرى پالۋانتۇر يېزىسىدىكى 78

ياشلىق دېھقان ئىسھاق بوۋاي ئېيتىپ بەرگەن رىۋايەتتە: بۇرۇنقى زاماندا ئۇيغۇرلار ئارىسىدا توققۇز خانلىق ئۆتۈپتىكەن. بۇ خانلار ناھايىتى كۈچلۈك ئابرۇيغا ئىگە بولغانىكەن. ئۇيغۇر خەلقى بۇ خانلىقنى خاتىرىلەپ تۇرۇش ئۈچۈن توققۇز پىلىك ياقىدىكەن، بىر دانە پىلىك بىر خاقاننىڭ روھىغا ئاتاپ يېقىلغان بولۇپ، توققۇز خاقاننىڭ روھىغا ئاتاپ كۆيدۈرۈپ قارا چىراغ ئۇسۇلىنى ئويناپدىكەن، دەپ بايان قىلىنغان[142]. (بۇ توققۇز ئوغۇز خانلىقىدىن كەلگەن بولۇشى مۇمكىن - ئا)

12) شامان دىنىدىن كېلىپ چىققان دېگەن قاراش.

بېزىلەر «خاسىيەتلىك ‹توققۇز› سانى چۈشەنچىسى تۈركىي خەلقلەرگىلا خاس بىر خىل مىللىي ئەنئەنە قارىشى» [143] بولۇپ، «‹توققۇز›نىڭ مۇقەددەس سان سۈپىتىدە ئۇلۇغلىنىشى قەدىمكى ئالتاي قوۋملىرىنىڭ ئىپتىدائىي دىنى — شامان ئېتىقادىدا كائىنات ئۈچكە (كۆك، يانىي ئالەم، باقىي ئالەم) بۆلۈنگەن. كۆك — ئىلاھلار ۋە پەرىشتىلەر ماكانى، يانىي ئالەم — (جەھەننەم) - يامان روھلار (جىن-شەيتانلار) ماكانى دەپ قارالغان. «ئىلاھلار ماكانى» دەپ تەۋسىيە قىلىنغان كۆك ئاسمان يەنە يەتتە سەييارە — يەتتە پەلەك ئېتىقادىغا كېڭىيىپ، كۆكنىڭ مەنىسى يەتتە ئىلاھ (يەتتە سەييارە - يەتتە پەلەك) نىڭ سۈپىتىگە ئالماشقان ياكى تەڭلەشكەن، شۇنىڭ بىلەن شامانىزم ئېتىقادىدىكى يانىي ئالەم، باقىي ئالەم ۋە كۆكنىڭ كونكرېت سۈپىتى بولغان يەتتە پەلەك (يەتتە قات ئاسمان) قوشۇلۇپ، ئالەم ئەنە شۇ توققۇز ھاياتلىق مەنبەسىدىن تەركىب تاپقان، دېگەن قاراش ئىپتىدائىي قاراش بارلىققا كەلگەن. شۇنىڭ بىلەن ئالتاي شامانىستلىرىنىڭ ئالەم قارىشى «توققۇز»غا مۇجەسسەملەشكەن. نەتىجىدە «توققۇز»نى مۇقەددەس بىلىش ئېتىقادى كېلىپ چىققان[144].

13. توققۇز باشلىق ئەجدىھاغا چوقۇنۇشتىن ئىبارەت ئىپتىدائىي توتېم ئېتىقادىدىن كەلگەن، دېگەن قاراش.

بۇ قاراشنى تۇيۇنچى بىلەن تۇشى ئوتتۇرىغا قويغان. شۇلارنىڭ بايانىچە، مەركىزىي جۇڭگونىڭ نامىدىمۇ ئاتالغان. بۇنداق ئەجدىھاغا ھازىرقى خېنەن ئۆلكىسىنىڭ غەربىگە توغرا كېلىدىغان قەدىمكى لوياڭ(落阳) ناھىيىسى تەۋەسىدىكى «توققۇز شەھىرى» يەنى «توققۇز گۆر شەھىرى»دە ئىلگىرى-كېيىن ياشىغان گۆر(鬼方) لار ۋە شيا قوۋمى(夏族) ئېتىقاد قىلغان.

گورلارنىڭ ئەۋلادلىرىدىن بولغان هونلارنىڭ ئەجدىھاغا ئېتىقاد قىلىدىغانلىقىنى ھەممە كىشى بىلىدۇ. نېمە ئۈچۈن ئەجدىھا «توققۇز باش» ئوبرازىدا تەسەۋۋۇر قىلىنغان. بۇنىڭدا يەنىلا «توققۇز»نىڭ ئۇلۇغ، مۇقەددەس ۋە كۆپ، نۇرغۇن مەنىلىرىنىڭ بولغانلىقى سەۋەب بولغان. ئۇلارغا نىسبەتەن ئېيتقاندا، توتېم ئىلاھ ھەم سىرلىق، شۇڭا توتېم قىلغان نەرسىنى توققۇز باشلىق ئەجدىھا دەپ ھېسابلىغان، تەبىئىيكى بۇ سىرلىق، مۇقەددەس نەرسە بولغاچقا، «توققۇز» دىن ئىبارەت سىرلىق ساننىڭ كېلىپ چىقىش سەۋەبى بولۇپ قالغان[145].

14) دىچياڭلار (氐羌) دىن كەلگەن دېگەن قاراش.

بى شۇشيەن، تيەن داشيەنلەر ئوتتۇرا جۇڭگو خەنزۇ مەدەنىيىتى كاتېگورىيىسىدىكى «مۇقەددەس سان توققۇز» مەركىزىي جۇڭگو رايونىنىڭ غەربىدىكى دىچياڭلاردىن، دىچياڭلارغا بولسا تېخىمۇ غەربتىن كەلگەن دەپ ھېسابلىغان. ئۇلارنىڭ قارىشىچە، سىرلىق «توققۇز» سانى چۈشەنچىسى ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ غەربىدىن شىنجاڭ ئارقىلىق گەنسۇ-چىڭخەي ئېگىزلىكىدە ياشىغان دىچياڭلارغا، ئاندىن مەركىزىي جۇڭگو رايونىغا تەسىر قىلغان بولۇپ، ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ غەربىدە دۇنيادا ئەڭ بۇرۇن بارلىققا كەلگەن مېتال تاۋلاش تېخنىكىسىنىڭ شەرققە يېتىپ بېرىشى بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئىكەن[146].

15) ئۇلۇغ ۋە كۆپ سان چۈشەنچىسىدىن كەلگەن دېگەن قاراش.

بۇنى ئىمىن تۇرسۇن ئەپەندى ئوتتۇرىغا قويغان. قەدىمدە «توققۇز»دىن ئۇلۇغ ۋە كۆپ سان يوق ئىدى. دەرۋەقە، ساناق ئىلمىدە «ئون»دىن كېيىنكى سانمۇ يەنىلا شۇ توققۇز سان ئىچىدىكى سانلارنىڭ قايتىلىنىشى، دەپ ھېسابلايدۇ[147].

16) ئىپتىدائىي جەمئىيەتتىكى ئاسترونومىيىلىك بىلىملەردىن ياكى ئىپتىدائىي دىنى ئېتىقادتىن كەلگەن دېگەن قاراش.

بۇنى مەن ئىلگىرى ئوتتۇرىغا قويۇپ ئۆتكەن. ئەمما، خاس «توققۇز»نىڭ كېلىشىدىكى كونكرېت قاراشنى دېمىگەن[148].

17) توغلا دەرياسىنىڭ نامىدىن كەلگەن دېگەن قاراش.

بۇنى ياڭ شىڭمىن ئەپەندى ئوتتۇرىغا قويغان. ئۇ توققۇز ئوغۇز نامىنى چۈشەندۈرگىنىدە، توققۇزنى «تۇغلا» دەرياسىنىڭ نامىغا باغلايدۇ. ئۇنىڭ ئېيتىشىچە، تۇغلا دەرياسىنىڭ قەدىمكى نامى «دۇلا» ياكى «توخۇلا» بولۇپ، بۇ تۈركىي تىلدىكى «توققۇز» نىڭ ئاھاڭ (تەلەپپۇزى ئىدى ـ ئا). يەنى، تۇغلا دەرياسى دېگەن سۆز دەل «توققۇز دەريا» دېگەن مەنىنى بىلدۈرەتتى. تىللار ئىچىدە توققۇزغا چوقۇنىدىغان ئادەت بار ئىدى[149]، دەپ ھېسابلىغان.

يۇقىرىقىلاردىن سىرت يەنە ئادەم بەدىنى توققۇز ئۈگىدىن تەركىب تاپقان دېگەندەك ۋە باشقا قاراشلارمۇ بولۇشى مۇمكىن. بۇ قاراشلارنىڭ ھەممىسىنىڭ ئۆزىگە تۇشلۇق ئاساسلىرى ۋە سەۋەبلىرى بار. شۇڭا، ئۇلارنى يۇقىرىقىدەك بىر ـ بىرلەپ كۆرۈپ ئۆتۈش ئارتۇقچە ئەمەس.

بۇ قاراشلارنى ئايرىم ـ ئايرىم مۇھاكىمە قىلىش ئۈچۈن مەخسۇس سەھىپە لازىم بولىدۇ. شۇنداق بولسىمۇ ئۇلار توغرۇلۇق قىسقىچە تەقرىز ئېلىپ بېرىشتا مۇنداق بىرقانچە پىكىرنى ئېيتىپ ئۆتۈش لازىم، ئەلۋەتتە.

خەنزۇلاردىن كەلگەن، تۈركلەردىن كەلگەن، موڭغۇللاردىن كەلگەن، ئۇيغۇرلارنىڭ توققۇز خاندىن كەلگەن، بابىللىقلاردىن كەلگەن، ئىسلام دىنىدىن كەلگەن، توققۇز ئوغۇزلاردىن كەلگەن، توغلا — توققۇز دەريا نامىدىن كەلگەن، شامان دىنىدىن كەلگەن دېگەن قاراشلار بولۇپ، بۇلار ماھىيەتلىك پىكىر ئەمەس. توققۇز سان چۈشەنچىسى ھەرقايسى خەلقلەر ئارىسىدا پەيدا بولۇپ، بىر ـ بىرىگە تەسىر قىلغان. مۇشۇنداق ھەرخىل قاراشلارنىڭ بولۇشىنىڭ ئۆزىلا ئۆز ـ ئارا زىددىيەتلىك ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

9 ـ خىل قاراشتىكى لى شۇخۇي ئەپەندىنىڭ دېگەنلىرىنى تولۇقلاپ، لى يوڭ ئەپەندى 10 ـ خىل قاراشتا «توققۇز»نىڭ مەدەنىيەت يىلتىزىنى ئوتتۇرا تاش قوراللار دەۋرىگە سۈرۈپ، ئۇنى خەن ـ زاڭ تىللىرى ۋە ئالتاي تىللىرىغا تەۋە ئىپتىدائىي قەبىلىلەردە ئورتاق ئەكس ئەتكەن ئالەمنىڭ مەڭگۈلۈكى ۋە شۇ تۈپەيلى كېلىپ چىققان سىمانتىكىلىق ئەھمىيەتكە ئىگە رەقەملەر، دەپ جاۋاب بەرگەن بولسا، بى شۇشەنلەر غەربتىن كەلگەن، دەيدۇ. «تۇغلا»نىڭ توققۇز دەپ ئاتىلىشىغا ئاللىبۇرۇن كىشىلەر قوشۇلماسلىق پىكرىنى

بەرگەن[150]. توققۇز ئوغۇز (ئۇيغۇر) بولسا مىلادىيەدىن كېيىن ئوتتۇرىغا چىققان بولۇپ، بۇ نام تارىخىي ھۆججەتلەردە كۆرۈلۈشتىن بۇرۇن، «توققۇز» نامىغا قوشۇلغان قوۋملار بولغان. تۈركلەردىن موڭغۇللارغا، موڭغۇللاردىن تۈركلەرگە ئۆتكەن دېگەن قاراشقا كەلسەك، بۇ بىر زىددىيەتلىك قاراش. بابىللىقلاردىن كەلگەن دېگەن مەسىلىگە كەلسەك، بابىللىقلاردا بۇ خىل قاراش بار چاغدا شەرق خەلقلىرىدىمۇ بار ئىدى. شامان دىنىدىن كېلىپ چىققان دېگەن مەسىلىگە كەلسەك، ئىگىلىگەن ئەھۋاللارغا قارىغاندا، شامان دىنى ئومۇمىي تۈس ئېلىنىشتىن ئىلگىرىلا توققۇزنىڭ سىرلىقلىقى نامايان بولۇپ قالغان؛ يەنە بىرى خەنزۇلار ۋە بابىللىقلار ھەم غەرب مىللەتلىرى شامان دىنىغا ئېتىقاد قىلمايدۇ. يۇقىرىدا كۆرسىتىلگەن ئايرىم قاراشلارنى ھېسابقا ئالمىغاندا بەزىلەردىن پايدىلىنىشقا بولىدۇ. يەنى بەزى مۇتەخەسسىسلەرنىڭ ئىزدەنگەنلىرى بەلگىلىك ئىلمىي قىممەتكە ئىگە.

مەلۇمكى، ئىپتىدائىي خەلقلەردە مۇرەككەپ سانلار ئۇقۇمى بولمىغان. دۇنيادىكى ھەرقايسى خەلقلەرنىڭ قەدىمكى زامان تۇرمۇشىدا ئون ئېچىدىكى سان ئاساس قىلىنغان. يەنى ئىپتىدائىي ئادەملەرنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك ئەڭ دەسلەپكى بارمىقى بىلەن ساناق سانايتتى[151]. يەنى ئىنسانلار ئىككى قولنى بىرلەشتۈرسە ئون (10) بولىدىغانلىقىنى، ئوندىن تۆۋەن سانلارنىڭ ھەممىسى ئوندىن كېيىن كەلگەندە تەكرارلىنىدىغانلىقىنى، ئوندىن تۆۋەن سانلارنىڭ ئىچىدە توققۇز سانى ئەڭ چوڭ سان ئىكەنلىكىنى بايقىدى. بۇ خىل بايقاش جەريانىدا يەنە ھەرقايسى خەلقلەردە 1، 3، 5، 7، 9 دىن شەكىللىنىپ بولغان. بۇ خىل تاق سانلارنىڭ سىرلىقلاشتۇرۇلۇشىدا بۆلۈنمەس سان ئىكەنلىكى ئالدىنقى ئورۇنغا قويۇلغان. يەنى بۇ سانلار تەڭ نىسبەتتە پۈتۈن بۆلۈنمەيدۇ. دېمەك، «توققۇز» تەكرارلانماس سانلارنىڭ ئەڭ چوڭى بولغانلىقى، يەنە بىرى تەڭ نىسبەتتە بۆلۈنمەس سانلارنىڭ ئەڭ چوڭى بولغانلىقى ئۈچۈن ئىپتىدائىي ئىنسانلارنىڭ نەزىرىدە خاسىيەتلىك ساندىن ئىبارەت مەدەنىيەت ئامىلىغا ئىگە بولغان. بۇ خىل مەدەنىيەت ئامىلىغا چوڭ، ئۇلۇغ، كەڭ، پۈتۈن، مۇكەممەل، مۇقەددەس، ئۇتۇق دېگەنگە ئوخشاش مەزمۇنلار، كېيىنچە، شانۇشەۋكەت، ئىنئام، ئۆلچەن ۋە مىزان دېگەنگە ئوخشاش مەزمۇنلارمۇ مۇجەسسەم قىلىنغان. ئىپتىدائىي جەمئىيەتتىلا بارلىققا كەلگەن «خاسىيەتلىك سان توققۇز» دىكى چوڭ ۋە پۈتۈن ئۇقۇمى ھەرقايسى دەۋرلەرنى بېسىپ ئۆتۈپ بارغانسېرى مەزمۇن جەھەتتىن تاكامۇللاشقان. كىشىلەرنىڭ ئون بارمىقىدا ساناش ئەقلىي

ساۋات، ئۇلار ئىپتىدائىي جەمئىيەت ۋە قەدىمكى زاماندا مۇشۇ ئۇسۇل ئارقىلىق ئون سانى ئىچىدىكى ئىپتىدائىي ماتېماتىكىلىق چۈشەنچىگە ئېرىشكەن ھەم ئۇنىڭ ئىچىدىكى سانلارنىڭ ئەمەلىي رولى ۋە قوشۇمچە سىمانتىكىلىق ئەھمىيەتكە ئىگە رەقەملەرنى ئايرىپ چىقىپ، ئۆزلىرىنىڭ ئىجتىمائىي ۋە ئىستېتىك چۈشەنچىلىرىنى مەركەزلىك ۋە گەۋدىلىك يوسۇندا ئىپادىلەش ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرغان. مەدەنىيەت دەۋرىگە كەلگەندە، ھەرقايسى خەلقلەردە ئىجتىمائىي، مەدەنىيەت ئالاقىلىرىنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ، خاسىيەتلىك سانلاردىكى ئىلغار تەركىبلەر ئۆزئارا ئۆتۈشمە بولۇپ، بىر ـ بىرىنىڭ كەم يېرىنى تولۇقلاپ، سىستېمىلاشقان ھەم رايون خاراكتېرىگە ۋە مىللىي خاراكتېرىگە ئىگە خاسىيەتلىك سان چۈشەنچىسى بارلىققا كەلگەن. قىسقىسى، ئۇيغۇرلاردىكى «خاسىيەتلىك سان توققۇز» ئۇزاق تارىخىي مەنبەگە، چوڭقۇر ئىجتىمائىي ئاساس ۋە قويۇق مەدەنىيەت ئامىلىغا ئىگە.

3. «ئوغۇزنامە» دىكى مەزمۇنلاردىن ئۇيغۇرلارنىڭ شىمال ۋە غەربكە يۆتكىلىشىگە نەزەر

ئېنگېلس مۇنداق دەيدۇ: «ئەمگەكنىڭ ئۆزى ئەۋلادتىن ـ ئەۋلادقا تېخىمۇ خىلمۇخىل، تېخىمۇ مۇكەممەل ۋە تېخىمۇ ھەر تەرەپلىمە بولۇپ كەلدى. ئوۋچىلىق ۋە چارۋىچىلىق ۋە چارۋىچىلىقتىن باشقا يەنە دېھقانچىلىق بارلىققا كەلدى. دېھقانچىلىقتىن كېيىن يىپ ئېگىرىش، رەخت توقۇش، مەدەن ئېرىتىش، ساپال قاچا ياساش ۋە دېڭىز قاتنىشى كېلىپ چىقتى، سودا ۋە قول سانائەت بىلەن بىللە، ئاخىرىدا ھۈنەر ـ سەنئەت ۋە ئىلىم ـ پەن مەيدانغا كەلدى؛ قەبىلىلەر تەرەققىي قىلدى. بۇنىڭ بىلەن بىللە ئادەمنىڭ مەۋجۇت بولۇشىنىڭ ئادەملەر مېڭىسىدىكى خىيالىي ئىنكاسى ـ دىنمۇ تەرەققىي قىلدى[152].» ئېنگېلسنىڭ بۇ سۆزى ئىنسانلار جەمئىيىتىنىڭ قەدىم ـ باسقۇچلۇق ھالدا تەرەققىي قىلىدىغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىش بىلەن بىللە، ئىجتىمائىي تۇرمۇشنىڭ ئوبرازلىق ئەينىكى ھېسابلانغان ئەدەبىيات ـ سەنئەتنىڭمۇ شۇ تەرەققىيات جەريانىنى بىلىشىمىزدە مۇئەييەن رولىنىڭ بولىدىغانلىقىنىمۇ ئەسلىتىدۇ[153]. بولۇپمۇ ئىپتىدائىي ئەدەبىيات كۆچلۈك دەۋرجانلىق خۇسۇسىيىتىگە ئىگە ئىدى. ھومېرنىڭ «ئىلئادا» ۋە «ئوردىئا» ئېپوسلىرى قەدىمكى گرېك جەمئىيىتىنى چۈشىنىشتە مۇھىم

ماتېرىيال ئىكەنلىكى مەلۇم. بۇلاردىن مورگان ۋە ئېنگېلسلار قەدىمكى جەمئىيەتنى تەتقىق قىلىشتا كەڭ پايدىلانغانىدى.

«ئوغۇزنامە»نىڭ مەيدانغا كەلگەن دەۋرنى ئىزدەشتە ئىشلەپچىقىرىش قوراللىرىنىڭ ئۆزگىرىش ئەھۋالى ۋە ئىجتىمائىي ئىدىيىنىڭ تەرەققىيات جەريانىدىن ئىبارەت ئىككى مەسىلىگە مۇراجىئەت قىلىمىز.

ئېنگېلىس «قورال بولسا ئادەمنىڭ ئۆزىگە خاس پائالىيىتىدىن، ئادەمنىڭ تەبىئەت دۇنياسىنى ئۆزگەرتىش يولىدىكى ئەكس تەسىرىدىن، ئىشلەپچىقىرىشتىن دېرەك بېرىدۇ[154]، دەپ كۆرسەتكەن. ماركسمۇ مۇنداق دېگەنىدى: «يوق بولۇپ كەتكەن ھايۋان تۈرلىرىنىڭ ساقلىنىپ قالغان سۆڭەكلىرىنىڭ تۈزۈلۈشى شۇ ھايۋانلار گەۋدىسىنىڭ تۈزۈلۈشىنى ئۆگىنىش ئۈچۈن قانچىلىك ئەھمىيەتلىك بولسا، ئەمگەك ۋاستىلىرىنىڭ قالدۇقلىرىمۇ يوق بولۇپ كەتكەن ئىجتىمائىي، ئىقتىسادىي فورماتسىيىلەرنى ئۆگىنىش ئۈچۈن شۇنچىلىك ئەھمىيەتلىكتۇر. ئىقتىسادىي دەۋرلەر بىر-بىرىدىن نېمىلەر ئىشلەپچىقىرىلغىنى بىلەن ئەمەس، بەلكى قانداق ئىشلەپچىقىرىلغىنى بىلەن، قانداق ئەمگەك ۋاستىلىرى ئارقىلىق ئىشلەپچىقىرىلغىنى بىلەن پەرق قىلىدۇ.»[155]، «ئوغۇزنامە»دە ئوقيا، نەيزە، قىلىچ قاتارلىق قوراللار تەسۋىرلەنگەن. ئوت ئالغۇچ قوراللار ھەققىدە گەپ يوق. ئېنگېلس ئىپتىدائىي جەمئىيەت ھەققىدە توختالغان چاغدا، جاھالەت دەۋرىگە ئوقيانى، ياۋايىلىق دەۋرىگە قىلىچنى، مەدەنىيەتلىك دەۋرىگە ئوت ئالغۇچ قوراللارنى ۋەكىل قىلىپ كۆرسەتكەنىدى[156].
ئىشلەپچىقىرىش قوراللىرى ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى ئىچىدىكى مۇھىم ئامىل بولۇپ، ئىنسانلارنىڭ تەبىئەتنى تىزگىنلىشىدىكى مىزانى، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى تەرەققىياتىنىڭ بەلگىسى، شۇنداقلا ھەرقايسى ئىقتىسادىي دەۋرلەرنى ئايرىشنىڭ ئاساسىي بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

«ئوغۇزنامە»نىڭ بېشىدا ئوغۇزخان خام گۆش سورىغانلىقى تەسۋىرلەنگەن. ئىپتىدائىي ئىنسانلار يىراق جاھالەت دەۋرىنىڭ مەلۇم باسقۇچىدا، يەنى ئېنگېلىسنىڭ ئېيتىشچە، جاھالەت دەۋرىنىڭ ئوتتۇرا باسقۇچىدا ئوت ئىختىرا قىلىنغان[157].

ئىنسانلار ئۇتنى ئىختىرا قىلىشتىن بۇرۇن، گۆشنى خام يەيتتى. بۇ «ئوغۇزنامە»نىڭ بىخلىنىش دەۋرىنىڭ بۇرۇن ئىكەنلىكىدىن دېرەك بېرىدۇ. «ئوغۇزنامە» دە ئوغۇز يىلقىلارغا قارايدۇ، ئات مىنىدۇ، ئوق ئوۋلايدۇ. شۇنداقلا چوڭ ئورمانلىقتىكى ئېقىنلار، ياۋايى هايۋانلار ۋە قۇشلارنىڭ ئۇچۇپ يۈرۈشى تەسۋىرلىنىدۇ. ئىپتىدائىي ئىنسانلار يىغىش ـ توپلاش مەشغۇلاتىدىن كېيىن ئوۋچىلىق ئەمگىكىنى باشلىغان هەم ياۋايى هايۋانلارنى كۆندۈرۈپ چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان. يۇقىرىقى تەسۋىرلەر ئۇيغۇرلار جەمئىيىتىدە ئوۋچىلىق پائالىيىتىنىڭ چارۋىچىلىق پائالىيىتى بىلەن بىرلىشىپ كەتكەنلىكى كارتىنىسى يورۇتۇپ بېرىلگەن، بۇ ئوۋ ئاساس ئىگىلىكتىن چارۋىچىلىق ئاساس ئىگىلىككە ئۆتكەن ئۇيغۇرلارنىڭ ئىجتىمائىي تەرەققىياتىدىكى يېڭى يۈكسىلىشنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

«ئوغۇزنامە» دە تەسۋىرلىنىشچە، قىئات دېگەن بىر ۋەهشىي هايۋان خەلققە ئۇزۇن مۇددەت زىيانكەشلىك قىلىدۇ، دەسلەپتە ئۇنى هېچكىم بويسۇندۇرالمايدۇ. مەلۇم مەزگىللەردىن كېيىن باتۇر ئوغۇز نەيزە بىلەن قىئاتنىڭ بېشىغا ئۇرىدۇ، قىلىچ بىلەن بېشىنى كېسىدۇ. بۇ قىئاتنىڭ ئىچ ـ باغرىنى يەۋاتقان شۇڭقارنى ئوغۇز ئوقيا بىلەن ئۆلتۈرىدۇ، ئۇنىڭ بېشىنى كېسىدۇ، ئوغۇز: «قاراڭ... قىئات بۇغا يېدى، ئېيىق يېدى، ئۇ گەرچە تۆمۈردەك قاتتىق بولسىمۇ، نەيزەم ئاخىر ئۇنى ئۆلتۈردى، شۇڭقار قىئاتنى يېدى، ئۇ گەرچە شامالدەك تېز ئۇچسىمۇ ئوقيايىم ئاخىر ئۇنى ئۆلتۈردى.» دەپ تەنتەنە قىلىدۇ. بۇلارنىڭ هەممىسى ناهايىتى ئۇزاققىچە ئىنسانلارنى ساراسىمىگە سالغان ۋەهشىي هايۋانلار ئۈستىدىن غالىب كېلىش دەۋرىگە يېتىپ كەلگەنلىكى ۋە بۇ خىل غەلىبىدىن پەخىرلىنىش ئىستىكىنىڭ تۇغۇلغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

ئوغۇزخان مال ـ دۇنياسىنى توشۇش ئۈچۈن قانغا، يەنى هارۋا ئىختىرا قىلغان كىشىگە قانغالۇق دەپ ئات قويىدۇ. ئامېرىكىلىق مەشهۇر يازغۇچى ئىساك ئاسىموپ مۇنۇلارنى يازغان: «ئات ـ ئۇلاقتىن قاتناش قورالى سۈپىتىدە پايدىلىنىش تەخمىنەن مىلادىيەدىن 2000 يىل بۇرۇن ئوتتۇرا ئاسىيادا مەيدانغا كەلگەن بولۇپ، 4000 يىلغا يېقىن ۋاقىتتىن بېرى ئات قۇرۇقلۇقتىكى ئاساسلىق قاتناش قورالى بولۇپ كەلگەن»[158]. ئوتتۇرا ئاسىيادا هارۋىنىڭ ئىجاد قىلىنىشى ناهايىتى بۇرۇن بولۇشى مۇمكىن. ئالتۇنتاغدىكى 6000 ـ 8000 يىللار بۇرۇنقى قىياتاش سۈرەتلىرى ئىچىدە هارۋىنىڭ چاقىنىڭ سۈرىتى بولغانلىقى پەرەز قىلىنماقتا[159].

تەڭرىتاغلىرىنىڭ شىمالىي قىسىملىرى يىراق ئۆتمۈشتىلا ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجدادى دىڭلىڭلارنىڭ پائالىيەت قىلىدىغان مۇھىم رايونلىرى بولۇپ، بۇ جايلارغا ئورۇنلاشقان قىياتاش رەسىملىرى ئىچىدە ئۇلار ئىشلەتكەن ھارۋىلارنىڭ ئىزلىرى قالدۇرۇپ كېتىلگەن[160]. بايقال كۆلىدىن تارتىپ ئالتاي ۋە بالقاش كۆلى ئەتراپلىرى مىلادىيىدىن ناھايىتى بۇرۇنلا دىڭلىڭلارنىڭ پائالىيەت رايونى بولۇپ، يىنسەي دەرياسى ۋە ئالتاي ئەتراپلىرىنى مەركەز قىلغان بۈيۈك قارا سۆك مەدەنىيىتى (Карасука я Культура) يارىتىلغان، مۇشۇ چاغلاردا دىڭلىڭلار ھارۋا ئىجاد قىلغان[161].

دىڭلىڭلار ھارۋا ئىجاد قىلىشتا باشلامچى بولۇپلا قالماستىن، ئۇنى ناھايىتى كەڭ دائىرىدە ئىشلەتكەن ھەم تېخنىكىسىمۇ خېلىلا يۇقىرى بولغان.

تارىخچى سۇ بېيخەي مۇنۇلارنى يازىدۇ: «ئەزەلدىن ئالتاي، يېنسەي دەرياسى ساھىللىرىدىكى قاراسۆك دەۋرىدە، مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 2000 ـ يىللارنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرى دىڭلىڭلار چارۋىچىلىق قىلغان، شۇ چاغلاردىكى دىڭلىڭلار ھارۋا ئىشلەتكەن، كېيىنچە، ساكلار ئالتايغا كۆچۈپ كەلگەندىن كېيىن، دىڭلىڭلارنىڭ ھارۋا ئۇسلۇبىغا ۋارىسلىق قىلىپلا قالماستىن، بەلكى يەنە ئۇنى ئۈزلۈكسىز ياخشىلىغان ۋە سۈپىتىنى يۇقىرى كۆتۈرگەن... شۇنىڭ بىلەن بىرگە تارىخىي خاتىرىلەر كىشىلەرگە شۇنى چۈشەندۈرىدۇكى، دىڭلىڭ((丁零)) تېلى((铁勒)) دېگەن نامنىڭ باشقىچە تەلەپپۇزى بولۇپ، تېلى يەنە ئېگىز ھارۋىلىق((高车)) لار دەپمۇ ئاتىلىدۇ، چۈنكى ‹ھارۋىلىرىنىڭ چاقلىرى ناھايىتى ئېگىز، توشۇلىدىغان ماللىرى كۆپ› ئىدى. چارۋىچىلىق قىلغان چاغلاردا ‹ئېگىز قاڭقىللار ھەققىدە قىسسە› گە قارالسۇن)، بۇلار دىڭلىڭلارنىڭ چارۋىلىرىنىڭ چاقلىرى ئالاھىدە يوغان ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. شىنجاڭنىڭ شىمالىي ۋە موڭغۇل يايلاقلىرىنىڭ ھەممىسى تېلى قوۋملىرىنىڭ پائالىيەت رايونلىرى بولۇپ، بۇ رايونلاردا دىڭلىڭلار ئۇسلۇبىدىكى ھارۋىلارنىڭ شەكلى چۈشۈرۈلگەن قىياتاش سىزملىرىنىڭ تېپىلىشى مۇقەررەر. چاغانتوقاي ناھىيىسى بارداقۇل رايونىدىكى ھارۋا شەكلى ئويۇلغان قىياتاش سىزملىرى ئىچىدىكى ھارۋىلارنىڭ شادىسى ئون ئىككى، ئاراتۇرك ناھىيە بازىرىغا يېقىن يەردىكى قىياتاش سۈرەتلىرىدىكى ھارۋىلارنىڭ شادىسىمۇ ئون ئىككى، ئىچكى موڭغۇل يىڭشەن (چوغاي) تاغلىرىدىن تېپىلغان دىڭلىڭلار ئۇسلۇبىدىكى ھارۋىلارنىڭ شادىلىرى ئون بەشتىن كۆپرەك ئىكەن. بۇلارنىڭ ھەممىسى

خەنزۇچە تارىخىي ھۆججەتلەردە توغرىلىقى ئىسپاتلانغانىدى»[162].
ئامېرىكىلىق ئالىم مېيىكگۆيىنىڭ تەتقىقاتىغا قارىغاندا، ھونلاردا ھارۋا ئىشلىتىش ناھايىتى ئومۇملاشقان، دائىم چوڭ ھارۋىلار بىلەن قاتناپ يۈرگەن، بۇنداق ھارۋىلار ئۇلارنىڭ تۇرالغۇسى بولۇپ قالغان[163].

«ئوغۇزنامە»دە ھارۋىغا قانداق ھايۋان قوشۇلغانلىقى ئېيتىلمىغان. دۇنيادىكى ھەرقايسى خەلقلەر قەدىمكى دەۋرلەردە ئۆز ئالدىغا ھارۋا ئىجاد قىلغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭغا قايسى ھايۋاننى قوشقانلىقىدا ئوخشىماسلىقلار بار. مېيىكگۆيىن مۇنداق دەيدۇ: «قەدىمكى دەۋرلەردە مېسسوپوتامىيىلىكلەر چاقنى ئىجاد قىلىپ ئۇزۇن ئۆتمەي يەنە ھارۋىنىمۇ ئىجاد قىلغان، ئەينى چاغدا ئۇلار ئاتنى ناھايىتى ئاز بىلەتتى، كالا ۋە ئېشەكلەر بىلەن ھارۋىلارنى تارتقۇزاتتى. كالا ھارۋا تارتىشقا باب بولۇپ، مىنىشكە مۇۋاپىق كەلمەيتتى، ئېھتىمال، بۇ ھەرقايسى جايلاردا ھارۋا تارتىشنىڭ ھايۋانلارغا مىنىپ پايدىلىنىشتىن بۇرۇن بولغانلىقىنىڭ ھەقىقىي سەۋەبى بولۇشى مۇمكىن[164]. ئات — ئوتتۇرا ئاسىيالىقلار جۈملىدىن ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجدادلىرى ياۋايى ئاتتىن ئەڭ بۇرۇن كۆندۈرگەن ھايۋان ھېسابلىنىدۇ. «بايقال تاغلىرىدىكى بىر سىنتاشتا سىزىلغان رەسىمدە بىرقانچە ئاتلىق ئادەمنىڭ ئالدىغا تۆغ قادالغان بىر ياۋىداق ئاتنىڭ سەپ ئالدىدا ماڭغانلىقى تەسۋىرلەنگەن (بۇنىڭدىن 600 يىل ئاۋۋالقى رەسىم) [165].

ياپونىيىلىك چيەن داۋشىنشى ئوتتۇرا ئاسىيادا مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 10000 ـ يىللارنىڭ ئالدى ـ كەينىدە ئاتقا مىنىش تېخنىكىسىنىڭ كەشىپ قىلىنغانلىقى قەيت قىلىپ ئۆتىدۇ[166].
ئىنسانلارنىڭ رېئال تۇرمۇشى ھەرخىل يوللار بىلەن سەنئەتتە ئەكس ئەتتۈرۈلگەن، ئەجدادلار ئۆزلىرى كۆندۈرگەن ئاتلارنىڭ سۈرەتلىرىنى قىياتاشلارغا ئويۇپ قالدۇرۇپ قويغان. چەرچەن ناھىيىسىنىڭ ئالتۇنتاغ رايونى ئىچىدىكى مۆلچەر دەرياسى بويىدا قىياتاشلارغا ئويۇلغان زور تۈركۈمدىكى سۈرەتلەر تەكشۈرۈپ ئېنىقلاندى، بۇنىڭدا ئاتنىڭ سۈرەتلىرىمۇ بار. «ئالتۇنتاغدىكى قەدىمكى قىياتاش سۈرەتلىرىنى ئۇسلۇبى، مەزمۇنى ۋە باشقا ئالاھىدىلىكلىرىگە ئاساسەن، بۇنىڭدىن 6000 ـ 8000 يىللار ئىلگىرى مەيدانغا كەلگەن دېيىش مۇمكىن[167]». مېيىكگۆيىن ساكلارنىڭ ئات مىنىش، ئوقيا ئېتىشقا ئادەتلەنگەنلىكىنى ئالاھىدە كۆرسەتكەن. ئاتلىق

ئوقيا ئېتىش ساكالارنىڭ چوڭ بىر كەشپىياتى ئىدى. ھونلارمۇ ئاتلىق ئوقيا ئېتىش، ئاتلىق جەڭ قىلىش ماھىرلىقىغا تايىنىپ موڭغۇل دالىسىنىڭ شىمالىدا دەۋر سۈرگەن. موڭغۇل، سىبىر ياپلاقلىرى دۇنيادىكى چوڭ ياپلاقلار بولۇپ، بۇ يەردە مۇساپە ئۇزۇن، توشۇلىدىغان مال ـ يۈك كۆپ، ھارۋىلارغا ئاتتىن باشقا ھايۋانلارنى قوشسا ئېغىر ۋەزىپىنىڭ ھۆددىسىدىن چىقالماسلىقى مۇمكىن. ئوغۇزنىڭ دائىم بىر چىپار ئايغىرغا مىنىپ يۈرىدىغانلىقىغا قارىغاندا ۋە يۇقىرىدا ئېيتىپ ئۆتكەن ئىساك ئاسىموپنىڭ ئات ـ ئۇلاقتىن قاتناش قورالى سۈپىتىدە پايدىلىنىش تەخمىنەن مىلادىيىدىن 2000 يىل بۇرۇن ئوتتۇرا ئاسىيادا مەيدانغا كەلگەن دېگەن قارىشى بويىچە بولغاندا، «ئوغۇزنامە» دىكى ھارۋىغا ئات قوشۇلغان دېيىشكە بولىدۇ.

بىز ئىشلەپچىقىرىش قوراللىرىنىڭ بارلىققا كېلىش ۋە ئۆزگىرىش جەريانى توغرىسىدىكى يۇقىرىدىكى مۇلاھىزىدىن، «ئوغۇزنامە»نىڭ مىلادىيىدىن ناھايىتى بۇرۇن مەيدانغا كەلگەنلىكىنى چۈشىنىۋالالايمىز.

«ئوغۇزنامە»نىڭ دەۋر ئارقا كۆرۈنۈشىنى ئىزدىگەن چېغىمىزدا، ئىككىنچى باسقۇچتا ئىنسانلارنىڭ ئىدىيە تەرەققىياتى تارىخىغا مۇراجىئەت قىلىمىز. ئېنگېلس مۇنداق دەيدۇ: «... ھەربىر دەۋردىكى جەمئىيەتنىڭ ئىقتىسادىي تۈزۈلمىسى رېئال ئاساسنى شەكىللەندۈرىدۇ، ھەربىر تارىخىي دەۋردە قانۇن مۇئەسسەسىلىرى ۋە سىياسىي مۇئەسسەسەلەردىن ھەمدە دىنىي، پەلسەپىۋى ھەم باشقا نۇقتىئىنەزەرلەردىن تۈزۈلگەن پۈتۈن ئۈستقۇرۇلمىنى ئاخىرقى ھېساپتا مۇشۇ ئاساس بىلەن چۈشەندۈرۈشى لازىم»[168]. ماركسىزم كلاسسىكلىرىنىڭ تەتقىقاتى بىزگە مەنىۋى مەدەنىيەت ماددىي مەدەنىيەتنىڭ ئىنكاسى ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بەردى.

كىشىلەرنىڭ ئىپتىدائىي تەپەككۇرى (ياكى ئىدىيىسى) دىن بىلەن چەمبەرچاس باغلانغان، شۇڭا ئېيوستىكى ئىجتىمائىي ئىدىيە تەرەققىيات تارىخىنى ئالدى بىلەن دىنىي ئېتىقاد مەسىلىلىرىدىن سۈرۈشتۈرۈشكە توغرا كېلىدۇ.

ئىنسانلارنىڭ ئىپتىدائىي دىنىي ئېتىقادى كۈچلۈك دەۋرچانلىق خۇسۇسىيىتىگە ئىگە بولغان. ئىنسانلار ئىپتىدائىي جەمئىيەتنىڭ ئوخشىمىغان تارىخىي باسقۇچلىرىدا مەزمۇن ۋە شەكىل جەھەتتە پەرقلىق بولغان دىنىي ئېتىقاد چۈشەنچىسىگە ئىگە ئىدى. ئۇرۇقداشلىق دەۋرىدە

توتېمغا، قەبىلىچىلىك دەۋرىدە بوۋىلارغا، قەبىلىلەر ئىتتىپاقى دەۋرىدە كۆك تەڭرىسىگە چوقۇنغان، بۇلار بىر خۇدالىق دىنغا ئۆتۈشنىڭ ھارپىسى بولغانىدى.

«ئوغۇزنامە» دە ئۇيغۇرلارنىڭ توتېمغا، بوۋىلارغا، كۆك تەڭرىسىگە چوقۇنۇش چۈشەنچىسى ۋە شامان دىنى ئەقىدىسى خېلىلا كەڭ تۈردە ئەكس ئەتتۈرۈلگەن.

ئېپوستا ئۇيغۇرلار ئىشەنگەن بۇددا، مانى، زوروئاستىر، نېستورىئان ۋە ئىسلام دىنىغا ئائىت ھېچقانداق تەسىر يوق. شىنجاڭغا بۇددىزم كىرگىنىگە 2000 يىلغا يېقىن بولدى. مانى دىنى مىلادىيە 763 ـ يىلىدىن باشلاپ موڭغۇلىيىدىكى ئۇيغۇرلار ئارىسىغا تارقالغان. باشقا دىنلار ئومۇمەن مىلادىيىدىن كېيىنكى دەۋرلەردە ئۇيغۇرلار ئارىسىغا تەسىر قىلغان. «ئوغۇزنامە» خىسى ئەسىردە قەلەمگە ئېلىنغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭغا يۇقىرىقى سۇنىي دىنىنىڭ تەسىرى سىڭمىگەن. «ھەر قانداق مىللەت.... ياكى ئازدۇر ـ كۆپتۇر سىرتتىن كىرگەن مەدەنىيەتنىڭ ۋە باشقا مىللەتنىڭ دىنىي ئېتىقادىنىڭ تەسىرىنى قوبۇل قىلىدۇ». دېمەك، «ئوغۇزنامە» گە بۇ دىنلارنىڭ تەسىرى بولماي قېلىشى مۇمكىن ئەمەس ئىدى. بۇ ھال قانداقتۇر ئۇنىڭ يىراق ئۆتمۈش نۇسخىلىرىدىمۇ بار ئىكەنلىكىدىن يىپ ئۇچى بىلەن تەمىنلەيدۇ. ئەپسۇسكى، بۇ نۇسخا ھازىرچە بىزگە مەلۇم ئەمەس. مانا بۇلار ئېپوسنىڭ ھەقىقەتەن يىراق دەۋرنىڭ مەھسۇلى ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. قەدىمكى دەۋر ئەدەبىياتى ھامان ئۆز دەۋرىدە ھۆكۈمران ئىدېئولوگىيە بولغان دىنىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرايتتى، كۆپ ھاللاردا دىنىي چۈشەنچىلەر ئەسەرنىڭ مەزمۇنى بولسا، ئەدەبىيات ئۇنى ئىپادىلەيدىغان شەكىل بولۇپ قالغان.

«ئوغۇزنامە» نىڭ تارىخىي ئارقا كۆرۈنۈشىنى سۈرۈشتە قىلغان چېغىمىزدا، مۇنداق بىر مەسىلىنى ئالاھىدە سۆزلەپ ئۆتۈشكە توغرا كېلىدۇ. ئېپوستا ئوغۇزخاننىڭ ئوڭ (شەرقى) تەرىپىدە ئالتۇن خانلىق، سول (غەرب) تەرىپىدە ئورۇم خانلىقى جايلاشقانلىقى تەسۋىرلەنگەن. ئالتۇن سېرىق بولۇپ، ئۇنى قىزغۇچ ياكى قىزىلغا مايىل دەپ ئېيتىشقىمۇ بولىدۇ، قەدىمكى ئىنسانلار ئالتۇننى قىزىل رەڭ كاتېگورىيىسىگە كىرگۈزۈپ قارىغانلىقى ئېھتىمالغا ناھايىتى يېقىن،. ئورقۇن مەڭگۈ تاشلىرىدا ئادەم ئىسمى سۈپىتىدە قوللىنىش بىلەن بىللە «قارا بۆدۈن» (قارا خەلق) سۆزىنىڭ

قارىسى سۈپىتىدە «ئۆرۈك بەگ» (ئاق بەگ سۆزى ئىشلىتىلگەن. تىلشۇناس مەھمۇد كاشغەرى «ئۆرۈك» دېگەن سۆزنى ئاق دەپ ئىزاھلىغان[169]. بۇ، «ئۆرۈك» دېگەن سۆز «ئوغۇزنامە» دىكى «ئۇرۇم» دېگەن سۆز بىلەن بىر دەپ پەرەز قىلىش مۇمكىن. ئۇيغۇرلار ئارىسىدا مۇنداق بىر ئادەت بار. ئائىلىدە بىراۋ (ئاساسەن ئۇششاق باللار) ئاغرىپ قالسا، ئانىسى كىچىك باللارنى يەتتە ئۆيلۈك قوشنىسىدىن يۇرۇك (جانلىق تىلدا ژۇرۇك) تىلەپ كىرگۈزۈشكە بۇيرۇيدۇ، باللا قول ـ بارماقلىرىنىڭ ئارىسىغا قوشنىلار بەرگەن يۇرۇك (ئاساسەن پاختا، ئاق رەخت پارچىلىرى) نى قىستۇرۇپ ئېلىپ كىرىدۇ. بۇنى ئاق قولىغا ئېلىپ كېسەلنىڭ باش تەرىپىدىن ئەپسۇن ئوقۇغاچ ئايلاندۇرۇپ، ئۈرۈپ چىققاندىن كېيىن، ئوچاققا تاشلاپ كۆيدۈرۈۋېتىدۇ. بۇنى، ئۇيغۇرلار «ژۇرۇك تىلەش» دەپ ئاتايدۇ. «ۋېينامە» (魏书)، «شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى» (北史) دېگەن كىتابلاردا، ئۇيغۇرلار قەدىمكى قىزىل دى (赤狄) لارنىڭ نەسلىدىن ئىدى، دەپ بىردەك قەيت قىلىنغان. قىزىل دىلارنىڭ كىملەر ئىكەنلىكى توغرىسىدا «ئوكيانۇس» (辞海)، ‹كىچىكلىتىلگەن نۇسخا›)، 1951 ـ بەتتىن مۇنۇلارنى ئۇچرىتىمىز: «قىزىل دى قەدىمكى قوۋم نامى، چۇنچيۇ دەۋرىدىكى دى(狄) لارنىڭ بىر قىسمى... ئېيتىشلارغا قارىغاندا قىزىل چاپان كىيىدىغان بولغاچقا مۇشۇنداق ئاتالغانىكەن.» دى(狄) لار ھەققىدە يەنە شۇ كىتابنىڭ 819 ـ بېتىدە مۇنداق يېزىلغان. «دى، قەدىمكى قوۋم نامى... مىلادىيىدىن بۇرۇنقى ۋىي ئەسىرلەردە قىزىل دى (赤狄)، ئاق دى (白狄)، ئېگىز دى (长狄) دېگەن قەبىلىلەرگە بۆلۈنگەن.» 1759 ـ بەتتە بولسا «ئاق دى» لارنى چۈشەندۈرۈپ، ئاق چاپان كىيىدىغان بولغانلىقى ئۈچۈن شۇنداق دەپ ئاتالغان، دېيىلگەن. خەنزۇچە ھۆججەتلەردە ئۇزۇن دىلارنىڭ كېيىنكى ئەھۋالى ئانچە كۆپ خاتىرىلەنمىگەن، ئەمما قىزىل دى ۋە ئاق دىلارغا ئائىت مەزمۇنلار خېلى كۆپ ۋە ئۇلارنىڭ ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجدادى ئىكەنلىكى توغرىسىدا ئىشەنچلىك مەلۇمات ساقلانغان. بىز «ئوغۇزنامە» دىكى ئۇرۇم خانلىقىنى «ئاق دى» لار، ئالتۇن خانلىقىنى «قىزىل دى» لار دەپ پەرەز قىلىمىز. كۆك تۈركلەر دەۋرى (552 ـ 744) دە «ئاق تۈرك» دېگەن قوۋمنىڭ بولغانلىقى بۇ قارىشىمىزنى دەلىللەشكە خېلىلا زور ياردىمى بار.

غەيرەتجان ئوسمان

ئىككىنچى بۆلۈم

چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ئۆتكەن ۋۇيەنشى «吴延燮» (يۈەن دەۋرىدىكى مەمۇرىي مىرزا دىۋان باش ۋەزىرى، مۇئەككەللىرى جەۋىلى»元行省承相平 章政事年表) (دە كۈنجەكىنىڭ ئەمەل نامىلىرى مۇنداق ئىدى. 1306 ـ يىلىدىن 1315 ـ يىلىغىچە خۇگۇاڭ ئۆلكىسى مەمۇرىي مىرزا دىۋان مۇئەككىلى بولغان. 1315 ـ يىلىدىن 1324 ـ يىلىغىچە جياڭشى ئۆلكىسى مەمۇرىي مىرزا دىۋان مۇئەككىلى بولغان.

يۈەن سۇلالىسىنىڭ تەي دىڭ پادىشاھىنىڭ تەيدىڭ بىرىنچى يىلى قىشتا جياڭشى ئۆلكىسى جياڭجې ئۆلكىسىگە ئۆزگەرتىلگەندە، يەنە ئاۋۋالقىدەكلا بۇ ئۆلكىنىڭ مەمۇرىي مىرزا دىۋان مۇئەككىلى بولغان. كېيىن كۈنجەك يەنە خېنەن ئۆلكىسى مەمۇرىي مىرزا دىۋان مۇئەككىلى بولغان. ئۆلۈپ كەتكەندىن كېيىن، چۇ كىنەزلىكىنىڭ كىنەزى، ساداقەتمەن تۆرە دېگەن ئۇنۋانغا سازاۋەر بولغان[47].

دېمەك، كۈنجەكىنىڭ ئۆزۈن يىللار مەمۇرىي خىزمەتلەرنى ئىشلىشى، يۈەن سۇلالىسى جەمئىيىتىنىڭ تىنچ بولۇشىغا ياردىمى بولغانىدى.

قوچقار تېگىن يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدە قوچو ئۇيغۇر خانلىقىدا ئىچكى جەھەتتە مۇختارىيەت يۈرگۈزۈلگەن بولسىمۇ، ئەمما ئۇ بۇ سۇلالە بىلەن چاغاتاي ئۇلۇسى ئارىسىدا سىقىلىشقا ئۇچراپ تۇردى.

قۇبلاي يۈەن سۇلالىسىنى قۇرۇپ، بىر قاتار ئىلغار كۆز قاراشلارنى سىڭدۈرۈپ، ھەر مىللەت زىيالىيلىرىنى يىنىغا تارتىپ، ئۇلارنىڭ ئىلغار

مەدەنىيىتىنى پايال ئۆگىنىپ، دېھقانچىلىقنى تىرىشىپ راۋاجلاندۇرغان، كېيىن ناھايىتى زور نەتىجىلەرنى قولغا كەلتۈردى.

قۇبلاينىڭ ئىلغار تەدبىرلىرى خەلقنىڭ ھىمايىسىگە ئېرىشكەن بولسىمۇ، ئاز ساندىكى موڭغۇل ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ قارشىلىقىغا ئۇچرىغانىدى. ئېمىل (ھازىرقى دۆربىلجىن) دە تۇرغان قايدۇ ئاشۇ مۇتەئەسسىپلەرنىڭ كاتتىۋېشى ئىدى. 1269 ـ يىلى قايدۇ غەربىي شىمال موڭغۇل خان جەمەتلىرى قۇرۇلتىيىنى چاقىرىپ «ئەلنى چارۋىچىلىق بىلەن ئىدارە قىلىش» سىياستىنى يۈرگۈزۈپ، دۇۋانى چاغاتاي خانى قىلىپ قۇبلايغا قارشى بۆلگۈنچىلىك يولىنى تۇتتى.

ئەينى ۋاقىتتىكى قوچو ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ ئىدىقۇتى قوچقارتېگىن[48] قۇبلاينىڭ ئىسلاھاتىنى قەتئىي ھىمايە قىلىپ، قايدۇ ۋە دۇۋا (تۇۋا) لارنىڭ بۆلگۈنچىلىك، ئاسىيلىق قىلمىشلىرىغا قارشى تۇردى.

1275 ـ يىلى دۇۋا 120 مىڭ كىشىلىك قوشۇننى باشلاپ، قوچو ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ پايتەختى قوچو شەھىرى (ھازىرقى تۇرپان ناھىيىسى قوچو كونا شەھىرى) نى مۇھاسىرىگە ئالدى. قوچقار تېگىن پۇقرالارنىڭ شەھەرنى قوغدىشىغا يېتەكچىلىك قىلدى. دۇۋا «تەسلىم بولۇڭلار» دەپ جار سالغاندا قوچقار تېگىن «خان ھەزرىتىنىڭ ۋەسىيىتىگە خىلاپلىق قىلىپ ئاسىيلىق قىلدىڭ، دۆلەت بىلەن دۈشمەنلەشسەڭ، ياخشى ئاقىۋەت كۆرمەيسەن، مەن ھاياتلا بولىدىكەنمەن، بۇ شەھەرنى قوغدايمەن، ساڭا ھەرگىز تىز پۈكمەيمەن» دەپ جاۋاب بېرىدۇ. غەزەپكە كەلگەن دۇۋا ئەسكەرلىرىگە شەھەرگە بولغان ھۇجۇمنى كېچە ـ كۈندۈز بوشاشتۇرماسلىق توغرىسىدا بۇيرۇق چۈشۈرىدۇ ھەمدە ئۆزى ھۇجۇمغا قوماندانلىق قىلىدۇ. قوچقار تېگىن يېغىۋاتقان ئوقيالارغا پىسەنت قىلماي، جاسارەت بىلەن دۈشمەننى قىرىدۇ. شەھەردىكى ئەر ـ ئايال، ياش ـ قېرىلار بىردەك جەڭگە ئاتلىنىپ شەھەرنى ئالتە ئايدىن كۆپرەك ۋاقىت قوغدايدۇ. بىر كۈنى، دۇۋا بىر پارچە مەكتۇپنى ئوقيا ئارقىلىق شەھەر ئىچىگە ئاتىدۇ. مەكتۇپتا «ئاتا، بوۋاڭلار بىزنىڭ موڭغۇل خانقىزىمىز بىلەن توي قىلغان، مەنمۇ سىلەرنىڭ ئۇيغۇر خانقىزىڭلارنى ئالماقچىمەن، خانقىزىڭلارنى بەرسەڭلار، ئەسكەرلىرىمنى چېكىندۈرىمەن، ئۇنداق قىلمايدىغان بولساڭلار شەھىرىڭلارغا بېسىپ كىرىپ، ھەممىڭلارنى قىرىپ تاشلايمەن» دېيىلگەنىدى. بۇنىڭدىن خەۋەردار

بولغان پۇقرالار قوچقار تېگىنگە «دۇۋا بىزگە قىلىۋاتقان ھۇجۇمىنى توختاتمىغان، ئۇنىڭ ئۇستىگە ئاشلىقىمىز بەكلا ئۆكسۈپ قالغان بولسىمۇ، بىز سىز بىلەن ئۆلۈشكە رازىكى، خانقىزىمىزنى دۇۋاغا ھەرگىز بەرمەيمىز» دېيىشىدۇ. قوچقار تېگىن كۆزىگە ياش ئېلىپ تۇرۇپ، «قىزىمنى دەپ پۇقرالارنى زىيانغا ئۇچراتسام بولمايدۇ» دەيدۇ ۋە ئەسكەرلەرگە قىزىنى شەھەر سىرتىغا چۈشۈرۈپ قويۇش توغرىسىدا بۇيرۇق بېرىدۇ ھەم بىر پارچە مەكتۇپنى ئوقيا ئارقىلىق دۇۋاغا ئەۋەتىپ، ئۇنىڭدىن ۋەدىسىگە ئەمەل قىلىشنى تەلەپ قىلىدۇ. دۇۋا خانقىزنى ئالغاندىن كېيىن، ئەسكەرلىرىنى چېكىندۈرۈپ كېتىدۇ. قوچقار تېگىن پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، كۆپچىلىكنى باشلاپ، ئېچكىرىگە يۆتكىلىشكە باشلايدۇ. دۇۋا ئۇنىڭ قۇبلايغا تايانماقچى بولغانلىقىنى بىلىپ قېلىپ، كەينىدىن قوغلاپ يېتىشىۋالىدۇ. قوچقار تېگىن قۇمۇلدىكى جەڭدە قەھرىمانلارچە قۇربان بولىدۇ.

ئارىدىن ئۇزۇن ئۆتمەي، قايدۇ ۋە دۇۋا قۇبلاي قوشۇنى تەرىپىدىن مەغلۇپ بولىدۇ. قالغان توپىلاڭچىلار يۈەن سۇلالىسى خانىغا تەسلىم بولىدۇ.

دېمەك، قوچقار تېگىن ۋەتىنىنىڭ بىرلىكىنى قوغداش يولىدا ئۆمۈر بويى كۈرەش قىلدى. ئۇنىڭ «دۆلەت ئۈچۈن قۇربان بولۇش روھى مەڭگۈ ئۆچمەيدۇ»

چاغان تۆمۈر ئۇيغۇرلار يۈەن سۇلالىسىنى قۇرۇش ۋە مۇستەھكەملەشتە، يۈەن دەۋرىنىڭ دەسلەپكى دەۋرلىرىدىلا كۆچ چىقىرىپ قالماستىن، بەلكى ئاخىرىغىچە ئىشلەپ كەلدى. بۇ جەھەتتە يۈەن دەۋرىنىڭ ئاخىرىدا ئۆتكەن ئۇيغۇر گېنېرالى چاغان تۆمۈر (؟ — 1362) (چاگان ـ تەمۇر) نى ئالاھىدە تىلغا ئېلىپ ئۆتۈشكە ئەرزىيدۇ. «چاغان تۆمۈر يۈەن سۇلالىسى دەۋرىنىڭ ئاخىرىدىكى گېنېرال، ئىسمى يۈەن دۈەن بولۇپ، ئۇيغۇر ئىدى»[49]، ئۇنىڭ «بوۋىسى ئۇيغۇر بولۇپ، بەشبالىقلىق ئىدى»[50].

يۈەن سۇلالىسى قۇبلايدىن كېيىن كۈنسايىن زەئىپلەشتى. خاننىڭ باللىرى پادىشاھلىقنى تالىشىش يولىدا پات ـ پاتلا سىياسىي ئۆزگىرىش قوزغاپ تۇردى. 1307 ـ يىلىدىن 1333 ـ يىلىغىچە سەككىز پادىشاھ يەڭگۈشلەندى، ھۆكۈمرانلار سىنىپى ئىچىدىكى زىددىيەت ئىنتايىن ئۆتكۈرلىشىپ كەتتى. شۇنىڭ بىلەن بىللە بەگ ـ خوجىلار، ئەمەلدارلار، مۇشتۇمزورلارنىڭ

زورلۇق ـ زومبۇلۇقلىرى، سىياسىي جەھەتتە چىرىكلىشىشى نەتىجىسىدە كېلىپ چىققان قۇرغاقچىلىق ـ قەھەتچىلىك ئاپەتلىرى بەك ئېغىرلىشىپ كەتتى. خەلق ئىنتايىن قىيىن ئەھۋالغا چۈشۈپ قالدى. بۇنىڭ بىلەن دۆلەتنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا ئارقا ـ ئارقىدىن قالايمىقانچىلىق چىقتى. بۇلارنى ئۆز ۋاقتىدا توسمىسا دۆلەتنىڭ تەقدىرى خەۋپكە دۇچار بولاتتى.

1351 ـ يىلىدىن باشلاپ، ليۇفۇتۇڭ (؟—1363)، شۇ شۇخەي (؟—1360 ـ يىللار)، گوزىشىڭ (؟—1355) ئىلگىرى ـ كېيىن بولۇپ قوزغىلاڭ كۆتۈردى. چېن يۇلياڭ (1320 ـ 1363)، جاڭ شىچېڭ (1321 ـ 1367) قاتارلىقلار ئۇلارغا ئەگىشىپ قوزغىلاڭ كۆتۈردى. خۇاڭخې، خۇەيخې، چاڭجياڭ دەريا ۋادىلىرىدىن ئىبارەت كەڭ رايونلار پۈتۈنلەي ئۇرۇش رايونلىرىغا ئايلاندى.

1352 ـ يىلى چاغان تۆمۈر لى سىچى بىلەن بىرلىكتە ناھايىتى كۆپ قوشۇنغا يېتەكچىلىك قىلىپ، لوشەن (ھازىرقى خېبېيغا تەۋە يەر) نى تىنچىتتى. يۈەن ئوردىسى ئۇنى روڭنىڭ مەھكىمىسىنىڭ دادۇغاچىلىقىغا[51] بەلگىلەپ، ئون مىڭ ئەسكەر بىلەن چېنچيۇ(沉丘) دا تۇرۇشقا بەلگىلىدى. 1355 ـ يىلى ئەسكەرلەرنى خۇاڭخې دەرياسىنىڭ شىمالىغا يۆتكەپ، قالايمىقانچىلىقنى تىنچىتتى ۋە جىنايى ئىشلار دىۋانى ئوتتۇرانچى ۋەزىرلىك ۋەزىپىسىنى ئۈستىگە ئالدى. 1356 ـ يىلى ھەربىي ئىشلار دىۋانى باش مىرزىلىقىغا ئۆستۈرۈلدى. ئەسكەرلەرنى باشلاپ، سەنجۈ (ھازىرقى خېنەن ئۆلكىسىنىڭ سەنمىن سەنشى) غا بېرىپ لى ۋۇ، سۈي دې قاتارلىقلارغا قاقشاتقۇچ زەربە بەردى. شەنشى ئۆلكىسى مەمۇرىي مىرزا دىۋان ۋەزىرى، كېيىنچە مەمۇرىي مىرزا دىۋان مۇئەككىلى بولۇپ، بۇ تەرەپلەردىكى قالايمىقانچىلىقلارنى ئوڭشاشتا ناھايىتى كۆپ كۈچ چىقاردى. ئۇ يەنە خېنەن ئۆلكىسى مەمۇرىي مىرزا دىۋان مۇئەككىلى، قوشۇمچە خېنەن ئۆلكىسى مەمۇرىي زورغالىق مەھكىمىسى نايىبى؛ شەندۇڭ ئۆلكىسى مەمۇرىي دىۋان مۇئەككىلى، خېنەن، شەندۇڭ مەمۇرىي زورغالىق مەھكىمە نايىبى قاتارلىق ۋەزىپىلەرنى بېجىرگەن.

دېمەك، «چاغان تۆمۈرنىڭ قىزىل ياغلىقلار قوشۇنىنى باستۇرۇش جەريانىدىكى ئەمەلىي كۈچى ئەڭ كۈچلۈك بولغان يۈەن سۇلالىسى قوشۇنلىرىنىڭ گېنېرالى ئىدى».

كۆك تۆمۈر ئۇنىڭ خىزمىتىگە ۋارىسلىق قىلىپ، داۋاملىق قىزىل ياغلىقلار قوشۇنىنى باستۇردى[52].

ئەلئىپتىمىش(黑 迷 矢؟) يۈەن سۇلالىسىنىڭ دەسلىپى — قۇبلايخان دەۋرىدىكى ئۇيغۇر ھەربىي قوماندانى ۋە دېڭىز قاتناش مۇتەخەسسىسى بولۇپ، كۆپ خىزمەتلەرنى ئىشلىگەن.

ئەلئىپتىمىش مەملىكىتىمىز تارىخىدا تۇنجى قېتىم يىراق ئوكيانغا سەپەر قىلغان دېڭىزچى ئىدى. ئۇ ئىلگىرى-كېيىن تۆت قېتىم يىراق ئوكيانغا سەپەر قىلىپ — ئەڭ يىراق سىرلانكىغىچە بېرىپ (1284- يىلى) مەملىكىتىمىز بىلەن چەت ئەللەرنىڭ دوستلۇق ئالاقىسىنى ئورنىتىشتا ۋە دېڭىز قاتناش تارىخىدا شانلىق سەھىپە قالدۇردى. ئۇ، ئۆز ۋاقتىدا قۇبلايخان ئەلئىپتىمىشنىڭ دېڭىز قاتناش ئىشلىرىدىكى تۆھپىسىنى خاتىرىلەش ئۈچۈن، ئۇنىڭغا خەزىنە بېگى دېگەن ئۇنۋانىنى بەرگەن، جياڭ-خۇەي ئۆلكىسى مەمۇرىي مىرزا دىۋان سول قول ۋەزىرى ۋە خىڭچۈەن يامۇلى تۆرىسى خىزمىتىگە تەيىنلەنگەن.

1292- يىلى قۇبلايخان ئۇنى يەنە ئوردىغا چاقىرتقاندا ئەلئىپتىمىش ئۆزىدىكى بارلىق قىممەت باھالىق بۇيۇملارنى پادىشاھقا سوۋغا قىلىۋەتكەن. ئۇزاق ئۆتمەي شىبى، گاۋشىڭلار بىلەن بىللە دىۋان مۇئەككەللىكىگە تەيىنلەنگەن. يۈەن قوشۇنلىرى ۋېيتنامنىڭ جەنۇبىدىكى جەنچېڭ شەھىرىگە يۈرۈش قىلغاندا، ئەلئىپتىمىش تۇخۇەنگە ياندىشىپ، دېڭىز ئارمىيىسىگە قوماندانلىق قىلغان. 1292- يىلى قۇبلاي 20 مىڭ كىشىلىك دېڭىز ئارمىيىسى ۋە مىڭغا يېقىن ئۇرۇش كېمىسى ئەۋەتىپ ياۋا ئارىلى (ھازىرقى ھىندونېزىيە) گە يۈرۈش قىلىشنى قارار قىلدى، بۇ يەر يۈەن قوشۇنلىرىنىڭ قوزغىلىش ئورنى چۈەنجۇ پورتىدىن 2000 دېڭىز مىلى يىراقلىقتا ئىدى. قۇبلاي قايتا-قايتا ئويلىنىشلاردىن كېيىن بۇ قېتىمقى ھەربىي يۈرۈشتىكى «دېڭىز ئىشلىرىنى ئەلئىپتىمىشقا تاپشۇردى»[53]، يەنى ئەلئىپتىمىشنى دېڭىز ئارمىيىسى كېمە ئەترىتىگە مەسئۇل قىلدى. ئىككى قېتىملىق دېڭىز ئۇرۇشىدا يۈەن قوشۇنلىرى بەزىدە غەلىبە قىلىپ، بەزىدە مەغلۇپ

بولغانىدى. بىراق، مەغلۇپ بولغان ئەھۋالدىمۇ پۈتۈن قوشۇن ئامان - ئېسەن قايتىپ كېلەلىگەنىدى.

ئەلئېتمىش يۇقىرىقىدەك بىر تالاي خىزمەتلىرى ئۈچۈن دانىش بەگ، دىۋان ۋازارەت مۇئەككىلى قاتارلىق ئۇنۋانغا مۇيەسسەر بولغان، دانىشمەنلەر قەسرى بېگى قاتارلىق ۋەزىپىلەرنى بېجىرگەن[54]. يۈەن سۇلالىسىنىڭ رېنزۇڭ (ئايۇرباۋادا) خانى «ئۇنىڭ يىراق جايلارغا كۆپ قېتىم ئەلچىلىككە بېرىپ رىيازەت چەككەنلىكىنى نەزەرگە ئېلىپ، ئۇنىڭغا ۋۇ كېنەزلىكىنىڭ كېنەزى دېگەن ئۇنۋانىنى بەرگەن». بۇ ئەلئېتمىشنىڭ ئەينى چاغدا يۇقىرى ئابرۇي ۋە ئورۇنغا ئىگە ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ[55].

ئەلئېتمىش گەرچە يۈەن سۇلالىسى ھۆكۈمرانلىرىنىڭ كېڭەيمىچىلىك ئىشلىرىغا قاتناشقان بولسىمۇ، لېكىن بۇلار ئۇنىڭ ھاياتىدىكى تىلغا ئېلىشقا ئەرزىمەيدىغان بىر تەرىپى بولۇپ، ئۇنىڭ تۆھپىسى ھامان كۆزگە كۆرۈنەرلىك ئورۇندا تۇرىدۇ. ئۇ تۆت قېتىم كېمە ئەترىتىنى باشلاپ، چەت ئەلگە تىنچلىق ئەلچىسى بولۇپ چىقىپ، يۈەن سۇلالىسى بىلەن تىنچ ئوكيان، ھىندى ئوكيان ئەللىرى ئارىسىدا مۇناسىۋەت ئورناتتى. جۇڭگو بىلەن چەت ئەللەر ئوتتۇرىسىدىكى سودا، مال ئالماشتۇرۇش ۋە ھۆكۈمەت خادىملىرىنىڭ بېرىش - كېلىش ئالاقىسىنى ئىلگىرى سۈردى. مىڭ سۇلالىسى (1368—1644) دەۋرىدىكى كۆلىمى تېخىمۇ زور، مۇساپىسى تېخىمۇ يىراق بولغان جېڭخې كېمە ئەترىتىنىڭ دېڭىز پائالىيىتى ئۈچۈن قىممەتلىك تەجرىبىلەرنى توپلاپ بەرگەن.

ئەلئېتمىش ئۇيغۇرلار تارىخىدىكى تۇنجى دېڭىزچى[56]. جۇملىدىن جۇڭخۇا مىللەتلىرى بۈيۈك ئائىلىسىدىكى مەشھۇر تارىخىي ئەرباب[57].

4) ئىقتىساد، يېزا ئىگىلىك، مالىيە قاتارلىق جەھەتلەردە

خىي ئەسىرىنىڭ دەسلەپكى دەۋرلىرىدە خوابېي رايونى (جۇڭگونىڭ شىمالىي رايونلىرى) دا تېخىچە كېۋەز تېرىلىپ باقمىغانىدى. يۈەن دەۋرىدە كېۋەز ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك رايونىغا ئومۇملاشقان. ئۇ ئەڭ بۇرۇن شەنشى، گەنسۇ

رايونلىرىنىڭ شىمالىي تەرىپىگە تارقالغان بولۇپ، بۇنىڭدا ئۇيغۇرلارنىڭ تۆھپىسى بار ئىدى[58].

مىڭ سۇلالىسىنىڭ دەسلىپىدە ئۆتكەن يې زىچى (叶子奇) نىڭ ئېيتىشىچە، ئۈزۈم ھارىقى ۋە ئاق ھاراق يۈەن دەۋرىدىن باشلاپ ئىشلەنگەنىكەن... ئۈزۈم (تېلى) ئۆستۈرۈپ، ئۈزۈم ھارىقى ياساش ئەسلى ئۇيغۇر قاتارلىق غەربىي شىمالدىكى ھەر قايسى مىللەتلەرنىڭ تېخنىكىسى بولۇپ، ئۈزۈم ۋە ئۈزۈم ھارىقى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتە بۇرۇنلا بولسىمۇ، ئەمما چاغاتاي سىستېمىسىدىكى خانلار غەربىي شىمال بىلەن تەييۈەندىن ئىبارەت ئىككى رايوننى كونترول قىلىپ تۇرغانلىقى ئۈچۈن ئۇلار غەربىي شىمالدىن شەنشىگە ئۈزۈم تاللىرىنى يۆتكەپ كېلىپ تىككەن، ھاراق ئىشلەش تېخنىكىسى تارقالغان، شۇنداقلا ھەربىي خىزمەت ئۆتەيدىغان «ئۈزۈمچى ئائىلىلەر» بېكىتىلگەن، تەييۈەن، پىڭ ياڭلار كىشمىش ئۈزۈم، ئۈزۈم ھارىقى ۋە ئاق ھاراقنىڭ مەشھۇر ماكانىغا ئايلانغان.

لياۋ سۇلالىسى دەۋرىدە ئۇيغۇرلار تاۋۇز تېرىشنى ھەرقايسى جايلارغا ئومۇملاشتۇرغان بولۇپ، باشقا رايونلاردا بۇرۇن يوق ئىدى. يې زىچىنىڭ ئېيتىشىچە، «قۇبلاي غەربىي رايوننى بويسۇندۇرغاندىن كېيىن جۇڭگودا تېرىلىشقا باشلىغان»، ئومۇمەن يۈەن سۇلالىسى قۇرۇلغاندىن كېيىن تاۋۇز تەدرىجىي ھالدا ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك ۋە جەنۇب تەرەپلەردە تېرىلىشقا باشلىغان[59].

دۆۋا قاتارلىقلار قوچو خانىغا پاراكەندىچىلىك سالغاندىن كېيىن ئۇيغۇر ئىدىقۇتى ئىچكىرىگە كۆچۈپ يۇڭچاڭ (永昌) دا ئولتۇراقلاشقان. يەنە زور بىر تۈركۈم ئۇيغۇر ئائىلىلىرى گەنسۇ، شەنشى قاتارلىق جايلارغا كۆچۈرۈلگەن. ئۇلار خەنزۇ بىلەن بىرگە ھەرقايسى جايلاردا بوز يەر ئېچىشقا قاتناشقان. 1280 ـ يىلى يۈەن سۇلالىسى خېشىدا ئولتۇرۇشلۇق ئۇيغۇرلارغا بوز يەر ئاچقۇزغان. نەنياڭ ۋە شاڭياڭ قاتارلىق يەرلەرمۇ ئۇيغۇرلار مەركەزلىشىپ ئولتۇراقلاشقان رايون ئىدى. ئۇيغۇرلار بۇ يەرگە يالغۇز قوچو رايونىدىنلا كېلىپ قالماستىن، بەلكى «خوتەن، كاشغەرلەردىن 1050 ئائىلىلىك ئۇستا ـ ھۈنەرۋەنلەر گەنسۇ ـ سەنشى قاتارلىق جايلارغا بېرىپ بوز يەر ئاچقان»[60]. 1031 ـ يىلى، يۈەن سۇلالىسى نەنياڭ مەھكىمىسىدە بوز يەر ئېچىۋاتقان ئۇيغۇرلارغا ئۇرۇقلۇق تارقىتىپ بەرگەن. تەيدىڭ خانى

(تۆمۇر 1324—1328) دەۋرىدە ئىدىقۇت تۆمۈر بۇقا گەنسۇدىن شياڭياڭغا يۆتكەلگەن. شۇنىڭدىن كېيىن بۇ يەردىكى ئۇيغۇر ئەسكەرلىرى ۋە پۇقرالار تېخىمۇ مەركەزلەشكەن ھالدا ئولتۇراقلاشقان. قۇبلاي دەۋرىدە قارلۇق ئەسكەرلىرىدىن 10 مىڭ ئۆيلۈك ئائىلە شياڭياڭدىكى كۆچالىقلار ۋە قارلۇقلاردىن بىر قانچە يۈز ئائىلىلىككە دېھقانچىلىق سايمانلىرى ۋە ئۇرۇقلۇق تارقىتىپ بېرىپ، ئۇلارنىڭ دېھقانچىلىق تۇرمۇشىغا ياردەم بەرگەن. 1297 ـ يىلى مەمۇرىيلار شياڭياڭدىكى قارلۇق ئەسكەرلىرىگە ئۇرۇقلۇق، دېھقانچىلىق سايمانلىرى، كالا قاتارلىقلارنى تارقىتىپ بەرگەن. قۇبلاي دەۋرىدە ئۇيغۇر ئەسكەرلىرى يۇننەن ئۆلكىسى خەنزۇ ۋە ئۇيغۇر ئەسكەرلىرىدىن 5000 ئادەمنى ۋۇمېڭ شوۋشۇ(乌蒙守戍) گە يۆتكەپ بوز يەر ئېچىشقا ئورۇنلاشتۇرۇپ، يېزۇلار رايونىنى گۈللەندۈرگەن.

ئۇرۇش قالايمىقانچىلىقى تۈپەيلىدىن، زور بىر تۈركۈم ئۇيغۇر ھۈنەرۋەنلىرى ئىچكىرىگە كۆچۈپ بارغان. يۈەن سۇلالىسى ھۆكۈمىتى بۇلارنى يىغىپ خانبالىق (بېيجىڭ) تا بەشبالىق رەختار كۆزلۈك كاسىپلار كارخانىسى تەسىس قىلىپ، مەخسۇس خانلارغا خاس داھىي ناسىس قاتارلىقلارنى توقۇتقان. ناسىس (پارسچە سۆز) بىر ھەل بېرىلگەن يىپەكتىن توقۇلغان كىمخاب(金绵) بولۇپ، ئادەتتە يۈەن سۇلالىسى پادىشاھلىرى زىياپەتلەرگە قاتناشقاندا كىيىدىغان سۈپەتلىك كىيىم ئىدى. يۈەن ھۆكۈمىتى يەنە بەشبالىق ۋە خوتەن مەھكىمىسى تەسىس قىلىپ، بۇ يەردىكى توقۇمىچىلارغا مەمۇرىيلار ئۈچۈن ئالىي دەرىجىلىك توقۇلما بۇيۇملارنى ئىشلەپ چىقارغۇزغان. كاشغەردىنمۇ ئىچكىرىگە ئۇستىلار بارغان. ئۇلار ئادەتتە ھۈنىرىنى ئىچكىرىگە تارقاتقان[61].

بىر قىسىم سىياسىي ۋە ھەربىي ئەمەلدارلار يۈەن سۇلالىسى قۇرۇش ۋە مۇستەھكەملەشتە كۈچ چىقىرىش بىلەن بىرگە، ئەھمەد ۋە ساڭگا قاتارلىق ئۇيغۇر ئىقتىسادشۇناسلىرى ئىقتىسادىي ئىشلارنى تەرتىپكە سېلىش ۋە ئالغا سىلجىتىشتا مۇناسىپ ئىشلارنى ئىشلىگەن.

يۈەن شىزۇ قۇبلاي دەۋرىدە مالىيە ئىشلىرىنى باشقۇرۇشتا قىيىنچىلىق ناھايىتى ئېغىر ئىدى. بۇنداق ئەھۋالدا مالىيە ئىشلىرىنى پىششىق بىلىدىغان ئىختىساسلىقلار ئىشقا قويۇلۇپ، مالىيىدىكى قىيىن ۋەزىيەتنى ئوڭلاش زۆرۈر بولۇپ قالغان، دەل مۇشۇنداق بىر پەيتتە ئۇيغۇرلاردىن

ئەھمەد قۇبلاينىڭ ئىشەنچىسىگە ئىگە بولۇپ، 1262 ـ يىلىدىن باشلاپ، مالىيە ئىشلىرىنى باشقۇرۇشقا كىرىشكەن. ئۇ تالانتلىق بىر مالىيە مۇتەخەسسىسى ئىدى. ئەھمەد ئۆز كارامىتىنى كۆرسىتىپ، بەزى چارە ـ تەدبىرلەرنى قوللانغان. مەسىلەن، باجنى كۆپەيتكەن، نوپۇسنى تەكشۈرۈپ باج ئوغرىلاش، باج قالدۇرۇش ئەھۋالىنىڭ ئالدىنى ئالغان. مەخسۇس سېتىۋېلىش تۈزۈمى (تۇز، چاي، تۆمۈر، كۈمۈش، دورا ـ دەرمەك قاتارلىق تاۋارلارنىڭ دۆلەت تەرىپىدىن مەخسۇس يولغا قويۇلغان سېتىۋېلىش) ئىنى يولغا قويغان. دۆلەتنىڭ كارخانىلارغا نىسبەتەن ئىگىدارچىلىق قىلىش ھوقۇقىنى يۇرگۈزگەن ۋە باشقا ئىشلارنى ئېلىپ بارغان. شۇنىڭ بىلەن مالىيە كىرىمى كۆپەيگەن. لېكىن، ئەھمەدنىڭ ئىشلىرى كىشىلەرنىڭ ئۆچمەنلىكى ۋە ھەسەتخورلۇقىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. ھەتتا يېشىل كۆزلۈكلەرمۇ ھەسەت قىلدى. ئەھمەد سىياسەتنى قاتتىق يولغا قويغانلىقى ئۈچۈن تەسىرى كۈچلۈك بولغان باي دېھقانلار، باي سودىگەرلەر، بيۇروكراتلارنىڭ نەپسى قاندۇرۇلمايتتى. شۇڭا، ئۇلار ئەھمەدكە ئارقا ـ ئارقىدىن قارشى چىقتى، شۇنىڭ بىلەن ھەركىم ئۆزى بىلگىنىچە ئىشلەش ھادىسىلىرى كۆرۈلدى.

ئەھمەد زېرەك ۋە قابىلىيەتلىك ئادەم ئىدى، ئۇ قۇبلاينىڭ ناھايىتى زور ئىشەنچىسىگە ئېرىشكەن. ئۇنىڭ سۈيىقەستىمۇ ئاز ئەمەس ئىدى، ئەگەر ئۆچ كۆرۈپ قالغان كىشىلەرنىڭ ئۆلتۈرۈۋېتىشنى ئويلىغان بولسا دەرھال خاقاننىڭ ئالدىدا گەپ يورغىلىتىپ، قاتىللىق جىنايىتىگە چېتىلدۇراتتى. خاقان ئۇنىڭ گېپىگە ئىشىنەتتى. شۇنداق قىلىپ نۇرغۇن گۇناھسىز كىشىلەرنىڭ جازاغا تارتىلىشىغا سەۋەبچى بولغان. شۇڭا، ئەھمەد 1282 ـ يىلى مەخپىي قەتل قىلىنغان.

كېيىن ئۇيغۇرلاردىن ساڭگا (سەڭە) مالىيە ئىشلىرىنى باشقۇرغان. ساڭگا 1287 ـ يىلىدىن باشلاپ، مالىيە ۋازارىتىنىڭ ئومۇمىي ھوقۇقىنى ئىگىلىگەن. ئۇ يېڭى پۇل تارقىتىپ، پۇلنىڭ پاخاللىشىشىنى كونترول قىلغان، يەنە ساتىدىغان تاۋارلارنىڭ باھاسىنى يۇقىرى كۆتۈرۈش، باجنى كۆپەيتىش قاتارلىق تەدبىرلەرنى قوللانغان. بۇلار بەزىلەرنىڭ قارشىلىقىغا ئۇچرىغان. شۇڭا، ساڭگا قارشى گۇرۇھلارنى خىزمەتتىن قالدۇرۇپ، ئۆز گۇرۇھىدىكى كىشىلەرنى مۇھىم خىزمەتلەرگە تەيىنلىگەن. قارشى

گۇرۇھلارنىڭ بېسمىنىڭ بارغانسېرى كۈچىيىشى تۈپەيلىدىن، ساڭگا ئاخىر 1291 ـ يىلى خىزمىتىدىن ئىستېپا بەرگەن[62].

دېمەك، ئەھمەد بىلەن ساڭگا[63] لارنىڭ يۈەن سۇلالىسىنىڭ ئىقتىساد ۋە مالىيىسىنى بىر ئىزغا سېلىش، تەرتىپكە چۈشۈرۈش، راۋاجلاندۇرۇش ئىشلىرىدا كۆرسەتكەن تۆھپىلىرى تارىختىن ئەبەدىي ئۆچمەيدۇ.

موڭغۇللار ئەسلىي كۆچمەن چارۋىچىلىقنى ئاساس قىلغان يايلاقنى بازا قىلىپ، كىگىز ئۆيلەردە، چېدىر ـ بارگاھلاردا تۇرمۇش كەچۈرىدىغان خەلقلەردىن بولغاچقا، مەركەزلەشكەن يېزا، بازار ۋە شەھەرلەردە تىرىكچىلىك قىلىش ئادىتى يوق ئىدى. ئۇلار دۆلەت قۇرغان ۋە كېڭەيمىچىلىك ئىشلىرىنى يۈرگۈزگەن دەسلەپكى دەۋرلەردە ئولتۇراق ۋە شەھەر تۇرمۇشىغا زادىلا كۆنەلمىگەن، ھەتتا ئايرىم موڭغۇل ئەمەلدارلىرى يايلاقتا، كىگىز ئۆي، چېدىرلاردا تۇرۇپ ھۆكۈمرانلىق قىلغان. يۈەن سۇلالىسىنىڭ قۇرۇلۇشى بىلەن شەرقتە، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتە يۇقىرىقىدەك ئەھۋال ئاساسەن ئۆزگەردى. موڭغۇل ھۆكۈمرانلىرى شەھەرلەرنى مەركەز قىلىپ، ھۆكۈمرانلىق قىلىشنىڭ مۇھىملىقىنى تونۇپ يەتتى. شۇنىڭ بىلەن قۇبلاي خانلىق تەختكە چىقىپ، مەركەزنى خانبالىق (جۇڭدۇ — بېيجىڭ) قا كۆچۈرۈپ كەلگەن. دەل مانا مۇشۇ بېيجىڭنىڭ قۇرۇلۇشى، بىناكارلىق ئىشلىرىدا يۈەن سۇلالىسى ئەمەلدارلىرىنى ئاساس قىلىپ، ئوردىنى تەمىنلەشتە ئۇيغۇرلارنىڭ، جۈملىدىن ئۇيغۇر بىناكارى ئەختەرىدىنىنىڭ تۆھپىسى جۇڭگو تارىخىغا ئالتۇن ھەل بىلەن يېزىلغان.

«خىبى ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا، شىمالدا باش كۆتۈرۈپ چىققان موڭغۇل مىللىتى (جۇڭدۇ — بېيجىڭنى ئىگىلىۋالغاندىن كېيىن، ئۇنى پايتەخت قىلىشنى قارار قىلدى. بۇ پايتەخت بۇرۇنجىك خانلىقى قەسىر سالدۇرۇشقا تەييارلاپ قويغان بىر مەركەزدىن پايدىلىنىپ، بىنا قىلىنىپ تەيدۇ — ئۇلۇغ پايتەخت دەپ ئاتالدى. شۇنىڭدىن كېيىن پۈتۈن جۇڭگو بىرلىككە كەلتۈرۈلدى. مانا بۇ تارىختىكى يۈەن سۇلالىسىدۇر[64].

«ئەختەردىن جۇڭتۇڭنىڭ 4 ـ يىلى (1263 ـ يىل) چىنخۇڭداۋ[65] ئارىلىنى بىنا قىلىش توغرۇلۇق يارلىق چۈشۈرۈلۈشنى تەلەپ قىلدى. جىزيۈەننىڭ 2 ـ يىلى (1265 ـ يىل) بۇ ئارال بىنا قىلىندى[66].

«يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدە چىنخۇاڭداۋ ئارىلىنى ئۇدا ئۈچ قېتىم كېڭەيتىپ قۇرۇش ئارقىلىق تەيدۇ شەھىرى بىنا قىلىنغان»[67].

ئەختەردىن (黑尔丁) غەربىي دىيارلىق كىشى ئىدى... قۇبلايخان ئۇنىڭ يۈرتىغا بارغاندا ئۇ خانغا پايانداز سېلىپ ئات تەقدىم قىلغان. ئۇ خانغا ياراپ قالغان. قۇبلايخان تەختكە ئولتۇرغاندىن كېيىن، ئۇنى ئوردىنىڭ چېدىر مەھكىمىسى —(茶儿局 بىناكارلىق ئىدارىسى) غا باشلىق قىلغان. ئۇ غەربىي يۇرتلۇق ئۇستىلارغا باش بولۇپ، ئوردا قۇرۇلۇشىنى پۈتتۈرگەن. ئۇ ۋاپات بولغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ جەمەتلىرى ئۇنىڭغا مەڭگۈ تاش ئورناتقان. ئەختەردىن قۇبلايخاننىڭ چۈشىگە كىرگەن. خان ئۇنىڭ جەمەتلىرىنى چاقىرتىپ كېلىپ تىللا بېرىپ بېشىنى سىلىغان ۋە ئۇنىڭ ئوغلى مەھمۇد شاھنى بىناكارلىق مەھكىمىسىگە مەنسەپكە قويغان، بۇ مەنسەپ ئۇنىڭ ئەۋلادلىرى مىرئەلى شاھ، مۇبارەك شاھ، قۇتلۇق شاھ، ئارغۇن شاھلارغىچە مىراس بولۇپ قالغان»[68].

«غەربىي شىمالدىكى باشقا مىللەت خانلىرىنىڭ ئەلچىلىرى، موڭغۇللارنىڭ ئۆرپ ـ ئادىتى خەنزۇلارغا ئوخشىمايتتى. نېمە ئۈچۈن ئوردا ئۆيلىرى خەنزۇ ئۆيلىرىگە ئوخشىتىپ سېلىنغان، دەپ سورىغاندا ئۇلارغا، موڭغۇللار بۇ جاينى ئات ئۈستىدە تۇرۇپ قورال كۈچى بىلەن ئالدى. لېكىن، يەنىلا ئات ئۈستىدە تۇرۇپ ئىدارە قىلغىلى بولمايدۇ. خەنزۇلارنىڭ ئۆرپ ـ ئادىتى بويىچە ئىش كۆرۈپ ئىدارە قىلىش كېرەك، بۇنى ئەختەردىن ناھايىتى ئوبدان چۈشىنەتتى، دەپ جاۋاب بېرىلدى»[69].

يۇقىرىدىكى تارىخىي خاتىرىلەر ۋە يەكۈنلەردىن مەلۇمكى، بېيجىڭ شەھىرىنىڭ پايتەخت بولۇپ بىنا قىلىنىشى يۈەن دەۋرىدە ئىشقا ئاشقان. ئۇنى لايىھەلەپ بىنا قىلدۇرغان كىشى ئەختەردىن ئىدى[70]، [71].

ئۇيغۇرلار موڭغۇللارنىڭ يۈەن سۇلالىسىنى قۇرۇش، ئۇنى مۇستەھكەملەش، شۇنىڭ بىلەن بىرگە سىياسىي، ئىقتىسادىي، مالىيە ئىشلىرىنى ئوڭشىشىغا مۆلچەرلىگۈسىز تەسىر كۆرسەتتى. ئۇلار بۇنىڭ بىلەنلا قالماي، دېھقانچىلىق ئىشلىرىغىمۇ ئالاھىدە كۆڭۈل بۆلۈپ، يۈەن سۇلالىسىنىڭ يېزا ئىگىلىك ئىشلىرىنى يۈكسەلدۈرۈشىگە ھەسسە قوشتى. «يۈەن سۇلالىسى

ھۆكۈمرانلىرى سىنىپىنىڭ يادروسى — موڭغۇل ئاقسۆڭەكلىرى بولۇپ، كۆچمەن چارۋىچىلىقتىن كېلىپ چىققان، يۈەن شيەنزۇڭخان موڭكېدىن بۇرۇن، بۇ سۇلالە ئىزچىل ھالدا كۆچمەن چارۋىچىلىق رايونلىرى ۋە ئورمانلاردا ھۆكۈمرانلىق مەركىزىنى ئورناتقان. ئەينى چاغدىكى موڭغۇل ھۆكۈمرانلىرى ئۆزلىرىنىڭ ئاساسلىق دىققىتىنى سىرتقا قارىتا ئىستېلا قىلىش ئىشلىرىغا قاراتقان بولۇپ، يېزا ئىگىلىكىنى مۇھىم ئورۇنغا قويۇشنى تونۇپ يەتمىگەنىدى»[72]. قۇبلاي دەۋرىگە كەلگەندە ھۆكۈمرانلىق مەركىزى بېيجىڭغا يۆتكىلىپ، يېزا ئىگىلىكىنى راۋاجلاندۇرۇشنىڭ مۇھىملىقى ھەقىقي يوسۇندا بىلىنگەنىدى. شۇڭا، قۇبلاي دەۋرىدە يۈەن ھۆكۈمىتى يېزا ئىگىلىكىنى راۋاجلاندۇرۇشقا دائىر كۆپلىگەن چارە-تەدبىرلەرنى قوللاندى. يۈەن ھۆكۈمىتىنىڭ زور كۈچ بىلەن رىغبەتلەندۈرۈشى ئارقىسىدا، يېزا ئىگىلىكىدە يىلدىن يىلغا ئىلگىرىلەش بولدى. قۇبلاينىڭ يېزا ئىگىلىك ۋازارىتىگە قىلغان بۇيرۇقىغا ئاساسەن خەنزۇچە قەدىمكى كىتابلاردىن يېزا ئىگىلىكىگە مۇناسىۋەتلىك ماتېرىياللارنى تاللاپ، تۈرلەرگە بۆلۈپ، «تېرىقچىلىق-پىلىچىلىك قامۇسى» (农 桑 辑 贾) دېگەن كىتاب تۈزۈپ چىقىلىپ، پۈتۈن مەملىكەتكە تارقىتىلغان. شۇنىڭ بىلەن بىرگە شەخسلەرنىڭ يېزا ئىگىلىكىگە ئائىت ئەسەرلىرىمۇ ئارقا-ئارقىدىن بارلىققا كەلگەن. بەزىلەرنىڭ ستاتىستىكىسىغا قارىغاندا، ئەينى چاغدا يېزا ئىگىلىك تەجرىبىلىرى خاتىرىلەنگەن كىتابلاردىن ئون نەچچە خىلى مەيدانغا كەلگەن بولۇپ، ئاساسلىقى ئىككى خىل ئىدى، بۇلار ۋاڭ جېننىڭ «دېھقانچىلىق قوللانمىسى» (农书) بىلەن لۇ مىڭشەننىڭ «تېرىقچىلىق-پىلىچىلىك ئاساسلىرى» دېگەن كىتابىدىن ئىبارەت.

لۇ مىڭشەن(鲁明善) خىي — خىۋ) ئەسىرلەردە ياشىغان. ئۇنىڭ ئاتىسى كاروناداس يۈەن دەۋرىدىكى مەشھۇر تەرجىمان ۋە شائىر ئىدى.

لۇ مىڭشەن كىچىكىدىن باشلاپ ناھايىتى ياخشى تەربىيە ئالغان ۋە چوڭقۇر مەلۇماتلىق كىشى بولۇپ يېتىلگەن. ئۇ «تېرىقچىلىق-پىلىچىلىك ئاساسلىرى»(农桑衣食提要) دېگەن ئەسەرنى يېزىشتا، ئىلىمىزنىڭ يېزا ئىگىلىك ئىلمىگە دائىر مىراسلىرى ۋە يېزا ئىگىلىك كىتابى تۈزۈشتىن ئىبارەت ئېسىل ئەنئەنىسىگە ۋارىسلىق قىلىپلا قالماستىن، بەلكى دېھقانلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش تەجرىبىلىرىگىمۇ ئىنتايىن ئەھمىيەت بەرگەن. شۇڭا، «تېرىقچىلىق-پىلىچىلىك ئاساسلىرى» دېگەن كىتابىغا ئەزەلدىن

بۇيان ناھايىتى يۇقىرى باھا بېرىلىپ كەلمەكتە. «دەستۇر، تارىخ، دانىشمەنلەر ۋە كىتاب توپلاملىرى ھەققىدىكى تۆت يۈرۈش كىتابلارنىڭ ئومۇمىي تىزىمى» (四库全书总目提要) دېگەن كىتابتىكى «لۇ مىڭشەننىڭ بۇ كىتابى قەمەرىيە كالېندارىدىكى مەۋسۇملار بويىچە سىستېمىلىق، ئېنىق، ئاممىباب يېزىلغان، ئۇنىڭدىكى تېرىقچىلىق ۋە يىغىش-ساقلاشقا دائىر بايانلار كىشىنى ئالاھىدە جەلپ قىلىدۇ. مەزمۇنى يېزا ئىگىلىكىگە ئائىت كىتابلارنىڭ ھەر قاندىقىدىن مول، ھەقىقەتەن قىممەتلىك كىتابتۇر» دەپ قەيت قىلىنغان. ۋاڭ يۈنخۇ «تېرىقچىلىق-پىلىچىلىك ئاساسلىرى» نىڭ يېڭى نەشرىگە يازغان كىرىش سۆزىدىمۇ: «لۇ مىڭشەننىڭ بۇ كىتابى دەۋرىمىزگە يېتىپ كەلگەن يېزا ئىگىلىك مەزمۇنىدىكى ئەسەرلەر ئىچىدە «تېرىقچىلىق-پىلىچىلىك قامۇسى» قەمەرىيە كالېندارىدىكى مەۋسۇملار بويىچە چۈشەندۈرۈلگەن مۇھىم كلاسسىك كىتابتۇر» دەپ تىلغا ئالغان. بۇ پىكىرلەر ناھايىتى توغرا.

ئېلىمىزنىڭ يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشىنىڭ تارىخى ئەڭ ئۇزۇن، بۇ ھەقتىكى مىراسلارمۇ ناھايىتى كۆپ، لۇ مىڭشەننىڭ «تېرىقچىلىق-پىلىچىلىك ئاساسلىرى» دېگەن كىتابى بۇنىڭ بىر مىسالى. بۇ كىتابنىڭ مەزمۇنى ئىنتايىن مول، ئۇ، ھاۋا رايى، سۇ ئىنشائاتى، چارۋىچىلىق، تېرىقچىلىق، باغۋەنچىلىك، پىلىچىلىككە دائىر يېزا ئىگىلىك پائالىيەتلىرىنى، ھەتتا گۆش، ئۆي قۇشلىرى تۇخۇمىنى ھازىرلاش، كۆكتاتلارنى چىلاش قاتارلىقلارنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇ كىتابتا كىشىلەرنىڭ ھەربىر مەۋسۇمدا شۇغۇللىنىشقا تېگىشلىك يېزا ئىگىلىك پائالىيەتلىرى يېزىلغان ھەم ھەربىر پائالىيەتكە ئىخچام ئىزاھات بېرىلگەن، ئۇنىڭ ئۇستىگە شۇ پائالىيەتنى قانداق قىلىپ ئېلىپ بېرىش توغرىسىدىمۇ چۈشەنچە بېرىلگەن. بۇنى ئوبدانراق چۈشىنىش ئۈچۈن، 1- ئاي (قەمەرىيە كالېندارى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. تۆۋەندىكى مىسالمۇ شۇنداق) دا ئېلىپ بېرىلىدىغان پائالىيەتكە بېرىلگەن ئىزاھاتقا قاراپ باقايلى: «كالا — دېھقانچىلىقنىڭ ئاساسى، ئائىلە باشلىقى ئۇنى كۆڭۈل قويۇپ بېقىشى، ھەر كۈنى ۋاقتى-ۋاقتىدا ئوت-سۇ بېرىشى كېرەك. سۇ كالىسى يازدا سۇغا كىرىۋالىدۇ، ئۇنى يىقىتىپ قويماسلىق ئۈچۈن، قىشتا ئىسسىق جايدا ئوبدان بېقىش كېرەك. بىر كالىدا يەتتە ئادەمنىڭ كۈچى بار، كالا ھايۋان بولغىنى بىلەن مىجەز-خۇلقى ئادەمنىڭكىگە ئوخشاپ كېتىدۇ، شۇڭا ئۇنى ئوبدان ئاسرىماي بولمايدۇ». لۇ مىڭشەن كەندىر تېرىش ھەققىدە توختىلىپ

مۇنداق دېگەن: «كونىلاردا يەرنى 10 قېتىم ھەيدەپ تۇرۇپ تېرىغۇلۇق، تولقۇز قېتىم ھەيدەپ كەندىر تېرىغۇلۇق دېگەن گەپ بار». بۇ لۇ مىڭشەن يەنە ئارپا، بۇغداي تېرىقچىلىقى قاتارلىقلار ئۈستىدىمۇ كۆپ توختالغان.

ئەجدادلار بىلەن دېھقانلارنىڭ، بولۇپمۇ پېشقەدەم دېھقانلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش تەجرىبىلىرىگە ئەھمىيەت بېرىشى ناھايىتى مۇھىم. لۇ مىڭشەن بۇ نۇقتىغا ناھايىتى دىققەت قىلغان. لۇ مىڭشەن ئۇيغۇر يىزا ئىگىلىك ئالىمى ئىكەن. ئۇنىڭ شىنجاڭدىكى مىللەتلەرنىڭ يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشىغا دائىر تەجرىبىلىرىنى قوبۇل قىلىشى تۇرغان گەپ. «تېرىقچىلىق-پىلىچىلىك ئاساسلىرى» دا ئۈزۈم ئۆستۈرۈش، قېتىق ئۇيۇتۇش ۋە تۆل ئېلىشقا ئوخشاش ئىشلارمۇ تونۇشتۇرۇلغان. كىتابتا مۇنداق دېيىلگەن: «12- ئاي (قەمەرىيە كالېندارى كۆزدە تۇتۇلىدۇ) 1- ئايدا ئېلىنغان تۆللەر ياخشى ئەي بولىدۇ. چارۋا-ماللارنى ئەتىيازدا، يازدا بالدۇرراق ئوتلىتىپ، بالدۇرراق ياندۇرۇپ كېلىنسە، ئۈستىۈپشىغا چاڭ-توزان قونۇپ، يارا بولۇپ كېتىدۇ. ماللارنى كۆز كۈنلىرىدە كېيىنرەك باققىلى ئېلىپ چىقىش لازىم. چۈنكى، سەھەردە شەبنەم چۈشىدۇ، ماللار شەبنەم تارقىمىغان ئوتنى يەۋەرسە، ئاغزىغا يارا چىقىدۇ، بۇنى يېرىڭداپ كېتىدۇ. ماللارنىڭ ئايىغى قۇرۇقدالماي چىلە بولۇپ كەتسە، ئاقسىل كېسىلىگە گىرىپتار بولىدۇ. قويلار تۇز يالىسا، گۆشى تاتلىق بولىدۇ. شۇڭا، ئۇلارغا پات-پات تۇز بېرىپ تۇرۇش كېرەك. كېسەل بولغان قويلارنى ساق قويلاردىن ئايرىپ بېقىش لازىم». بۇ كىتابتا بايان قىلىنغان قوي بېقىشقا دائىر تەجرىبىلەر بۈگۈنكى چارۋىچىلىق ئەمەلىيىتىگە بەكمۇ ئۇيغۇن كېلىدۇ[73].

5) تېبابەتچىلىك جەھەتتە

نەنجىڭ كۇتۇپخانىسىدىكى بىر كىتابتىن بايقىلىشىچە، يۈەن سۇلالىسى قوشۇنلىرى ئۇيغۇر ئەمچى (تېۋىپ) لىرىنى ئىشلەتكەن، يۈەن سۇلالىسى قوشۇنلىرىنىڭ گېنېرالى سىچۇەندە جەڭ قىلغاندا، يارىدارلارنى ئۇيغۇر ئەمچى-ئوتاچى يۇچۇرىچ قايايا (月举连赤海轧牙) داۋالىغان. «يۈەن سۇلالىسى تارىخى» 88- جىلدىكى مەلۇماتلارغا قارىغاندا، يۈەن سۇلالىسى ھۆكۈمىتى تەيدۇ (بېيجىڭ) ۋە شاڭدۇ (دولۇن) دا ئۇيغۇر ئەمچىلىك

شىپاخانىسى تەسىس قىلىپ، «ئۇيغۇر دورىگەرلىك ئىشلىرى»نى باشقۇرغان[74]. يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدە كۆپلىگەن ئۇيغۇر ئەمچىلىرى ئۆتكەن.

ئۇيغۇر ئەمچىسى سادىمىش «萨德弥实» رۇيجۇ مەھكىمىسى شىپاخانىسىنىڭ رېتسېپلىرى» (瑞竹堂经验方) دېگەن ئەسىرىنى يېزىپ، ۋەتىنىمىزنىڭ مېدىتسىنا ئىلمىگە تۆھپە قوشقان[75].

ئاتاقلىق تاشقى كېسەللەر ئوتاچى دوختۇرى جەرراھ نېزەر «聂只耳» (مېھىر- شەپقەت شىپاخانىسى» (广惠司 — داۋالاش ئورنى) نىڭ ئوتاچى بېگى بولغان. ئۇيغۇرلاردىن چاقاي (赤海牙) لار داڭلىق ئەمچىلەردىن ئىدى.

قوسقۇي (慧 思 忽) يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى داڭلىق ئۇيغۇر ئوزۇقشۇناس. ئۇ يەنىيۇ يىللىرى (1314—1320) دا يۈەن سۇلالىسى ئوردىسىدا تائام تەييارلاش ئەمەلدارى بولغان، جۈملىدىن خان جەمەتىنىڭ تائاملىرىنى تەييارلاش، تائام تۈرلىرىنى تەكشۈرۈشكە مەسئۇل بولغان. ئۇ يەنە يېمەك-ئىچمەكنىڭ ئوزۇقلۇق قىممىتى، تازىلىقى ئۈستىدە مەخسۇس تەتقىقات ئېلىپ بېرىپ، ئەينى زاماندا تائامشۇناسلىقتا نام قازانغان.

تارىخي خاتىرىلەرگە قارىغاندا، 1330-يىلى، ئۇ ئۆزىنىڭ توپلىغان ئەمەلىي ماتېرىياللىرى، مول تەجرىبىلىرىنى باشقىلارنىڭ تەجرىبىلىرى ئاساسىدا بىرلەشتۈرۈپ «تائام تەييارلاش دەستۇرى» (饮膳正要) دېگەن كىتابنى يېزىپ چىققان.

«تائام تەييارلاش دەستۇرى» ئۈچ جىلد بولۇپ، 1-جىلدتا تۈرلۈك يېمەكلىكلەر، 2-جىلدتا يېمەك-ئىچمەكلەرنىڭ خۇرۇچلىرى، 3-جىلدتا ئاشلىق، كۆكتات، تۈرلۈك گۆش، مېۋە-چېۋە قاتارلىقلار ھەققىدە سۆزلەنگەن. جۇڭگودا بارلىققا كەلگەن «قەدىمكى زاماندىكى يېمەك-ئىچمەك تازىلىقى ۋە تائامشۇناسلىققا دائىر تۇنجى ۋە مەخسۇس ئەسەر، «تائام تەييارلاش دەستۇرى» ئىلمىمىزنىڭ سەھىيە ۋە ساقلىقنى ساقلاش ئىشلىرىنىڭ تەرەققىياتىغا مۇئەييەن تۆھپە قوشقان»[76].

غەرب دۇنياسى خېۋ ئەسىرىنىڭ ئاخىرلىرىدا ئۇزۇقلۇق يېتىشمەسلىك كېسەللىكى ھەققىدە تەتقىقات ئېلىپ بارغان بولسا، ئېلىمىزدە مىلادىيىدىن 2000 يىل بۇرۇن ئۇزۇقلۇق يېتىشمەسلىكنى ئېنىق بىلگەنلىكىگە دائىر يازما خاتىرىلەر بارلىقى كېلىشكە باشلىغان.

«جۇڭگونىڭ دۇنيا بويىچە تۇنجى 100 چوڭ كەشپىياتى» دېگەن داڭلىق كىتابنىڭ ئاپتورى، ئەنگلىيىلىك ئالىم روبېرت تاپمول مۇشۇ كىتابنىڭ «ئۇزۇقلۇق يېتىشمەسلىك كېسەللىكى» قىسمىنىڭ 15 ـ ماددىسىدا قوسقۇينىڭ تۆھپىسىنى باھالاپ مۇنداق دەيدۇ: «قوسقۇي ئۇزۇقلۇق يېتىشمەسلىك كېسەللىكى مەسىلىسى بويىچە ئاتاقلىق ئاپتور ئىدى. ئۇ 1314 ـ يىلىدىن 1330 ـ يىلىغىچە بۇ ساھەدە تېۋىپ بولۇپ ئىشلىگەن چاغلىرىدا ‹تائام تەييارلاش دەستۇرى› دېگەن كىتابنى يېزىپ چىققان. بۇ كىتاب جۇڭگونىڭ يېمەكلىك توغرىسىدىكى كلاسسىك ئەسىرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. بۇ كىتابتا قوسقۇي ئۇزۇقلۇق يېتىشمەسلىكتىن بولىدىغان پۈت تەمرەتكىسىنىڭ ئىككى تۈرى (ھازىرقى بىز ئاتاپ كېلىۋاتقان ھۆل تەمرەتكە ۋە قۇرغاق تەمرەتكە) نى تەپسىلىي بايان قىلغان. ئۇ ئوتتۇرىغا قويغان داۋالاش ئۇسۇلى — ئاساسلىقى تەركىبىدە ۋىتامىن ب1 ھەم باشقا ۋىتامىنلار كۆپ بولغان يېمەكلىكلەرنى ئىستېمال قىلىشتىن ئىبارەت».

6) دىپلوماتىيە جەھەتتە

ئۇيغۇر دېڭىزچى ئۇقمىش ئوكيانلارغا سەپەر قىلىپ، دېڭىز بويلىرىدىكى ئەللەر بىلەن يوەن سۇلالىسىنىڭ ئالاقىسىنى شەرق تەرەپ بىلەن ئورنىتىشقا تۆھپە قوشقان بولسا، خرىستىئان مۇرتىدىن بولغان راببان سائۇما (راببان — ساۋما، 1294 — 1245) «ئەڭ بۇرۇن ياۋروپادىكى دۆلەتلەرنى زىيارەت قىلغان»[77] «ئۇيغۇرلاردىن ئىدى»[78]. يەنە ماركوس دېگەن ئۇيغۇرمۇ بار ئىدى. راببان (راببان) سۈرىيە تىلىدا «ئۇستاز» دېگەن مەنىدە بولۇپ، نېستۇرىئان مەزھىپىدىكى دىن تارقاتقۇچىلارنىڭ نامى؛ سائۇما (ساۋما) ئۇنىڭ ئىسمى ئىدى. ئۇ بېيجىڭدا خرىستىئان دىنىنىڭ نېستۇرىئان مەزھىپىدىكى ئۇيغۇر ئاقسۆڭەك ئائىلىسىدە تۇغۇلغان. سائۇمانىڭ دادىسى شايبان(昔班) چىڭگىزخان دەۋرىدە شاھزادىلەرنىڭ ئۇستازلىقىغا تەكلىپ

قىلىنغان ئۇيغۇر زىيالىيلىرىدىن بولۇپ، كېيىن بېيجىڭدا جىياۋخۇي (教会
دىنىي ئىشلار جەمئىيىتى) نىڭ مۇپەتتىشى بولغان. سائۇما كىچىكىدىن باشلاپ دىنىي تەلىم ئالغان، 20 يېشىدا ئائىلىسىدىن ئايرىلىپ، دۇئا- تىلاۋەت بىلەن شۇغۇللانغان. خانبالىق (هازىرقى بېيجىڭ) غا يېقىن شەنجوڭ دېگەن يەرگە بېرىپ ماكانلاشقان، كېيىن ئۇ مەشھۇر دىن تارقاتقۇچى بولۇپ قالغان. نېستورىئان دىنىنىڭ بېيجىڭغا تەيىنلىگەن باش ۋەكىلى ئارېخبىشوپ مارگايۋارگۇئىس (ئارەھبىشوپ مار گۇبارگۇس) نىڭ سۇ سېپىشى (خرىستىئان دىنىغا كىرىشتە چېركاۋدا ئوقۇپ سۇ سېپىش ياكى يۇيۇش مۇراسىمىدىن ئۆتۈپ) — خرىستىئان بولغان. ماركوس [79] (مارچۇس) ئۇنىڭدىن تەلىم ئالغان ئىدى. بۇ ئىككى ئۇيغۇر 1275 (1278- يىلى دېگۈچىلەرمۇ بار)- يىلى بېيجىڭدىن مۇقەددەس جاي — يېرۇسالېمغا قاراپ سودا كارۋانلىرىغا ئەگىشىپ يولغا چىقىدۇ، ئۇلار يولدا تاڭغۇتلار ئېلىدىن ئۆتۈپ دوڭشېڭ 东胜))، نىڭشيا (هازىرقى يىچۈەن)، خوتەن، كاشغەر، تالاس، تۇس، ئەزەربەيجان قاتارلىق جايلار ئارقىلىق باغداتقا يېتىپ بارىدۇ، يولدا ئۇلار نېستورىئان دىنىنىڭ باش كاھىنى مارديېنخا (پاترىئارچ مار دەنها) غا ئۇچرىشىدۇ. كېيىن ئۇلار پېرسىيىنىڭ شىمالىي قىسمى، ئەرمەنىستان، گورجى (هازىرقى گىروزىيە) قاتارلىق جايلارنى ئايلىنىدۇ، خرىستىئان دىنىغا مەنسۇپ تاۋاپخانىلارنى زىيارەت قىلىدۇ. ئەينى ۋاقىتتا سۇرىيىنىڭ شىمالىدا ئۇرۇش قالايمىقانچىلىقى يۈز بەرگەنلىكى ئۈچۈن، يېرۇسالېمغا بېرىش پىلانى ئەمەلگە ئاشمايدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئۇلار مۇشىر (هازىرقى ئىراقنىڭ مۇسۇل) دېگەن جايدىكى (بەزى ماتېرىياللاردا ئاربېلا ‹ئاربەلا› شەھىرى يېنىدىكى ‹تانت مامچاەل تارېل›) ناملىق چېركاۋغا ئورۇنلىشىدۇ. 1280- يىلى مارديېنخا ئۇلارنى باغداتقا چاقىرتىپ، ماركوس خانبالىق (هازىرقى بېيجىڭ) ۋە ئوڭغۇتلارغا ئارىخ بىشوپ (كاھىن — خرىستىئان دىنىنىڭ باش ۋەكىلى) قىلىپ تەيىنلەيدۇ ۋە ئۇنىڭغا يابالاخا (يابالاها) دېگەن نامنى بېرىدۇ. ماركوس شۇ يىلى 35 ياشتا ئىدى. راببان سائۇمانى چارلاپ يۈرگۈچى باش تەپتىش — (ۋىزىتور گېنېرال ۋەستە گېنېرال) قىلىپ تەيىنلەيدۇ[80]. ئۇ شەرققە قايتىپ كەلمەكچى بولغاندا ئېلخانىلار بىلەن چاغاتاي خانلىقى ئامۇ دەرياسى ساھىلىدا ئۇرۇش قىلىۋاتقانلىقى ئۈچۈن، يول ئېتىلىپ قېلىپ، قايتا ئۆز جايىدا تۇرۇپ قالىدۇ. 1280-يىلى 2- ئاينىڭ 24- كۈنى مارديېنخا باغداتتا ۋاپات بولىدۇ. ئۇنىڭ ئورنىغا كاھىن سايلاشقا توغرا كېلىدۇ. بۇ چاغدا ماركوس تېخى ئاربېلادىن يولغا چىقمىغانىدى. نەتىجىدە سايلامدا ئۇ كاھىن —

دىنىي داھىي پاترىئارىخ بولۇپ تەيىنلىنىدۇ. 1281 ـ يىلى 11 ـ ئايدا ئۇنۋان بېرىش مۇراسىمى ئېچىلىدۇ. ئىلخانىلار ئىمپېرىيىسىنىڭ خاقانى ئاباغا (ئاباكا) خان ئۇنى تەبرىكلەپ، ئۇنىڭغا يابالاخا ئىنى (ئىنى ياھباھ — ئاللاھا) دەپ نام بېرىدۇ[81]. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن بۇ ياش ئۇيغۇر ماناخ ھاياتىنىڭ ئاخىرىغىچە 36 يىل دىنىي داھىي (كاھىن) بولۇپ تۇرىدۇ. ئاباغا ئۆلۈپ، 1284 ـ يىلى 8 ـ ئاينىڭ 11 ـ كۈنى ئۇنىڭ چوڭ ئوغلى ئارغۇن ئىلخانىلار خاقانى بولىدۇ. 1287 ـ يىلى ئارغۇن خاقان خرىستىئان دىنىدىكى دۆلەتلەرنى بىرلەشتۈرۈش ئۈچۈن ئاساسەن پەلەستىن (يېرۇسالېم) بىلەن سۈرىيىنى بېسىۋېلىش كويىدا ئالدى بىلەن ياۋروپادىكى خرىستىئان پادىشاھلىرىنىڭ مايىللىقىنى قولغا كەلتۈرمەكچى بولىدۇ ۋە ياۋروپالىقلارنىڭ تىلىنى ئىگىلىگەن رابان سائۇمانى 1287 ـ يىلى پۈتۈن ياۋروپاغا باش ئەلچى قىلىپ ئەۋەتىدۇ. سائۇما كونستانتىنپولغا بېرىپ، پادىشاھ ئاندرونىكوس ئىى (ئاندىرونىچوس) نىڭ ئەتىۋارلىق مېھمىنى بولىدۇ. ئۇ يەردىن رىمغا بېرىپ كاردىنال يېرومى (جەرومە) بىلەن دىنىي مۇنازىرە يۈرگۈزىدۇ. پاپا خونۇرىئوس (ئىى (ئىھونورىسۇن شۇ يىلى 4 ـ ئايدا ئۆلۈپ كەتكەنىكەن. يېرومى 1288 ـ يىلى ئۇنىڭ ئورنىغا پاپا بولۇپ سايلىنىدۇ. سائۇما ئۇ يەردىن پارىژ شەھىرىگە بېرىپ فرانسىيە پادىشاھى فىلىپ فائىر (ئىۋ (پھىلىپپەلە بەل — پھىلىپپە تھە فائر) نىڭ قىزغىن ۋە داغدۇغىلىق قارشى ئېلىشقا مۇيەسسەر بولىدۇ. ئارغۇن خاقانىنىڭ خېتىنى ۋە سوۋغىلىرىنى تاپشۇرىدۇ. پارىژدا يېرىم ئايغا يېقىن تۇرۇپ، فرانسىيىنىڭ جەنۇبىدىكى بور (بەزى ماتېرىياللاردا گاسكونى گاسچوري ـ دېيىلگەن) شەھىرىگە بېرىپ ئەنگلىيە پادىشاھى ئېدۋارد (ئى ئەدۋاردل) بىلەن كۆرۈشىدۇ. فرانسىيە، ئەنگلىيە پادىشاھلىرى ئىلخانىلارنىڭ دۆلەتلىرىنى بىرلەشتۈرۈش (سۈرىيە، پەلەستىن، ئىلخانىلارنى) تەلىپىگە قوشۇلىدۇ. 1288 ـ يىلى سائۇما دۆلىتىگە قايتىش سەپىرىدە يېڭى پاپا نىكولاس (ئىۋ (ئىۋنىچولاس) نىڭ ۋەزىپىگە ئولتۇرغانلىقىدىن خەۋەر تېپىپ، قايتا رىمغا بېرىپ، دۆلەت خېتى تاپشۇرىدۇ. پاپا ئارغۇنىنىڭ خرىستىئان دىنىغا ئەھمىيەت بەرگەنلىكىگە تەشەككۈر ئېيتىدۇ ھەم سوۋغا ـ سالاملار يوللايدۇ. سائۇما ئەلچىلىك ۋەزىپىسىنى تولۇق، قانائەتلىنەرلىك ئورۇنلاپ كەلگەنلىكى ئۈچۈن ئارغۇن خان ئالاھىدە مۇكاپاتلايدۇ، پايتەخت تىياۋلى ئىبادەتخانىسى (ھازىرقى ئەزەربەيجاندىكى تەبرىزدە) غا ياندىشتۇرۇپ بىر چېركاۋ سېلىپ، ئۇنىڭ باشقۇرۇشىنى تاپىلايدۇ. كېيىن مارغا(茂刺哈) غا كۆچۈپ كېلىپ يەنە بىر ھەيۋەتلىك چېركاۋ سالىدۇ. 1293 ـ يىلى، ماركوس

(ياباﻻخا ئىى) نىڭ قېشىغا نائىبلىققا بېرىپ دىنىي ئىشلارنى باشقۇرۇپ بۇنى ۋاپات بولغۇچە (1294- يىلى، 1- ئاينىڭ 10- كۈنى) بېجىرىدۇ. ماركوس بولسا 1317- يىلى 11- ئاينىڭ 13- كۈنى مارغا شەھىرىدە 72 يېشىدا ۋاپات بولىدۇ. «سائۇمانىڭ ئەلچىلىككە چىقىشى رىم پاپاسىنىڭ يۈەن سۇلالىسى خاقانىنىڭ ۋە ھەرقايسى خانلىقتىكى ھۆكۈمرانلار خرىستىئان دىنىغا ئىشىنىدىغانلىقىغا ئىشەنچ تۇرغۇزدى. شۇنىڭ بىلەن مىسسىيونىر گ. مونتېكور ۋىنو (گىوۋانىدا. مونتەچورۋىنو، 1247 — 1328) قاتارلىقلار شەرققە كېلىپ شەرق-غەرب مەدەنىيەت ئاﻻقىسىنى ئىلگىرى سۈرۈشتە مۇئەييەن رول ئوينىدى»[82]. سائۇمانىڭ پارسچە يازغان ساياھەت خاتىرىسى بولۇپ، ئەسلىي نۇسخىسى يوقىلىپ كەتكەن. 1887- يىلى سۈرىيە «كاھىن ياباﻻخا ۋە چارلاپ يۈرگۈچى باش تەپتىش رابban سائۇما خاتىرىسى» (ئاپتورى ئېنىق ئەمەس) تېپىلغان بولۇپ، ئۇنىڭدا رابban سائۇمانىڭ ساياھەت جەريانى تونۇشتۇرۇلغان. بۇدگې دېگەن ئادەم 1928- يىلى نيۇيۇركتا «تھە مونكس ئوف كۇبلاى كھان» بۇدگە » دېگەن كىتابىدا بۇ ھەقتە مەلۇمات بەرگەن، ئۇنىڭدىن باشقا 1958- يىلى سابىق سوۋېت ئىتتىپاقىدا «مارياباﻻخا ئىى ۋە رابban سائۇما تارىخى ئىى история «МарьъалахииРььан Саумь (ئاپتورى ھ. ب Пигевская) دېگەن كىتاب نەشر قىلىنغان.

«ئۇگداي دەۋرىدە ئۇيغۇرلاردىن مەسئۇد (麻速忽) داۋاملىق ھالدا ئۇيغۇرلار رايونىدىن تارتىپ، ماۋەرائۇننەھر رايونلىرىنىڭ باجلىرىنى باشقۇرىدىغان باش ئەمەلدارلىق ۋەزىپىسىنى ئىشلىگەن. موڭكېخان ناخۇەي (讷怀)، تاﻻقاي(塔拉海) لار بىلەن بىرگە مەسئۇدنى بەشبالىق قاتارلىق جايلارنىڭ مەمۇري مىرزا دىۋان نايىبى[83] لىق ۋەزىپىسىگە تەيىنلىگەن.

7) يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئۇيغۇر ئەدىبلىرى ھەققىدە

يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدە خەنزۇچە ئەسەر يازغان ئاپتورلار ناھايىتى كۆپ. ئەدىبلەردىن گۈەن يۈنشى، سەيدۇللا، ما زۇچاڭ، شۆ ئاڭفۇ، ليەن شىشيەن، گاۋ كېكوڭ، جاۋ شيەن، ما شىدى، شىن ۋېنفاڭ، شې ۋىنجى قايا، ليەن پۇكۇي، چى نەنەقايا، شې يۈلى، شې جىدۇ، نەي شەن، سەن باۋجۇ، بيەن لۇ، تيەن ساڭيا، ليەن خىڭ، كەيلىباش، مارۇن، شىڭ شىمىڭ، دادۇلۇ، بايان

بۇقاتېگىن، بى لىشا، شاھ شۇەنۇىڭ، لىەن دۇن، جىن ساڭيا، ۋاڭ باۋجۇ، شې بەيلىياۋلاردىن ئىبارەت.

بۇ ئىسىملىكتىنلا روشەنكى، يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدە خەنزۇ تىل- يېزىقىدا ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللانغان ئۆز دەۋرىدە تونۇلغان 28 ئەدىبنىڭ كۆپچىلىكى شىنجاڭلىق ئىدى. بەزىلەرنىڭ دېيىشىچە، يۈەن دەۋرىدە خەنزۇچىنى پىششىق بىلىدىغان ئۇيغۇرلاردىن 30 ئالىم بولغان.

ئەينى دەۋردىكى ئۇيغۇر ئەدىبلىرىنىڭ ئەسەرلىرى روشەن مىللىي ئالاھىدىلىككە، بىر قەدەر يۇقىرى بەدىئىيلىككە ئىگە. ئۇلارنىڭ بەزىلىرى يۈەن سۇلالىسىنىڭ ھاكىمىيەت ئىشلىرىغا ئارىلاشقان، شۇڭا يۇقىرى تەبىقە ئەمەلدارلىرىنىڭ ئەھۋالىنى بىلىدۇ، يەنە بەزىلىرى، جەمئىيەتنىڭ تۆۋەن قاتلىمىدا ياشىغان بولغاچقا، پۇقرالارنىڭ تۇرمۇشىنى ئوبدان بىلىدۇ. ئۇلار تەسىراتى ۋە ھېسسىياتىنى ئىزھار قىلىش ئۈچۈن، شېئىر، نەزمىلەرنى يازغان. بۇ ئەدىبلەرنىڭ ئۇسلۇبى ئوخشاپراق كېتىدۇ. يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى غەربىي ئەل ئەدىبلىرى جۈملىدىن ئۇيغۇر ئەدىبلىرى شېئىر، بېيت، نەزم (بۇ يەردە خەنزۇچە شېئىر شەكىللىرى كۆزدە تۇتۇلىدۇ) شەكىللىرىدە نۇرغۇن ئەسەرلەرنى يېزىپ، يۈەن دەۋرىدىكى ئىجتىمائىي تۇرمۇشنىڭ ھەر قايسى تەرەپلىرىنى كەڭ ۋە چوڭقۇر ئەكس ئەتتۈرگەن. تۈرلۈك ئىجتىمائىي زىددىيەتلەرنى پاش قىلغان. بىرمۇنچە ئۇيغۇر ئەدىبلىرى ئۆز ئەسەرلىرىدە خەلقنىڭ ئاۋۋال- ياساق، ھاشار ۋە خىلمۇخىل تەبىئىي ئاپەت بىلەن ئۆتۈۋاتقان ئېچىنىشلىق تۇرمۇشىنى ئەينەن تەسۋىرلىگەن. جەمئىيەتنىڭ زۇلۇمى، ئەمەلدارلارنىڭ چىرىكلىكى، خىيانەتچى- ئەمەلدارلارنىڭ شەرمەندىلىكىنى پاش قىلغان. شۇ ئارقىلىق ئۆزلىرىنىڭ نام- مەنپەئەتكە بېرىلمەيدىغان، دۇنيادىن پاك ئۆتۈپ كېتىشنى خالايدىغان ئالىيجاناب پەزىلەتلىرىنى، خەلقنىڭ ئېچىنىشلىق تەقدىرىگە بولغان چوڭقۇر ھېسداشلىقىنى ئىزھار قىلغا. تەبىئەت گۈزەللىكىگە مەپتۇن بولۇپ، گۈزەل تاغ- دەريالارنى كۈيلەپ نۇرغۇن لىرىك شېئىرلارنى يازغان.

گۇەن يۈنشى (1286 — 1324) يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدە ئۆتكەن ئۇيغۇرلارنىڭ داڭلىق نەسرىي غەزەل (散曲) يازغۇچىسى، ئاتاقلىق خەتتات، مۇزىكانت ۋە رەسسام، غەزەلچى، دراماتۇرگ، جۈملىدىن جۇڭگو ئەدەبىيات تارىخىدىكى داڭلىق ئەدىبلەرنىڭ بىرى. گۇن يۈنشى خەنزۇچە ھۆججەتلەرگە

گوەن يۈنشى (贯云石)، گوەن يۈنشى قايا (贯云石海牙) دەپ ئىككى خىل يېزىلغان بولۇپ، تەتقىقاتچىلار بۇ سۆز ئۇيغۇرچە «كۈن سەۋنچ» نىڭ ترانسكرىپسىيىسى دەپ قارايدۇ. سوەنجەي (酸斋 — تاڭسۇق، ئاچچىق-چۈچۈك) دېگەن سۆزنى تەخەللۇس قىلغان.

گوەن يۈنشىنىڭ ئانا يۇرتى شىمالىي شىنجاڭدىكى قەدىمكى ئۇيغۇر شەھىرى جىمسار ئىدى. گوەن يۈنشى 39 يىل ئۆمۈر كۆردى. ئۇ بۇ قىسقىغىنا هاياتىدا كۆپ تەرەپلىمە ئىقتىدارىنى جارى قىلدۇرغانىدى. ئۇ قەلەمگىمۇ، ئەلەمگىمۇ ماھىر ئىدى. ئۇ يەنە تېبابەتچىلىك بىلەنمۇ شۇغۇللانغانىدى. شۇنداقلا بۇددا پەلسەپەچىسى ئىدى، ئۇ شىنجاڭدىكى ئۇيغۇر، موڭغۇل خەلقلىرىنىڭ ناخشا-مۇزىكىلىرىنى ئىچكىرى ئۆلكىلەردىكى خەلقلەرگە تونۇشتۇرۇپ، مىللەتلەرنىڭ مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇشى ۋە بىرلىكتە ئالغا بېسىشىغا تۆھپە قوشقان.

گوەن يۈنشىنىڭ تالانتى كۆپ تەرەپلىمە بولسىمۇ، لېكىن ئاساسىي تالانتى ئەدەبىي ئىجادىيەت ساھەسىدە كۆرۈلىدۇ.

گوەن يۈنشى ئەدەبىي ئىجادىيەتتە كۆپ خىل ئىقتىدارغا ئىگە ئىدى، ئۇ شېئىر (诗)، دراما (曲)، بېيت (词)، ماقالە (文) قاتارلىقلاردا ناھايىتى يۇقىرى مەلۇماتقا ئىگە بولغان. بولۇپمۇ ئۇ نەسرىي غەزەل (散曲) يېزىشتا مەشھۇر ئىدى.

گۈن يۈنشىنىڭ ئەسەرلىرى ئەينى چاغدىلا زور تەسىرگە ئىگە بولغان. يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى ياڭ جياۋيىڭ تەھرىرلىگەن «باھار قارلىرى» (阳春白雪) ۋە «تىنچ مۇزىكا مەھكىمىسى» (太平乐府) قاتارلىق كىتابلارغا ئەسىرى ئەڭ كۆپ كىرگۈزۈلگەن يازغۇچىلاردىن بىرى ئىدى. مەسىلەن، «باھار قارلىرى» غا كىچىك نەزمىلەردىن 36 پارچە، پۈتۈن يۈرۈشلۈك كۈيلەردىن بىر پارچە كىرگۈزۈلگەن. «تىنچ مۇزىكا مەھكىمىسى» گە كىچىك كۈيلەردىن 30 پارچە، پۈتۈن يۈرۈشلۈك كۈيلەردىن ئالتە پارچە كىرگۈزۈلگەن. گوەن يۈنشى ۋاپات بولغاندىن كېيىن ياڭ جياۋيىڭ ئۇنىڭ يېقىن دوستى شۇزەيسىنىڭ ئەسەرلىرىنى بىر توپلام قىلىپ، «سوەنتيەن مۇزىكا مەھكىمىسى» (酸甜乐府) دېگەن نام بىلەن تارقاتقان. «يۈەن سۇلالىسى نەزمىلىرىدىن تاللانما» (元诗选) غا گوەن يۈنشىنىڭ 27 كۇپلېت

شېئىرى كىرگۈزۈلگەن. گوەن يۈنشىنىڭ زادى قانچىلىك ئەسەر يازغانلىقى مەلۇم ئەمەس.

گوەن يۈنشى ئەسەرلىرىنىڭ تېمىسى ئاكتۇئال (ئىلغار) ئىدى.زاماندىن زارلىنىش ۋە تەركىدۇنيالىق خاھىشىنى ئىپادىلەش گوەن يۈنشى ئەسەرلىرىدىكى گەۋدىلىك بىر تېما. ئۇ ھۆكۈمرانلار سورۇنىدىن بىزار بولۇپ، نام-ئەمەلنى باشقىلارغا ئۆتۈنۈپ، پاسىقلىق قاپلاپ كەتكەن مۇھىتتىن ئۆزىنى تارتىپ، تىنچ، خاتىرجەم جايغا يۆزلىنىشنى نىيەت قىلىدۇ ۋە بۇنداق ئىدىيىنى ئەمەلىيەتتە كۆرسىتىش بىلەن بىللە، ئەدەبىي ئىجادىيىتىدىمۇ ئىپادىلەيدۇ.

گوەن يۈنشىنىڭ ئەسەرلىرىدىكى يارقىن بىر تېما ۋەتەنىڭ تاغ-دەريالىرىنى زوق-شوخ بىلەن كۈيلەش ۋە تەبىئىي مۇھىتنى پۈخادىن چىققۇچە تەسۋىرلەش. چۈنكى، ئۇ خەتەرلىك سىياسىي ماجىرادىن تىنچ، گۈزەل مۇھىتقا يۈزلىنىپ ئالاھىدە خۇشاللىنىدۇ.

گوەن يۈنشىنىڭ ئەسەرلىرى ئىچىدە قىز-يىگىتلەرنىڭ مۇھەببىتى ۋە ھەسرەتلىك ھېسسىياتى تەسۋىرلەنگەن قىسمىمۇ خېلى كۆپ سالماقنى ئىگىلەيدۇ.دېمەك، گوەن يۈنشى ئەسەرلىرى جۇڭگو ئەدەبىياتىنىڭ مەزمۇنىنى خېلىلا بېيىتقان.

سەيدۇللا (1305 — 1355 萨都喇) يۈەن دەۋرىدە ئۆتكەن مەشھۇر ئۇيغۇر ئەدىب.

يۈەن دەۋرىنىڭ ئاخىرلىرىدا ئۆتكەن مەشھۇر ئەدىب تاۋ زوڭيى (陶宗仪) ئۆزىنىڭ «كىتابلار جەۋھىرى» (《书史会要》) دېگەن ئەسىرىنىڭ 7-جىلدىدا، تۆنجى قېتىم سەيدۇللانىڭ ھاياتى ھەققىدە توختىلىپ ناھايىتى ئېنىق ھالدا «سەيدۇللانىڭ يەنە بىر ئىسمى تيەنشى 天锡 بولۇپ، ئۇيغۇر 回纥人» دەپ كۆرسەتكەن.

سەيدۇللانىڭ ئانا يۇرتى شىنجاڭ، ئاتا-بوۋىلىرى ئىچكىرىگە كۆچۈپ بېرىپ، ئولتۇراقلىشىپ قالغان.سەيدۇللا داڭلىق شائىر ئىدى. ئۇنىڭ شېئىرلىرى مەيلى سان، مەيلى سۈپەت جەھەتتە بولسۇن، يۈەن دەۋرىدىكى

شېئىرىيەت مۇنبىرىدە گەۋدىلىك ئورۇندا تۇرىدۇ. ئۇ پۈتۈن جۇڭگو كلاسسىك ئەدەبىيات خەزىنىسىدە سەل قاراشقا بولمايدىغان مۇھىم تەركىبىي قىسىم. بېيجىڭ ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ پروفېسسورى چېن يۈەن ئەپەندى «جۇڭگو ئەدەبىيات تارىخىدا يۈەن دەۋرىنى سۆزلەيدىكەنمىز سەيدۇللانى تىلغا ئالماي بولمايدۇ» دەپ يازغان.

يولداش ماۋ زېدۇڭ، ئۆزىنىڭ 4- توم ئەسىرىدىكى «پارە-پارە بولۇۋاتقان ئەكسىيەتچىلەر نېمە ئۈچۈن يەنە ئومۇمىيۈزلۈك تىنچلىق دەپ قۇرۇق جار سالىدۇ» دېگەن ماقالىسىدە سەيدۇللانىڭ «شىتۇچېڭغا چىققاندا» ناملىق شېئىرىدىن نەقىللەر ئېلىپ، ئۆز كۆز قارىشىنىڭ دەلىللىكىنى تېخىمۇ ئاشۇرۇشتا پايدىلانغان.

سەيدۇللانىڭ «يەنمەن توپلىمى» («雁门集») دېگەن ئەسىرى بار، بۇ يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى شېئىرلار ئىچىدە ئەڭ داڭلىق ئەسەرلەرنىڭ بىرى.

شائىر ئۇزۇن مۇددەت ئۆلكىلەردە ياشىغاچقا، خەلقنىڭ ماكانسىزلىق، ئاچ-يالىڭاچلىق، جاپا-مۇشەققەتلىك تۇرمۇشىنى ئۆز كۆزى بىلەن كۆرگەن، قەلبىدە چوڭقۇر ھېسداشلىق تۇيغۇسى ئۇزلۇكسىز قوزغىلىپ، نۇرغۇن مەشھۇر شېئىرلارنى يېزىش ئارقىلىق ئۇرۇشنىڭ پاجىئەلىرىنى ۋە ئەمەلدارلارنىڭ ۋەھشىيلىكىنى پاش قىلىپ، خەلقنىڭ ئازاب-ئوقۇبەتلىرىگە چىن قەلبىدىن ھېسداشلىق بىلدۈرگەن. ئەنە شۇ شېئىرلار ئىچىدە «تىلەمچى قىز» («鬻谣女»)، «تاڭ گۈەن ئۆتكىلىدىن ئۆتۈش» («过居唐关»)، «تاڭ سەھەردە خۇاڭخې دەرياسى بويىدا كۆرگەنلىرىم» («早发黄河即事») قاتارلىق شېئىرلىرى خەلقنىڭ مەدھىيىلىشىگە ئېرىشكەن ۋە ئېغىزدىن-ئېغىزغا كۆچۈپ يۈرگەن.

سەيدۇللانىڭ نامى چەت ئەللەرگىمۇ تونۇلۇش، ياپونىيىلىك داۋتيەن خەن 岛田翰) ئابىدە قىلىپ ئويۇلۇپ، ئۆزىنىڭ بولۇپ كەتكەن «سا تيەنشى — ‹سەيدۇللا› شېئىرلىرى» («刻永和本萨天锡逸诗») دېگەن كىتابىنى ئېلان قىلىپ، ئۇنىڭ شېئىرلىرىنى چەت ئەللەرگە تارقاتتى. مىسىرلىق ئالىم رۇۋادى «مۇسۇلمانلار جۇڭگودا» ناملىق كىتابىدا «ئەرەبلەرنىڭ شېئىرىيەت

ھەۋەسكارلىرى سەيدۇللانىڭ ئىسمىغا نىسبەتەن يات تونۇشتا ئەمەس» دەپ يازىدۇ.

دېمەك، سەيدۇللا ۋە شېئىرىي دىۋانى «يېڭى مىڭ توپلىمى» ئۇيغۇر خەلقىنىڭ قىممەتلىك مەنىۋى بايلىقى، شۇنداقلا جۇڭگو ئەدەبىيات تارىخىدىكى كۆزنى چاقنىتىدىغان گۆھەر.

شۆ ئاڭفۇ(薛昂夫) يۈەن دەۋرىدە ئۆتكەن داڭلىق ئۇيغۇر شائىرى.

تاۋزوڭيى «كىتابلار جەۋھىرىگە تولۇقلىما» («书史会要补遗») دىگەن ئەسىرىدە ئۇنى «ئۇيغۇر — 回纥人 » دەپ ئىزاھلىغان.

شۆئاڭفۇنىڭ يۈەن دەۋرىدىكى شېئىرىيەت ساھەسىدە داڭقى بار ئىدى. ئۇنىڭ شېئىرلىرىدىن ھازىر بىر كۆپلىرت ساقلىنىپ قالغان بولسىمۇ، ئەمما نەسرىي غەزەللىرى بىرقەدەر كۆپ. «يۈەن سۇلالىسى نەسرىي غەزەللىرى»(全元散曲») » دە كىچىك يۈلەردىن 65 كۆپلىرت، پۈتۈن يۈرۈشلۈكتىن ئۈچ كۈيى بار.

شۆئاڭفۇنىڭ ئەسەرلىرىنىڭ تېما دائىرىسى كەڭ. ئۇ نەسرىي غەزەلدىن ئىبارەت ھەجمى كىچىك، جانلىق بولۇپ، تەسىرلىك ژانىردىن ئۇنۇملۇك پايدىلىنىپ، يۈرىكىدىكى چەكسىز ھېسسىياتى ۋە تۇرمۇش قارىشىنى ئىپادىلىگەن.

شۆئاڭفۇنىڭ كۆپ ئەسەرلىرى تارىخنى كۈيلەش، قەدىمكىنى ئەسلەش مەزمۇنىدىكى ئەسەرلەر ياكى ئۆزى كەزگەن تاغ ـ دەريالارنىڭ مەنزىرىلىرىنى تەسۋىرلىگەن ئەسەرلەر، قەدىمگاھلارنى، مەشھۇر ئورۇنلارنى كۆرگەندە، تەسىرلىنىپ يازغان ئەسەرلەر ئىدى. ئۇنىڭ ئەسەرلىرىنىڭ تىلى تولىمۇ جانلىق ۋە جەزىبىدار بولۇپ، تىل ئىشلىتىشى كۈچلۈك ئۆزىگە خاس ئۇسلۇب شەكىللەندۈرگەن.

ئومۇمەن، شۆئاڭفۇنىڭ ئەسەرلىرىدە مەردانىلىك، زوق ـ شوخلۇق كەيپىياتى ئۇرغۇپ تۇرىدۇ. مەسىلەن، «جۇڭلۈ. تاغ باغرىدىكى قويلار» (中吕.山坡羊 «春.西湖杂») غەربىي كۆلدىكى ئارىلاش مەدھىيىلەر. باھار»

(«咏»)»، «قەسىر ئالدىدىكى خۇشاللىق» («殿前欢») قاتارلىق ئەسەرلەر مۇشۇنداق خاراكتېرگە ئىگە ئەسەرلەردۇر.

مازۇچاڭ (马祖常) (1278—1339) ئۇيغۇرلارنىڭ توقسۇندا ئولتۇرۇشلۇق قەبىلىلىرىنىڭ ئەۋلادىدىن يېتىشىپ چىققان ئاتاقلىق ئەدىب ئىدى.

مازۇچاڭ كۆپلىگەن ئەدەبىي ئەسەرلەرنى يازغان. بۇلارنىڭ ئىچىدە ئاساسلىقى «لي خوۋجىن ئەينىكى» («列后金?»)، «يىللار خاتىرىسى» («千秋纪略»)، «قارىغايلىق سارايى خاتىرىسى» («松厅事稿»)، «شىتيەن توپلىمى» («石田集») بار. ئۇ يەنە «يىڭزۇڭنىڭ ئەمەلىي خاتىرىلىرى» («英宗实录») نى تۈزۈشكە قاتناشقان. «پادىشاھ رەسىمىنىڭ بۈيۈك نۇسخىسى» («皇图大训»)، «چىڭخۇانىڭ قىسقىچە تەرجىمىھالى» («承华事略») نى تەرجىمە قىلىشقا قاتناشقان.

مازۇچاڭ ئالدى بىلەن بىر خەلق شائىرى ئىدى. ئۇ، خەلقنىڭ ئازاب-ئوقۇبەتلىرىگە نىسبەتەن مەلۇم چۈشەنچىنى تۇرغۇزغان. شۇڭا، شېئىرلىرىدا ئېزىلگۈچىلەرگە بولغان ھېسداشلىقنى ئىپادىلىگەن، سىنىپىي زىددىيەتنى پاش قىلغان، ھۆكۈمرانلار سورۇنىنىڭ زۇلمەتلىكىگە ۋە ئۇنىڭدىكى نۇقسانلارغا نارازىلىقىنى بىلدۈرگەن. ئوردىدىكى ئەيش-ئىشرەت، كەيپ-ساپالىق تۇرمۇشقا غەزەپ-نەپرىتىنى ياغدۇرغان. ئەمەلدار ۋە بايلارنىڭ ئېكسپىلاتاتسىيە ھەم بۇلاڭ-تالاڭ قىلىپ ئەمگەكچى خەلققە كەلتۈرگەن ئازاب-ئوقۇبەتلىرىنى قاتتىق پاش قىلغان.

مازۇچاڭنىڭ «شىتيەن توپلىمى» داڭلىق ئەدەبىي ئەسەر. بۇ ئەسەرنىڭ مەزمۇنى مول، تېمىسى كەڭ، ئىدىيىۋى مەزمۇنى ساغلام ۋە ئىلغار.

مازۇچاڭنىڭ ئەسەرلىرىدىكى مۇھىم بىر ئالاھىدىلىك — ئەسەرلىرىنىڭ ھەجمى چوڭ. مەسىلەن، «پايتەخت دەرۋازىسىدىكى يۈز قاپىيە» («都门 — 百韵») دېگەن شېئىرى مىڭ خەتلىك، «ئىرادىنى كۆزلىگەن سەكسەن قاپىيە» — («壮游八十韵») دېگەن شېئىرى 800 خەتلىك بولۇپ، ئاتاقلىق شائىر دۇفۇنىڭ «شىمالغا سەپەر» («北征») دېگەن شېئىرىغا سېلىشتۇرۇشقا بولىدۇ.

8) رەسساملىق ۋە خەتتاتلىق

يۈەن دەۋرىدە ئۇيغۇرلاردىن ئاتاقلىق رەسساملار ۋە خەتتاتلار ئۆتكەن.

ئۇيغۇر رەسسامى بيەنلۇ(边鲁) ۋە ئۇنىڭ «بامبۇكزارلىقتىكى قىرغاۋۇل» (善田墨戏花鸟) دېگەن رەسىمنى ئالاھىدە تىلغا ئېلىشقا تېگىشلىك. بيەنلۇ كۆپلىگەن ئېسىل ئەسەرلەرنى سىزىپ، ۋەتىنىمىزنىڭ ئەنئەنىۋى رەسساملىقىنى بېيىتقان[84].

ئۇيغۇر شائىرلىرىدىن گۇەن يۈنشى، نەيشەن، گاۋ كىكوڭ بۇ بۇيان بۇقا تېگىن (بۇ ئادەم ھەم خەتتات) قاتارلىقلارنىڭ نامى جۇڭگو رەسساملىق تارىخىدا بىر كىشىلىك ئورۇنغا ئىگە.

كۇسەنلىك ئالىم چىڭشىمىڭ ۋە ليەن شىگۇڭ، لۇلۇ(闾 闾) سارابان، شىشەن، ۋىنيىناشىل قاتارلىقلار ئاتاقلىق خەتتاتلاردىن ئىدى. ليەن شىگۇڭ قاتارلىقلارنىڭ گۈزەل سەنئەت ئەسەرلىرى مەملىكىتىمىزنىڭ قىممەتلىك سەنئەت مىراسدۇر[85].

چىڭ شىمىڭ (盛熙明) «خەتتاتلىق ھەققىدە مۇھاكىمە» (书法考) دېگەن ئەسىرىنىڭ كىرىش سۆزىدە ئۆزىنىڭ كۇسەنلىك ئىكەنلىكىنى بايان قىلغان. ياشلىق دەۋرىنى كۇسەندە ئىلىم-مەرىپەت ئۆگىنىش بىلەن ئۆتكۈزگەن، كېيىن موڭغۇل ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ تەكلىپى بىلەن يۈەن سۇلالىسى ئوردىسىغا بېرىپ ۋەزىپە ئۆتىگەن. ئۇ بۇ مەزگىلدە «خەتتاتلىق ھەققىدە مۇھاكىمە»، «رەسساملىق ھەققىدە تەتقىقات»، «ئالتۇن خەتلىك بۇددا كىتابى»، «كۈيجاڭ راۋىقى[86] ھەققىدە يېزىلغان كىتابقا رەددىيە» ناملىق كىتابلارنى يازغان ۋە «كلاسسىك قامۇسنامە» نامىلىق زور ھەجىمدىكى سياسيي كىتابنى يېزىش-تەھرىرلەشكە مەسئۇل بولغان. ئۇ ئۆزىنىڭ «خەتتاتلىق ھەققىدە مۇھاكىمە»، «رەسساملىق ھەققىدە تەتقىقات» ناملىق كىتابلىرى بىلەن ئۆز دەۋرىدە داڭق چىقارغان.

9) تەرجىمانلار

يۈەن سۇلالىسى دەۋرى — جۇڭگونىڭ زېمىنى كەڭ بىرلىككە كەلگەن دۆلەت ئىدى. ئۇنىڭ ئاھالىسى، جۈملىدىن مىللەتلەر خىلىلا كۆپ، چەت ئەللەر بىلەن بولغان ئالاقىسمۇ بۇرۇنقى دەۋرلەرگە قارىغاندا كېڭەيگەن. ئۇنىڭ ئۈستىگە ھۆكۈمران مىللەت بىلەن مۇتلەق كۆپ قىسىم ھۆكۈمرانلىق قىلىنغۇچى خەلقنىڭ تىللىرىدا پەرق بار. مانا مۇشۇنداق ئەھۋالدا يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى تەرجىمە ئىشلىرى دۆلەتنىڭ سىياسىتىگە بىۋاستە مۇناسىۋەتلىك ھالقىلىق مەسىلىلەرنىڭ بىرى بولۇپ قالغان.

يۈەن سۇلالىسى دەۋرى — موڭغۇل، ئۇيغۇر ۋە غەربىي شىمالدىكى مۇسۇلمان، غەيرىي مۇسۇلمان مىللەتلىرى تەرجىمە ئىشلىرىغا ئالاھىدە كۆڭۈل بۆلگەن. بولۇپمۇ ئۇيغۇرلارنىڭ تەرجىمە ساھەسىدىكى خىزمەتلىرى ۋە تۆھپىسى بەكمۇ چوڭ بولغان. «تىل يېزىقنى پىششىق بىلىدىغان ئۇيغۇر تەرجىمە مۇتەخەسسىسلىرى يۈەن دەۋرىدە ھۆكۈمران موڭغۇللارنىڭ باشقا مىللەتلەر بىلەن مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇشىدا باش تارتىپ بولمايدىغان مۇھىم ۋاستىچى بولۇپ قالغان»[87].

(1) ئاراساڭ (安藏) يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى چوڭ تەرجىمانلارنىڭ بىرى.

ئاراساڭ (؟—1293) نىڭ ئەسلىي ئىسمى گوباۋ (国宝) بولۇپ، ئۇ بەشبالىق (ھازىرقى جىمسار تەۋەسىدە) تا تۇغۇلۇپ ئۆسكەن. ئۇلار ئەۋلادتىن ـ ئەۋلادقىچە بەشبالىقتا ياشاپ كەلگەن ئۇيغۇرلاردىن ئىدى. ئۇ بالىلىق چېغىدىلا ناھايىتى ئەقىللىق بولۇپ، ئۇيغۇر تىل ـ يېزىقىنى ۋە خەنزۇ تىل يېزىقىنى پىششىق بىلگەن. بۇددا نوم سۇترىلىرىنى بېرىلىپ ئۆگەنگەن. كۇڭزىچىلىق ئەقىدىلىرىدىن خەۋەردار بولغان. شۇڭا، بىلىملىك ئۆلىمالار ئارىسىدا ياش تۇرۇپلا نام چىقارغان. مۆڭكېخان ئاراساڭنىڭ داڭقىنى ئاڭلاپ ئوردىغا چاقىرتقان، ئۇ ئوردىدا خىزمەت قىلغان. قۇبلاي دەۋرىدە 10 توملۇق بۇددا كىتابى — «ئاغىلىق نوملار ھەققىدە ئېيتىلغان پەندى ـ نەسىھەتلەر توپلىمى» («宝藏论元演集») نى قۇبلايغا ھەدىيە قىلىپ، ئۇنىڭ ماختىشىغا ئېرىشكەن. ئۇ «قەدىمكى ۋە بۈگۈنكى ئېگىز ـ پەس ئىشلارنى ئوقۇلاپ، شۇنىڭغا دائىر تارىخنى ئىگىلەپ، جاھاننىڭ كىمگە باقىدىغانلىقىنى ئېپادىلەش» مەقسىتىدە «نەسرنامە» («尚书») دىكى، «پاراغەتكە بېرىلمەسلىك» قىسمى («无逸．尚书»)، «جېنگۈەن[88]

يىللىرىدىكى «مۇھىم ھۆججەتلەر» (《贞观政要》)، «ئۆرنەك» (《申鉴》)، «
قاتارلىق كىتابلارنى خەنزۇچىدىن ئۇيغۇر يېزىقى ئارقىلىق موڭغۇلچىغا تەرجىمە قىلىپ، قۇبلايغا ھەدىيە قىلغان. كېيىن يەنە «نەسرنامە» (《尚书》)، «ئەلنى ئىدارە قىلىش ئۆرنەكلىرى» (《资治通鉴》)، «نەن جىڭ» («دورىلىق ئۆسۈملۈكلەر» 《本草》)، «难经» (رىيازەت خاتىرىلىرى) قاتارلىق مەشھۇر كىتابلارنى خەنزۇچىدىن موڭغۇلچىغا تەرجىمە قىلغان[89]. بۇنىڭ ئىچىدە «دورىلىق ئۆسۈملۈكلەر» دېگەن كىتابتىن باشقىلىرى سۇڭ، يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدىن ئىلگىرىكى ھۆكۈمران سىنىپنىڭ خەلقنى ۋە دۆلەتنى باشقۇرۇشىغا دائىر «ئەمەلىي خاتىرە ياكى ئوردا دەستۇرى» ۋە «تەجرىبىلەر توپلىمى» بولۇپ ھېسابلىناتتى.

«نەسرنامە» (《尚书》) خەنزۇ تىلىدا يېزىلغان تارىخنامىلەرنىڭ جەۋھىرى بولۇپ، ئۇ تارىختا ئۆتكەن فېئودال ھۆكۈمرانلارنىڭ ئوقۇش دەستۇرى ئىدى. ئاراساڭ بۇ كىتابلارنى تەرجىمە قىلىپ، ھۆكۈمرانلارغا تارىختا ئۆتكەن ئۆزگىرىشلەرگە كۆز يۈگۈرتۈپ، نىيەت ئىقبالىنى رۇسلاپ، ئەلنى توغرا يولغا باشلاپ، يۈەن سۇلالىسى ھاكىمىيىتىنى يەنىمۇ مۇستەھكەملەش مەسلىھەتىنى بېرىشنى مەقسەت قىلغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇ كىتابلار ئوبيېكتىپ جەھەتتە مىللەتلەرنىڭ مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇشىنى ئىلگىرى سۈرۈش رولىنى ئوينىغان. شۇنىڭ بىلەن بۇ ئېسىل مەدەنىيەت مىراسلىرى مىللەتلەرنىڭ ئورتاق بايلىقىغا ئايلانغان.

ئاراساڭ 1293-يىلى ۋاپات بولغان. قۇبلاي ئۇنىڭ كۆرسەتكەن خىزمىتىنى نەزەرگە ئېلىپ، ئۇستاز بەگ قاتارلىق ئۇنۋانلارنى بەرگەن[90].

(2) پىراجناشرى (必兰纳识里 ? — 1332) بەشبالىقتىكى گامرو بەگلىكىدە تۇغۇلۇپ ئۆسكەن. ئۇ كىچىكىدىن تارتىپ ئۇيغۇر ۋە سانسكرىت تىللىرىنى پىششىق ئۆگەنگەن، كېيىنچە تۇبۇتچە ۋە موڭغۇلچىنى ئۆگەنگەن. ئەينى چاغدا ھەر مىللەتتىن يۈەن سۇلالىسى ئوردىسىغا كەلگەن مېھمانلار ۋە چەت ئەل ئەلچىلىرى ئېلىپ كەلگەن خەت-چەكلەرنى ھېچكىم ئوقۇيالمىغان. پەقەت پىراجناشرى ئوقۇپ تەرجىمە قىلىپ بەرگەن. يۈەن سۇلالىسى تارىخي خاتىرىلىرىگە قارىغاندا، پىراجناشرى خەت-چەك، ھۆججەتلەرنىڭ مەزمۇنىنى ۋە ئەلچىلەرنىڭ ئىسىم-فامىلىسىنى، ئېلىپ كېلىنگەن سوۋغاتلارنىڭ سانىنى ئاغزاكى تەرجىمە قىلىدىكەن. بۇلارنى

ئۇنىڭ يېنىدىكىلەر يېزىپ چىقىدىكەن، ئاندىن خەت ـ چەك، ھۆججەتلەر يۇقىرىغا سۇنۇلىدىكەن. مەسئۇل بولغۇچىلار شۇ تەرجىمە بويىچە سوۋغاتلارنى تەكشۈرۈپ كۆرگەندە پەقەت خاتالىق كۆرۈلمىگەن. پراجناشرىنىڭ بىلىمىنىڭ مولluqىغا قايىل بولمىغان بىرمۇ كىشى بولمىغان. پراجناشرىنىڭ تىرىشچانلىقى بىلەن، كىشىلەرنىڭ تىل ئالاقىسىدە نۇرغۇن قىيىنچىلىقلار ھەل بولغان، مىللەتلەر ۋە دۆلەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى ئىتتىپاقلىق ۋە ھەمكارلىق كۈچەيگەن. شۇ سەۋەبتىن پراجناشرى كۆپ قېتىم مۇكاپاتلانغان ۋە مەنسەپكە قويۇلۇپ، بىرمۇنچە دۆلەتكە ئەلچى قىلىپ ئەۋەتىلگەن.

پراجناشرىنىڭ ئاساسلىق مۇۋەپپەقىيىتى يەنىلا بۇددا نوملىرىنى تەرجىمە قىلغانلىقى ۋە تەتقىق قىلغانلىقىدا كۆرۈلىدۇ. بۇددا مەدەنىيىتى دۇنيا مەدەنىيىتىنىڭ مۇھىم تەركىبىي قىسمى، شۇنداقلا جۇڭگو بىلەن ھىندىستان ئوتتۇرىسىدىكى مەدەنىيەت ئالاقىسىنىڭ مۇھىم مەزمۇنلىرىدىن بىرى. بۇددىزم مەدەنىيىتى دىن بىلەن چەكلىنىپ قالماي، بەلكى ئەدەبىيات ـ سەنئەت ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش ساھەلەر بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك بولغانلىقى ئۈچۈن بۇددىزمنىڭ تارقىلىشى ۋە راۋاجلىنىشى ئۈچۈن تۈرتكىلىك رول ئوينىغان. شۇڭا، ئۇ مەدەنىيەت تارىخىدا مۇھىم ئورۇن تۇتىدۇ. يۈەن سۇلالىسى دادېنىڭ 6 ـ يىلى (1302) پراجناشرى خاننىڭ ئورنىدا راھىبلىققا چىقىپ، بۇددا نوملىرىنى تەرجىمە قىلىشقا كىرىشكەن. ئۇ «سورۇنگاما سامادخى نومى»، «چوڭ نېرۋان نومى»، «ماخايانا مەزھىپىنىڭ ئەخلاق ـ پەزىلەتلىرىگە مەدھىيە» دېگەنگە ئوخشاش ئالتە خىل بۇددا نومىنى خەنزۇ، سانسكرىت ۋە تۈبۆت تىللىرىدىن موڭغۇلچىغا تەرجىمە قىلغان. بۇ تەرجىمە نۇسخىلار بۇددىزمنى تەتقىق قىلىشتا ئەھمىيىتى زور بولغان[91].

(3) يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدە ئۇيغۇر تەرجىمانلار ئىچىدە كارۇناداس[92]迦鲁纳答思) ؟ — 1312) نىڭ ئىقتىدارى ناھايىتى يۇقىرى ئىدى، ئۇ شىنجاڭلىق ئۇيغۇر بولۇپ، سانسكرىت قاتارلىق بىر قانچە تىلنى پىششىق ئىگىلىگەن. بىر قانچە يىل تىرىشىپ ئۆگەنگەندىن كېيىن قۇبلاينىڭ تەرجىمانى بولغان.

يۈەن سۇلالىسىگە 20 نەچچە دۆلەتتىن ئەلچىلەر كەلگەندە بۇلارنىڭ ھەممىسىگە كارۋاناداس تەرجىمان بولغان. ئۇنىڭ ئاجايىپ راۋان تەرجىمىلىرىدىن ئەلچىلەر ھەيران بولۇشقان. «بۇ كارۋاناداسنىڭ چەت ئەل تىللىرى سەۋىيىسىنىڭ ناھايىتى يۇقىرىلىقىنى بىلدۈرىدۇ»[93]. ئۇ 1312 ـ يىلى ۋاپات بولغان، تۇغۇلغان يىلى ئېنىق ئەمەس.

دېمەك، يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدە ئۇيغۇر تەرجىمانلىرىنىڭ رولى ناھايىتى چوڭ بولغانىدى. قىسقىسى، «سىرتتىن، چەت ئەللەردىن ئوردىغا ئەلچىلەر كەلگەندە كۈتۈۋالىدىغان ۋە تەرجىمانلىق خىزمىتىنى بېجىرىدىغان ۋەزىپىلەرنىڭ ھەممىسىنى ئۇيغۇرلار ئۈستىگە ئالغانىدى»[94].

10) تارىخشۇناسلار

يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدە تارىخشۇناسلىق ساھەسىدە چوڭ ئىشلار قىلىندى.

16 جىلدلىق «لياۋ سۇلالىسى تارىخى»، 135 جىلدلىق «جىن دۆلىتى تارىخى»، 496 جىلدلىق «سۇڭ سۇلالىسى تارىخى» قاتارلىقلار مۇشۇ دەۋردە تۈزۈلگەن. تۈزۈشكە ئۇيغۇرلار قاتناشقان.

(1) ليەن خۇيشەن قايا(廉惠山海牙) يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئۇيغۇر ئەمەلدارى بۇرۇلقايانىڭ نەۋرىسى، ئەنخۇي گۇاڭ ۋۇدى مەھكىمىسىنىڭ دارۇغاچى (با مۇپەتتىشى) ئارغۇن قايانىڭ ئوغلى، ليەن شىشيەننىڭ جىيەنى بولۇپ، 1274 — 1345 ـ يىللىرى ياشىغان. ئۇ جىن، لياۋ، سۇڭ سۇلالىسى تارىخلىرىنى تۈزۈش، تەھرىرلەشكە قاتناشقان. «ليەن شىشيەن قايا ‹لياۋ سۇلالىسى تارىخى› نى تۈزگۈچى، تەھرىرلىگۈچى ئەمەلدارلار ئىچىدە بىرىنچى شەخس ئىدى»[95]. ئۇ يەنە «يىڭزۇڭ خاتىرىلىرى» (英宗实录»)»، «شيەنزۇڭ خاتىرىلىرى» («显宗实录»)) نى تۈزۈشكە قاتناشقان[96].

يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدىن ئىلگىرى «لياۋ سۇلالىسى تارىخى» بىر قېتىم تۈزۈلگەن بولسىمۇ، لېكىن ئۇ يوقىلىپ كەتكەن. 1343 ـ يىلى يۈەن ئوردىسى ليەن خۇيشەن قايا قاتارلىق تۆت نەپەر كىشىنى لياۋ سۇلالىسى تارىخىنى

تۈزۈپ چىقىشقا ئاجراتقان بولۇپ، ئۇلار تۈزگەن «لياۋ سۇلالىسى تارىخى» دەۋرىمىزگىچە يېتىپ كەلگەن. بۇ يىلنامە 1343 ـ يىلى 4 ـ ئايدىن 1344 ـ يىلى 3 ـ ئايغىچە بولغان ئارىلىقتا تۈزۈلۈپ بولغان بولۇپ، جەمئىي 106 جىلد، بۇ چاغدا ليەن خۇيشەن قايا يەتمىش ياشتىن ئېشىپ قالغانىدى. «لياۋ سۇلالىسى تارىخى» بۈگۈنگىچە ساقلىنىپ كەلگەن بىرقەدەر تولۇق، سىستېمىلىق ھالدا تۈزۈلگەن لياۋ دەۋرىنىڭ رەسمىي تارىخى، ئۇ لياۋ (قىتانلار) دەۋرىنى تەتقىق قىلىشتىكى مول ۋە قىممەتلىك ماتېريال.

(2) سارابان(沙拉斑) نىڭ ئەسلىي ئىسمى جىڭ جيك (敬天) بولۇپ، يۈەن سۇلالىسى دارىلئۇلۇمىنىڭ مىرزا بېگى ئارۇن تۆمۈرنىڭ ئوغلى ئىدى.

سارابان يۈەن سۇلالىسىنىڭ شۇندى خانى توقۇن تۆمۈر (1333 — 1370) خانىنىڭ ئۇستازى بولغان، شۇندې خان تەختكە چىققاندىن كېيىن ئۇ جياڭشى خۇدۇڭ ئايمىقىنىڭ تۆرە نايىبى، دارىلئۇلۇمىنىڭ مىرزا بېگى قاتارلىق خىزمەتلەرنى ئىشلىگەن. كېيىن ئوردا مىرزا دىۋان مۇئەككىلى، تۇتۇن دىۋانى مىرزىسى، جارچى مەمۇرىي مەھكىمىسىنىڭ بېگى قاتارلىق ۋەزىپىلەرنى بېجىرگەن. 1343 ـ يىلى سارابان «جىن دۆلىتى تارىخى« نى تۈزۈش توغرۇلۇق يارلىق تاپشۇرۇۋالغان، شۇ يىلى 11 ـ ئايدا 135 جىلدلىق بۇ كىتابنى تۈزۈپ چىققان. دېمەك، «سارابان ‹جىن دۆلىتى تارىخى› نى تۈزۈپ تەھرىرلىگۈچى ئەمەلدارنىڭ بىرىنچىسى ئىدى»[97].

1260 — 1262 ـ يىللىرى «جىن دۆلىتى تارىخى» ۋە جىن سۇلالىسىگە دائىر تارىخىي كىتابلار تۈزۈلگەن بولسىمۇ، ئەمما بۇرۇنلا يوقىلىپ كەتكەن. يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدە تۈزۈلگەن «جىن دۆلىتى تارىخى» بولسا دەۋرىمىزگىچە يېتىپ كەلگەن بىردىنبىر بىرقەدەر مول، سىستېمىلىق بولغان جىن خانلىقىنىڭ رەسمىي تارىخى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. بۇ يىلنامىدىكى «تەزكىرە» تەپسىلىي خاتىرىلەنگەن، جىن دەۋرىدىكى ھەر دەرىجىلىك تۈزۈملەرنى ۋە مەملىكىتىمىزنىڭ شەرقىي شىمالىدىكى رايونلارنىڭ بۇرۇنقى مەمۇرىي بۆلۈنۈشى، تەبىئىي شارائىتى، ماددىي بايلىقى، تاغ ـ دەريالار، مىللەتلەر قاتارلىق بىر قاتار مەسىلىلەرنى تەتقىق قىلىشتا قىممەتلىك ماتېرىياللار بىلەن تەمىنلىگەن. دېمەك، «جىن دۆلىتى تارىخى» نى تۈزۈپ تەھرىرلىگۈچى ئەمەلدار سارابان ۋەتىنىمىزنىڭ تارىخ مەدەنىيىتىگە تۆھپە قوشقان[98].

ئۇيغۇر تارىخچىلىرىدىن يوجۇ (岳株) ئارغۇن سالىنىڭ چوڭ ئوغلى ۋە چولپان سالى (全普俺撒里) قاتارلىقلار «سۇڭ سۇلالىسى تارىخى» («宋史») نى تۈزۈش، تەھرىرلەش خىزمىتىگە قاتناشقان.

يۇقىرىقىلاردىن باشقا يەنە ئۇيغۇرلاردىن قۇتلۇق دۇرمىش 忽都鲁儿迷 (失) ۋە ئارۇن تۆمۈر (阿领帖米儿) قاتارلىقلار موڭغۇل ئوردىسىنىڭ خاتىرىسى «توبوچيان» نى يېزىشقا قاتناشقان [99]،[100].

4. ئوتتۇرا ئەسىردىكى ئۇيغۇر دىپلوماتلىرى كورىيىدە

ئوتتۇرا ئەسىردە ئۇيغۇرلاردىن بىرقانچە مەشھۇر دىپلوماتلار يېتىشىپ چىققان، شەرق ـ غەرب مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇشىغا كۆرۈنەرلىك ھەسسە قوشقان. بۇنىڭ ئىچىدە كورىيە بىلەن جۇڭگونىڭ مەدەنىيەت ئالاقىسىگە ھەسسە قوشقانلاردىن شى سۈن (偰逊)، شى چاڭشۇۋ (偰长寿)، شىسى 偰 (斯) قاتارلىقلارنىڭ خىزمەتلىرى ئالاھىدە بولۇپ، ئەسلەشكە تېگىشلىك.

بۇ ئۈچ زات تۇنيۇقۇق ئەۋلادلىرىدىن بولۇپ، بۇ يەردە ئالدى بىلەن ئۇلارنىڭ نەسەب تارىخى توغرۇلۇق توختىلىمىز.

تونيۇقۇق تۈرك خانلىقى دەۋرىدە ئۆتكەن داڭلىق ھەربىي سەركەردە، سىياسىيون بولۇپ، ئاشىد قەبىلىسىدىن كېلىپ چىققان. ئاشىد قەبىلىسى تۈرك خانلىقى دەۋرىدە خان جەمەتى قەبىلىسىدىن ھېسابلانغان ئاشنا قەبىلىسىدىن كېيىنلا تۇرىدىغان ئىككى يېتەكچى قەبىلىنىڭ بىرى ئىدى، شۇنداقلا بۇ قەبىلە قەدىمكى دىڭلىڭلار بىلەن بىۋاستە قانداشلىق مۇناسىۋىتى بولغان قەبىلە ئىدى. ئۇ ئاشنا قەبىلىسى بىلەن قۇدا ـ باجىلىق مۇناسىۋەتتە بولغان.

تۇنيۇقۇق كىچىكىدىن زېرەك، ئەقىللىق، جەسۇر يىگىت بولۇپ ئۆسكەن، شۇنداقلا ھۆكۈمرانلار تەبىقىسىنىڭ مۇھىم بىر ئەزاسى بولۇپ، بىلگە تۇنيۇقۇق دەپ ئاتالغان. ئۆسمۈرلەر چاغلىرىدا ئۆز زامانىسىنىڭ دىپلوماتىيە قائىدىسىگە ئاساسەن تاڭ سۇلالىسى ئوردىسىدا تۇرۇپ، تەربىيىلەنگەن ھەم ئاشنا يۈەنجېن (阿史那元珍) دېگەن خەنزۇچە ئىسمىنى

قوللانغان. (لېكىن، بېزىلەر تونيۇقۇق بىلەن ئاشنا يۇەنجېننى ئايرىم-ئايرىم ئىككى ئادەم دەپمۇ قارايدۇ.) تۈرك خانلىقى ئوردىسىغا قايتىپ كەلگەندىن كېيىن دەسلەپتە ئاپاتارقان كېيىن بويىلا باغاتارقان... دېگەن مەنسەپكە مۇشەررەپ بولغان. تونيۇقۇق يىراقنى كۆرەر ئەرباب بولۇپ، ياش چاغلىرىدا ھەربىي ۋە سىياسىي ئىشلارغا قىزغىن ئىشتىراك قىلغان. «تونيۇقۇق مەڭگۈ تېشى»نىڭ 6- قۇرىدا بۇ توغرۇلۇق مۇنداق مەلۇمات قالدۇرۇلغان: «مەن ئۆزۈم (قۇتلۇقنى) خاقان بولۇشقا دەۋەت قىلدىم. مەنكى بىلگە بويىلاباغان تارقان... ئېلتېرىش خاقان بىلەن بىرلىكتە جەنۇبتا تابغاچلاردىن، شەرقتە قىتانلاردىن، شىمالدا ئوغۇزلاردىن كۆپ ئۆلتۈردۇق، (شۇ چاغدىمۇ) لەشكەرلەر باشلىقى، ئەقىلدارى مەنلا ئىدىم»، 51-52-قۇردا بولسا «قاپاغان قاغان 27 ياش ۋاقتىمدا مەن قاپاغان خاقانغا ياردەملىشىپ، ئۇنى تەختتە ئولتۇرغۇزدۇم. تۈنلىرى خاتىرجەم ئۇخلىيالمىدىم، كۈندۈزى خاتىرجەم ئولتۇرالمىدىم، قىزىل قانلىرىمنى تۆكتۈم، قارا تەرلىرىمنى ئاقتۇردۇم، مەن دۆلەت ئىشلىرى ئۈچۈن كۈچۈمنى قوشتۇم.» تونيۇقۇق غەربىي تۈرك خانلىقىنىڭ خاقانى ئېلتېرىشى (691-؟) قاغانىنىڭ قەبىلىلەرنى بىرلەشتۈرۈپ، تۈرك خانلىقىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشىگە ھەمدەمدە بولغان ۋە ئۇنىڭ سەلتەنەت دەۋرى (683-691-يىللار) دىن تارتىپ قاپاغان قاغان (716-؟) نىڭ سەلتەنەت دەۋرى (691-716)، بىلگە قاغان (684-734) نىڭ سەلتەنەت دەۋرى (716-734) گىچە بولغان تۈركلەرنىڭ ئۈچ خاقانىغا باش ۋەزىر بولغان.

تۈرك خانلىقى مىلادىيە 552-يىلى تۈمەن خاقانىنىڭ سەلتەنەت تەختىگە چىققانلىقىنى بەلگە قىلغان ھالدا بىر مەزگىللىك بۆلۈنۈشنى ھېسابقا ئالمىغاندا 744-يىلغىچە مەۋجۇت بولغان. مىلادىيە 741 — 742-يىللىرى مەزگىلىگە كەلگەندە، ئۇيغۇرلار باسمىل ۋە قارلۇقلار بىلەن بىرلىشىپ، ئۆزلىرىنىڭ ئوڭ-سول يابغۇ دەپ ئاتاپ، كېيىنكى تۈرك خانلىقىنىڭ قاغانى ئۇزمىش قاغاننى ئۆلتۈرۈپ، باسمىللارنىڭ ئاقساقىلىنى «ئېلتېرىش قاغان» قىلىپ تىكلىگەن، بۇنىڭ بىلەن مىلادىيە 744-يىلى 8-ئايغا كەلگەندە، «بايانچۇر قاغان مەڭگۈ تېشى» بىلەن «تېرخىن مەڭگۈ تېشى» دا كۆرستىلگەندەك كۆل بويىلا ۋە ئۇنىڭ ئوغلى ئەلئېتمىش (بايانچۇر) قاغانلارنىڭ تىرىششى ئارقىسىدا ۋۇجۇدقا كەلگەن ئۈچىنچى ئۇيغۇر ئېلى — ئورقۇن ئۇيغۇر خانلىقى ۋۇجۇدقا كەلگەن. ئۇيغۇر خانلىقى قۇرۇلغاندىن كېيىن ئۇيغۇرلار تۈركلەرنىڭ ئاساسلىق قەبىلىلىرىنى

ئۆزلىرىگە قوشۇۋالغان. بۇنىڭ ئىچىدە، تۇنيۇقۇق جەمەتى مەنسۇپ بولغان ئاشىد قەبىلىسىدىكىلەر ۋەزىرلىك ئىمتىيازىغا ئىگە قەبىلە بولۇپ، ئۇيغۇر خانلىقى قۇرۇلغاندىن كېيىن، ياغلاقار قەبىلىسىدىن چىققان خانلار ئەنئەنىۋى تۈركىي مەدەنىيەتنىڭ تەسىرى تۈپەيلىدىن، ئاشىد قەبىلىسىنىڭ ۋەزىرلىك مەنسىپىگە ئولتۇغۇزۇشنى قارارلاشتۇرغان. بۇ خىل مۇھىم قائىدە ئۇلۇغ سەركەردە ۋە قابىل ۋەزىر تۇنيۇقۇقنىڭ بىر ئەسىرگە يېقىن تىللاردا داستان بولغۇدەك قەھرىمانلىقلارنى كۆرسىتىپ، تۈركىي تىللىق خەلقلەرنىڭ يۈكسەك ھۆرمىتىگە ئېرىشكەنلىكى بىلەن تېخىمۇ مۇستەھكەملەنگەن. ئۇيغۇر خانلىقى قۇرۇلغاندىكى تۇنيۇقۇقنىڭ ئۆلگەن ياكى ھايات ئىكەنلىكى توغرىسىدا ئېنىق ماتېرىيال يوق. خەنزۇچە تارىخنامىلەرنىڭ بىرىدە 80 ياشلارغا كىرىپ ئۆلگەن دېيىلسە، يەنە بىرىدە 120 ياشلارغا كىرىپ ئالەمدىن ئۆتكەن دېيىلگەن. لېكىن، ئۇنىڭ ئۇيغۇر خانلىقى قۇرۇلغاندىن كېيىنكى بىرقانچە ئون يىل ئىچىدە ھايات ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلايدىغان ماتېرىياللارمۇ بار. ئاشۇلارغا ئاساسلانغاندا، ئۇيغۇر خانلىقى قۇرۇلغاندا، تۇنيۇقۇق تۈركلەرنىڭ پىتىراپ كەتكەن بەزى قەبىلىلىرى بىلەن شەرق ۋە غەرب تەرەپكە كەتمەي ئۇيغۇر قەبىلىلىرى ئارىسىدا قالغان، شۇنداقلا خانلىقنى ئېتتىپاقلاشتۇرۇش، قەبىلىلىرىنى تىنچلاندۇرۇش ئۈچۈن ئۇيغۇر خاقانى يولغا قويغان سىياسەتكە ئاساسەن تۇنيۇقۇق خانلىق ئوردىسىدا مۇھىم خىزمەتكە تەيىنلەنگەن. يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدە ئۆتكەن مۇئەللىپ ئوۋ ياڭشۈەن يازغان «قوچولۇق شي جەمەتىدىكىلەرنىڭ تەرجىمىھالى» (高昌偰氏家传) ناملىق كىتابتا شۇنىڭدىن باشلاپ «تۇنيۇقۇقنىڭ ئوغۇل نەۋرىلىرى ئۇيغۇرلارنىڭ ۋەزىرلىرى بولغان» دېيىلگەن. تاڭ سۇلالىسىنىڭ تيەنباۋ يىللىرىدا (742 — 756 - يىللار) مەركىزىي جۇڭگو رايونىدا «ئەنلۇشەن — شىسىمىڭ (ئۆڭلۈك - سۆيگۈن) توپىلىڭى» يۈز بېرىپ، پايتەخت لوياڭ توپىلاڭچى قوشۇنىنىڭ قولىغا چۈشۈپ كەتكەن. ئۇيغۇر خانلىقى تەكلىپكە بىنائەن ئاتلىق قوشۇننى ياردەمگە ئەۋەتكەن، قوشۇننىڭ قوماندانى تۇنيۇقۇق بىلەن ئۇيغۇر خانىنىڭ شاھزادىسى بولغان. توپىلاڭ مۇۋەپپەقىيەتلىك بېسىقتۇرۇلغاندىن كېيىن تۇنيۇقۇققا «ئۇستاد ۋە ئەلەمگە سادىق بەگ» (ۋاڭ) (大师忠武王) دېگەن شەرەپلىك نام بېرىلىپ، «ئەمىرمەمار» (司空) دېگەن پەخرى ئەمەل بېرىلگەن. بۇ ئىشلار 756 - يىللىرى بولغان. تۇنيۇقۇقنىڭ 120 ياشقا كىرىپ ئالەمدىن ئۆتكەن دېگەن بايانى ئوۋياڭشۈەننىڭ كىتابىدا ئۇچرايدۇ. بىر قاتار ئەھۋاللارغا ئاساسەن

تۆنيوقۇقنىڭ ياشىغان يىللىرىنى مىلادىيە 688 — 780 ـ يىللىرى دەپ پەرەز قىلىشقا بولىدۇ.

مىلادىيە ئىخ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىغا كەلگەندە ئۇيغۇر خانلىقى مۇنقەرز بولۇپ، قالدۇق قەبىلىلەر 3 — 4 ـ تارماققا بۆلۈنۈپ شەرق، جەنۇب ۋە غەربكە كۆچكەن. ئەينى زاماندا ئۇيغۇرلارغا قېتىلىپ كەتكەن تۆنيوقۇق ئەۋلادلىرى باشقا ئۇيغۇر قەبىلىلىرى بىلەن بىرلىكتە بىر تارماققا ئەگىشىپ، قوچو رايونىغا كەلگەن، بۇلار كېيىنچە قوچو ئۇيغۇرلىرى ياكى غەربىي ئايماق ئۇيغۇرلىرى دەپ ئاتالغان. خىنى ئەسىردە قوچو ئۇيغۇرلىرى غەربىي قىتانلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدا ئۆتكەن، شۇنداقلا تۆنيوقۇق ئەۋلادى بولغان كېجىپۇر(克直普尔) بەلگىلىمىگە ئاساسەن خانلىق ۋەزىرى بولغان. يۈەن سۇلالىسى دەۋرىگە قەدەر، بۇ خىل خىزمەتنى ئىزچىل يوسۇندا تۆنيوقۇق جەمەتىنىڭ ئەزالىرى ئۆز ئۈستىگە ئېلىپ كەلگەن.

يۈەن سۇلالىسى دەۋرىگە كەلگەندە تۆنيوقۇق جەمەتى خەنزۇ مەدەنىيىتىنىڭ تەسىرىگە ئۇچراپ، ئۆزلىرىگە خەنزۇ تىلىغا خاس فامىلە قوللانغان. ئەمما، بۇ خىل فامىلە يەنىلا تۆنيوقۇق جەمەتىنىڭ ئىجتىمائىي تارىخىي ۋە مەدەنىيەت ئەنئەنىسى ئاساسىدا ئىشلىتىلگەن.

تۆنيوقۇق سەلتەنەت سۈرگەن يىللاردا تۈركلەرنىڭ ئاساسلىق قەبىلىلىرى ئۆتۈكەن تېغىنى ئاستانە، ئورقۇن، سېلىنگا دەريا ۋادىلىرىنى مەركىزىي ئۆلكە قىلغان. تۈركلەرنىڭ نەزىرىدە ئورقۇن ۋە سېلىنگا دەريالىرى ئۆتۈكەن تېغىغا ئوخشاشلا ئۇلۇغ ھەم مۇقەددەس ھېسابلانغان. خەنزۇ تىلىدا سېلىنگا دەرياسىنى «شېلىيەنجېخې — 偰辇杰河»دەپ ئاتىغان بولۇپ، يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى تۆنيوقۇق ئەۋلادلىرى ئۇلۇغ بوۋىسى تۆنيوقۇقنىڭ كىندىك قېنى تۆكۈلگەن ۋە ھايات پەيزىنى سۈرگەن ئورۇن سېلىنگا دەرياسى ساھىلىغا بولغان چوڭقۇر مېھىر ـ مۇھەببىتىنى، يەنى ئەجدادىنىڭ يۇرتىغا بولغان چەكسىز سېغىنىشىنى ئىپادىلەش ئۈچۈن، خەنزۇچە دەريا نامىنىڭ بىرىنچى سۆزى «شي ـ 偰» » نى ئۆزلىرىنىڭ تارىخىي فامىلىسى قىلىپ تاللىغان ھەم تۆنيوقۇق ئەۋلادلىرى شۇنىڭدىن باشلاپ «شي جەمەتى ـ 偰氏» » ياكى «سېلىنگالىقلار» دەپ ئاتىلىدىغان بولغان.

چىڭگىزخان باش كۆتۈرۈپ چىققان زامانلاردا قوچو ئۇيغۇر ئىدىقۇتى بارچۇق ئارتتېكىن چىڭگىزخانغا بەيئەت قىلغان. چىڭگىزخان ئۇنىڭ بۇ

خىل يىراقنى كۆرەر جاسارىتىدىن چەكسىز سۆيۈنۈپ، ئۆزىنىڭ بەشىنچى ئوغلى دەپ تونۇغان ھەم قىزى ئەلئالتۇننى ئۇنىڭغا ياتلىق قىلىشنى ئورۇنلاشتۇرۇغان. چىڭگىزخان غەربكە يۈرۈش قىلىش ئۈچۈن تەڭرىتاغلىرىنىڭ شىمالىدىن ئۆتكەندە، بارچۇق ئارتتېگىن 10 مىڭ كىشىلىك قوشۇننى باشلاپ موڭغۇل قوشۇنلىرى بىلەن بىرلىكتە غەربكە يۈرۈش قىلىپ، ئىران ئېگىزلىكىگىچە قەدەم باسقان. چىڭگىزخان زەپەر قۇچۇپ ئۆز ئۇلۇسىغا قايتىپ كەلگەندىن كېيىن، ئوغۇللىرىغا ئۆزى پەتىھ قىلغان زېمىنلارنى بۆلۈپ بەرگەن. چىڭگىزخاننىڭ نەۋرىسى قۇبلايخان مەركىزي جۇڭگو رايونىدا يۈەن سۇلالىسىنى قۇرۇپ، خانبالىق (ھازىرقى بېيجىڭ) نى پايتەخت قىلىپ بېكىتكەن.

چىڭگىزخانغا ئەگەشكەن ئۇيغۇر قوشۇنلىرى ۋە باشقا مەمۇرىي ئەمەلدارلار ئىچىدە تۇنيوقۇق ئەۋلادلىرىمۇ خېلى كۆپ بولغان. چىڭگىزخان موڭغۇل ئوردىسىدا مۇھىم خىزمەتلەرنى بېجىرىۋاتقان ئۇيغۇرلارنى شاھزادىلىرىنىڭ ئوردىلىرىغا تەقسىملەپ ئۇلارنىڭ ئىشلىرىغا ياردەملەشتۈرگەن. يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدە ئۇيغۇرلارنىڭ بىر قاتار ئاقسۆڭەك جەمەتىدىكىلەرگە ئوخشاش، تۇنيوقۇق جەمەتى سىلىنگالىقلارنىڭ نوپۇزى يۇقىرى، تۆھپىلىرى كۆرۈنەرلىك، جەمەت قۇرۇلمىسى مۇستەھكەم بولغان. ئوۋياڭشۈەن ئۇلارنىڭ كارامەت نەتىجىلىرى ۋە ئىناۋەت قۇچقان تۆھپىلىرىدىن سۆيۈنۈپ، ئۇزۇن يىل ماتېرىيال توپلاش ئارقىلىق «قوچودىكى شي جەمەتىدىكىلەرنىڭ تەرجىمىھالى» ناملىق كىتابنى يېزىپ چىقىپ، تۇنيوقۇق ئەۋلادلىرىنىڭ 500 يىللىق جەمەت تارىخىنى خاتىرىلىگەن.

تۇنيوقۇق ئاشىد قەبىلىسىدىن كېلىپ چىققان، بۇ قەبىلە ئۇيغۇرلارنىڭ بىۋاسىتە ئەجدادى بولغان دىڭلىڭلار بىلەن قانداشلىق مۇناسىۋىتى بولسىمۇ، لېكىن تۈرك خانلىقى دەۋرىگە كەلگەندە تۈركلەرنىڭ ھۆكۈمران قەبىلىلىرىنىڭ بىرى سۈپىتىدە ياشاپ كەلگەن، ئۇيغۇر خانلىقى قۇرۇلغاندا تۇنيوقۇق رېئاللىقنى ئاساس قىلىپ، يىراقلاردا سەرسان-سەرگەردان بولۇپ يۈرگەندىن كۆرە، زور بىر تۈركۈم تۈركىي تىللىق قەبىلىلەرنىڭ مەۋجۇتلۇقىنى كاپالەتكە ئىگە قىلىش ئۈچۈن، ئۇيغۇرلار بىلەن ئىتتىپاق تۈزۈپ، ئۆزىنىڭ دانىشمەنلىكىنى يەنە بىر قېتىم نامايان قىلغان. شۇنىڭدىن باشلاپ، تۇنيوقۇق جەمەتى ۋە ئۇيغۇرلارغا ئەل بولغان بىر قاتار

تۈركىي قەبىلىلەر تەدرىجىي يوسۇندا «ئۇيغۇر» مىللىتىنىڭ بىر ئەزاسى بولۇش مۇساپىسىنى مۇۋەپپەقىيەتلىك يوسۇندا باسقان. يۈەن سۇلالىسى دەۋرىگىچە بولغان 500 يىللىق تارىخ ئىچىدە، سېپى ئۆزىدىن ئۇيغۇر بولۇپ كەتكەن. يۈەن دەۋرىدە ئۆتكەن مۇئەللىپ خۋاڭ جىن «ۋەي ئايمىقلىق خانىم ئۇيغۇر جەمەتىدىكىلەرنىڭ قەبرە تېشى» (魏郡局夫人韦吾氏墓志铭 黄缙) دا «شى جەمەتى ئەسلىي تۈركلەرنىڭ ئاقسۆڭەكلىرىدىن بولۇپ، تاڭ سۇلالىسىدىن تارتىپ ئۇيغۇرلارنىڭ باش ۋەزىرى بولۇپ كەلگەن، ئۇلارنىڭ ئەجدادى تۇنيۇقۇقتۇر» دەپ يازغان بولسا، ئوۋياڭشۈەن «قوچودىكى شى جەمەتىدىكىلەرنىڭ تەرجىمھالى» دا «شى جەمەتى ئۇيغۇرلاردىندۇر، ئۇلارنىڭ ئەجدادى تۇنيۇقۇق دەپ ئاتىلىدۇ» دەپ يازغان.

يۈەن سۇلالىسى دەۋرى شى جەمەتى (سىلىنگالىقلار) دىكىلەرنىڭ تازا روناق تاپقان دەۋرى بولغان. بۇ جەمەتتىن كۆزنى قاماشتۇرىدىغان نۇرغۇن ئەربابلار يېتىشىپ چىققان. موڭغۇللار (ياكى يۈەن سۇلالىسى) ھۆكۈمرانلىق قىلغان ھەم مۇنقەرز بولغۇچە بولغان جەرياندا شى جەمەتىنىڭ بىر تارمىقى شەرقتىكى گاۋلى (كورېيە) پادىشاھلىقىغا بېرىپ، قوچو بېگى مەنسىپىنى قوبۇل قىلغان؛ يەنە بىر تارمىقى مىڭ سۇلالىسىنىڭ ئەمەلدارلىقىغا ئۆستۈرۈلۈپ، مىڭ سۇلالىسىنىڭ تەيزۇخانى جۇيەنجاڭنىڭ دۆلەت بەگلىرىدىن بولغان. 500 ـ 600 يىل ئىچىدە، شەرقتىن ـ غەربكە، يەنە غەربتىن سۈرۈلۈپ، مەركىزىي جۇڭگو رايونىغا كېلىپ ئولتۇراقلاشقان، بىر قىسمى كورېيە (گاۋلى) پۇقراسى بولۇپ قالغان.

قوچولۇق شى جەمەتىدىن موڭغۇل (يۈەن سۇلالىسى) لارغا قوشۇلغان بىرىنچى ئەۋلاد بولسا يۈرۈڭ تۆمۈردۇر. «يۈەن سۇلالىسى تارىخى» (元史) نىڭ تەرجىمھاللار بابىنىڭ 124 ـ قىسمىدا «قوچودىكى شى جەمەتىدىكىلەرنىڭ تەرجىمھالى» دىن ئۈزۈپ ئېلىنغان پارچە بار. ئۇنىڭ مۇقەددىمىسىدە «يۈرۈڭ تۆمۈر ئۇيغۇرلاردۇر، ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ ۋەزىرى تۇنيۇقۇقنىڭ پۇشتى» دېيىلگەن. يۈرۈڭ تۆمۈرنىڭ ئاكىسى 16 يېشىدا خانلىقنىڭ ۋەزىرلىك خىزمىتىگە ۋارىسلىق قىلغان ۋە «تارقان» لىق ۋەزىپىسىگە تەيىنلەنگەن. ئۇ ئۇيغۇر خانىغا تەدبىر كۆرسىتىپ، غەربىي قىتانلارنىڭ «مۇپەتتىش نازارەتچىسى» نى ئۆلتۈرۈپ، موڭغۇللارغا بەيئەت قىلىشقا يول ئاچقان. «ئۇيغۇر خەتتاتلىقىنىڭ ئۇستىسى» يۈرۈڭ تۆمۈر 15 يېشىدىلا چىڭگىزخانغا ئەگىشىپ جەڭ قىلغان، ئۇرۇشتا تۆھپە قوشقانسىرى

تارتۇقلىنىشقا سازاۋەر بولغان. يۇرۇڭ تۆمۈر (1196 — 1262) نىڭ 10 ئوغلى بولغان. سەككىزىنچى ئوغلى قارا بۇقا ئىلىم ساھەسىدە داڭقى چىققان. «يۈەن سۇلالىسى تارىخى« نىڭ 193 ـ جىلدىدا ئۇنىڭغا مەخسۇس تەرجىمىھال تۇرغۇزۇلغان. قارا بۇقا زامانىسىدىن باشلاپ، شې جەمەتى خەنزۇ مەدەنىيىتىنىڭ كۈچلۈك دەستۇرلىرىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغان.

قارا بۇقىنىڭ شې ۋىنچى، يۇلۇنچى دېگەن ئىككى ئوغلى بولغان. شې ۋىنچىدىن باشلاپ يۇرۇڭ تۆمۈرنىڭ ئەۋلادلىرى «شې» دېگەن خېتىنى ئۆز جەمەتىنىڭ فامىلىسى قىلغان. شې ۋىنچىنىڭ شې يۈلى، شې جىجيەن، شې جىدۇ، شې جاۋۋۇ، شې لىچى دېگەن بەش ئوغلى بولغان. «ھەممىسى تەشرىپدار 进士)) بولغان»، «ئەدەبىيات، سىياسىي ئىشلاردا نامى چىققان» («يۈەن سۇلالىسى تارىخى»، 193 ـ جىلد). شې ۋىنچىنىڭ بۇ بەش ئوغلىدىن باشقا، يۇلۇنچىنىڭ ئوغلى شې شەنجۇ، شې شەنجۇنىڭ ئوغلى جېڭ زوڭ، ئارسلان؛ شې جىدۇنىڭ ئوغلى شې سۈن ئىلگىرى ـ كېيىن تەشرىپدار بولغان، «بىر ئىشىكتىن چىققان ئىككى ئەۋلادتىن جەمئىي توققۇز تەشرىپدار چىققان، ئۆز زامانىسىدا شەرەپ قۇچقان» (چېن يۈەن «يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى غەربىي يۇرتلۇقلارنىڭ خەنزۇلىششى ھەققىدە تەتقىقات»، 2 ـ جىلد)، «بىر ئىشىكتە نەسەب تارتىپ ئىلىم ـ پەن گۈللەنگەن. ئەينى چاغدا بۇنداق ئىش ئاز كۆرۈلگەن» («يۈەن سۇلالىسى تارىخى»، 193 ـ جىلد).

شې يۈلى بىلەن شې جىدۇ يۈەن سۇلالىسىنىڭ شېئىرىيەت تارىخىدا نامى بار غەربىي يۇرتلۇق شائىرلاردىن، شې جىدۇنىڭ ئوغلى شې سۈننىڭ تارىخى تولىمۇ قىزىقارلىق.

شې سۈننىڭ ئەسلى ئىسمى شې بەيلياۋسۈن (ياكى باي لياۋسۈن) بولۇپ، شې بەيلياۋ دەپمۇ ئاتىلىدۇ، تەخەللۇسى گۇڭيۈەن. ئۇ 1318 — 1360 ـ يىللىرى ياشىغان. شې سۈن ئانا تەرەپتىنمۇ ئۇيغۇرلارنىڭ مۆتىۋەر ۋە ئوقۇمۇشلۇق جەمەتى بىلەن چېتىشلىقى بار بولۇپ، ئۇ بالىلىق چاغلىرىدىن باشلاپلا ئاتا جەمەت ۋە ئانا جەمەتنىڭ قويۇق تەسىرىگە ئۇچرىغان. 1335 ـ يىلى شې سۈن 17 ياشقا كىرگەن يىلى دادىسىدىن ئايرىلىپ، گۇاڭدۇڭدىن لياڭ ناھىيىسى (جياڭسۇ ئۆلكىسىنىڭ لياڭ ناھىيىسى) گە بېرىپ ئولتۇراقلاشقان، ئۇنىڭ ياشلىق مەزگىلىمۇ شۇ يەردە ئۆتكەن، شې سۈن لياڭنى مەركەز قىلىپ، جىنلىڭ، چاڭجۇ، جياڭياڭ، جياڭنىڭ قاتارلىق

چاڭجياڭ دەرياسىنىڭ جەنۇبىي رايونىدىكى نۇرغۇن ئۇقۇمۇشلۇق كىشىلەر بىلەن ئۇچرىشىپ، مۇشائىرىلەر ئۇقۇشۇپ، بەس-مۇنازىرىلەر قىلىشىپ، پۈتۈن زېھنى بىلەن ئىلىم-مۇتالىئە قىلغان.

مىلادىيە 1345-يىلى شي سۇن 27 ياشقا كىرگەندە، خانبالىققا بېرىپ تەشرىپدارلىق ئىمتىھانىغا قاتنىشىپ، ئىككىنچى دەرىجىدىن ئۆتكەن. دارىلئۇلۇمىنىڭ پۈتۈكچىسى بولغان. چىڭ شىلاڭ دورغان مەھكىمىسىنىڭ يارلىقىغا ئاساسەن دۆلەت تارىخ مەھكىمىسىنىڭ مۇئەررىخى بولغان. 1349-يىلىنىڭ ئالدى-كەينىدە، پەرمان مەھكىمىسىنىڭ زالىم ھەكەملىكىگە تەيىنلەنگەن. كېيىن يەنە دۆەن بىنتاڭ مەھكىمىسىنىڭ خەت تۈزەتكۈچى ئەمەلدارى بولۇپ، مەخسۇس شاھزادىلەرگە نوم دەستۇرلىرىدىن تەلىم بەرگەن، بۇ چاغدا گاۋلى (كورېيە) دىن كەلگەن گوك مىنۋاڭ بىلەن دوستلۇق ئورناتقان. كېيىنچە ۋەزىر خاما نىزا پەيدا قىلغانلىقى ئۈچۈن، چياڭجۇۋدا تۇتقۇن قىلىنغان. بىر مەزگىلدىن كېيىن بەشبالىققا قايتىپ كەلگەن. 1358-يىلى شي سۇن 40 ياشقا كىرگەن، بۇ چاغدا ئۇلۇغ بوۋىسى ئالەمدىن ئۆتكەچكە كۆيپىكودىن ئۆتۈپ، يىڭچېڭ شەھىرى ئارقىلىق دانىڭ (بۇگۈنكى خېبېي ئۆلكىسىنىڭ يىڭچۇەن ناھىيىسى) غا كەتكەن. شۇ يىلى 12-ئايدا قىزىل ياغلىقلار توپىلىڭى دانىڭنى قاپلاپ كەتكەن. ئۇ پەرزەنتلىرىنى ئېلىپ يالۇجياڭ دەرياسىدىن ئۆتۈپ، كورېيىگە بارغان ھەم سۇڭجىڭ شەھىرىدە تۇرغان. دۆەن بىنتاڭ مەھكىمىسىدىكى چېغىدا گوك مىنۋاڭ بىلەن قەدىناس بۇرادەرلەردىن بولۇپ قالغاچقا، ئۇنىڭ قىزغىن قارشى ئېلىشىغا سازاۋەر بولغان. 1360-يىلى 8-ئايدا قوچو بېگى دېگەن نام تارتۇق قىلىنغان. ئۇزۇن ئۆتمەي فۇيۇەن بېگى نامى بېرىلگەن ھەم ئاشلىق بىلەن تەمىنلەش ئىمتىيازىغا ئېرىشكەن. شۇ يىلى 11-ئايدا سوڭ جىڭ (松京) شەھىرىدىكى دىيەنمۇدوڭ ئىبادەتخانىسىدا 42 يېشىدا ئالەمدىن ئۆتكەن. ئايالىنىڭ ئىسمى جاۋشى بولۇپ، ئۇلاردىن چاڭ شوۋ، يېن شوۋ، فوشوۋ، چىڭ شوۋ، جىئەن شوۋ دېگەن 5 ئوغۇل، 3 قىزى قالغان.

شي سۇن ئىستىبداتلىق مۇئەللىپ ئىدى. ئۇنىڭ ئەسەرلىرىگە مۇناسىۋەتلىك ماتېرىياللارنى چاڭ شوۋ (شي چاڭشوۋ)، لى سىلارنىڭ «چىڭ جوۋلۇق شي جەمەتىدىكى دانىشمەنلەرنىڭ خاتىرىسى» («床州契氏诸贤实记») دىن ئېلىپ رەتلىگەن. شي سۇن جۇڭگودىكى چېغىدا يازغان شېئىرلىرىنى 13 جىلد، يەتتە دەپتەر (توپلام) قىلىپ تەييارلاپ قويغان. بۇ

شېئىرلار توپلىمى 1358 ـ يىلى دانىڭدا تۇتقۇنلۇقتا تۇرغان ۋاقتىدا، قىزىل ياغلىقلارنىڭ مالىمانچىلىقى بىلەن يوقىلىپ كەتكەن. كورېيىنىڭ سوڭجىك شەھىرىگە بارغاندىن كېيىن ساقلىنىپ قالغان ئەسەرلىرى ئاساسىدا يېڭىۋاشتىن بىر پارچە ئەسەرلەر توپلىمىنى ئىشلەپ چىققان ھەم ئۇنىڭغا «يېڭى زىكىرنامە خاتىرىلىرى»近思斋逸稿«») دەپ ئىسىم قويغان. بۇ ئىككى جىلد ئىككى قىسىم بولۇپ، 700 پارچىدىن ئارتۇق شېئىر كىرگۈزۈلگەن.

شىڭ چاڭشوۋنىڭ كىرىش سۆزىدە ئېيتىلىشىچە «يېڭى زىكىرنامە خاتىرىلىرى» نىڭ ئىككى قىسمىنى شې سۈنىنىڭ ساقلىنىپ قالغان ئەسەرلىرى ئاساسىدا رەتلەپ چىققان. ئەمما، شېئىري ئەسەرلەرنىڭ ئىچىگە كىرگۈزۈلگەن شېئىرلار 700 پارچىدىن ئاشقان. بۇنىڭدىن شې سۈنىنىڭ ئۆزىنىڭلا ئەمگىكىگە تايىنىپ مۇنداق بىر توپلامنى تۈزۈپ بولغىلى بولمايدىغانلىقىنى تەسەۋۋۇر قىلغىلى بولىدۇ. لى سىنىڭ خاتىرىسىدىكى ئۇسلۇبقا ئاساسەن ئالىملار شې سۈن چوقۇم شې سى، شې گوڭسۇ قاتارلىق ئىنىلىرىنىڭ مۇئەييەن ياردىمىگە ئېرىشكەن، دەپ ھېسابلىغان.

كورېيە ئالىمى پۇ شەنگۈي «ئۇيغۇر شې سۈنىنىڭ ‹يېڭى زىكىرنامە خاتىرىلىرى› نىڭ بايقىلىشى، تەھلىلى» ناملىق ماقالىسىدە شې سۈنىنىڭ تارىخىي ئورنى توغرۇلۇق توختىلىپ مۇنداق يازغان:

شې سۈنىنىڭ «يېڭى زىكىرنامە خاتىرىلىرى» ئۇنىڭ يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدە يازغان شېئىرلىرى ئاساسىدا تۈزۈلگەن بولسىمۇ، ئەمما ئۇنىڭغا يەنە گاۋلى (كورېيە) نى ئوبيېكت قىلغان ئەسەرلىرى ۋە يالۇجياڭ دەرياسىدىن ئۆتكەندىن كېيىنكى ئەسەرلىرىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالغان. شۇنداقلا بۇ ئەسەرلەر توپلىمى پۈتۈنلەي چاۋشيەن يېرىم ئارىلىدا تۈزۈلۈپ ئاندىن تارقالغان. مۇبادا بىز شې سۈن گاۋلى شېئىرىيەت مۇنبىرىنىڭ بىر ئەزاسى ئىكەنلىكىدىن ئىبارەت ئەمەلىي ئەھۋال بويىچە ئويلىنىپ سۆزلىسەك، «يېڭى زىكىرنامە خاتىرىلىرى» نى گاۋلى ھۆججەتلىرى كاتېگورىيىسىگە مەنسۇپ قىلساق مەنتىقىگە ئۇيغۇن كەلمەيدىغان ھېچ يېرى يوق. «گاۋلى تارىخى»高丽史)) نىڭ 120 ـ جىلدىغا «شې سۈنىنىڭ تەرجىمھالى» تاللاپ كىرگۈزۈلگەن، ئۇنىڭدىن باشقا يەنە گاۋلىلىق،

چاۋشيەنلىك ئالىملار ئۇنىڭ ئەسەرلىرى توغرىسىدا ئىزدىنىپ، تەقرىزلەر يېزىشقان. «شەرق ئەسەرلىرىدىن تاللانما» (东 文 选)، «چىڭ چيۇ مەنزىرىلىرى نەزمىسى» (青丘风雅)، «جى نەزملىرى» (箕雅) قاتارلىق كىتابلارغا شي سۇننىڭ ئەسەرلىرى كىرگۈزۈلگەن. شائىر جۇيىزۇن «مىڭ سۇلالىسى شېئىرلىرى» (明 诗 综) نى تۈزگەن چاغدا، 95 ـ جىلدىدىكى «گاۋلى» ماۋزۇسى ئاستىدا شي سۇننى جىڭ مىڭجۇۋ، لى سى قاتارلىق گاۋلىلىق ئەدىبلەر بىلەن بىرلىكتە تۈزگەن ئەسەرلىرىنى تاللاپ كىرگۈزگەن[100].

شي سۇن چەت ئەلدە مۇساپىر بولۇپ تۇرغان يىللاردا ۋەتىنىنى چەكسىز سېغىنغان ھەم ھېكمەت ـ پاساھەتكە تولغان بىر قاتار نەزمىلىرىدە ئۆزىنىڭ چوڭقۇر سېغىنىش ھېسسىياتىنى ئىپادىلىگەن. شي سۇن كورېيە ئەدەبىياتىدىلا بىر كىشىلىك ئورۇنغا ئىگە بولۇپ قالماستىن، بەلكى جۇڭگو ئەدەبىياتىدىمۇ تېگىشلىك ئورنى بولغان[102]. ئۇيغۇر مىللىتىدىن يېتىشىپ چىققان بۇ مەدەنىيەت ۋە دوستلۇق ئەلچىسىنىڭ ئۇيغۇر ئەدەبىيات تارىخىدا مۇناسىپ ئورۇندا تۇرۇشى ئەجدادلىرىنىڭ ھەققانىي ئارزۇسىنىڭ رېئاللىقتا ئايلىنىشى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

شي چاڭشۇۋ (1340 — 1399) شي سۇننىڭ چوڭ ئوغلى بولۇپ، تەخەللۇسى تيەن مىڭ. 1358 ـ يىلى دادىسىغا ئەگىشىپ، گاۋلىغا بېرىپ، چىڭ شۇن مەھكىمىسىدە تىلماچ بولۇپ ئىشلىگەن. ئىككى يىلدىن كېيىن دادىسى قازا قىلغاندا غەم ـ قايغۇ ئىچىدە قالغان. گاۋلى پادىشاھى ئالاھىدە يارلىق چۈشۈرۈپ، روھى ئازابتىن خالاس قىلىش ئۈچۈن گاۋلى ئىمتىھانىغا قاتناشتۇرغان. ئىمتىھاندىن ئۆتكەندىن كېيىن جىن ياڭ ئايمىقىنىڭ قاراۋۇل ۋەزىرى بولغان، دېھقانچىلىق ئىشلىرىنىمۇ باشقۇرغۇچى ئەمەلدار بولغان. گاۋلى پادىشاھى شىن يۇ تەختتە ئولتۇرغان مەزگىل (1375 — 1388) دە جىمىغا كۆچۈپ بېرىپ تىرىكچىلىك قىلغان ھەم ئۆيدىن ئايرىلىپ، جىڭتاڭ سارىيىغا بېرىپ ئەدەبىيات ئۆگەنگەن ۋە ۋەزىر بولغان. 1388 ـ يىلى گاۋلى گېنېرالى لى چىڭگۈي ھەربىي ئۆزگىرىش قوزغىغاندا پادىشاھ شىن يۇ ئورنىنى ئوغلى شىنجاڭغا ئۆتۈنۈپ بېرىشكە مەجبۇر قىلغان؛ ئۇزۇن ئۆتمەي، شىنجاڭ بىكار قىلىنىپ، ۋاڭ ياۋ تەختكە چىققان، شي چاڭشۇۋ

ۋەزىر بولۇش سالاھىيىتى بىلەن، بۇ قېتىمقى ئىشتا كېلىشتۈرگۈچى بولغان، شۇنىڭ بىلەن مەشھۇر «جوڭشىڭنىڭ توققۇز تۆھپىكار ۋەزىرى» نىڭ بىرى بولۇپ قالغان. گوڭراڭ پادىشاھنىڭ تەختكە ئولتۇرغانلىقىنى تەبرىكلەپ يېزىلغان مەكتۇپتا ئېيتىلغاندەك «ئۇنىڭ تۆھپىسى دۆلەت ئاتىسى (گاۋلى دۆلىتىنى قۇرغۇچى ۋاڭ جيەن كۆزدە تۇتۇلغان — نەقىلچىدىن) نىڭ دۆلەت قۇرۇش ئۈچۈن قوشقان تۆھپىسىدىن قېلىشمايدۇ» دەپ باھالانغان. پادىشاھ گوڭراڭ «توققۇز تۆھپىكار ۋەزىر» نى قايتا ـ قايتا تولۇقلىغان. شې چاڭشوۋ دەسلەپتە «سادىقەتمەن تۆرە» دېگەن نامغا، ئاندىن «غەلىيانىنى بېسىقتۇرغۇچى تۆھپىكار ۋەزىر» لىككە مۇشەررەپ بولغان. 1390 ـ يىلى چاڭشۇ تۇتۇنلەرنى تەكشۈرگۈچى بەگ (ۋەزىر) لىككە ئۆستۈرۈلگەن؛ تۆت يىلدىن كېيىن جازا پىرقىسىنىڭ ئۈچىنچى دەرىجىلىك زالىم ھەكەم (ۋەزىر) لىككە ئۆستۈرۈلگەن. ئۇزۇن ئۆتمەي گاۋلى پادىشاھلىقىنىڭ يۇقىرى قاتلىمىدا نىزا چىقىپ، ئەمەلدارلار ئازارلىنىشىپ قالغان، بۇ چاغدا چاڭشۇ خىزمىتىنى تاشلاپ كېتىپ قالغان. لى چېڭگۈي ۋاڭ جەمەتىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇپ لى جەمەتى پادىشاھلىقىنى تىكلىگەندىن كېيىن، چاڭشۇ يېڭىۋاشتىن ئىشقا قويۇلغان. 1394 ـ يىلى ئۇ تىلماچلار مەھكىمىسىنىڭ تۆرىسى بولۇپ تەيىنلەنگەن، كېيىن جازا پىرقىسىنىڭ ئۈچىنچى دەرىجىلىك زالىم ھەكەمى بولغان. ئەمەلدارلىقتىن چۈشۈپ ئىشىك تۈۋىدە شىغاۋۇلمۇ بولغان، يەنە يەنشەن مەھكىمىسىنىڭ تۆرىلىككە تەيىنلەنگەن. 1399 ـ يىلى 10 ـ ئايدا 59 يېشىدا ئالەمدىن ئۆتكەن. بۇنىڭدىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، شې چاڭشوۋ گاۋلىنىڭ ئاخىرقى يىللىرىدىن لى سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدىكى كورېيە تارىخىدىكى مۇھىم بىر سىياسىي پائالىيەتچى. ئۇنىڭ شەخسى ئارقا كۆرۈنۈشى ۋە ئالاھىدە سەرگۈزەشتى ئەھمىيەت بېرىشكە تېگىشلىك، ئالاھىدە تەتقىقات قىممىتىگە ئىگە[103].

شې چاڭشوۋ سىياسىيون، ئىجتىمائىي پائالىيەتچى بولۇپلا قالماستىن، بەلكى شائىر ۋە دىپلومات.

شې چاڭشوۋ شېئىرىي ئىجادىيەتكە پىششىق ئىدى. كورېيىدە خەنزۇ تىلىدا يېزىلغان قەدىمكى شېئىرلار توپلىمى «چى نەزمىلىرى» (箕雅)، «چىڭچيۇ مەنزىرىلىرى نەزمىسى» (青丘风雅)قاتارلىق شېئىرلار توپلىمىدا ئۇنىڭ 10 كۇپلېتتا يىقىن شېئىرى كىرگۈزۈلگەن. شائىر «سۆگەت تاللىرى»، «باھار تەسراتلىرى» قاتارلىق شېئىرلىرىدا ئۆز ۋەتىنىگە بولغان

سىغىنىشىنى ئىپادىلىگەن. «ھادىسىلەر»، «بىلىقچى بوۋاي»، «باھار تەشۋىشلىرى» قاتارلىق شېئىرلىرىدا يوشۇرۇن ھېسسىياتى ئەكس ئەتتۈرۈلگەن. بۇ ئەلۋەتتە، ئۇنىڭ لى سۇلالىسىنىڭ گۈللىنىش جەريانىدىكى ئەھۋالى بىلەن مۇناسىۋەتلىك.

شې چاڭشوۋنىڭ دىپلوماتىيە ساھەسىدە ئىشلىگەن ئىشلىرى زور بولغان. كورېيىنىڭ تارىخىي ماتېرىياللىرىغا ئاساسلانغاندا، شې چاڭشوۋ «ئۆزىنى دۆلەتكە بېغىشلىغان، ئاستانە (دۆلەت) دىن ئايرىلىپ سەككىز قېتىم سەپەر قىلغان» (ۋۇخەن تۈزگەن «لى سۇلالىسىنىڭ خاتىرىلىرىدىكى جۇڭگو تارىخىي ماتېرىياللىرى»، بىرىنچى توپلامنىڭ بىرىنچى قىسىم «تەيزۇڭ پادىشاھ گوڭدىك خاتىرىلىرى»)، شې چاڭشوۋ سەككىز قېتىم بارغان ئەلچىلىكنىڭ يەتتە قېتىمقىسى توغرىسىدا جۇڭگو ـ كورېيە تارىخىي ماتېرىياللىرىدا كونكرېت خاتىرىلەر قالدۇرۇلغان. ئۇنىڭ ئەلچىلىك خىزمىتىنىڭ ھەممىسى كورېيە دۆلىتىگە ۋاكالىتەن جۇڭگونىڭ مىڭ سۇلالىسىگە كېلىپ دىپلوماتىيە ئىشلىرىنى بېجىرىشكە قارىتىلغان. شې چاڭشوۋ 1370ـ، 1387ـ، 1388، 1391ـ، 1396ـ، 1398ـ يىللىرى جۇڭگوغا ئەلچى بولۇپ كەلگەن.

كورېيە تەرەپتىن كۆپ قېتىم چاڭ شوۋنى ئەلچى قىلىپ، مىڭ سۇلالىسى ئوردىسىغا ئەۋەتىشكە تاللىغانلىقى، تەبىئىي يوسۇندا ئۇنىڭ ئائىلە كېلىپ چىقىشى، شەخسىي سالاھىيىتى ھەم مەدەنىيەت جەھەتتىكى تەربىيىلىنىشى بىلەن مۇناسىۋەتلىك، چاڭ شوۋ گاۋلى ۋە لى خاندانلىقىنىڭ سىياسىي سەھنىسىدىكى مۇھىم دىپلوماتىيە پائالىيەتچىسى بولۇپلا قالماستىن، بەلكى، كورېيىدە ئولتۇراقلىشىپ قالغان جۇڭگولۇق ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ مەشھۇر ئەربابى. ئۇ قوچولۇق شې (سىلىنگالىق) جەمەتىدىن كېلىپ چىققان جۇڭگو مەدەنىيىتى بىلەن تەربىيىلەنگەن زات. گاۋلى تەشرىپدارلىق ئىمتىھانىدىن ئۆتۈپلا قالماستىن، بەلكى لى خاندانلىقىنىڭ دەسلەپكى يىللىرىدا كورېيىنىڭ خەنزۇ ۋە موڭغۇل تىللىرى بويىچە تەربىيىلەيدىغان تىلماچلار مەھكىمىسىنىڭ تۆرىسى بولغان. بۇنىڭدىن، ئۇنىڭ مىڭ سۇلالىسى ئوردىسىغا ئەلچى بولۇپ كېلىشكە تېگىشلىك ئەڭ مۇۋاپىق نامزات ئىكەنلىكىنى چۈشىنىۋالغىلى بولىدۇ. ئۇ جۇڭگو ـ كورېيە مۇناسىۋەت تارىخىدا ئەھمىيەتلىك سەھىپە قالدۇرغان. 1397ـ يىلى 4ـ ئايدا، جۇيۈەنجاڭ مىڭ سۇلالىسى ئوردىسىدا شې چاڭشوۋ بىلەن كۆرۈشكەندە،

پادىشاھ لى چىڭگۇيىنىڭ مىڭ سۇلالىسى ئوردىسىغا نىسبەتەن سەممىيتى يېتەرسىز ئىكەنلىكىنى تىلغا ئالغان، چاڭشوۋ چۈشەنچە بېرىپ: «ۋەزىر ئەزەم (ئۆزىنى دېمەكچى — نەقىلچىدىن) نىڭ گاۋلىغا بارغىنىغا بۇ يىل 40 يىل بولدى، پادىشاھ گوڭ مىن بۇ ئىشنى تىلغىمۇ ئېلىپ قويمىغان. ئوتتۇرىدا ئىككى، ئۈچ پادىشاھ ئۆتتى، ۋەزىرلىرى ساداقەتمەنلىكنى ساقلىماسلىقا پېتىنالمايمەن، بۈگۈنكى كۈندە پادىشاھنىڭ قەلبىدە ھۆرمەتلىنىپ تۇرۇپتىمەن. بىھۆرمەتلىك قىلىشقا ھەددىم يوق» دەپ بۇ قېتىمقى سۆھبەت ئارقىلىق، مىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمرانلىرىنىڭ گۇمانى قاراشلىرىنى تۈگىتىپ، ئىككى دۆلەتنىڭ نورمال مۇناسىۋىتىنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا پايدىلىق ئىمكانىيەت ياراتقان.

يەنە بىر تەرەپتىن، شې چاڭشوۋنىڭ مىڭ سۇلالىسىگە ئەلچىلىككە كېلىشى، ئوبيېكتىپ جەھەتتە جۇڭگو بىلەن كورېيىنىڭ ماددىي مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇشىنى ئىلگىرى سۈرگەن. چاڭشوۋ ئەلچىلىككە چىققان چاغدا، ئولپان نامى بىلەن ئۆز دۆلىتىنىڭ ماللىرىنى ئېلى كېلىپ، مىڭ سۇلالىسى ئوردىسىغا تاپشۇرغان. بۇلار ئالتۇن، كۈمۈش، قاچا ـ قۇچا ۋە گەزماللار بولۇپ، مىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى گاۋلى ئەلچىلىرىگە «يىپەك ـ شايىلەر، كىيىم ـ كېچەك ھەم پۇل» بەرگەن. بۇ خىل «ئولپان» ۋە «شەپقەت كۆرسىتىش» ئىككى دۆلەتنىڭ ئىززەت ـ ئىكراملىق باردى ـ كەلدىسىنى بىلدۈرسىمۇ، سودا خاراكتېرىدىكى مال ئالماشتۇرۇش مۇناسىۋىتى ئەمەس، بەلكى ئەينى چاغدىكى دىپلوماتىيىدىكى بىر خىل ئەدەپ ـ قائىدە ئىدى، بۇ خىل پائالىيەت جۇڭگو ـ كورېيە دۆلەتلىرىنىڭ دوستلۇق ۋە باردى ـ كەلدىسىنى چوڭقۇرلاشتۇرغان.

شې سى (偰斯) تەخەللۇسى گوڭۋېن، مىڭ سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدە ياشىغان مۇھىم تارىخىي شەخش. ئۇ قوچولۇق شې جەمەتىنىڭ ئىچىدە يۈەن سۇلالىسىنىڭ ئاخىرىدىكى مالىمانچىلىق يىللىرىدا جياڭنەندە ئاۋۋالقىدەكلا ئولتۇراقلىشىپ قالغان قەۋملەر ئىچىدىكى ئەڭ پائالىيەتچان كىشى، خەنزۇ تىلىدا يۇقىرى سەۋىيىلىك شېئىر يازالايدىغان بىر شائىر.

شې سى ئۆز ۋاقتىدىكى رېئال ۋەزىيەتنى نەزەرگە ئېلىپ ئاتا ـ بوۋىلىرىدىن تارتىپ ئەتىۋارلىنىپ، خىزمەت قىلغان يۈەن سۇلالىسىنىڭ زاۋاللىققا يۈزلەنگەنلىكىنى تونۇپ يەتكەندىن كېيىن، ئۆز ئىختىيارلىقى

بىلەن مىڭ سۇلالىسىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى قوبۇل قىلغان. ئۇ بىلىمنىڭ چوڭقۇرلۇقى بىلەن مىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ ئەتىۋارلىشىغا سازاۋەر بولغان. ئۇ دەرىجىمۇ دەرىجە يۇقىرى ئۆرلەپ، مىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىگە نىسبەتەن ئەڭ ئىشەنچلىك رەھبەرلىك كۆزلۈكلەردىن بولۇپ قالغان.

شې سى ئىشلىگەن ئىجتىمائىي، مەمۇرىي ۋە سىياسىي ئىشلار ئىچىدە 1368 ـ ۋە 1369 ـ يىلى ئىككى قېتىم مىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىگە ۋاكالىتەن گاۋلىغا ئەلچى بولۇپ بارغانلىقى ئىنتايىن ئەھمىيەتلىك ۋەقە بولغان.

جۇيۈەنجاڭ يۈەن سۇلالىسىنى ئەمەلدىن قالدۇرغاندىن كېيىن، دىگەندەك خاتىرجەم بولالمىغان. بۇنىڭدىكى سەۋەب، بىرىنچىدىن ئۆزىنىڭ گەدەنكەش ئەمەلدارلىرىنىڭ بېسىمى ئېغىر؛ ئىككىنچىدىن شىمالغا قېچىپ كەتكەن يۈەن سۇلالىسىنىڭ ئاساسىي كۈچىنىڭ تەھدىتى؛ ئۈچىنچىدىن گاۋلى بىلەن ياپونىيىنىڭ مەۋجۇتلۇقى، بۇ ئەمدىلا پۇت دەسسەپ تۇرغانلىقى ئۈچۈن مۇقىملىق ئامىللىرى ئاساسىي ئورۇنغا ئۆتمىگەن ئەھۋالدا ئارقا ـ ئارقىدىن گاۋلىغا ئەلچىلىككە ئەۋەتىشى، شۇنداقلا ئەلچىلىككە چىقارغىنىنىڭ ھەممىسى يۈەن سۇلالىسى بىلەن ئالاھىدە سەۋەب ـ نەتىجىلىك مۇناسىۋىتى بولغان رەھبەر كۆزلۈك ۋەزىر ـ ۋۇزرالاردىن تاللىغانلىقىنىڭ ئەھمىيىتى تولىمۇ يۇقىرى، بۇ شې سىنىڭ كىشىلەرگە قالدۇرغان چوڭقۇر تەسىرىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

ئومۇمەن، شې سى مىڭ سۇلالىسىنىڭ گاۋلىغا ئەڭ دەسلەپتە ئەۋەتكەن ئەلچىسى. ئۇ ھەر قېتىم گاۋلىغا بارغىنىدا بۈيۈك مىڭ سۇلالىسى پادىشاھىنىڭ مەكتۇپىنى گاۋلى پادىشاھىغا تاپشۇرغان ھەم پادىشاھ يوللىغان سوۋغاتلارنى بىللە ئېلىپ بارغان. شې سى گاۋلىغا يېتىپ بارغاندىن كېيىن گاۋلى ھۆكۈمىتىنىڭ قىزغىن قارشى ئېلىشىغا ئېرىشكەن. ئۇ گاۋلىدىن قايتىشىدا گاۋلى پادىشاھى ۋەزىرلەرگە مەسنەۋى يازدۇرۇپ ھەدىيە قىلغان. شې سىنىڭ تۇنجى قېتىم گاۋلىغا ئەلچىلىككە بېرىشىدىكى مەقسىتى، ھەققىي مەنىسى جەھەتتىن، گاۋلىغا جۇيۈەنجاڭنىڭ يۈەن سۇلالىسىنىڭ ئورنىغا چىققانلىقىنى ئۇقتۇرۇش ئىدى. ئەمەلىيەتتە بۇ مىڭ سۇلالىسى بىلەن گاۋلىنىڭ دىپلوماتىك مۇناسىۋىتىنى كۈچەيتىش رولىنى ئوينىغان. شې سىنىڭ ئەلچىلىككە چىقىشىدىكى مۇددىئاسى كۆزلىگەن

نىشانغا يەتكەن. شۇنىڭدىن كېيىن مىڭ سۇلالىسى بىلەن گاۋلى خانىدانلىقىنىڭ دىپلوماتىك مۇناسىۋىتى رەسمىي تىكلەنگەن.

ئۇيغۇر مىللىتىدىن چىققان شې سۈن، شې چاڭشۇ ۋە شې سىدىن ئىبارەت بۇ مەدەنىيەت ۋە دىپلوماتىيە ئەربابلىرىنىڭ جۇڭگو ـ كورېيە خەلقلىرىنىڭ ئالاقە تارىخىنى كۈچەيتىشتە ئوينىغان كارامەت رولى تارىخ بېتىدە جۇلالىنىپ كەلمەكتە. ئۇلارنى ياد ئېتىش، ئىش ـ ئىزلىرىنى ئەسلەش، خاتىرىلەش پائالىيەتلىرىنى ئۆتكۈزۈش تارىخىي ۋە رېئال ئەھمىيەتكە ئىگە. ئۇيغۇر خەلقى ئۆز تارىخىدا مۇشۇنداق ئالىيجاناب روھقا ۋە پىداكار خىسلەتكە ئىگە دوستلۇق ئەلچىلىرىنىڭ بولغانلىقىدىن چەكسىز ئىپتىخارلىنىدۇ، ئۇلارنى مەڭگۈ ئەسلەپ تۇرىدۇ.

ئىككىنچى بۆلۈمدىكى ماقالىلەرنىڭ ئىزاھاتى ۋە مەنبە كۆرسەتكۈچى:

[1] دۆەن ليەنچىن «شىمالىي دىلار ۋە جۇڭشەن بەگلىكى» (北狄与中山国) خېبېي خەلق نەشرىياتى، خەنزۇچە نەشرى، 1982 ـ يىلى، 126 ـ بەت.

[2] «ئوكيانۇس. مىللەتلەر» «辞海.民族分册» تومى، شاڭخەي قامۇس نەشرىياتى 1978 ـ يىلى، 86 ـ بەت.

[3] «مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى» خەنزۇچە نەشرى، بېيجىڭ، (文物 1979) يىلى 1 ـ سان.

[4] «نۇر گېزىتى» (光明日报) ، خەنزۇچە 1978 ـ يىلى 8 ـ ئاينىڭ 6 ـ كۈنىدىكى سانى.

[5] «قىسقىچە دۇنيا تارىخى ‹قەدىمكى زامان قىسمى›»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 2000 ـ يىلى، ئۇيغۇرچە نەشرى.

[6] بارتولد: «يەتتىسۇ تارىخىنىڭ ئوچېرىكلىرى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2000 ـ يىلى، ئۇيغۇرچە نەشرى.

[7] ، [8] ليۇجىشاۋ: «چىڭگىزخان ۋە موڭغۇل ئىمپېرىيىسى»، «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» ژۇرنىلى، 1986 ـ يىلى، 2 ـ سان، 90 ـ بەت.

[9] «موغۇل تارىخي خاتىرىلىرى»45 (蒙兀儿史记 ـ) جىلد، «تاتاتۇڭا قاتارلىقلار تەزكىرىسى»، چېڭ سولونىڭ «يۈەن دەۋرىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ ۋەتىنىمىزنىڭ ئەدەبىيات ـ تارىخ ساھەلىرىگە قوشقان تۆھپىسى» دېگەن ماقالىسىدە پايدىلىنىلغان مەنبەگە قاراڭ. «تارىخ ئوقۇتۇشى» ژۇرنىلى، خەنزۇچە، 1964 ـ يىلى، 3 ـ سان.

[10] ئابلەت نۇردۇن: «كىدان (قىتان) لارنىڭ ئېتنىك مەنبەسى ۋە ئۇلار قۇرغان خانلىقلار توغرىسىدا» قاتارلىق ماقالىلەرگە قاراڭ. «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» ژۇرنىلى، 1985 ـ يىلى، 3 ـ سان.

[11] «جۇڭگو بۈيۈك ئېنسىكلوپېدىيىسى. جۇڭگو تارىخى، يۈەن سۇلالىسى تارىخى»، 110 ـ بەتكە قارالسۇن (中国大百科全书.中国历史.元史) جۇڭگو ئېنسىكلوپېدىيە نەشرىياتى، 1985 ـ يىلى خەنزۇچە نەشرى.

[12] ليۇ جشاۋ: «چىڭگىزخان ۋە موڭغۇل ئىمپېرىيىسى، «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» ژۇرنىلى، 1986 ـ يىلى، 2 ـ سان، 95 ـ بەتكە قاراڭ.

[13] «غەربىي شىمالنىڭ تارىخ ـ جۇغراپىيىسى» (西北史地))، لەنجۇ، خەنزۇچە نەشرى، 1984 ـ يىلى، 2 ـ سان، 64 ـ بەت.

[14] سۇڭ ليەن «يۈەن سۇلالىسى تارىخى. ‹قارايىغاچ بۇيرۇق تەزكىرىسى›»، جۇڭخۇا نەشرىياتى، 1976 ـ يىلى، خەنزۇچە نەشرى، 124 ـ جىلد، 3046 ـ بەتكە قاراڭ.

[15] سۇڭ ليەن «يۈەن سۇلالىسى تارىخى. ‹يۈرۈڭ تۆمۈر تەزكىرىسى›»، جۇڭخۇا نەشرىياتى، 1976 ـ يىلى، خەنزۇچە نەشرى، 124 ـ جىلد، 3049 ـ بەتكە قاراڭ.

[16] سۇڭ ليەن «يۈەن سۇلالىسى تارىخى. ‹بۇرۇل قايا تەزكىرىسى›»، 155- جىلدگە قاراڭ.

[17] «جۇڭگو بۈيۈك ئېنسىكلوپېدىيىسى. جۇڭگو تارىخى. يۈەن سۇلالىسى تارىخى» («中国大百科全书.中国历史.元史») جۇڭگو بۈيۈك قامۇس نەشرىياتى، 1985- يىلى، 110- بەتكە قاراڭ.

[18] يۈجى (1272 — 1348 — 虞集): «داۋيۈەن يادنامىلىرى» «道园学古录» گە قاراڭ.

[19] «جۇڭگو بۈيۈك ئېنسىكلوپېدىيىسى. جۇڭگو تارىخى. يۈەن سۇلالىسى تارىخى»، «ئۇيغۇرلار قىسمى» (中国大百科全书.中国历史.元史.畏兀儿条) 111- بەتكە قاراڭ.

中国大百科全书出版社، 1985. 上海. 北京 تاتاتۇڭا ۋە موڭغۇل يېزىقى»، «شىنجاڭ گېزىتى» خەنزۇچە، 1982- يىلى، 12- ئاينىڭ 11- كۈندىكى سانىغا قاراڭ.

[20] مەھمۇد كاشغەرى مۇنداق دەيدۇ: «توڭا — قاپلان جىنسىدىن بىر هايۋان. ئۇ يىلىنىڭ كۈشەندىسى. بۇ سۆزنىڭ ئاساسىي مەنىسى مۇشۇ. لېكىن، بۇ سۆز تۈرك (ئۇيغۇر) لاردا ئەسلىي مەنىسىنى يوقاتقان بولسىمۇ ئىسىم هالىتىدە ساقلانماقتا. بۇ سۆز كۆپىنچە ئادەملەرگە لەقەم بولۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن، «تۇڭاخان، توڭا تېگىن» قاتارلىقلار. تۈرك (ئۇيغۇر) لارنىڭ ئۇلۇغ خاقانى ئافراسىياپ «توڭا ئالىپ ئەر» دەپ ئاتىلىدۇ. بۇ قاپلانغا ئوخشاش كۈچلۈك، باتۇر ئادەم، دېمەكتۇر» «تۈركىي تىللار دىۋانى» 1984- يىلى، 3- توم، 502 — 503- بەتلەر.

[21] ۋاڭ شياۋجيەن: «موڭغۇل يېزىقىنى ئىجاد قىلغان ئۇيغۇر ئالىمى — تاتاتۇڭا» «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1987- يىلى، 1- سان، 103- بەت.

[22] سۇڭ ليەن «يۈەن سۇلالىسى تارىخى. تاتاتۇڭانىڭ تەرجىمىهالى»، جۇڭخۋا نەشرىياتى، 1976- يىلى، خەنزۇچە نەشرى، 10- جىلد، 3048- بەتكە قاراڭ.

[23] سۇڭ ليەن «يۈەن سۇلالىسى تارىخى. تاتاتۇڭانىڭ تەرجىمىھالى»، جۇڭخۇا نەشرىياتى، 1976 ـ يىلى، خەنزۇچە نەشرى، 10 ـ جىلد، 3048 ـ بەتكە قاراڭ.
[24] ليۇجشاۋنىڭ «ئۇيغۇر تارىخى»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1985 ـ يىلى، خەنزۇچە نەشرى، 255 ـ بەتكە قاراڭ.

[25] فەن باۋلياڭ (樊保良) چىڭگىزخان ۋە تاتاتۇڭا»، «غەربىي شىمالنىڭ تارىخ ـ جۇغراپىيىسى»(西北史地) ژۇرنىلى، خەنزۇچە نەشرى، 1984 ـ يىلى، 2 ـ سانىغا قاراڭ.

[26] «موڭغۇللارنىڭ مەخپىي تارىخى»، جۇڭخۇا نەشرىياتى، 1957 ـ يىلى، خەنزۇچە نەشرى، 183 ـ بەت.

[27] «مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى» ژۇرنىلى، 1986 ـ يىلى، 2 ـ سان.

[28] «موڭغۇللارنىڭ مەخپىي تارىخى» 7 ـ باب، 196 ـ پاراگراف.

[29] غ. ئوسمان: «ئۇيغۇر خەلقىنىڭ مەشھۇر مەدەنىيەت ئەربابى تاتاتۇڭا»، «شىنجاڭ ياشلىرى» ژۇرنىلى، 1984 ـ يىلى، 12 ـ سان.

[30] كۇاڭ يۈچى匡裕彻):) يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئۇيغۇر سىياسىيون ليەن شىشەن، «يۈەن سۇلالىسى تارىخى مەجمۇئەسى» 元史论丛)) ، جۇڭخۇا نەشرىياتى، 1983 ـ يىلى، خەنزۇچە نەشرى، 2 ـ قىسىم، 241 ـ بەتكە قاراڭ.

[31] غ. ئوسمان: «يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئۇيغۇر باش ۋەزىر ليەن شىشەن»، «شىنجاڭ ياشلىرى» ژۇرنىلى، 1987 ـ يىلى، 2 ـ سان، 36 ـ بەتكە قاراڭ.

[32] ليۇ جىشاۋنىڭ «ئۇيغۇرلار تارىخى» خەنزۇچە نەشرى، 1985 ـ يىلى، 265 ـ بەتكە قاراڭ.

[33] ليۇ جىشاۋ: «ئۇيغۇرلار تارىخى» خەنزۇچە نەشرى، 1985 ـ يىلى، مىللەتلەر نەشرىياتى، 260—261 ـ بەتكە قاراڭ.

[34] ليۇ جىشاۋ: «ئۇيغۇرلار تارىخى» خەنزۇچە نەشرى، 1985 ـ يىلى، 275 ـ بەت.

[35] فېڭ جياشېڭ قاتارلىقلار تۈزگەن: «ئۇيغۇرلار تارىخىغا دائىر ماتېرىياللارنىڭ قىسقىچە توپلىمى»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1981 ـ يىلى، خەنزۇچە نەشرى، 119 ـ بەت.

[36] هونكىر ـ مونكىر ئىلمى 阴阳 — خەنزۇچە، جۇڭگو پەلسەپىسىدىكى بىر خىل كاتېگورىيە بولۇپ، دۇنيادىكى بارلىق شەيئىلەر قارىمۇ قارشىلىقىنىڭ بىرلىكىدىن مەيدانغا كېلىدۇ، دەپ قارىلىدۇ. مەسىلەن، ئەركەك پرىنسىپ阳 بىلەن، چىشى پرىنسىپ阴 ئارىسىدىكى قارىمۇقارشىلىق دۇنيادىكى پۈتۈن ۋەقەلەرنى ۋۇجۇدقا كەلتۈرىدۇ، دەپ قاراش — 阳 ياڭ، — يىن 阴 .

[37] سېھىرگەرلىك纬 图— ئىككى خەن دەۋرىدە بارلىققا كەلگەن ئىلاھىيەت خۇراپاتلىقىنى تەرغىب قىلىدىغان ئېقىم.

[38] يەتتەنامە — قەدىمكى يەتتە كىتاب — «نەزمىنامە» 诗)، «ئەدەپنامە» 礼، «مۇزىكا»乐، «سالنامە» 易، «يىلنامە» 春، «ۋاپانامە» 孝، «مۇقەددەسنامە» 经 قاتارلىقلار.

[39] سۇڭ ليەن «يۈەن سۇلالىسى تارىخى»، 1976 ـ يىلى، خەنزۇچە نەشرى، 130 ـ جىلد، 3174 ـ بەت.

[40] ① ليۇ جىشاۋ: «ئۇيغۇرلار تارىخى»، 1985 ـ يىلى، خەنزۇچە نەشرى، 277 ـ بەتكە قاراڭ. ئارغۇن سالى ھەققىدە يەنە تۆۋەندىكىلەرگە قاراڭ.

② «ئارغۇن سالى — ئۇيغۇرلارنىڭ مەشھۇر ئالىمى»، شى خۇخۇاڭ قاتارلىقلار تۈزگەن: «جۇڭگودىكى ئاز سانلىق مىللەتلەر تارىخى

شەخسلىرى تەزكىرىسى»، 1983 ـ يىلى، خەنزۇچە نەشرى، 1 ـ قىسىم، 59 ـ بەت.

③ ليۇ يىنشىڭ: «يۈەن دەۋرىدىكى غەربىي شىمال رايونىنىڭ بۇددا دىنى؛ «يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئۇيغۇر بۇددا مۇرىتلىرى ئىچىدىكى مەشھۇر شەخسلەر»، «يۈەن سۇلالىسى تارىخى ۋە شىمالدىكى مىللەتلەر تارىخىي تەتقىقات مەجمۇئەسى» ژۇرنىلى، 1982 ـ يىلى، نەنجىڭ، ئومۇمىي 6 ـ سان، 74 ـ بەتلەر، خەنزۇچە.

④ غ. ئوسمان: «مەشھۇر ئۇيغۇر ئالىمى ئارغۇن سالى»، «شىنجاڭ ياشلىرى» ژۇرنىلى، 1985 ـ يىلى، 6 ـ سان، 15 ـ بەت.

⑤ تيەن ۋېيجاڭ: «يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئۇيغۇر سىياسىيونى ئارغۇن سالى»، «شىنجاڭدىكى تارىخىي شەخسلەر تەزكىرىسى»، 2 ـ قىسىم، خەنزۇچە، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1985 ـ يىلى نەشرى.

[41] تاڭ شاۋفاڭ «يۈەن سۇلالىسى مەدەنىيىتىنىڭ تارىخىي ئورنى ھەققىدە»، «يېڭى جۇڭگو ماقالىلىرىدىن تاللانما» 新华文摘 ژۇرنىلى، 1985 ـ يىلى، 12 ـ سان، 60 ـ بېتىگە قاراڭ. چوس كىخودزېر 朔思吉翰节 儿 ھەققىدە يەنە «جۇڭگو بۈيۈك ئېنسىكلوپېدىيىسى. جۇڭگو تارىخى. يۈەن سۇلالىسى تارىخى» دېگەن كىتابنىڭ 110 ـ بېتىدىكى «ئۇيغۇرلار» قىسمىغا قاراڭ.

[42] چوس كىخودزېر — «موڭغۇل تىل ـ ئەدەبىياتشۇناسى». شى خۇخۋاڭ قاتارلىقلار تۈزگەن، «جۇڭگودىكى ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ تارىخىي شەخسلىرى تەزكىرىسى»، خەنزۇچە نەشرى، 1 ـ قىسىم، 83 ـ بەت.

[43] ① بۇ يەردە «ئوكيانۇس،辞海› يىغىنچاقلانغان نۇسخا›»، شاڭخەي قامۇس نەشرىياتى، 1980 ـ يىلى، خەنزۇچە نەشرى، 709 ـ بەتكە قارالسۇن.

② چوس كىخودزېر ھەققىدە يەنە سەي مىياۋ قاتارلىقلار تۈزگەن «جۇڭگو ئومۇمىي تارىخى»، خەنزۇچە نەشرى، 7 ـ قىسىم، 353 ـ بەتكە قاراڭ.

[44] ياڭ لىيەن 杨镰 : گۈەن يۈنشىنىڭ «قىسقىچە تارىخى تەرجىمىھالى» 贯云石评传، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1983 ـ يىلى، خەنزۇچە نەشرى، 19 ـ ، 14 ـ بەتكە قاراڭ.

[45] «ئارىخ قايا قىسمى» غا قاراڭ. 中国历史大辞典，辽，厦，金元史 شاڭخەي قامۇس نەشرىياتى، خەنزۇچە نەشرى، 1986 ـ يىل، 261 ـ بەت.

[46] ياڭ لىيەن «گۈن يۈنشىنىڭ قىسقىچە تەرجىمىھالى»، خەنزۇچە نەشرى، 30 ـ بەت.

[47] يۇقىرىقى كىتاب، 30—31 ـ بەتلەر.

[48] چېن بوچۈەن «قوچو ئۇيغۇر خانى قوچقار تېگىن» «شىنجاڭ گېزىتى»، خەنزۇچە 1985 ـ يىلى، 7 ـ ئاينىڭ 13 ـ كۈنى؛ ئۇيغۇرچە 1985 ـ يىلى، 8 ـ ئاينىڭ 15 ـ كۈنى.
[49] «جۇڭگو بۈيۈك ئېنسىكلوپېدىيىسى. جۇڭگو تارىخى، يۈەن سۇلالىسى تارىخى» خەنزۇچە نەشرى، 12 ـ بەتكە قاراڭ.

[50] «جۇڭگو تارىخى چوڭ لۇغىتى. لياۋ، شيا، جىن، يۈەن سۇلالىسى تارىخى»، خەنزۇچە نەشرى، 514 ـ بەت.

[51] دارۇغاچ — موڭغۇل ۋە يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئەمەل نامى بولۇپ، يەرلىك، ھەربىي ۋە مەمۇرىي ئورگانلاردىكى ئەڭ چوڭ مۇپەتتىش (نازارەتچى).

[52] «جۇڭگو بۈيۈك ئېنسىكلوپېدىيىسى. جۇڭگو تارىخى، يۈەن سۇلالىسى تارىخى» خەنزۇچە نەشرى، 13 ـ بەت.

[53] «يۈەن سۇلالىسى تارىخى»، 11 ـ جىلد، 1398 ـ بەت.

[54] شى خۇخۇاڭ قاتارلىقلار تۈزگەن: «جۇڭگودىكى ئاز سانلىق مىللەتلەر تارىخي شەخسلىرىنىڭ تەزكىرىسى»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1983 ـ يىلى، خەنزۇچە نەشرى، 76 ـ بەت. («ئەلئىبتمىش — ئۇيغۇر دېڭىزچىسى» دېگەن ماقالە.)

[55] لى جىنفۇ: «ئۇيغۇر دېڭىزچىسى — ئەلئىبتمىش»، «شىنجاڭ گېزىتى»، ئۇيغۇرچە، 1986 ـ يىلى، 2 ـ ئاينىڭ 13 ـ كۈندىكى سانىغا قاراڭ.

[56] ليۇ جىشاۋ: «ئۇيغۇر تارىخى»، 1985 ـ يىلى، مىللەتلەر نەشرىياتى، خەنزۇچە نەشرى، 273 ـ بەت.

[57] ۋاڭ شاۋجيەن: «ئۇيغۇر دېڭىزچىسى ئەلئىبتمىش»، «مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى» ژۇرنىلى، خەنزۇچە، 1986 ـ يىلى 9 ـ سان. «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1957 ـ يىلى 1 ـ سان.

[58]، [59] سەي مېيبياۋ قاتارلىقلار تۈزگەن: «جۇڭگونىڭ ئومۇمىي تارىخى»، خەنزۇچە نەشرى، 1983 ـ يىلى، 7 ـ قىسىم، 355 ـ بەت.

[60] سۇڭ ليەن «يۈەن سۇلالىسى تارىخى. 15 ـ جىلد، شىرزۇ (قۇبلاي) تەزكىرىسى» جۇڭخۇا نەشرىياتى، 1976 ـ يىلى نەشرى، 307 ـ بەت.

[61] ① «جۇڭگو بۈيۈك ئېنسىكلوپېدىيىسى. جۇڭگو تارىخى، يۈەن سۇلالىسى تارىخى. ئۇيغۇرلار» قىسمى 110 ـ بەتكە قاراڭ 中国大百科全书·中国历史·元史·畏兀儿条 ·

②

: 人民出版社，1983 年，第 346—356 页)《中国通史》等著，

[62] ئەھمەد ۋە ساڭگالار ھەققىدىكى ئەمەلىي ۋە تەپسىلىي ئەھۋاللارنى ياپونىيىدە نەشر قىلىنغان «دۇنيا تارىخى — سۇڭ سۇلالىسى ۋە يۈەن سۇلالىسى» دېگەن كىتابتىن كۆرۈڭ. كىتابتىن تاللانمىنىڭ خەنزۇچە

تەرجىمىسى «يۈەن سۇلالىسىنىڭ رەڭدار كۆزلۈكلەرنى ئىشلىتىشى»، «مىللەتلەرگە دائىر تەرجىمىلەر» ژۇرنىلى، خەنزۇچە، 1983 ـ يىلى، 2 ـ سان، 78 ـ بەتكە قاراڭ. ساڭگا ھەققىدە يەنە «جۇڭگو بۈيۈك ئېنسىكلوپېدىيىسى. جۇڭگو تارىخى، يۈەن سۇلالىسى تارىخى» دېگەن كىتابنىڭ 4 ـ بېتىگە قاراڭ.

[63] ساڭگا سەڭە ـ ، خەنزۇچە تارىخي ھۆججەتلەردە ئۇنىڭ مىللەت تەۋەلىكى ئېيتىلمىغان، ئەمما راشىددىن «جەمىئۇل ـ تەۋارىخ» دېگەن ئەسىرىدە ناھايىتى ئېنىق ھالدا ئۇنى ئۇيغۇر ئىدى، دەپ كۆرسەتكەن؛ سەي مېيبياۋ(蔡美彪) قاتارلىقلار تۈزگەن: «جۇڭگو ئومۇمىي تارىخى»، 7 ـ قىسىم، 130 ـ بەتتىمۇ «ئۇيغۇر ساڭگا» دېيىلگەن. مۇشۇ كىتابنىڭ 115 ـ بېتىدىن 132 ـ بېتىگىچە ئەھمەد ۋە ساڭگالار ھەققىدە ئېنىق مەلۇماتلار بار.

[64] «خەلق رەسىملىك ژۇرنىلى»، 1982 ـ يىلى، 5 ـ سان، 9 ـ بەت.

[65] چىنخۇاڭداۋ ئارىلى — ھازىرقى جۇڭنەنخەي.

[66] سۇڭ ليەن «يۈەن سۇلالىسى تارىخى» (元史) «شىرزۇ تەزكىرىسى» جۇڭخۇا نەشرىياتى، 1976 ـ يىلى نەشرى، 307 ـ بەت.

[67] «بېيجىڭ ساياھەت قوللانمىسى» 50—54 ـ بەتلەر.

[68] سۇڭ ليەن «يۈەن سۇلالىسى تارىخى»، جۇڭخۇا نەشرىياتى، 1976 ـ يىلى نەشرى، 51 ـ بەت.

[69] سۇڭ ليەن «يۈەن سۇلالىسى تارىخى»، «گاۋ جياۋ تەزكىرىسى» جۇڭخۇا نەشرىياتى، 1976 ـ يىلى نەشرى،.

[70] ق. ۋەلى: «بېيجىڭ شەھىرى ۋە ئۇيغۇر بىناكارى ئەختەردىن توغرىسىدا»، «شىنجاڭ ياشلىرى» ژۇرنىلى، 1986 ـ يىلى، 10 ـ سان، 46—47 ـ بەتلەر.

[71] ئەختەردىن ھەققىدە يەنە «ئەختەردىن— بېيجىڭ شەھىرىنىڭ ئەڭ بۇرۇنقى قۇرۇلۇش لايىھىلىگۈچىسى» دېگەن ماقالىگە قاراڭ. شى خۇخۇاڭ قاتارلىقلار تۈزگەن: «جۇڭگودىكى ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ تارىخىي شەخسلىرى تەزكىرىسى» (中国少数民族历史人物志) مىللەتلەر نەشرىياتى، 1983 ـ يىلى، خەنزۇچە نەشرى، 60 ـ ، 61 ـ ، 62 ـ بەتلەرگە قاراڭ.

[72] ۋاڭ جىلەي: «يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئۇيغۇر يېزا ئىگىلىك ئالىمى لۇ مىڭشەن»، «شىنجاڭدىكى تارىخىي شەخسلەر» 1 ـ قىسىم، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1984 ـ يىلى، خەنزۇچە نەشرى، 107 ـ بەت.

[73] ۋاڭ جىلەي «يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئۇيغۇر يېزا ئىگىلىك ئالىمى — لۇ مىڭشەن»، «شىنجاڭ گېزىتى»، 1985 ـ يىلى 1 ـ ئاينىڭ 17 ـ كۈنى.

[74] يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئۇيغۇر ئەمچىلىرى ۋە دورىگەرلىك ئىشلىرى ھەققىدە تۆۋەندىكى ماقالىلەرگە قاراڭ.

① سۈن جيەندې(孙建德): «ئۇيغۇر تېبابەت ئىلمى ۋە يېپەك يولى»، «جۇڭخۇا تېبابەت تارىخى ژۇرنىلى»1982 (《中华医史杂志》 ـ) يىلى، 12 ـ جىلد، 3 ـ سان.

② لولۇلۇ (罗禄禄): ئۇيغۇر تېبابەتچىلىك مىراسلىرىنى قېزىش، رەتلەشتىكى يېڭى نەتىجە»، «ئۇيغۇر تېبابەتچىلىك ماتېرىياللىرى توپلىمى» ش ئۇ ئا ر سەھىيە نەشرىياتى تۈزگەن خەنزۇچە نەشرى، 1 ـ سان.

③ ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەد ئىمىن: «ئۇيغۇر تېبابەتچىلىكىنىڭ قىسقىچە تارىخى»، «قەشقەر پېداگوگىكا ئىنستىتۇتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1984 ـ يىلى، 3 ـ سان.

④ مۇھەممەد ئۆمەر مەنسۇر ھاجى: «ئۇيغۇر تېبابەتچىلىكىنىڭ قىسقىچە تارىخىي تەسۋىرى»، «ئۇيغۇر تېبابىتى قىسقىچە تارىخىي ماتېرىياللىرى

توپلىمى» (1)، ش ئۇ ئا ر سەھىيە نازارىتى 1983 ـ يىلى تۈزگەن، ئۇيغۇرچە.

[75] «جۇڭگو بۈيۈك ئېنسىكلوپېدىيىسى. جۇڭگو تارىخى، يۈەن سۇلالىسى تارىخى. ئۇيغۇرلار» قىسمى (110 ـ 111 ـ بەتلەر) غا قاراڭ.

.中国大百科全书.中国历史.元史.畏兀儿条 1985 年 4 月

[76] ۋاڭ چېجوڭ «يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئوزۇقشۇناس قوسقۇي»، «شىنجاڭ گېزىتى»، 1987 ـ يىلى، 1 ـ ئاينىڭ 16 ـ كۈنىدىكى سانى.

[77] «جۇڭگو تارىخى چوڭ لۇغىتى. جۇڭگو تارىخى. يۈەن سۇلالىسى تارىخى»، «راببان ـ سائۇما»中国大百科全书.中国历史.元史. قىسمى، 55 ـ بەتكە قاراڭ.

[78] «جۇڭگو تارىخى چوڭ لۇغىتى. جۇڭگو تارىخى. يۈەن سۇلالىسى تارىخى»، «راببان ـ سائۇما»(«列边撒骚马条») » قىسمى. شاڭخەي لۇغەت نەشرىياتى، 1986 ـ يىلى، خەنزۇچە نەشرى، 136 ـ ، 137 ـ بەتلەر.

[79] ماركوس ـ بەينىئېل (بانىمەل) نىڭ ئوغلى ئىدى. بەينىئېل مار نېستورىئۇس (مار نەستورىۇس) نىڭ سۇ سېپىشى بىلەن دىنغا كىرگەن. بېزىلەر ئۇنى خوشەن (ھازىرقى霍州) لىك ئىدى، دېسە، بېزىلەر دوڭشىڭ (ھازىرقى ئىچكى موڭغۇلدىكى توكتو ئوبلاستىدىن ئىدى) لىق دەپ قارايدۇ.

[80] «جۇڭگو بۈيۈك ئېنسىكلوپېدىيىسى. جۇڭگو تارىخى، يۈەن سۇلالىسى تارىخى»، «راببان ـ سائۇما» قىسمى،

中国大百科全书.中国历史.元史»列班.扫马条

جۇڭگو بۈيۈك قامۇس نەشرىياتى، بېيجىڭ، شاڭخەي، 1985 ـ يىلى، خەنزۇچە نەشرى، 56 ـ بەت.

[81] ق. بارات: «قەدىمكى ئۇيغۇر خرىستىئان يادىكارلىقلىرى»، «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1986 ـ يىلى، 3 ـ سان، 61 ـ بەتكە قاراڭ.

[82] «جۇڭگو بۈيۈك ئېنسىكلوپېدىيىسى. جۇڭگو تارىخى، يۈەن سۇلالىسى تارىخى»، «راببان ـ سائۇما» قىسمى، خەنزۇچە نەشرى، 56 ـ بەتكە قاراڭ.

[83] «جۇڭگو بۈيۈك ئېنسىكلوپېدىيىسى. جۇڭگو تارىخى، يۈەن سۇلالىسى تارىخى»، «راببان ـ سائۇما» قىسمى، خەنزۇچە نەشرى، 109 ـ ، 110 ـ بەتلەرگە قاراڭ.

[84] بۇ ھەقتە لى ياڭ يازغان «ئۇيغۇر رەسسامى بيەن لۇ ۋە ‹بامبۇكزارلىقتىكى قىرغاۋۇل› رەسمى»، «شىنجاڭ گېزىتى»، 1987 ـ يىلى 2 ـ ئاينىڭ 5 ـ كۈنىدىكى سانىغا قاراڭ.

[85] ① كۇاڭ يى: «يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى رەڭدار كۆزلۈكلەرنىڭ جۇڭگونىڭ ئىقتىساد ۋە مەدەنىيىتىگە قوشقان تۆھپىسى». «خۇيزۇ تارىخي ماتېرىياللىرى توپلىمى»، 1983 ـ يىلى، خەنزۇچە 208 ـ بەتكە ۋە «تارىخشۇناسلىق ئايلىق مەجمۇئەسى»(史学月刊) ژۇرنىلى، 1958 ـ يىلى، 9 ـ سانىغا قاراڭ.

② يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى رەسسام ۋە خەتتاتلار ھەققىدە فېڭ جياشىڭ قاتارلىقلار تۈزگەن: «ئۇيغۇر تارىخىغا دائىر ماتېرىياللارنىڭ قىسقىچە توپلىمى»، خەنزۇچە، 1981 ـ يىلى 1 ـ قىسىم، 118 — 119 ـ بەتلەرگە قاراڭ.

[86] كۈيجاڭ راۋىقى — خاقان تەرىپىدىن قۇرۇلغان ھۆسنخەت، رەسىم، قەدىمكى تارىخىي كىتاب... قاتارلىقلارنى يىغىپ ساقلايدىغان ئىلمىي ئاپپارات. «كۈيجاڭ راۋىقى ھەققىدە» ناملىق كىتاب ئەينى ۋاقىتتا ئوردىدا ساقلىنىۋاتقان ئەسەرلەرگە باھا بېرىش ۋە ئۇلارنى تونۇشتۇرۇش يۈزىسىدىن چىقىرىلغان.

[87] جاۋخۇ «يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئۇيغۇر تەرجىمە مۇتەخەسسىسلىرى»، «تىل ۋە تەرجىمە» ژۇرنىلى، 1983 ـ يىلى، 2 ـ سان.

[88] جىن گۈەن يىللىرى — تاڭ سۇلالىسى پادىشاھى تەڭزۇڭنىڭ يىلنامىسى بولۇپ، 627 ـ ، 649 ـ يىللارغا توغرا كېلىدۇ.

[89] سەي مېيبياۋ قاتارلىقلار تۈزگەن: «جۇڭگو ئومۇمىي تارىخى»، خەلق نەشرىياتى، 1983 ـ يىل نەشرى، خەنزۇچە نەشرى، 7 ـ قىسىم، 353 ـ بەتكە قاراڭ.

[90] تيەن ۋېيجاڭ (田卫疆)، «يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى مەشھۇر ئۇيغۇر تەرجىمان ئاراساڭ»، «شىنجاڭدىكى تارىخىي شەخسلەر تەزكىرىسى» 2 ـ قىسىم، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1985 ـ يىلى، خەنزۇچە نەشرى.

[91] ① جاۋ خۋا: «يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئۇيغۇر تەرجىمە مۇتەخەسسىسلىرى»، «تىل ۋە تەرجىمە» ژۇرنىلى، ئۇيغۇرچە، 1983 ـ يىلى، 2 ـ سان، 105 ـ بەت.

② فېڭ جياشىڭ قاتارلىقلار تۈزگەن: «ئۇيغۇر تارىخىغا دائىر تارىخىي ماتېرىياللارنىڭ قىسقىچە توپلىمى» 1981 ـ يىلى، خەنزۇچە نەشرى، 1 ـ قىسىم، 119 ـ بەت.

③ سەي مېيبياۋ قاتارلىقلار تۈزگەن: «جۇڭگو ئومۇمىي تارىخى»، 7 ـ قىسىم، 353 ـ بەت.

[92] كارۇناداسنىڭ ئىسمى سانسكرىتچە بولۇپ، كارۇنا كارۇنا ـ «ئازابلانماق»، داسا داسا ـ «قۇل دېگەنلىك. بۇ ھەقتە، ليۇيىنشىڭنىڭ: «يۈەن سۇلالىسى تارىخى ۋە شىمالدىكى مىللەتلەر تارىخى تەتقىقات مەجمۇئەسى»元史及北方民族研究集刊 « ژۇرنىلى، 1982 ـ يىلى، 12 ـ ئاي، 6 ـ سان، 80 ـ بەت.

[93] «مەشھۇر تەرجىمان كارۇناداس»، شې خۇخۋاڭ قاتارلىقلار تۈزگەن: «جۇڭگودىكى ئاز سانلىق مىللەتلەر تارىخىي شەخسلىرى تەزكىرىسى» خەنزۇچە نەشرى، 1 ـ قىسىم، 72 ـ بەتكە قاراڭ.

[94] سەي مېيبياۋ قاتارلىقلار تۈزگەن: «جۇڭگو ئومۇمىي تارىخى»، خەلق نەشرىياتى، 1983 ـ يىل نەشرى، خەنزۇچە نەشرى، 7 ـ توم، 353 ـ بەتكە قاراڭ.

[95] ① ««لياۋ سۇلالىسى تارىخى» نى تەھرىرلىگۈچى ئەمەلدار — ليەن خۈيشەن قايا»، شي خۇخۇاڭ قاتارلىقلار تۈزگەن: «جۇڭگودىكى ئاز سانلىق مىللەتلەر تارىخي شەخسلىرى تەزكىرىسى»، 1 ـ قىسىم، 73 ـ بەتكە قاراڭ.

② ليۇ جىشاۋ: «ئۇيغۇر تارىخى»، 1 ـ قىسىم، 278 ـ بەت.

[98] ««جىن دۆلىتى تارىخى» نى تۈزۈپ تەھرىرلىگۈچى ئەمەلدار سارابان»، شي خۇخۇاڭ قاتارلىقلار. «جۇڭگودىكى ئاز سانلىق مىللەتلەر تارىخي شەخسلىرى تەزكىرىسى»، 1 ـ قىسىم، مىللەتلەر نەشرىياتى، خەنزۇچە نەشرى، 1983 ـ يىلى، 93 ـ 94 ـ بەتلەرگە قاراڭ.

[99]، [100] سەي مېيبياۋ قاتارلىقلار تۈزگەن: «جۇڭگو ئومۇمىي تارىخى»، خەلق نەشرىياتى، 1983 ـ يىل نەشرى، خەنزۇچە نەشرى، 7 ـ قىسىم، 354 ـ بەتكە قاراڭ.

[101] «مىللەتلەر ئەدەبىيات تەتقىقاتى»، بېيجىڭ، خەلق نەشرى، 1996 ـ يىلى، 2 ـ سان، 92 ـ بەت.

[102] ياڭ ليەن «يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى غەربىي يۇرت شائىرلىرى ھەققىدە تەتقىقات»، «元西城诗人郡体研究»» شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، خەنزۇچە نەشرى، 1999 ـ يىلى، 247 ـ بەت.

[103] كۆي شىپىڭ، شاڭ يەنبىن «مىڭ سۇلالىسىنىڭ باشلىرىدىكى جۇڭگو ـ چاۋشيەن ئالاقىسىدىكى ئىككى نەپەر ئەلچى — شي چاڭشۇ، شي سى ھەققىدە»، بېيجىڭ، «مىللەتلەر تەتقىقاتى»، 1995 ـ يىلى، 5 ـ سان، 66 ـ بەت.

ئۇيغۇرلار شەرقتە ۋە غەربتە

غەيرەتجان ئوسمان

ئۈچىنچى بۆلۈم

ئۇيغۇر ئەجدادلىرىنىڭ ئوتتۇرا ۋە غەربىي ئاسىيا، ياۋروپا بىلەن بولغان تارىخىي ئالاقىسى

قىسقىچە چۈشەنچە

ئۇيغۇرلار غەربىي يۇرتتىكى، جۈملىدىن ئوتتۇرا ئاسىيادىكى قەدىمكى مىللەتلەرنىڭ بىرى.

ئىلىمىزنىڭ خەنزۇچە تارىخىي ھۆججەتلىرىدە ئۇيغۇر ئەجدادلىرىنىڭ نامى ھەر خىل شەكىلدە خاتىرىلىنىپ كېلىنگەن. بۇنىڭدىن باشقا ئۆزلىرى ۋە ئەرەب، پارسلار جۈملىدىن غەربنىڭ تارىخىي ماتېرىياللىرىدىمۇ ھەرخىل نامlاردا ئاتالغانلىقىنى بىلگىلى بولىدۇ.

خەنزۇچە ھۆججەتلەردە مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 2000 ـ يىللاردا مەركىزىي جۇڭگونىڭ شىمالىدا «گۈيفاڭ»(鬼方) دەپ ئاتىلىدىغان بىر قوۋمنىڭ پائالىيەت قىلىپ تۇرغانلىقى توغرۇلۇق خاتىرىلەر بار. گۈيفاڭلار يەنە «دىلار»(狄, 翟) دەپمۇ ئاتالغان. ئالىملار «گۈي»(鬼) خېتىنىڭ غور ـ گۇر دەپ تەلەپپۇز قىلىنىدىغانلىقىنى ئىسپاتلىدى[1]. «تۈرك ئېنسىكلوپېدىيىسى» نىڭ «غۇر» ماددىسىدا «ئوغۇز دېگەن سۆز قىسقىراپ ‹غۇر› دېگەن شەكىلگە كەلگىنىگە ئوخشاش، ‹ئوغۇز› سۆزىمۇ قىسقىراپ ‹غۇز› دېگەن شەكىلگە كەلگەن. ھەر ئىككىسى ئوخشاش بىر مەنبەدىندۇر، بۇ ئىككى سۆزنىڭ قايسىسىنىڭ ئۆزۈن تارىختا ئىگە ئىكەنلىكى ھەققىدە بىر نىمە دېيىش قىيىن»[2] دەپ ئەسكەرتىلگەن.

بۇ بايانلار ئۇيغۇر ئەجدادلىرىنىڭ خىلمۇخىل ناملىرى ئىچىدە «ئۇيغۇر» جۈملىدىن ئۇنىڭ «غۇر ـ غۇز، ئوغۇر ـ ئوغۇز» شەكىللىرىنىڭ تارىخىنىڭ

ئۆزۈن ئىكەنلىكىنىڭ ھەم قەدىمدىن باشلاپلا قوشنا خەلقلەرگە مەلۇم بولۇپ تۇرغانلىقىنى بىلگىلى بولىدۇ.

«دىلار» نامى غۇر ـ غۇز (ئوغۇر ـ ئوغۇز) لار نامىنىڭ بىر ۋارىيانتى. مۇتەپەككۇر موزى (تەخمىنەن مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 468—376 ـ يىللىرى ياشىغان) يازغان، «موزى» ناملىق كىتابىدا جۇڭگونىڭ قەبىلىچىلىك دەۋرىدە ياشىغان قەبىلە ئاقساقلى ياۋ (尧) بىلەن بىرگە تىلغا ئېلىنغان دىلارنىڭ قەدىمكى سۈمېر تىلىدىكى تەڭرى مەنىسىنى ئۇقتۇرىدىغان «دىڭگىر»، بابىل يېزىقىدىكى «تىگىر ـ دىگىر» (مەنىسى «تەڭرى») بىلەن مەنىداش ئىكەنلىكىنى تەكىتلەيدىغانلارنىڭ قارىشى خېلى سالماقنى ئىگىلەيدۇ. «ئاۋېستا» دا «دركھ» شەكلىدە خاتىرىلەنگەنلىكى، تۈرك نامىنىڭ لىڭخۇدىفىن يازغان «جوۋنامە»(周书) ۋە «تۈرك مەڭگۈ تاشلىرى» خاتىرىسىگە چۈشۈشتىن كۆپ بۇرۇنقى چاغلارغا توغرا كېلىدۇ. دى ـ تىگىر ـ تۈركناملىرى مەنىداش دەپ قارىلىدۇ.

مىلادىيىدىن بۇرۇنقى ئىنى ئەسىردىن باشلاپ، دىڭلىڭ، ئېگىز قاڭقىل ـ قاڭقىللار (گاۋچې ـ گاۋگۈي)، تېلى دېگەنلەر ئۇيغۇر ئەجدادلىرىنىڭ قەبىلىلىرى ئىتتىپاقىنىڭ ئورتاق نامى تەرىقىسىدە قوللىنىلغان.

1. ئۇيغۇر ئەجدادلىرىنىڭ ئوتتۇرا ۋە غەربىي ئاسىيا بىلەن بولغان تارىخىي ئالاقىسىنىڭ باشلىنىش دەۋرى

ئىلىم ـ پەندە خىلمۇخىل قىياسلارنى ئوتتۇرىغا قويۇش تۈپكى ئالاھىدىلىك. قىياستىن نەتىجە كېلىپ چىقىدۇ. ئالىملارنىڭ قىياسلىرىغا بەزى كىشىلەر دەسلەپتە ئىشەنمەيدۇ، نەتىجە چىققاندىن كېيىن مەمنۇن بولىدۇ.

ئۇيغۇر ئەجدادلىرىنىڭ تارىخىي ئىزلىرى توغرۇلۇق ھەرقايسى ئەل ئالىملىرى ئاجايىپ قىياسلارنى ئوتتۇرىغا قويۇشقان. بۇنىڭ ئىچىدە سۈمېرلارنىڭ زاتىنى ئالتايغا ۋە تۈركىي تىللىق قوۋملارغا باغلىغانلىقى كىشىنى چوڭقۇر ئويلاندۇرىدۇ. 1904 ـ يىلى پېتربورگ (ھازىرقى سان ـ پېتربورگ) دا بېسىلغان، 1939 ـ يىلى موسكۋادا رۇس تىلىدا قايتا نەشر قىلىنغان «يېزا ئىگىلىكىنى سۇ بىلەن تەمىنلەش مەسىلىلىرى» ناملىق كىتابىنىڭ 5 ـ بېتىدە «... سۈمېرلار مىلادىيەدىن بىرنەچچە ئەسىر مۇقەددەم ئوتتۇرا ئاسىيادىن مىسسوپوتامىيىگە كۆچۈپ بارغان تۈركىي تىللىق قوۋملار ئىدى...» دېيىلگەن بولسا خىخ ئەسىرلەردە ئىنگلىز

ئالىملىرىدىن سىرلاۋلىنئوس سۇمېرلار سكىفلەردۇر، ئۇلارنىڭ تىلى بولسا موڭغۇل ـ مانجۇ تىللىرى بىلەن تۇغقانچىلىقى بولغان تۇران تىلى سىستېمىسى (ئالتاي تىلى سىستېمىسى ياكى تۈركىي تىل سىستېمىسىنى ئۆز ئىچىگە ئالسا كېرەك — ئا) دەپ قاراپ، سۇمېرلارغا ئائىت كېيىنكى چوڭ كەشپىياتلارغا يول ئېچىپ بەرگەن. غەربىي ئاسىيادىكى سۇمېر، ئەلام ۋە ھورى قاتارلىق قەدىمكى مەدەنىيەتلىك قوۋملار مۇئەييەن بىر ئېتنىك گۇرۇپپىغا ۋەكىللىك قىلماستىن، ئەينى چاغدا ھىندىستان ۋە ئىراق شەرقتە بۈيۈك خانلىق ۋە مەدەنىيەتلەرنى بەرپا قىلغان قوۋملارغا ئوخشاش بىر ـ بىرىگە ئارىلىشىپ كەتكەن ئىجتىمائىي توپنىڭ ياشىغانلىقىنى ئالغا سۈرۈۋاتقانلار بار. سۇمېرلار بىرالىسفال (ئاق تەنلىك) لار ئىكەنلىكى مەلۇم.

تارىخشۇناس، پروفېسسور ھوممىل (ھوممىل) سۇمېرلارنى پۈتۈنلەي تۈركىي تىللىق قوۋم دەپ ھېسابلاپ، تۈركىي تىللىق قوۋملارنىڭ ئەڭ قەدىمكى ئەجدادلىرىدىن بىر بۆلۈكىنىڭ مىلادىيەدىن بۇرۇنقى **5000** ـ يىللاردا ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئانا يۇرتلىرىدىن غەربىي ئاسىياغا كەلگەنلىكىنى ۋە سۇمېرلارنى تەشكىل قىلغانلىقىنى، سۇمېرلارنىڭ تىلىدا ساقلىنىپ قالغان سۆزلەر تۈركىي تىلنىڭ ئاشۇ قەدىمكى زاماندا قانداق شەكىلدە ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ، دەپ ئېيتقان[3].

يەنە بەزى ئالىملار سۇمېر تىلى سام ۋە ھىندى ـ ياۋروپا تىلى سىستېمىسىغا تەۋە تىل بولماستىن، بەلكى تۈركچىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان «بىرلەشمە ـ ئارىلاشما گۇرۇپپا تىلىدۇ» دېيدۇ[4] ۋە بىر قاتار ئورتاق سۆز تەركىبلىرىنى مىسال قىلىپ كۆرسىتىدۇ. بۇنىڭدىن باشقا سۇمېرلارنىڭ قەدىمكى ئۇيغۇر، ھۇن، ساك ۋە باشقا تۈركىي تىللىق قوۋملارنىڭكىگە ئوخشايدىغان دەپنە قىلىش ئادەتلىرى، ئەلام تىلىدىكى تۈركىي تىل بىلەن ئورتاق بولغان ئېلېمېنتلار ۋە ئۇلاردىكى ئاتچىلىق ئىگىلىكى، ھورى تىلىنىڭ تۈركىي تىل بىلەن تۇغقانچىلىق دەرىجىسىنى بىلدۈرىدىغان خۇسۇسىيەتلەر — تۈركىي تىللىق قوۋملارنىڭ غەربىي ئاسىيادىكى تارىختىن بۇرۇنقى(史前) ئىزلىرى ھېسابلىنىشى كېرەك، دېگەن قاراشلارمۇ بار[5].

يۇقىرىدا ئېيتىپ ئۆتكىنىمىزدەك بىر خىل قاراشتىكىلەر سۇمېرلار ئوتتۇرا ئاسىيادىن كۆچۈپ بارغان دېگەن. ئېيتىلىشىچە، مىسسوپوتامىيىدە دەسلەپتە مەدەن يوق بولۇپ، سۇمېرلار كۆچۈپ بارغاندىن كېيىن مەدەنچىلىك بارلىققا كەلگەن. يەنى بۇ مەدەنلەر ئوتتۇرا ئاسىيا كۆچمەنلىرى ئوتتۇرىغا چىقارغان. **4600** يىل مۇقەددەم دەپ مۆلچەرلەنگەن سۇمېر

قەبىلىلىرى ئىشلەتكەن تاغار شەكىللىك قوپال يۇڭ كىيىم بىلەن ئالتۇن، كۈمۈش، مىس ۋە قوغۇشۇن قاتارلىق مېتاللار سۇمېرلارنىڭ ۋاستىسى بىلەن مېسسوپوتامىيە رايونىغا ئېلىپ بېرىلغان[6]. ئۇز زامانىسىدا ئۇ رايوننىڭ ھاۋاسى بەك ئىسسىق بولۇپ، كان قېزىلمىسى بولمىغانىكەن.

يۇقىرىقىغا ئوخشاش بىر قاتار ئەھۋاللار ئۇيغۇرلارنىڭ كېلىپ چىقىشىدا ئېتنىك ئاساسى بولغان قەدىمكى بىر قاتار قەبىلە ـ قوۋملارنىڭ بىر بۆلۈكى، شۇ چاغلاردا ھازىرقى ئالتايدىن غەربىي ئاسىياغا كۆچۈپ بارغان ۋە سۇمېر، ھورى، ئەلام قاتارلىق قەدىمكى قوۋملارنىڭ شەكىللىنىشىدە مۇھىم ئېتنىك تەركىبكە ئايلانغان. بۇ تارىختا ئۇيغۇر ئەجدادلىرىنىڭ غەربىي ئاسىياغا بىرىنچى قېتىملىق كۆچۈشى بولۇپ ھېسابلانسا كېرەك[7].

2. ھونلار ۋە دىڭلىڭلارنىڭ غەربكە يۆتكىلىشى

ھونلار قەدىمى گۇيفاڭ يەنى دىلاردىن بۆلۈنۈپ شەكىللەنگەن بىر قوۋم. ئۇلار مىلادىيىدىن بۇرۇنقى ئىنى ئەسىرگە كەلگەندە، بولۇپمۇ تۈمەن ۋە مۇدۇ تەڭرىقۇت زامانىسىغا كەلگەندە ناھايىتى كۈچەيگەن.

ھونلار مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 209 ـ يىلى مۇدۇ تەڭرىقۇت موڭغۇل دالىسىنىڭ جەنۇبىدا خانلىق قۇرغاندىن كېيىن غەربىي خەن دەۋرىدىكى كۆچىيىش ۋە ئاجىزلىشىشتەك ئۆزگىرىشلەرنى باشتىن كەچۈرۈپ، شەرقىي خەن سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرى (گۇاڭۋۇدىنىڭ جەنۇۋ 24 ـ يىلى، مىلادىيە 48 ـ يىلى) گە كەلگەندە جەنۇب ۋە شىمال ئىككى قىسىمغا بۆلۈنۈپ كەتكەن، جەنۇبتىكىلەر خەن سۇلالىسىگە تەۋە بولۇپ، ئۇلارنىڭ دائىرىسى ئىچىدە ياشىغان. شىمالىي ھونلار خەن سۇلالىسى بىلەن ئازارلىشىپ ئۇنىڭ زېمىنىغا داۋاملىق تەھلىكە پەيدا قىلغان. شۇنىڭ بىلەن خەن سۇلالىسى شىمالىي ھونلارغا قايتۇرما ھۇجۇم قىلىپ، ئۇلارنى ئاجىزلاشتۇرغان. بۇ خىل ئۇرۇش مىلادىيە 89 ـ يىلى رەسمىي باشلانغان. كۆپ قېتىملىق تىركىشىش ئارقىلىق 91 ـ يىلى شىمالىي تەڭرىقۇت قىسمەن ئادەملىرىنى باشلاپ (قانچىلىك ئادەملىكى نامەلۇم) غەربكە كۆچكەن. شۇنىڭ بىلەن ھونلارنىڭ غەربكە كۆچۈش جەريانى باشلانغان. ھونلار دەسلەپتە ئىلى دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىدىكى ئۇيسۇنلار ئېلىگە، ئاندىن كانگىيىگە، ئۈچىنچى مەنزىل قىلىپ ئالان (ئائورسى) يەنى جەنۇبىي رۇسىيە يايلاقلىرى، دون دەرياسىنىڭ شەرقىي تەرەپلىرىگە كۆچكەن، كېيىن ياۋروپاغا بېسىپ كىرگەن. ئۇلارنىڭ بۇ خىل يۆتكىلىشى ۋ ئەسىرگىچە داۋاملاشقان[8].

غەربكە كۆچكەن هونلار دەسلەپكى چاغلاردا ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجدادلىرىنى تەشكىل قىلغان بىر بۆلۈك ئېتنىك تەركىبلەر ئوتتۇرا ۋە غەربىي ئاسىيا، جەنۇبىي رۇسىيە ۋە ياۋروپاغا يېتىپ بارغان. يەنە بىر قاراشتا هونلارنىڭ يۆتكىلىشىدىن ئىلگىرىلا ئوغۇز قەبىلىلىرى شەرقىي ياۋروپاغا كۆچكەن دېيىلىدۇ.

هونلارنىڭ قەدىمكى دىلاردىن بۆلۈنۈپ چىقىپ شەكىللەنگەن قوۋم ئىكەنلىكىنى يۇقىرىدا سۆزلەپ ئۆتتۇق، هونلار دۆلىتى تەۋەسىدە دىلارنىڭ بىۋاستە ئەۋلادلىرى بولغان دىڭلىڭلار كۆپ بولۇپ، ئۇلارنىڭ هونلار بىلەن قانداشلىق مۇناسىۋىتى بولغاچقا، ئۇلار بىلەن هايات ـ ماماتتا بىرگە بولغان هەم كۆچكەندىمۇ بىر قىسىم دىڭلىڭلار هونلار بىلەن بىرلىكتە غەربكە كۆچكەن.

بۇ يەردە تەكىتلەيدىغان بىر مەسىلە قەدىمكى خەنزۇچە تارىخنامىلەردە ئۇيغۇرلارنىڭ بىۋاستە ئەجدادلىرى دىڭلىڭلارغا تۇتاشتۇرۇلۇپ چۈشەندۈرۈلگەن. شۇنىڭ بىلەن بىرگە هۇنلارنىڭمۇ بىر تارماق ئەجدادى ئىكەنلىكى تارىخىي چىنلىق ئاساسىدا بايان قىلىنغان. مەسىلەن، لىيۇ شۈي يازغان «كونا تاڭنامە» (旧唐书)، ئوۋ ياڭشۇ يازغان «يېڭى تاڭنامە» (新唐书)، ماۋدۈن يازغان «يازما هۆججەتلەر ھەققىدە ئومۇمىي تەھسىل» (文献通考)، «ئومۇمىي قامۇسنىڭ داۋامى» (续通志)، شۆ جۈجىڭ يازغان «بەش سۇلالە تارىخى» (五代史) قاتارلىق كىتابلاردا ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجدادلىرى هونلار دەپ بىردەك قەيت قىلىنغان. تاڭ سۇلالىسى دەۋرىگە كەلگەندە، ئۇيغۇر قەبىلىلىرى ئىچىدە «قۇت ـ هون» (浑) دېگەن بىر قەبىلىنىڭ ساقلىنىپ قالغانلىقى، بايىرقۇ قەبىلىسىنىڭ هەم هون قەبىلىسىنىڭ بىۋاستە پۇشتى ئىكەنلىكى بۇ خىل مەنداشلىقنى روشەنلەشتۈرىدۇ.

ياۋروپا تىلشۇناسلىرىدىن كلاپروت (ج. كلاپروتھ)، ۋىزانتىيە (شەرقىي روما) تارىخچىلىرىدىن نىكىتا (نىكىتا)، لېۋگرامماتىك (لەۋ گراممماتىك)، جورجى (گەورگى) لارنىڭ «ئوغۇر» لار هونلاردۇر، دېگەن مەلۇماتىغا ئاساسلىنىپ، هون ئۇلۇس ـ ئايماقلىرى بىرلەشمىسى ئىچىدە، سانى كۆپ ۋە قۇدرەتلىك بولغان گاۋگۈي (گاۋچې ـ ئېگىز قاڭقىللار) لارنىڭ قەبىلە ناملىرى بىلەن بىلەن ئوخشاش بولغان «ئوغرى، ئونئوغۇر، ئۇتئوغۇر، قۇتئوغۇر، سارغۇر» دېگەندەك قەبىلە ناملىرىنى ئېنىقلاپ چىققان[9]. جۈملىدىن بۇ قەبىلىلەر هونلار غەربكە كۆچكەن دەسلەپكى چاغلاردىلا ياۋروپاغا يېتىپ بارغان. ئاشۇ قېتىملىق كۆچۈشتە هازىرقى ۋېنگرىيىدە

ئۇلتۇراقلاشقان ھونلارنىڭ قالدۇق پۇشتىنىڭ زورىيىشىدىن شەكىللەنگەن ۋىنگىر (ھونگىر) لار تىلىدا بىرمۇنچە تۈركىي سۆزلەرنىڭ ساقلىنىپ قېلىشى، ۋىنگىر مۇزىكىسى بىلەن قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئەۋلادى ھېسابلانغان بۇگۇنكى سېرىق ئۇيغۇرلار مۇزىكىسىدا قويۇق ئورتاقلىقنىڭ ساقلىنىشى ۋە باشقا بىر قاتار ھادىسىلەر بۇ نۇقتىنى روشەن ھالدا ئىسپاتلايدۇ. بۇ ھونلار نامى ئاستىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجدادلىرىنىڭ شەرقىي ياۋروپاغا كۆچۈشىگە دائىر تارىخىي ئۇچۇرلاردۇر.

دىڭلىڭلارنىڭ غەربكە كۆچۈشى توغرۇلۇق شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق مىللەتلەر ئىشلىرى كومىتېتى تۈزگەن «شىنجاڭ مىللەتلەر قامۇسى» دا مۇنداق دېيىلگەن:

كانگىيە (سەمەرقەنت) دە ياشىغان «غەربىي دىڭلىڭلار جۇڭگونىڭ قەدىمكى دەۋرىدە شىمالدا ياشىغان قوۋم ‹دىڭلىڭلار› نىڭ تارمىقى. مىلادىيىدىن بۇرۇنقى ئى ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا قۇتئۇش تەڭرىقۇت دىڭلىڭلارنى بويسۇندۇرغاندىن كېيىن سەرسان بولغان بىر قىسىم دىڭلىڭلار ئۇلارغا ئەگىشىپ كانگىيىگە بارغان، شۇنىڭ بىلەن بىرگە ئەسلىي جايىدا قالغانلىرى ‹شىمالىي دىڭلىڭلار› دېيىلگەن بولسا، كانگىيىگە كۆچۈپ بارغانلىرى ‹غەربىي دىڭلىڭلار› دېيىلگەن. ‹ۋەي سۇلالىسى خاتىرىلىرى. غەربىي رۇڭلار تەزكىرىسى› دە تىلغا ئېلىنغان ‹ئۇيسۇنلارنىڭ غەربى، كانگىيىنىڭ شىمالىدىكى دىڭلىڭلار بولسا ھونلارنىڭ قۇتئۇش تەڭرىقۇتى غەربكە كۆچكەندە شۇلارغا ئەگىشىپ بارغان دىڭلىڭلارنىڭ ئەۋلادلىرى بولۇپ، ۋەي سۇلالىسى ۋە جىن سۇلالىسى خانلىقى زامانىسىغا كەلگەندە، قۇرامىغا يەتكەنلەر 60 مىڭ، ئومۇمىي نوپۇسى 150 مىڭ ئەتراپىدا بولغان. كانگىيە خانلىقى كېيىنچە سوغدى توققۇز غۇز ئېلى بولۇپ ئوتتۇرىغا چىققان. سوغدى توققۇز غۇزلىرى يىپەك يولىدا جانلىق پائالىيەت قىلغان. يەنە ئۇلارنىڭ ئىچىدە دى翟)) فامىلىلىك غۇزلار بولۇپ، دىڭلىڭلارنىڭ ئىچىدە دى فامىلىلىكلىرى كۆپ ئىدى، بۇلار سوغدى توققۇز غۇزلىرى بىلەن بىرلىكتە دى فامىلىسىنى ئىشلەتكەن غۇز سودىگەرلىرى بولۇپ، بۇلار ئەلۋەتتە غەربىي دىڭلىڭلاردىن ئىدى»[10].

بۇ يەردە زىكرى قىلىنغانلىرى تارىخىي پاكىتلارغا ئۇيغۇن كېلىدۇ. شۇنداق ئىشلار بولۇپ ئۆتكەنكى، تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا، سوغدىيانا (كانگىيە) يەنى ماۋەرائۇننەھر رايونىدا توققۇز جاۋۇپ غۇزلىرى (绍武九性胡人) نىڭ پائالىيىتى يېتەكچىلىك ئورۇندا تۇرغان. شۇڭا، تارىخىي ھۆججەتلەردە تاشكەنت، بۇخارا، سەمەرقەنت، سەلىز国))

قاتارلىق توققۇز ئايماقتىكى قەبىلىلەر بىردەك «توققۇز جاۋۇپلار» ياكى «توققۇز جاۋۇپ غۇزلىرى» دەپ ئاتالغان[11]. بۇلار تاڭ سۇلالىسى بىلەن سودا ئالاقىسى قىلغاندا ۋە چاڭئەن قاتارلىق جايلارغا كېلىپ پائالىيەت قىلىپ ئۆزلىرىنى «ئۇيغۇر»(回鹘) دەپ ئاتىغان. مەسىلەن، شى فۇچىڭ (石福庆)، شى جېجىژ (石诚直) قاتارلىقلار ئۆزلىرىنى ئۇيغۇر دېيىشىپ، تاڭ سۇلالىسىنىڭ ۋېن زوڭ (826—835)، ۋۇ زوڭ (841—846) قاتارلىق پادىشاھلىرى بىلەن ئالاقە قىلغان. شۇڭا، 842 ـ يىلى يېزىلغان «لى ۋېنراۋ توپلاملىرى» ((李 方 绕 集) دېگەن كىتابنىڭ «ئۇيغۇر خانىغا يوللانغان مەكتۇپلار» (赐回鹘可汗书) نىڭ «ئۇيغۇر شي جىجىنىڭ ئەھۋالاتى»论译 (语 人 壮) قاتارلىق بابلىرىدا يۇقىرىقىلارنى ئۇيغۇر دەپ يازغان. شۇ كىتابنىڭ 13 ـ جىلدىدا «ئۇيغۇر ئەنشاۋشۇن»(回鹘安孝顺) دېگەن بىر ئادەمنىڭ ئىسمى تىلغا ئېلىنغان. شياڭدا ئەپەندىنىڭ پىكرىگە ئاساسلانغاندا، بۇ كىشى ئەسلىي توققۇز جاۋۇپلاردىن بولۇپ، بۇخارالىق ئىكەن[12].

3. تېلىلار ۋە ئېگىز قاڭقىللار زامانىسىدىكى ئۇيغۇر قەبىلىلىرىنىڭ ئوتتۇرا، غەربىي ئاسىيا ۋە ياۋروپادىكى پائالىيەتلىرى

1) ئۇيغۇر قەبىلىلىرىنىڭ تارقالغان جايلىرى

لى يەنشۇ يازغان «شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى. تېلىلار ھەققىدە قىسسە北史.铁勒传)) دە تېلىلارنىڭ جايلاشقان ئورۇنلىرى مۇنداق بايان قىلىنغان.

تېلىلارنىڭ ئەجدادلىرى ھونلارنىڭ ئەۋلادلىرىدۇر، ئۇلارنىڭ تۈرى ناھايىتى كۆپ، ئۇلار بالقاش كۆلىنىڭ شەرقىدىكى تاغلارنى بويلاپ ئايىغى ئۈزۈلمەي جايلاشقان بولۇپ، توغلا دەرياسىنىڭ شىمالىدا بارغۇت، توڭرا، ئۇيغۇر، بايىرقۇ قەبىلىلىرى بار، ئۇلارنىڭ باشلىقى ئېركىن دەپ ئاتىلاتتى: چۆمۈل، تۈركەش، ئىزگىل، قۇن، قوشۇر قاتارلىق قوۋملار بولۇپ، ئۇلارنىڭ 20 مىڭ لەشكىرى بار ئىدى: ئېۋىرغول (بۇگۇنكى قۇمۇلنىڭ غەربى)، كىنگىتنىڭ شىمالىي ۋە ئاقتاغ بويلىرىدا چۇبە، بۇلاغ، چىگىل، دىسۇباناغ، ئوغۇز، خاككاس، ئىكدىر، ئونغۇر قاتارلىق قوۋملار بولۇپ، 20 مىڭ لەشكىرى بار ئىدى: ئالتاي تېغىنىڭ غەربىي جەنۇبىدا سىردادۇش، دېلىر، زاباندىر، داچى قاتارلىق قوۋملار بولۇپ، 10 مىڭدىن ئارتۇق ئەسكىرى بار ئىدى،

سوغدىيانانىڭ شىمالى، ئېتىل دەرياسى بويلىرىدا ئاتتىزم، قاسار، باخۇ، پېچەنەك، جۇخەي، هايبىچ، قوچاي، سوپۇ، يىماق، قۇتتال قاتارلىق قوۋملار بولۇپ، 30 مىڭدىن ئەسكىرى بار ئىدى. قارا دېڭىزنىڭ شەرقى ۋە غەربىدە ساغۇر، ئۇچ ئۇرۇق يىماق، سورۇغقار قاتارلىق قەۋملەر بولۇپ، نوپۇسى 8000 دىن ئارتۇق ئىدى؛ قەرەڭ (رىم) نىڭ شەرقىدە ئاسكىل، ئالان، بېيرۇ، قۇلس، قۇۋنخۇن قاتارلىق قەۋملەر بولۇپ، نوپۇسى 20 مىڭغا يېقىن ئىدى. شىمالىي دېڭىزنىڭ جەنۇبىدا توباس قاتارلىق قەۋملەر بار ئىدى. ئۇلارنىڭ ئۆز ئالدىغا قاغانى يوق بولۇپ، ئايرىم-ئايرىم هالدا شەرقىي ۋە غەربىي تۈرك خانلىقىغا قارايتتى.

بۇ تارىخىي خاتىرىلەر تىلىلار دەپ ئاتالغان ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجدادلىرى بولمىش قەبىلىلەر ئىتتىپاقىغا تەۋە بىر قاتار قەبىلە-ئايماقلار كەڭ ئوتتۇرا ئاسىيادا فورۇمغىچە بولغان دائىرىدە تارقىلىپ، تىرىكچىلىك قىلغانلىقىنى ئىسپاتلايدۇ. بۇ خاتىرە ۋېيجىڭ يازغان «سۈينامە» دىمۇ قەيت قىلىنغان.

«ئۆز زامانىسىدا ئۇيغۇر قەبىلىلىرىنىڭ ئوتتۇرا ۋە غەربىي ئاسىيادىكى پائالىيەتلىرى توغرىسىدا ياڭ شىخمىن ئەپەندى مۇنداق بايان قىلىدۇ:

«ئۇيغۇر قەبىلە ئىتتىپاقىنىڭ تەركىبلىنىشى توغرىسىدىكى تارىخشۇناسلىق ساهەسىدە ‹ئىچكى توققۇز ئۇرۇق ۋە تاشقى توققۇز قوۋم› دەيدىغان قاراش ئۆزۈندىن بۇيان داۋاملىشىپ كېلىۋاتىدۇ».

مېنىڭ قارىشىمچە، ئۇيغۇر قەبىلىلىرى ئىتتىپاقى ئاساسەن ئۈچ قىسىم كىشىلەردىن يەنى توققۇز ئۇيغۇر، ئون ئۇيغۇر ۋە سېرىق ئۇيغۇرلاردىن تەركىب تاپقان. بۇ ئۈچ قىسىم كىشىلەرنىڭ هەممىسى تىلىلار بولۇپ، ئەسلىدە ئايرىم-ئايرىم هالدا بايقال كۆلىنىڭ جەنۇبىدىكى ئۈچ چوڭ دەريا — تۇغلا دەرياسى، ئورقۇن دەرياسى ۋە سېلىنگا دەرياسى بويىغا ئولتۇراقلاشقان. ئۇلار دەريا نامىنى ئۆز قەبىلىسىنىڭ نامى قىلغان.

تۇغلا (土拉) تۈركچە ‹توققۇز› دېگەن سۆزنىڭ ئاهاڭ تەرجىمىسى. ئەسلىدە تۇغلا دەرياسىنىڭ بويىغا جايلاشقان قەبىلە ‹توققۇز› (توققۇز ئۇيغۇر) دەرياسى دەپ ئاتالغان. ئورقۇن (鄂尔浑) تۈركچە ‹ئون كۈن› دېگەن سۆزنىڭ ئاهاڭ تەرجىمىسى. شۇڭا، ئەسلىدە ئورقۇن دەرياسى بويىغا جايلاشقان قەبىلە ‹ئون ئۇيغۇر› دەپ ئاتالغان. خەنزۇچە تارىخىي ماتېرىياللاردا بۇلار توققۇز ئۇيغۇر ۋە ئون ئۇيغۇر دەپ خاتىرىلەنگەن... ئۇيغۇرلارنىڭ يەنە بىر قىسمى ئەسلىي — سېلىنگا دەرياسى بويىغا جايلاشقان. سېلىنگا (色楞格) تۈركچە ‹سېرىق› دېگەن سۆزنىڭ ئاهاڭ تەرجىمىسى. شۇڭا، بۇ قىسىم كىشىلەر ‹سېرىق ئۇيغۇر› دەپ ئاتالغان.

لېكىن، 840 ـ يىلى (غوبى) ئۇيغۇرلىرى غەربكە كۆچۈشتىن ئىلگىرى، سېرىق ئۇيغۇرلار خەنزۇچە تارىخىي ماتېرىياللاردا تىلغا ئېلىنمىغان. پەقەت سۇڭ سۇلالىسىنىڭ يۈەنفېڭ 4 ـ يىلى (مىلادىيە 1081ـ يىلى) دىن كېيىن تارىم ئويمانلىقىنىڭ شەرقىي جەنۇب تەرىپىدە ‹سېرىق باش ئۇيغۇرلار› پەيدا بولۇپ قالغان. شۇڭا، خەنزۇچە تارىخىي ماتېرىياللاردا سېرىق باش ئۇيغۇرلار نامىنىڭ پەيدا بولۇپ قېلىشى بەكمۇ تاسادىپىي بولغان. ئۇنىڭدىن ئىلگىرى ئۇلارنىڭ نەدىن كەلگەنلىكىنى تاپقىلى بولمايتتى. ئەمما، غەرب ئەللىرىنىڭ تارىخىي ماتېرىياللىرىدا ئىۋ ئەسىرلەردىلا سېرىق ئۇيغۇرلارنىڭ جەنۇبىي رۇسىيە يايلىقىدا پائالىيەت ئېلىپ بارغانلىقى خاتىرىلەنگەن[13].

ياڭ شىڭمىن ئەپەندىنىڭ بۇ بايانىدىكى بەزى قاراشلىرى (مەسىلەن، توغلا — توققۇز سۆزدىن كەلگەن، دېگەنگە ئوخشاش) غا ئايرىم كىشىلەر قوشۇلمىسىمۇ، ئەمما ئۇنىڭ ئاساسىي روھى بىزنى مۇھىم يىپ ئۇچى بىلەن تەمىنلەيدۇ.

چيەن بوچۈەن ئەپەندى سارغۇر (سېرىق ئۇيغۇر) لارنىڭ ۋى - ۋ ئەسىرلەردىلا بارلىقى توغرىسىدا توختىلىپ: بۇ يەردە تىلغا ئېلىنغان سارغۇر («شىمالىي خانلىقلار تارىخى» دىكى بايان كۆزدە تۇتۇلىدۇ) «سارئوغۇز» نىڭ قىسقارتىلغان شەكلى بولۇپ، بۇ نام سوڭ سۇلالىسى دەۋرىدە لوپنۇر كۆلىنىڭ جەنۇبىدا ياشىغان «سېرىق باش ئۇيغۇر» ۋە يۈەن، مىڭ، چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە لوپنۇر كۆلىنىڭ شەرقىدە، چىڭخەي (كۆكنۇر) كۆلىنىڭ شەرقىدە، خېشى كارىدورىنىڭ غەربىي قىسمىدا ياشىغان سېرىق ئۇيغۇرلار بىلەن تامامەن ئوخشاش. بۇنىڭدىن مەزكۇر قەبىلە ياكى قەبىلىلەر ئىتتىپاقى نامىنىڭ خېلى قەدىمكى نام ئىكەنلىكىنى كۆرۈۋالالايمىز[14]. دېمەك... سارغۇر، ئۇيغۇر، ئون ئۇيغۇر قاتارلىق «ئۇيغۇر» دېگەن نام بىلەن ئاتالغان قەبىلىلەر ياكى قەبىلىلەر ئىتتىپاقى ۋ ئەسىردىن ئىلگىرىلا ۋىزانتىيىنىڭ شەرقىگە كۆچۈپ كېلىپ جايلاشقان ھەمدە شەرقىي رىمغا ئەلچى ئەۋەتكەن[15].

بۇ قاراشنى يەنىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا تولۇقلىساق، سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى ئالىمى د. يېرمىيېفنىڭ مۇنۇ بايانىنى كۆرۈپ ئۆتۈشكە توغرا كېلىدۇ:

«ھون قەبىلىلىرى ئىتتىپاقى رەڭگارەڭ قەبىلىلەردىن تەركىب تاپقان بولۇپ، ئۇنىڭدا تۈركىي تىللىق قەبىلىلەر، موڭغۇللار، ئوگرلار (ئوگۇرلار، ھازىرقى ۋېنگىرلارنىڭ ئەجدادى خانتىلار ۋە مانسىلار)، شۇنداقلا قەدىمكى ئاسىيا قەبىلىلىرى كىرگەن. شۇنى كۆرسىتىپ ئۆتۈشكە توغرا كېلىدۇكى،

تىلشۇناسلارنىڭ قارىشىچە، بۇ قەبىلىلەرنىڭ تىلىدا بەزى ئورتاقلىقلار بار. ئالىملار تۈركىي، موڭغۇل ۋە تۇڭگۇز - موڭغۇل تىللىرىنى ئالتاي تىللىرى ئائىلىسىگە، بۇ ئىككى تىل ئائىلىسىنى قوشۇپ، چوڭ ئورال - ئالتاي تىللىرى ئائىلىسىگە كىرگۈزىدۇ[16].

بۇ قاراشتىكىلەر ئوگر (ئوگۇر - ئوغۇز) تىلىنى تۈركىي تىلدىن ئازراق پەرقلەندۈرۈپ قارىغان بولسىمۇ، لېكىن ئوگر (ئوغرى) لارنىڭ هون دەۋرىدە مەۋجۇتلۇقى سۆزلەنگەن. بۇ، قارىشىمىزغا ماس كېلىدىغانلىقىغا دىققەت قىلىشقا توغرا كېلىدۇ.

ئەينى چاغدا ئۇيغۇر قەبىلىلىرى يالغۇز يۇقىرىقىدەك ئۈچ قەبىلە ئىتتىپاقىغىلا بۆلۈنمىگەنلىكىنى «تۈرك ئېنسىكلوپېدىيىسى» دىكى بايانىدىنمۇ چۈشىنىمىز. ئۇنىڭدا تىل دىئالېكتلىرىغا ئاساسەن مۇنداق قەبىلە ناملىرى كۆرسىتىلگەن[17]»:

شەرقىي تۈركىي تىل غەربىي تۈركىي تىل
ئوغۇز ئوغۇز
ئون ئوغۇز ئون ئوغرى
ئوتتۇز ئوغۇز ئوتۇغۇر
توققۇز ئوغۇز قوتۇغۇر
سىرىق ئوغۇز سارغۇر

دېمىسىمۇ ماتېرىياللاردا ئېيتىلغانلىرى بويىچە، مىلادىيە 461 - يىلى سىبىرلار (سابىرلار، سيانپىيلار) غەربكە قاراپ كۆچكەندە، شۇلار بىلەن كۆچكەن قەبىلىلەر ئىچىدە ئوغرى، ئون ئوغرى، ئوتۇغۇر، قوتۇغۇر، سارغۇر قەبىلىلىرىمۇ بولغان[18].

بۇلاردىن ئون ئوغرى قەبىلىسى، جوردانىنىڭ 551 - يىلدىكى، ئاكادىيانىڭ 552 - يىلدىكى خاتىرىسىدىن قارىغاندا، ئون ئۇيغۇر قەبىلىلىرى ئۇ ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا كاۋكازنىڭ شىمالىدىكى رايونلاردا تۇرغانلىقىنى بىلىش مۇمكىن، مىلادىيە 569 - يىلى قەدىمكى سۈرىيە يېزىقىدا يېزىلغان بىر ئەسەردە «ئۇيغۇر» تىلغا ئېلىنغاندىن كېيىن، يەنە 12 قەبىلىنىڭ نامى جەدۋىلى كۆرسىتىلگەن. ئۇنىڭدىن ئۇيغۇر بىلەن سارغۇرنى چىقىرىۋەتكەندە ئون قەبىلىلا قالىدۇ. بۇ ئون ئۇيغۇرلار ئوغرى، سابىر، بۇلغار، قوتۇغۇر، ئابار، سارغۇر، كاسدىمىر، باغرسىق، قۇلس، ئابدال، ئېفتالت.

چيەن بوچۇەن ئەپەندى بۇ قەبىلىلەرنى خەنزۇچە تارىخىي ھۆججەتلەردىكى ماتېرىياللار بىلەن باغلاپ تۆۋەندىكىدەك چۈشەندۈرۈپ ئۆتكەن:

(1) بۇلغارلار، شەرقىي رىم يەنى ۋىزانتىيە تارىخىي ماتېرىياللىرىدا بۇ قەبىلە مىلادىيە 480 - (بىر قاراشتا 482 -) يىلى تۇنجى قېتىم تىلغا ئېلىنغان. بۇ قەبىلە ئون ئۇيغۇرلار كاۋكازنىڭ شىمالى ۋە ۋولگا دەرياسىنىڭ غەربىگە يېتىپ كېلىپ ئۇزۇن ئۆتمەي پەيدا بولغان. بۇ قەبىلىنىڭ تۇرغان جايى باشقا قەبىلىلەرنىڭ تۇرغان جايىغا قارىغاندا غەربكە ئەڭ يېقىن بولۇپ، ئۇلار كاۋكازدىن تاكى دوناي دەرياسىنىڭ ساھىلىغىچە سوزۇلغان. خېلى چوڭ رايون شەرقىي رىم ئىمپېرىيىسىنىڭ شىمالىي چېگرىسىغا تۇتاشقان.

ۋىزانتىيە تارىخىي ماتېرىياللىرىدا ئېيتىلىشىچە، بۇ قەبىلە مىلادىيە ۋى ئەسىرنىڭ باشلىرىدا، قارا دېڭىزنىڭ شىمالىدا «بۈيۈك بۇلغارىيە» (لاگراندە بۇلگارىيا) دەپ ئاتالغان بىر دۆلەت قۇرغان. كېيىن ئۇلار ئون ئۇيغۇر ئىتتىپاقىغا قوشۇلۇپ كەتكەن. «بۇلغار» دېگەن نام «بەلغۇر» يەنى «بەش ئوغرى» ياكى «بەش ئوغۇز» دېگەنلىك، دېگەن قاراش بار[19]. مىلادىيە 469 - يىلى ياۋروپا ھون ئىمپېرىيىسى ئاغدۇرۇلغاندا ھونلار ئاتىللانىڭ كىچىك ئوغلى ئېرنەك باشچىلىقىدا ئون ئوغۇرىيىگە كۆچۈپ كېلىپ، ئۇلارنىڭ تەركىبىگە قوشۇلغان. شۇنىڭدىن كېيىن ئون ئوغرىلار ئۆزلىرىنى «ھونۇغۇرلار» دەپمۇ ئاتاشقان[20]. كېيىن «ئون ئوغرىلار» بۇلغار دېگەن نامنى ئۆزلىرىنىڭ سىياسىي ئىتتىپاقىنىڭ نامى سۈپىتىدىمۇ قوللانغان.

(2) قۇتۇغۇر، بۇ ئۇيغۇرلارنىڭ «ئىچكى توققۇز قەبىلە» سى ئىچىدىكى بىر قەبىلە بولۇپ، ۋىزانتىيە تارىخىي ماتېرىياللىرىدا كۆپىنچە ئوتۇغۇر — ئۇت ئۇيغۇر، ئۇتىغېر... دەپ يېزىلغان. قوتۇغۇر — قۇت + ئۇيغۇر دېگەن ئىككى سۆزدىن ياسالغان ئىسىم بولۇپ، «قۇتلۇق ئوغرى» دېگەن مەنىدە، ئۇتۇغۇر ئۇت + ئۇيغۇر دېگەن سۆزدىن ياسالغان بولۇپ، ئۇت ئۇتماق، ئۇتۇۋالماق، يەڭمەك، غەلىبە قىلماق دېگەن سۆز بولۇپ، ئۇ «ئۇتۇق قازانغۇچى ئۇيغۇر» ياكى «غالىب ئۇيغۇر» دېگەن مەنىدە. قۇتۇغۇرلار ئەسلىدە ئورقۇن ۋادىسىدىكى «قۇنتاغ» ئەتراپىدا ياشىغان بولغاچقا، شۇنداق ئاتالغان دېگەن قاراش بار.

(3) ئابار، بەزىدە ئاۋار دەپمۇ يېزىلىدۇ. بۇلار رورەنلەردۇر. «ئابار» تۈركىي تىلىدا قەبىلە دېگەن مەنىدە دەپ قارىلىدۇ.

(4) كاسدىمىر، بۇ قەبىلە ئەسلىدە يەنسەي دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىمىدا كۆچمەن چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان بولۇپ، قىرغىزلار بىلەن قوشنا ئىدى، مىلادىيە سۇلالىسى دەۋرىدە غەربكە كۆچمەي قالغان بىر قىسمى ئالتاي تېغىنىڭ جەنۇبىي چېتىگە كۆچۈپ كېلىپ، قۇمۇل مۇداپىئە رايونىغا يېقىن جايلارغا ئورۇنلاشقان.

(5) سابىر، خەنزۇچە ھۆججەتلەردە (鲜卑»» شيەنبېي) دەپ يېزىلغان سيانپىيلاردۇر، بۇلار شەرقىي خەن سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى يىللىرىدا ئېلىمىزنىڭ شەرقىي شىمالى، موڭغۇل ئېگىزلىكى، جۇڭغار (يارىش) ئويمانلىقىنىڭ شەرقىي قىسمىدا كۈچلۈك سيانپىي خانلىقىنى قۇرغان. بۇ خانلىق يىمىرىلگەندىن كېيىن ئۇلارنىڭ بىر قىسىم ئادەملىرى بايقال كۆلىنىڭ شەرقى ۋە غەربىي تەرەپلىرىگە تارقىلىپ، كۆچمەن چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان. رۇسىيىنىڭ جەنۇبىي قىسمىدىكى «سىبىرىيە» ئەنە شۇ شيەنبېي ـ سيانپىيلارنىڭ نامىدىن كەلگەن.

(6) ئابدال، خەنزۇچە 阿嘀، 阿跌 دەپ تەرجىمە قىلىنغان. ئۇلار ھەم ئۇيغۇرلارنىڭ «ئىچكى توققۇز قەبىلە» سى ئىچىدىكى «ئابدال قەبىلىسى» ھېسابلىنىدۇ ھەم تاشقى توققۇز قوۋمى ئىچىدىكى ئادىز قەبىلىسى دەپمۇ قارىلىدۇ. بۇنىڭ سەۋەبى، ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدە بۇ قەبىلە ئادەتتىكى ئورۇندا تۇراتتى. لېكىن، بۇ قەبىلىدىن چىققان بىر بالىنى ئۇيغۇر قاغانى ئاسراندى ئوغۇل قىلىپ بېقىۋالغان، كېيىنكى چاغدا بۇ بالا تەختكە ۋارىسلىق قىلىپ «ئىناۋەت قۇچقان قاغان» دەپ ئاتالغاندىن كېيىن، بۇ قەبىلە «ئىككىنچى قاغان جەمەتى» بولۇپ قالغان، شۇنىڭ بىلەن ئۇلارنىڭ ئورنى ئۆسۈپ ئىچكى توققۇز قەبىلە قاتارىغا ئۆتكەن.

(7) ئېفتالىت، بۇ قوۋم شەرقىي رىم، پېرسىيە قاتارلىق دۆلەتلەرنىڭ تارىخىي ماتېرىياللىرىدا خاتىرىلەنگەن پەيتاللاردۇر، ئۇلار شۇ زامانلاردا ئوتتۇرا ئاسىيادا قۇدرەتلىك دۆلەت قۇرغان، كېيىن تۈركلەر بىلەن پارسلارنىڭ بىرلەشمە قوشۇنى تەرىپىدىن ھالاك قىلىنغان. جەنۇبىي سۇلالىلەردىن بىرى بولغان لياڭ خانلىقى ئۇلارنىڭ دۆلىتىنى خۇاگو (滑国) دەپ ئاتىغان.滑» («خۇا) دېگەن خەت قەدىمكى زاماندا «گۇر ـ غۇر» دەپ ئوقۇلاتتى دېيىلىدۇ. تارىخىي خاتىرىلەردە يەپتاللار (ئېفتالىتلار) «ئېگىز قاڭقىللارنىڭ بىر تۈرى» دېيىلگەن. دېمەك، ئۇلار تۈركىي تىللىق قوۋم بولۇپ، ئەسلىدە ئالتاي تېغىنىڭ ئەتراپىدا كۆچمەن چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان، ئېنىقكى، غەربكە كۆچكەن ياكى كۆچمەي قالغان يەپتاللارمۇ ئۇيغۇر قەبىلىلىرى ئىتتىپاقىنىڭ بىر ئەزاسى ئىدى.

(8) قولس، ئۇيغۇر ۋە تۈركىي تىللىق قەبىلىلەر نامى ئىچىدە بۇنىڭغا توغرا كېلىدىغان نام ئۇچرىمايدۇ.

(9) باغرسىق. بۇنىڭغا توغرا كېلىدىغان نامۇ ئۇيغۇر ۋە تۈركىي تىللىق قەبىلىلەر نامى ئىچىدە ئۇچرىتىلمىغان.

يۇقىرىقىلاردىن باشقا ۋىزانتىيە تارىخىي ماتېرىياللىرىدا قازار (قاسار) دېگەن قەبىلە نامى تىلغا ئېلىنغان. بۇمۇ «ئون ئۇيغۇر» قەبىلىلىرىنىڭ بىرى سۈپىتىدە كۆزگە چېلىقىدۇ. تاڭ سۇلالىسىنىڭ تارىخىي كىتابلىرىدا بۇ قەبىلە ھەمىشە «تۈرك گېسار — 突厥葛萨»، تۈرك كېسار — 突厥可萨 » دەپ تەرجىمە قىلىنغان. قاسارلار مىلادىيە ۋى—ۋىي ئەسىرلەردە شىمالىي كاۋكازدا ياشىغان. خەنزۇچە ھۆججەتلەردە قاسارلار ئۇيغۇرلارنىڭ «ئىچكى توققۇز قەبىلىسى» سۈپىتىدە بايان قىلىنىدۇ[21]. يېقىنقى دەۋردىكى قىسمەن تارىخچىلار قاسارلارنى ھازىرقى زامان قازاق مىللىتىنىڭ ئەجدادى دەۋالغان.

2) غەربكە كۆچكەن غوبى ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئەسلىي ماكانى

غەربكە كۆچكەن غوبى ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئەسلى ماكانى موڭغۇل يايلىقى بولۇپ، بۇ توغرۇلۇق قەدىمكى زامان ئاپتورلىرىنىڭ كىتابىدا ئۇچۇرلار ساقلانغان. بۇنىڭ ئىچىدە پېرسىيىلىك تارىخچى رەشىدىددىننىڭ بايانى بىرقەدەر ئېنىقراق ئۇچۇرغا ئىگە قىلىدۇ. ئۇ مۇنداق يازغان: ئېيتىشلارغا قارىغاندا ئۇيغۇرلار ۋىلايىتىدە ھەيۋەتلىك ئىككى چوڭ تاغ بار ئىكەن، بىرىنىڭ ئىسمى بوقراتۇبوزلۇق، يەنە بىرىنىڭ ئىسمى ئاشقۇنلۇق تەڭرىم ئىكەن. ئۇگدايخان بىر شەھەر بىنا قىلىپ ئاشۇ شەھەرنىڭ نامى بىلەن ئاتاپتۇ. ئىككى تاغنىڭ يېنىدا قۇت تاغ دېيىلىدىغان يەنە بىر تاغ بار ئىكەن. بۇ تاغلارنىڭ ئىچىدىكى بىر جايدىن ئون ئېقىن، يەنە بىر جايدىن توققۇز دەريا ئېقىنى ئاقىدىكەن. قەدىمكى دەۋرلەردە ئۇيغۇر قەبىلىلىرى مۇشۇ دەريا ساھىللىرىدا تاغ ئىچى ۋە تۈزلەڭلىكلەردە ماكان تۇتۇشقان ئىكەن. ئون دەريانى بويلاپ ئولتۇراقلاشقانلار ئون ئۇيغۇر، توققۇز دەريانى بويلاپ ئولتۇراقلاشقانلار توققۇز ئۇيغۇر دېيىلىدىكەن. ئاۋۋال ئون دەريا ئون ئارغۇن دەپ ئاتىلىدىكەن. بۇ قەبىلىلەرنىڭ ناملىرى رەت تەرتىپى بويىچە تۆۋەندىكىدەك ئاتىلىدىكەن: ئىسلىق ياكى ئىسقۇل، ئۇتۇتقار، بۇقىس، ئۇزقۇندۇز، تۇلار، تاردار، ئادار، ئۇچتابىن، قاملامچۇ ۋە ئۆتۈكەندىن ئىبارەت.

ئالدىنقى ئۈچ دەريا ساھىلىغا توققۇز قەبىلە جايلاشقان، كېيىنكى تۆت دەريا ساھىلىغا بەش قەبىلە جايلاشقان. توققۇزىنچى ئېقىن قاملانچۇ دەرياسىنىڭ ساھىلىدا ئولتۇراقلاشقانلار لونك دەپ ئاتىلىدىكەن؛ ئونىنچى ئېقىن ئۆتكەن دەرياسى بويلىرىدىكىسى قاماق ئاتىقۇز قەبىلىسى ئىكەن. دەريا ساھىلىنى بويلاپ ئولتۇرغان بۇ قەبىلىلەردىن باشقا يەنە بىر دائىرىدە 122 قەبىلە بار بولۇپ، ئۇلارنىڭ نامى ئېنىق ئەمەس[22].

تارىخچىلار ھەر تەرەپلىمە دەلىللەش ئارقىلىق مىلادىيە ۋ ـ ۋى ئەسىردە غەربكە كۆچكەن ۋىزانتىيە تارىخي ماتېرىياللىرىدا تىلغا ئېلىنغان ئۇيغۇر قەبىلىلىرىنىڭ يۇقىرىدا سۆزلەپ ئۆتكەن رەشىدىددىن خاتىرىسىدىكى قەبىلە ناملىرى بىلەن ئاساسىي جەھەتتىن ئوخشاشلىقىنى ئىسپاتلىغان.

3) غوبى ئۇيغۇر قەبىلىلىرىنىڭ غەربكە كۆچۈشىنىڭ سەۋەبى

ئۇيغۇر قەبىلىلىرى نېمە ئۈچۈن غەربكە كۆچكەن. بۇ توغرۇلۇق بىرقانچە خىل قاراش بولۇپ، ئۇنىڭ ئاساسىي مەزمۇنى ئوخشاش. ئېلىمىزنىڭ خەنزۇچە ھۆججەتلىرىدىكى ئۇچۇرلارغا قارىغاندا، ئۇيغۇرلارنىڭ غەربكە كۆچۈشى شىمالىي ۋەي سۇلالىسىنىڭ تەيخې 11 ـ يىلى (مىلادىيە 487 ـ يىلى) يۇۋۇرغۇر قەبىلىسى باشچىلىقىدىكى شەرقىي ئېگىز قاڭقىللارنىڭ 100 مىڭ ئادىمىنىڭ غەربكە كۆچكەنلىكى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولسا كېرەك. ئەينى چاغدا بۇ قاڭقىل قەبىلىلىرى موڭغۇل يايلىقىدىكى رورەنلەر ھاكىمىيىتىنىڭ زۇلۇمىغا چىدىماي، ھازىرقى تۇرپاننىڭ شىمالىدىكى جۇڭغارىيە ئويمانلىقىنىڭ شەرقىي قىسمىدا ئېگىز قاڭقىللار خانلىقىنى قۇرغان. ئېگىز قاڭقىللار كۆچەيگەندە، ئۇنىڭ تېررىتورىيىسى غەربتە ياپيان (جۇڭغارىيە ئويمانلىقىنىڭ غەربىي قىسمى) غا تۇتاشقان، شەرقتە بىر مەھەل شىمالىي چۆللۈكنى ئىشغال قىلىپ، رورەنلەر ئوردىسىنى جەنۇبقا كۆچۈشكە مەجبۇر قىلغان، مىلادىيە 541 ـ يىلى ئېگىز قاڭقىللار خانلىقى رورەنلەر تەرىپىدىن مۇنقەرز قىلىنغان. مانا مۇشۇ چاغدا بىر قانچە تارماق ئۇيغۇر قەبىلىلىرى ئاساسىي قەبىلىلەردىن بۆلۈنۈپ، غەربكە كۆچكەن.

قەدىمكى رىم تارىخچىسى پرىسكوسنىڭ مەلۇماتىغا قارىغاندىمۇ، مىلادىيە 461 ـ يىلى سىبىرلار (سابىرلار، سىيانپىلار) روەن ـ ئاۋارلارنىڭ زەربىسى بىلەن جەنۇبىي سىبىرىيىدىكى يۇرتلىرىنى تاشلاپ، غەربكە كۆچكەن. ئۇلارنىڭ غەربكە سۈرۈلۈشى بىلەن ئوغرى، ئون ئوغرى، ئوتۇغۇر، قۇتۇغۇر ۋە سارغۇر قەبىلىلىرىمۇ غەربكە كۆچۈپ، كاسپى دېڭىزىنىڭ شىمالى ۋە دون دەرياسى بويلىرىغا بېرىپ ئولتۇراقلاشقان. ئۇ چاغدا ئون ئوغۇرلارنىڭ بىر

قسمى ۋولگا دەرياسىنىڭ شەرقىي تەرىپىنى بويلاپ شىمالغا قاراپ مېڭىپ، ئۇنىڭ ئوتتۇرا ئېقىن بويلىرىغا ماكانلاشقان. مۇشۇ ۋاقىتتىن ئېتىبارەن شەرقتە ئېتىل (ۋولگا) دەرياسى بويلىرىدىن غەربتە دون دەرياسىغىچە بولغان جايلار تاكى مىلادىيە ۋى ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىغا قەدەر ئون ئوغۇرلارنىڭ نامى بىلەن «ئون ئوغۇرىيە» دەپ ئاتالغان[23].

فرانسىيىلىك ئۇيغۇرشۇناس خامىلتون ئۆزىنىڭ «توققۇز ئوغۇز ۋە ئون ئۇيغۇر ھەققىدە تەتقىقات» ناملىق ماقالىسىدە ئۇيغۇرلارنىڭ كۆچۈشىنى بىرقەدەر چوڭقۇرلاشتۇرۇپ، شۇنداق بايان قىلىدۇ:

461—464 - يىللار ئارىلىقىدا سارغۇر ئوغۇز ۋە ئون ئۇيغۇر كىشىلىرى ۋىزانتىيىگە تۇنجى قېتىم ئەلچى ئەۋەتكەن. شۇ ۋاقىتتا بۇ مىللەتلەر ئەمدىلا شەرقتىن كۆچۈپ كەلگەنىدى. يەنە كېلىپ ئۇلارنى سابىر (سيانىپ) لار ئۆز يۇرتلىرىدىن قوغلاپ چىقارغان، سابىرلارنى ئاۋار (ياكى ئابار) لار قوغلاپ چىقارغان. ئاۋارلار يەنە دېڭىزنىڭ ئىككى قىرغىقىدا تۇرۇشلۇق خەلقلەرنىڭ تەھدىت سېلىشى بىلەن ئۇ يەردىن كۆچۈپ كېتىشكە مەجبۇر بولغان. سارغۇرلار ھونلارنىڭ ئاقازىر قوۋمى (ھۇنس ئاكاتزىر) ئارىسىدىن ماكان تۇتقۇدەك بىر جاي ئىزدەش ئۈچۈن بۇ يەرگە كەلگەن ھەمدە ئۇلارنى مۇۋەپپەقىيەتلىك ھالدا بويسۇندۇرغان[24].

4) غەربكە كۆچكەن ئۇيغۇرلارنىڭ پائالىيەتلىرى

غەربكە كۆچكەن ئۇيغۇرلار توغرۇلۇق ھەرخىل ئۇچۇرلار ساقلانغان. ئۇنىڭ بىرىدە مۇنداق دېيىلگەن:

«مىلادىيە ۋ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا بىر قىسىم ئۇيغۇرلار موڭغۇل يايلىقىدىن غەربكە كۆچۈشكە باشلىغان، 558 - يىلى ئۇلار ۋولگا دەرياسى ۋادىسىغا يېتىپ كەلگەن ھەمدە شەرقىي ياۋروپا ۋە ئوتتۇرا ياۋروپانىڭ بىر قىسىم يېرىنى ئىگىلەپ ماكانلاشقان. بەزى غەربلىكلەر ئۇلارنى خاتا ھالدا ‹ئاۋارلار› دەپ ئاتىغان، ئەمەلىيەتتە ئۇلار ئۇيغۇرلار ئىدى. ئۇلار ساغۇر (سېرىق ئۇيغۇر)، ئون ئۇيغۇر (ئون ئۇيغۇر) ۋە ئۇيغۇر (ئۇيگۇرس) دىن ئىبارەت ئۈچ ئۇلۇسقا بۆلۈنىدۇ. شۇ چاغدىكى خەلق رىۋايەتلىرىدە ئۇيگۇر (ئۇيغۇر) لار ‹ئوگرە› دەپ ئاتالغان. ئۇلارنىڭ ئەلچىسى گرېتسىيىدىن ياردەم سورىغان»[25]. (《چاپتەر ئى، ئىۋ. پرىنچەتون (د. م. دۇنلوپ 《تھە ھىستوري ئوف جەۋش كھازارس》)

بۇ ئۇيغۇرلارنى چەت ئەل ئالىملىرى غەربىي ئۇيغۇرلار دەپ ئاتىغان ھەم ماتېرىياللاردا ئۇلارنىڭ جايلاشقان ئورۇنلىرىنى كونكرېت قىلىپ مۇنداق كۆرسەتكەن:

غەربىي ئۇيغۇرلاردىن ئوغرى ۋە ئون ئۇغۇرلار تارباغاتاي تاغلىرى، قوبدۇ، ئۇلاستاي ئەتراپلىرىدا؛ ئوتوغۇرلار قازاق، قىرغىز دالىسى ۋە ئامما دەرياسى بويلىرىدا، قۇتۇغۇرلار ۋە سارغۇرلار بولسا ۋولگا دەرياسى بويلىرىدا ياشىغان»[26].

تارىخنىڭ مۇرەككەپ بولۇشى، دەۋرنىڭ ئۇزلۇكسىز داۋالغۇشلىرى نەتىجىدە غەربكە كۆچكەن ئۇيغۇر قەبىلىلىرىنىڭ پائالىيەت دائىرىسىمۇ ئۆزگىرىپ تۇرغان، شۇنداقلا ھەرىكەت شەكلىمۇ خىلمۇخىل بولغان.

غەربكە كۆچكەن ئۇيغۇر قەبىلىلىرى ئىچىدە ئەڭ كۈچلۈكى ئون ئوغرىلار بولغاچقا، ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ بارلىق سىياسىي پائالىيەتلىرىنى شۇلار باشچىلىقىدا ئېلىپ بارغان. ئۇلارنىڭ مەركىزى ئون ئۇيغۇر شەھىرى ئىدى[27]. بۇ خانلىق مىلادىيە ۋى ئەسىرنىڭ باشلىرىغا كەلگەندە سىبىرلارنىڭ ئىسيان كۆتۈرۈشى بىلەن ئاغدۇرۇۋېتىلگەن. شۇنىڭ بىلەن ئۇلار يېرىم ئەسىرگە يېقىن سىبىرلار، ئاۋارلار قاتارلىق ئاسىي قەبىلىلەرگە ۋە كۆك تۈركلەرگە بېقىنىپ ياشىغان. كۆك تۈركلەرنىڭ بۇ غەربتىكى ئۇيغۇرلارغا ھۆكۈمرانلىق قىلغان ۋاقتى تۈرك ھۆكۈمرانلىرىدىن ئىستەمى ۋە ئاسىنا (ئاشنا) تارتۇش دەۋرىگە توغرا كېلىش ئېھتىماللىقى بار. ئىستەمى 576 ـ يىلىغىچە، ئاسىنا تارتۇش (تارتۇش قاغان دەپ ئاتالغان) 603 ـ يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن.

مىلادىيە 583 ـ يىلىغا كەلگەندە قۇتۇغۇر قەبىلىسىدىن كېلىپ چىققان قۇربان (بۆرە) دېگەن كىشى ئون ئۇيغۇر، قۇتۇغۇر ۋە ئۇتۇغۇر قەبىلىلىرىنى قايتا تەشكىللەپ، ئۆزىنى خان دەپ جاكارلاپ ئون ئۇيغۇر بۇلغار خانلىقىنى قۇرغان. بۇ خانلىق ئۇنىڭ دەۋرىدە تازا كۈچەيگەن بولۇپ، زېمىنى شەرقتە ۋولگا دەرياسىدىن غەربتە دوناي دەرياسىغا قەدەر سوزۇلغان[28]. لېكىن، بۇ خانلىقنىڭ تارىخى بىر ئەسىرگە بارمىغان. مىلادىيە 659 ـ يىلى غەربىي تۈرك خانلىقى ئاغدۇرۇلغاندىن كېيىن غەربىي تۈركلەر ئۆز ئالدىغا ھاكىمىيەت تىكلەشكە باشلايدۇ. تۈركلەرنىڭ تەسىرىگە چوڭقۇر ئۇچرىغان ئون ئۇيغۇر قەبىلىسىدىن بولغان قاسار (ھازار) قەبىلىسى ئۆز ئالدىغا خانلىق تىكلىۋالىدۇ. 85 يىل مەۋجۇت بولغان ئون ئۇيغۇر بۇلغار خانلىقى ئاسى ھازارلارنىڭ ھۇجۇمى تۈپەيلىدىن مىلادىيە 668 ـ يىلى بەش پارچىغا بۆلۈنۈپ كېتىدۇ.

قۇرباتنىڭ چوڭ ئوغلى ئوتتېگىن ئۆزىگە قاراشلىق ئون ئۇيغۇرلار بىلەن ئون ئۇيغۇرىيىدە قېلىپ، قاسارلار تەۋەسىگە ئۆتىدۇ. ئۇنىڭ ئىككىنچى ئوغلى كوتىراغ بىر بۆلۈك قۇتۇغۇرلارنى باشلاپ شىمالغا مېڭىپ ئېدىل دەرياسىنىڭ ئوتتۇرا ئېقىن بويلىرىغا كېلىدۇ ھەمدە 461- يىلى كۆچۈپ كەلگەن بىر قىسىم ئون ئۇيغۇرلار، سىبىرلار ۋە ئەتراپتا ياشايدىغان بەزى فىن-ئۇغۇر قەبىلىلىرىنى بويسۇندۇرۇپ، ئېدىل ۋە بۇلغار دۆلىتى قۇرىدۇ. بۇ خانلىقلار بەزىدە قاسار (ھازار) لار، بەزىدە موڭغۇللارغا قىسمەن بېقىندى بولۇپ قالغان بولسىمۇ، يەنىلا ئالتە ئەسىر مۇستەقىل ھۆكۈم سۈرۈپ، مىلادىيە 1400- يىلىغا كەلگەندە تۆمۈرلەڭ تەرىپىدىن ئاغدۇرۇپ تاشلىنىدۇ[29].

قۇرباتنىڭ ئۈچىنچى ئوغلى ئاسپارۇغ ئۆزىگە تەۋە ئون ئۇيغۇرلار ۋە قۇتۇغۇرلاردىن 25 مىڭ ئاھالىنى باشلاپ، غەربكە كۆچۈپ، بالقان يېرىم ئارىلىغا كېتىدۇ. ئۇنىڭ بالقاندا ئىگىلىگەن زېمىنى يۇنان مەنبەلىرىدە ئون ئۇيغۇرىيە» دەپ يېزىلغان. مىلادىيە ۋىى ئەسىردىن كېيىنكى غەرب تارىخى ماتېرىياللىرىدا «ئون ئۇيغۇر ۋە قۇتۇغۇرلار» دەپ خاتىرىلەنگەن[30]. ئەينى ۋاقىتتا بالقان يېرىم ئارىلىدا ياشايدىغان سلاۋيان ۋە تىراك خەلقلىرى ئون ئۇيغۇرلار بىلەن قۇتۇغۇرلارنى ئۆزلىرىنى شەرقىي رىمنىڭ بويۇنتۇرۇقىدىن ئازاد قىلغۇچىلار دەپ قاراپ، ئاسپارۇغ تەرەپكە ئۆتكەن. بۇنىڭ بىلەن ئاسپارۇغنىڭ كۈچى تېخىمۇ ئۇلغايغان. بۇ ئىشتىن قاتتىق ئەندىشىگە چۈشكەن ۋىزانتىيە ئىمپېراتورى كونستانتىن مىلادىيە 679- يىلى ئاسپارۇغ ئۈستىگە يۈرۈش قىلغان، لېكىن ئۇرۇشتا ۋىزانتىيە مەغلۇپ بولغان، شۇنىڭ بىلەن ئىككى تەرەپ ئوتتۇرىسىدا مىلادىيە 681- يىلى شەرتنامە تۈزۈلۈپ، ۋىزانتىيە ھەر يىلى ئاسپارۇغقا باج تاپشۇرىدىغانلىقىنى بىلدۈرگەن ۋە دوناي دەرياسى بىلەن بالقان ئارىسىدىكى زېمىنلارنىڭ ئاسپارۇغقا مەنسۇپ ئىكەنلىكىنى ئېتىراپ قىلغان[31]. لېكىن، ئون ئۇيغۇرلار بىلەن قۇتۇغۇرلارنىڭ سانى ئاز بولغانلىقى، ئۇنىڭ ئۈستىگە ئۇلار سلاۋيان مىللەتلىرى ۋە شەرقىي رىمنىڭ كۈچلۈك ئاسسىمىلياتسىيە قىلىشىغا ئۇچرىغانلىقى ئۈچۈن، ناھايىتى تېزلا سلاۋيان ۋە شەرقىي رىم مەدەنىيەت چەمبىرىكى ئىچىگە كىرىپ كېتىدۇ[32].

قۇرباتنىڭ تۆتىنچى ئوغلى (ئىسمى نامەلۇم) ئۆزىگە تەۋە ئوغرى قەبىلىلىرىنى باشلاپ، غەربىي ۋېنگرىيىگە كېلىپ ماكانلىشىپ، ئاۋارلار ھاكىمىيىتى ئاستىغا كىرگەن، ئۇنىڭ بەشىنچى ئوغلى (ئىسمى نامەلۇم) ئۆزىنىڭ باشقۇرۇشىغا قالغان ئون ئوغۇرلارنى باشلاپ شىمالىي ئىتالىيىگە

بېرىپ، شەرقىي رىمنىڭ تەۋەلىكىگە ئۆتكەن[33]. ئوغۇرلاردىن يەنە بەزىلىرى ئوكرائىنا، مولداۋىيە ۋە ترانسىلۋانىيىگە كېلىپ تارقىلىپ كەتكەن ۋە ناھايىتى تېزلا شۇ جايدىكى خەلقلەرگە سىڭىپ كەتكەن[34].

ئورال تاغلىرى بىلەن ۋولگا دەرياسىنىڭ ئوتتۇرا ئېقىن بويلىرىدا ئەسلىدە فىن ـ ئوغۇرلارغا تەۋە، مارى، ۋوتياك ۋە ماجارلار ياشايتتى. مىلادىيە ئى ئەسىردە شەرقتىن كەلگەن هونلار ئورال ۋە ئېدىل بويلىرىغا ئولتۇراقلىشىپ بۇ مىللەتلەرنى بويسۇندۇرغان. مىلادىيە 375 ـ يىلى هونلار ۋېنگرىيىگە كۆچكەندە، بۇ يەردە قالغان بىر قىسىم ئاھالىلەر ماجارلارغا قوشۇلۇپ كېتىدۇ. مىلادىيە ۋىي ئەسىرگە كەلگەندە مانا شۇ ماجارلار جەنۇبقا سۈرۈلۈپ، ئون ئۇغۇرىيىگە كۆچۈپ كېلىدۇ. بۇ ۋاقىتتا ئون ئوغۇرىيىدە قاسارلارغا بېقىنىپ ياشاۋاتقان ئون ئوغرىلار بار ئىدى. ماجارلار شۇلار تەركىبىگە قوشۇلۇپ «ئون ئوغرى» دېگەن نامنى قوبۇل قىلىدۇ. ئەمما، مىلادىيە 997 ـ يىلى ئىستىۋان ئى ۋېنگرىيىدە ئون ئوغرى خانلىقىنى قۇرىدۇ. بۇ دۆلەت ياۋروپاغا «هونگىر» دېگەن نام بىلەن تونۇلىدۇ، 1301 ـ يىلىغىچە مەۋجۇت بولىدۇ.

5) غەربكە كۆچكەن ئۇيغۇر قەبىلىلىرىنىڭ تەقدىرى

مىلادىيىدىن كېيىنكى چاغدىن مىلادىيە ئۈ—ۋى ئەسىرلەرگىچە بولغان ئارىلىقتا غەربكە كۆچكەن ئۇيغۇرلار شەرقىي ۋە جەنۇبىي ياۋروپا رايونىدا ماكانلىشىپ، شۇ جاينىڭ ئىقتىسادى، مەدەنىيىتى ۋە مىللەتلەرنىڭ زورىيىشى، يۈكسىلىشىگە غايەت زور ھەسسىلەرنى قوشۇپ، شەرق ـ غەرب مەدەنىيەت ئالاقىسىنى ئىلگىرى سۈرگەن؛ شەرقنىڭ مەدەنىيىتىنى غەربكە، غەرب مەدەنىيىتىنى شەرققە يەتكۈزۈشتە ۋاسىتىلىك رول ئوينايدۇ. ئاخىر ئۆزلىرىنىڭ تۈپ مىللەت گەۋدىسىنى مەردلىك بىلەن قۇربان قىلىش ھېسابىغا ئاشۇ رايوندىكى كېيىنكى زامانلاردا پۈتۈن ـ پۈتۈن شەكىللەنگەن بىر قاتار مىللەتلەرنىڭ بىۋاستە ۋە ۋاسىتىلىك ئەجدادى، ئېتنىك قوۋم تەركىبى بولۇپ قوشۇلۇپ كەتكەن[35]. جۇملىدىن ئوتتۇرا ئاسىيا مىللەتلىرىنىڭ ھازىرقىدەك مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشى، ئۈزلۈكسىز تەرەققىي قىلىشى ئۈچۈن ئۆز تەركىبلىرىنى ئاتا قىلغان.

ئۇنداق بولسا، غەربكە كۆچكەن ئۇيغۇرلار زادى قايسى مىللەتلەرنىڭ شەكىللىنىشىگە تەسىر كۆرسەتكەن.

چىن بوچۇەن ئەپەندى غەربكە كۆچكەن ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجدادلىرى (قەدىمكى ئۇيغۇرلار)... تەدرىجىي ھالدا قازاق، ئۆزبېك، تاتار، ۋېنگىر،

بۇلغارلارغا سىڭىپ كەتكەن دېسە، يەنە بەزى كىشىلەر ۋېنگىر، بۇلغارلاردىن باشقا چۇۋاش، باشقىرت، قازان تاتارلىرى؛ سلاۋىيان مىللەتلىرى، ۋىزانتىيەدىكى بەزى مىللەتلەر ۋە ياۋروپادىكى بەزى مىللەتلەرنىڭ زورىيىشىغا ھەسسە قوشقان[36]، دەپ قارىغان. ئۇلار يەنە ئەزەربەيجان، تۈركمەن ۋە تۈركىيە تۈركلىرىنىڭ مىللەت تەركىبلىرىنىمۇ زورايتقان، دېيىشنىڭ ھەم مۇمكىنچىلىكلىرى بار.

بۇ يەردە بەزىلەرنىڭ ۋېنگىر، بۇلغار ۋە چۇۋاشلارنىڭ نامىنى ئوغرىلار بىلەن باغلاپ چۈشەندۈرۈشلىرىدىن مەسىلىنىڭ مەلۇم تەرىپىنى روشەنلەشتۈرگىلى بولار.

تارىخشۇناسلار ئارىسىدا ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا رۇس تىلىدىن كىرىپ ئۆزلەشكەن «ۋېنگىر» دېگەن نام «ئون ئوغرى — ئون ئۇيغۇر» دېگەن نامنىڭ تومۇرى بىر دېگەن قاراشمۇ بار. يەنى ئون ئۇغۇرلار ياۋروپاغا كۆچۈپ بارغاندىن كېيىن شۇ يەردىكى مىللەتلەرنىڭ تىلىنىڭ تەسىرىگە ئۇچراپ، ئۆز نامىنى «ھونۇغۇر» لار دەپ ئاتىغان ھەم ئۇلار قۇرغان دۆلەت ياۋروپاغا «ھونگىر» دېگەن نام بىلەن تونۇلغان. شۇ سەۋەبلىك لاتىنچە ئۇنگىر، نېمىسچە ئۇنگار، فرانسۇزچە ھونگروس ۋە رۇسچە ۋېنگىر دېگەن نامىلارنىڭ ھەممىسى ئون ئوغرى (ھونۇغۇر) دېگەن نامنىڭ ھەرخىل ئوقۇلۇشىدىن ئىبارەت[37]، دېگەن قاراشنىڭ كېلىپ چىقىشىدا ۋە ۋېنگىرلارنىڭ فىن ـ ئوغۇز تىللىرى ئائىلىسىگە مەنسۇپ مىللەت بولۇپ شەكىللىنىشىدە، جۈملىدىن ۋېنگىر تىلىدا تەلەپپۇز ۋە مەنە جەھەتتىن ئۇيغۇر تىلىدىكى مەنە بىلەن ئوخشاش سۆزلەرنى تاپقىلى بولىدىغانلىقى، سېرىق ئۇيغۇرلارنىڭ مۇزىكىسى بىلەن ۋېنگىر مۇزىكىسىدىكى يېقىنلىق ئەھۋاللىرى تولۇقلىما ماتېرىيال بولىدۇ.

بۇلغار نامىغا كەلسەك، بۇ نام دەسلەپتە مىلادىيە 480 ـ يىلى ۋىزانتىيە تارىخىي ماتېرىياللىرىدا كۆرۈلگەن. ئۇ «بەلغۇر» يەنى «بەش ئوغرى» ياكى «بەش ئوغۇز» دېگەنلىك ئىكەن[38]. يەنى ماتېرىياللاردا ئون ئوغۇرلارنىڭ «بۇلغار» دېگەن نامنى ئۆزلىرىنىڭ سىياسىي ئىتتىپاقىنىڭ نامى قىلغانلىقىنى ئىسپاتلايدىغان ئۇچۇرلار بار.

باشقىرت نامىنىڭمۇ ئوغرى نامى بىلەن ئالاقىسى بارلىقى ھەققىدە گەپ بار. مەسىلەن، ۋېنگىرىيىلىك شەرقشۇناس نېمېت 1929 ـ يىلى ۋىنادا ئېلان قىلغان «ماگنا ھونگارىيە» (بۈيۈك ۋېنگىرىيە) دېگەن ئەسىرىدە «باشقىرت» سۆزى باشقىر — بەش ئوغرى يەنى بەش ئۇيغۇر دېگەنلىك بولىدۇ، دەپ كۆرسەتكەن[39]. مىلادىيە ۋە ئەسىردە موڭغۇلىيىگە

ساياھەتكە كەلگەن فرانسىيىلىك سەيياھ روبروك ئۆزىنىڭ ساياھەت خاتىرىسىدە ئېدىل دەرياسىنىڭ باسكاتىر (باشقىرت) دۆلىتىدىن ئېقىپ چىقىدىغانلىقىنى ۋە بۇ يەردىكى مىللەتلەر تىلىنىڭ ھونۇغۇر (ئون ئوغرى) لارنىڭ تىلى بىلەن بىر خىل ئىكەنلىكىنى كۆرسەتكەن ھەمدە باشقىرت دۆلىتىنى «بۈيۈك ھونگارىيە» دەپ يازغان.

4. ئۇيغۇرلار ۋە بالاساغۇن

ئوتتۇرا ئاسىيادا بالاساغۇن دېگەن مەشھۇر بىر شەھەر بولۇپ، بۇ شەھەر بىنا قىلىنغاندىن باشلاپلا ئۇ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ھەر قايسى مىللەتلەر ئارا بالاساغۇن بىلەن ئۇيغۇرلارنىڭ مۇناسىۋىتى ئالاھىدە قويۇق بولغان. بۇ يەردە مۇشۇ نۇقتا بىر قانچە تەرەپتىن يورۇتۇلىدۇ.

بالاساغۇن تارىختا بىرقانچە خىل نام بىلەن ئاتالغان. بولۇپمۇ بالاساغۇن بىلەن قۇز ئوردۇدىن ئىبارەت ئىككى نامنىڭ پاراللېل قوللىنىلغانلىقى گەپنىڭ ئورامىنى بەلگىلەيدۇ. ئالدى بىلەن مەھمۇد كاشغەرىنىڭ بايانلىرىنى مىسال كەلتۈرۈپ ئۆتىمىز: «قۇز، تەسكەي، قۇز تاغ — تەسكەي تاغ. ئۇنىڭدا ھەمىشە قار ئۆكسۈمەيدۇ ۋە سوغۇق بولىدۇ. ماقالىدە: قۇزدا قار ئۆكسۈمەس، قويدا ياغ ئۆكسۈمەس — تەسكەيدە قار ئۆكسۈمەس، قويدا ياغ ئۆكسۈمەس»[40] دەپ مىسال كەلتۈرۈلگەن.

«ئوردۇ. ئوردا، خان شەھىرى. بۇنىڭدىن ئىلىنغان خاقانلار تۇرىدىغان كاشغەر شەھىرى ‹ئوردۇكەنت› دېيىلىدۇ»[41].

«ئوردۇ. بالاساغۇنغا يېقىن شەھەر. بالاساغۇن شەھىرىمۇ ‹قۇز ئوردۇ› دېيىلىدۇ»[42].

«ئۇلۇس. يېزا، قىشلاق. چىگىلچە، بالاساغۇن بىلەن ئۇنىڭ يېنىدىكى ئارغۇ شەھەرلىرىدە ياشىغۇچى خەلقلەر تىلىدا ‹ئۇلۇس› شەھەر دېمەكتۇر. شۇڭا، بالاساغۇن شەھىرى ‹قۇز ئۇلۇس› مۇ دېيىلىدۇ»[43].

مەھمۇد كاشغەرىنىڭ يۇقىرىقى بىر قاتار بايانلىرىدىن بالاساغۇننىڭ «قۇز ئوردۇ» دېگەن نامى بارلىقىدىن باشقا، «قۇز ئۇلۇس»[44] دەپمۇ ئاتىلىدىغانلىقىنى بىلسەك، پېرىسىيىلىك تارىخچى جۇۋەينىنىڭ مەلۇماتىدىغان «قۇزبالىق» دېگەن يەنە بىر نامىنىمۇ بارلىقى بىلىنىدۇ[45].

رۇسىيىلىك شەرقشۇناس ۋ. ۋ. بارتولد ئىسلام قامۇسىغا يېزىپ بەرگەن «بالاساغۇن» ناملىق ماقالىسىدە «1218 ـ يىلى بالاساغۇن ھېچبىر

قارشىلىقسىزلا چىڭگىزخان سەركەردىسى چۆبە نايان قولىغا ئۆتتى، موڭغۇللار ئۇنى ‹غۇبالىق› دەپ ئۆزگەرتتى» دېگەن بايانىغا ئاساسەن بالاساغۇننىڭ كېيىنكى ۋاقىتلاردا «غۇبالىق» دېگەن نامدا ئاتالغانلىقىنى بىلسەكمۇ، ئەمما بۇنىڭ كېيىنكى ئىش ئىكەنلىكىنى دىققەتتىن يىراقلاشتۇرماسلىق لازىم، ئەلۋەتتە. بۇ يەردىكى «غۇبالىق« (گۇبالىق) ئاتالغۇسىنى بارتولد مىرخۇەندى (1433—1498) نىڭ «رەۋزە تۇسسافا» ناملىق ئەسىرىنىڭ 5- توم 22- بېتىدىن ئالغان بولسا كېرەك، يەنى مىرخۇەندى كىتابىدا موڭغۇللارنىڭ بالاساغۇننى «گۈزەل شەھەر» مەنىسىدە «گۇبالىق» دەپ ئاتىغانلىقىنى يازىدۇ. ئوبۇلغازى «شەجەرەئى تۈرك» تە ھەم شۇ مەنىدە چۈشەندۈرۈلگەن.

«غۇ (گۇ) بالىق» نامى توغرىسىدا تېخىمۇ چوڭقۇرلىساق، بۇ يەردىكى غۇ ـ گۇ قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى غۇز ـ قۇز ـ گۈزغا يېقىن تۇرىدۇ. ئېھتىمال موڭغۇللار بۇ ئاتالغۇ بىلەن ئۇچراشقاندا بوغۇم ئاخىرىدىكى «ز» تاۋۇشىنى چۈشۈرۈپ قويۇپ، سۆزنىڭ بىرىنچى بوغۇمىنى غۇ ـ گۇ (غۇبالىق ـ گۇبالىق) دەپ تەلەپپۇز قىلىشقان، بۇ شەھەرنىڭ گۈزەللىكىگە قاراپ، ئۇنى «گۈزەل شەھەر» دەپ چۈشىنىپ، باشقا مەنىدىكى ئىسمى بىلەن ئارىلاشتۇرۇۋەتكەن بولسا كېرەك.

بالاساغۇن توغرىسىدا خەنزۇچە، ئەرەبچە ۋە پارسچە تارىخىي ھۆججەتلەردىمۇ خېلى ئوبدان ئۇچۇرلار ساقلانغان. بىر قاتار تارىخىي ئەھۋاللارغا قارىغاندا بالاساغۇن يىپەك يولى، جۇملىدىن مەركىزىي ئاسىيادىكى مۇھىم بىر ئىجتىمائىي، ئىقتىسادىي، سىياسىي ۋە مەدەنىيەت مەركىزى ياكى مۇھىم ئۆتەڭ ـ بازار بولغان. تۈركەشلەر، ياغمىلار، توققۇز ئوغۇزلار، قاراخانىيلار ۋە قىتان خانلىقىنىڭ ئۇزۇن يىللار سىياسىي مەركىزى بولۇپ كەلگەن. موڭغۇللار دەۋرىدىمۇ مۇھىم رول ئوينىغان. قاراخانىيلارغا تەئەللۇق بىر قاتار ئالىملار، ئەدىبلەر، سەركەردىلەر دۇنياغا كەلگەن، شانلىق بىر شەھەر سۈپىتىدە مەۋجۇت بولغان.

بالاساغۇن توپونومىيىلىك — جۇغراپىيىلىك جايلاشقان ئورنى سۈپىتىدە زادى قەيەردە دېگەن مەسىلىدە تارىختىن بېرى ئوخشىمىغان قاراشلار تارقىلىپ كەلگەن. ئۇنىڭ بۇنداق بولۇشىدا موڭغۇللار ئىستېلاسىدىن كېيىن بۇ شەھەر تاشلىنىپ قالغان بولۇپ[46]، ئۇنىڭ نامىنى يادلاپ، ئېسىدە ساقلاپ تۇرىدىغانلار بۇ شەھەردىن كۆچۈپ كېتىپ، كىشىلەرگە ئېنىق ئۇچۇر قالدۇرالمىغان. ھازىرچە بالاساغۇننىڭ ئورنى توغرۇلۇق مۇنداق ئىككى خىل قاراشنى بىرقەدەر پاكىتلىق دېيىشكە بولىدۇ. بىرىنچى، بالاساغۇن چۇ

دەرياسى ۋادىسىنىڭ قىرغىزىستان تەۋەسى بۆلىكىنىڭ جەنۇبىي قىسمىدىكى بۇرانا (توقماق) خارابىسىدە[47]؛ ئىككىنچى بىر خىل قاراش بۇگۈنكى كاشغەرگە يېقىن ئاتۇش تەۋەسىدە[48]، دەپ ھېسابلاش.

مەن بالاساغۇننىڭ ئورنى مەسىلىسىدە قەدىمكى دەۋرلەردىن ھازىرغىچە كۆپ تالاش-تارتىشلار بولۇپ كەلگەنلىك ئەھۋالىغا قاراپ شۇنداق چۈشەنچىگە كەلدىمكى، بالاساغۇن ھەم ئۇنىڭ نامى تارىختا يۆتكەلگەن بولۇشى ئېھتىمالغا يېقىن. چۈنكى، مۇنداق ئەھۋال، شىنجاڭ، جۇملىدىن دۇنيا تارىخىدا بولغان. مەسىلەن، كۆپ مىساللاردىن مۇنداق بىر پاكىتنى سۆزلىسەك، تەكلىماكان چۆللۈكى — تارىم ۋادىسىدىكى تەخمىنەن 2000 يىللىق تارىخقا ئىگە «مىرەن» شەھىرىنىڭ نامى پەقەت شىنجاڭغىلا خاس نام ئەمەس، ھازىر دۇنيادا «مىرەن» دەپ ئاتىلىدىغان شەھەردىن 33 ئى بولۇپ، بۇنىڭ بەشى ئاسىيادا، تۆتى ياۋروپادا، 23 ئى جەنۇبىي ۋە شىمالىي ئامېرىكىدا، بىرى ئافرىقىدا[49]. شۇنى ئەسكەرتىش كېرەككى، مەن بۇ مىسالنى كەلتۈرۈش ئارقىلىق بالاساغۇن شەھىرىنى ئوتتۇرا ئاسىيادا چەكسىزلەشتۈرۈۋەتمەكچى ئەمەسمەن. مېنىڭ قارىشىمچە، بالاساغۇن يۈسۈپ خاس ھاجىپ تۇغۇلغان، جۇملىدىن قاراخانىيلارنىڭ دەسلەپكى چاغلىرىدا چۇ دەرياسى ۋادىسىدىكى قىرغىزىستان تەۋەسى بۆلىكىنىڭ جەنۇبىي قىسمىدىكى بۇرانا خارابىسىدە بولۇشى كېرەك.

بالاساغۇن ۋە قۇز ئوردۇ ئۇيغۇر تىلىدىكى ئاتالغۇلار بولۇپ، ئۇيغۇرلار بۇ شەھەرنى بىنا قىلغاندىن كېيىن ئۇنىڭغا ئۆز تىلىدا ئىسىم قويغان. ئېلىمىزدە «ئىسىم ئىگىسىدىن كېلۇر» دەيدىغان قەدىمدىن قالغان بىر پرىنسىپ بار. بۇ پرىنسىپقا ھەممە كىشى رىئايە قىلىشى كېرەك. «ئىسىم ئىگىسىدىن كېلۇر» نىڭ مەنىسى «شەيئىلەر ئەسلىي ئىگىسىنىڭ نامىنى ئىسىم قىلىشى كېرەك» دېگەندىن ئىبارەت. ئۇلۇغ مۇتەپەككۇر كۆڭزى بۇرۇنلا «نام ئىگىسىدىن كېلۇر، جۇڭگودىكى شەيئىلەرنىڭ نامى جۇڭگودىن كېلۇر» دېگەنىدى. ئۇنداق بولسا بىز «بالاساغۇن» شەھىرىنىڭ نېمە مەنە ئىكەنلىكى بىلەن تونۇشۇپ چىقايلى. ئىلگىرى بەزى ئالىملار «بالاساغۇن» ئاتالغۇسىنىڭ ئېتىمولوگىيىسىنى ئەرەب[50]، پارس تىللىرىدىن ئىزدەپ كۆرگەن بولسىمۇ مۇۋەپپەقىيەت قازىنالمىغان. كېيىنچە بۇ شەھەرنى بىنا قىلغۇچىلارنىڭ تىلىدىن ئىزدىنىپ كۆرگەندە كىشىنى قايىل قىلىدىغان يەكۇنگە ئېرىشىلگەن. مەلۇمكى بالاساغۇن شەھىرى تاڭ سۇلالىسىنىڭ جېنيۈەن يىللىرى (مىلادىيە 785—804- يىللار) دىكى باش ۋەزىر گۇدەننىڭ خاتىرىلىرى ئاساسىدا پۈتۈلگەن «يېڭى تاڭنامە. جۇغراپىيە تەزكىرىسى» دە

«裴罗将军城» (فەيلۇوجياڭجۈنچەڭ) شەكلىدە يېزىلغان. بۇنىڭدىكى «裴罗将军» دېگەن تۆت خەت «بويلا ساغۇن» دېگەن سۆزنىڭ خەنزۇچە ترانسكرىپسىيە قىلىنىشى بولۇپ، بۇ «بويلا» (裴罗) ۋە «ساغۇن» (将军) دىن ئىبارەت ئىككى سۆزنىڭ بىرىكىشىدىن ياسالغان. بۇ سۆزلەردىكى «بويلا ـ بۇيلا» «قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى لۇغىتى» دە ئەمەل نامى دېيىلگەن[51]، ئىمىن تۇرسۇن ئەپەندى بوي (قوۋم، خەلق) نى باشلىغۇچى، خەلق رەھبىرى دېگەنلىك بولىدۇ، دەپ قارىغان[52]، تۈركولوگ تومسون ئۆزىنىڭ «تۈركىي تىل لۇغىتى» دە «بويلا» نى مۇنداق ئىزاھلىغان: يۇقىرى مەرتىۋىلىك رەسمىي ئۇنۋانلاردىن بىرى، قاغاندىن قالسا ئىككىنچى ئورۇننى تۇتىدىغان مەنسەپ بولۇپ، ئىلگىرى هون ۋە تۈركلەردە قوللىنىلغان بۇ مەنسەپ، دەسلەپتە ئاغى ـ تاغى بولغان (ئىسيان كۆتۈرگەن) قەۋملەرنى باستۇرۇشقا خىزمەت كۆرسەتكەنلەرگە بېرىلىدىغان ئۇنۋان بولۇپ «قوۋمنى يولغا باشلىغۇچى، توغرا يولغا سالغۇچى» دېگەن مەنىلەرنى بىلدۈرسە كېرەك. ئىمىن تۇرسۇن ئەپەندىنىڭ ئېيتىشىچە «بويلا» سۆزى زامانىنىڭ ئۆتۈشى بىلەن «بالا» دەپ ئۆزگەرگەن، باشقا تىللاردا (مەسىلەن، خەنزۇچىدا پىيلا، غەربىي خەلقلەر تىللىرىدا «بەلا» دەپ تەلەپپۇز قىلىنغان) بولۇشى ئېهتىمالغا يېقىن ئىكەن.

«ساغۇن» سۆزىگە كەلسەك، مەهمۇد كاشغەرىنىڭ تەبىرى بويىچە (ئۇيغۇر قەبىلىلىرى ئىتتىپاقىنىڭ سول يابغۇسى بولغان) قارلۇقلارنىڭ چوڭلىرىغا بېرىلىدىغان ئۇنۋان، ئۇ يەنە تۈرك تېۋىپلىرى ئاتاساغۇن دېيىلىدۇ، دەپ ئۇنىڭ كۆپ خىل مەنىسىنىڭ (يەنىلا مەنسەپ ئۇقۇمىنى ئاڭلاتقان) بارلىقىدىن بېشارەت بېرىدۇ[53]. بۇ ئاتالغۇنىڭ مەنبەسى توغرىسىدا بىرقانچە خىل قاراش بار. بىرى، «ساغۇن» خەنزۇ تىلىدىكى «将军» (جياڭجۈن) » سۆزىدىن كېلىپ چىققان دېيىلسە [54]، يەنە بەزى ماتېرىياللاردا (相公» (ۋەزىر) دېگەن سۆزدىن كەلگەن دېگەن قاراشنىڭمۇ بارلىقى تىلغا ئېلىنغان[55]؛ يەنە بىرى «ساغۇن» سۆزىدىن «将军» سۆزى كېلىپ چىققان، دېگەندىن ئىبارەت[56]. شۇنىڭ بىلەن بىرگە «ساغۇن» سۆزىنىڭ ئۇيغۇرچە ئاتالغۇ ئىكەنلىكى نەزەرگە ئېلىنغان ئەهۋالدا، ئۇنىڭ هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى ئىستېمالىدا بىر خىل ئۆسۈملۈكنىڭ نامى شەكلىدە ساقلىنىپ كېلىنگەنلىكى روشەنلەشمەكتە[57]. ئاقسۇ، خوتەن رايونلىرى ھەمدە قەشقەرنىڭ يېڭىسار، كوناشەهەر، مارالبېشى ناهىيىلىرىدە ساغان، كەڭ ساغان، ساغان ئۆستەڭ دەپ ئاتىلىدىغان يېزا ـ كەنتلەر بار. بۇ تەرەپلەردە ساغان بىر خىل ئوتنىڭ نامى سۈپىتىدە

قوللىنىلغان. قەدىمكى ئەمەل، ئادەم ناملىرىنىڭ بەزىلىرىنىڭ ئۆسۈملۈك ۋە هايۋان ناملىرىدىن كەلگەنلىكى توغرۇلۇق ماتېرىياللار بار. ساغان-ساغۇن-سوغۇن دېگەن ئاتالغۇلار ھەر دەۋردە ھەرخىل تەلەپپۇز قىلىنغان سۆزلەرنىڭ بولۇپ، ئۇلار ئۇيغۇر تىلىدىكى ئاتالغۇلارنىڭ تاۋۇش ئۆزگىرىشىگە ماس كېلىدۇ. مەيلى «بويلا»، مەيلى «ساغۇن» ئاتالغۇلىرى بولسۇن، بۇلار قەدىمكى تۈركلەر، قەدىمكى ئۇيغۇرلار جۈملىدىن، قوچو ئۇيغۇر خانلىقى، گەنجۇ ئۇيغۇر خانلىقى، قاراخانىيلار سۇلالىسىدىن تارتىپ يېقىنقى ۋە هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىللىرىغىچە ئىزچىل ۋە كەڭ دائىرىدە قوللىنىپ كېلىنمەكتە. بۇ ئەمەل-مەنسەپ نامى دەسلەپتە تۈرك مەڭگۈ تاشلىرىدا ئۇچرايدۇ. يەنى «تۇنيوقۇق مەڭگۈ تېشى» نىڭ غەربىي يۈزىنىڭ 6-قۇرى بىلەن «بىلگە قاغان مەڭگۈ تېشى» نىڭ جەنۇبىي يۈزىنىڭ 16-قۇرىدا «تۇنيوقۇق بويلا باغاتارقان» دەپ، «بايانچۇر مەڭگۈ تېشى» 4-قۇرىدا «ئانتابويلا» (ئۇ چاغدا بويلا)، «سۇجى مەڭگۈ تېشى» نىڭ 2-قۇرىدا «بوتلا قۇتلۇق تارقان دەپ قوللىنىلغان. ئورقۇن ئۇيغۇرلىرىنىڭ تۇنجى خانى «قۇتلۇق بويلا» نامىدا ئاتالغان. تۇرپاندىن تېپىلغان قوچو ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىگە مەنسۇپ هۆججەتلەردىمۇ «بويلا» سۆزىنىڭ كۆپ ئىشلىتىلگەنلىكىنى بىلگىلى بولىدۇ. مەسىلەن، گېرمانىيىلىك ف. ۋ. ك. مۇللېر نەشرگە تەييارلاپ ئېلان قىلغان «تۇرپان تېكىستلىرى» نىڭ ئى تومىغا كىرگۈزۈلگەن بىر پارچە هۆججەتتە «ئېل ئۆگەسى ئوتۇر بويلا تارقان» (ئەلوگاسوتۇر بويلاتاركان)، «تاپمىش بويلا تارقان» (تاپمىس بويلا تاركان) «ئاشپادا (ئاشپارا) بويلا» (ئاسپادا [ئاسپارا] بۇيلا)، «ئوتۇر بويلا تارقان» (ئووت بۇيلا تاريان) دېگەنگە ئوخشاش. گېرمانىيىلىك ئا. ۋ. لېكوك تۇرپاندىن تاپقان مانى دىنىغا ئائىت بىر پارچە ئوتتۇرا قەدىمكى دەۋرگە ئائىت پارسچە هۆججەتتە ئورقۇن ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ مەلۇم بىر خاقانىنىڭ دەۋرىدىكى ئەمەل-دەرىجە ناملىرى قاتارىدا «بويلا» نامى ئۇچرايدۇ[58]. خەنزۇچە مەنبەلەردە بولسا ئاتا بويلا ((阿多))، قۇتلۇق بويلا ((骨力裴罗))، بويلا چور ((裴罗啜))، بويلا تارقان (裴罗达干) دېگەن شەكىللەردە ئۇچرايدۇ. يەنە بەزى ئالىملار «بويلا» ئاتالغۇسى دەسلەپتە سۇلې (كاشغەر) دە ياشىغان يەرلىك قوۋم تىلىدا قوللىنىلغان دەپ قاراپ، بۇنىڭغا سۇلې خانلىقىنىڭ خان جەمەتى مىلادىيە ۋى ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا «裴 (فەی) » سۆزىنى فامىلە قىلىپ ئىشلەتكەنلىكىنى، يەنى سۇلېلىق ئەدىب ۋە سەنئەتكارلاردىن فېي خۇيلىن (裴惠琳، 737-820 — يىللار)، فېي شىڭاۋ ((裴兴符))، فېي شىڭنۇ ((裴兴奴))، فېي شەنسەي (裴善才能)

قاتارلىقلارنىڭ ئىسمىدىكى裴» » خېتى «بويلا» دېگەن سۆزنىڭ خەنزۇچە قىسقارتىپ يېزىلىشى دەپ ھېسابلىغان[59]. بۇنىڭدا دىققەت قىلىنىدىغان ۋە ئىزاھلاپ قويۇشقا تېگىشلىك بىرقانچە نۇقتا بار. بىرىنچى، ئورقۇن ۋادىسىدىكى ئۇيغۇر قەبىلىلىرى ئارىسىدا قوللىنىلغان «بويلا» سۆزى خەنزۇچە يېزىلغاندا裴罗» » خېتىنى تاللىغان. بۇ سۇلې خان جەمەتىگە قارىتىپ ئىشلەتكەن (裴» » بويلا) سۆزىنى فاملە قىلغان زاماندا، بۇ ئەلنىڭ تىلى تۇركىي (ياكى ئۇيغۇر) تىلى بولمىسا، قانداقسىگە ئۇرقۇن ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئۇيغۇر تىلىدا خاس بىر سىكزى سۇلې خانلىقىدىكى غەيرىي ئۇيغۇر تىللىق قوۋم تىلىدا قوللىنىلسۇن،裴» » خېتى بىلەن裴 罗» » خېتىنى «بويلا» دېگەن سۆزنىڭ ترانسكرىپسىيىلىك شەكلىدە يېزىلغان دېيىشكە ئاساسى تولۇق ئەمەس، دېگەن سوئال تۇغۇلىدۇ. دۇرۇس، شۇنىسى ئېنىقكى، سۇي، تاڭ سۇلالىلىرىدىن ئىلگىرى ۋە شۇ دەۋرلەردە سۇلې خانلىقىنىڭ ئاھالىسى ئاساسىي پۈتۈنلەي ئۇيغۇر تىلىدا سۆزلىشىدىغان خەلقلەردىن ئەمەس ئىدى. يەنى بۇ يەردە ھۆكۈمەت تىلى غەيرىي ئۇيغۇر تىلى ئىدى. بىر قىسىم ئالىملار ئەينى چاغدىكى سۇلې قوۋمىنى ئارىيان ئىرقىغا مەنسۇپ، ھىندى-ياۋروپا تىل سىستېمىسىنىڭ شەرقىي ئارىيان تىلى تارمىقى ساك تىلىنىڭ سۇلې تىلى دىئالېكتىكىسىدا سۆزلىشەتتى[60]، دەپ قارايدۇ. بۇ قاراشنى مەن قوللاش تەرەپدارى بولمىسامۇ، ئەمما قەدىمكى زامان، ئوتتۇرا ئەسىر ۋە ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىللىرىدا ئارىيان تىللىرىغا خاس ياكى ئوتتۇرا ۋە مەركىزىي ئاسىيانىڭ قەدىمكى ئىنسان تۈركۈمىنىڭ تىللىرىغا خاس سۆز-ئاتالغۇلار يامان ئەمەس سالماقنى ئىگىلەيدۇ. مەسىلەن:

دادا (دادا، ئاتا)، ئىنگلىز تىلىدا داد/دادا، ۋېدا تىلى (مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 1000 يىللار بۇرۇنقى تىل) دا تاتا ، خەنزۇ تىلىدا (爹爹) 大大 [61]،

مادا (مادا-مىدە، ئانا ئېشەك، ئېشەكنىڭ چىشىسى)، مادامە — مادام (ئىنگلىزچە) خېنىم، ئاغىچا (ئايال جىنسقا قارىتىلغان)؛ موتھەر ئانا، (ئىنگلىزچە)، ماما — ما (ئانا، ئاپا ئىنگلىزچە)،

پادار (پادار بۈگۈنكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئايرىم تىل ئادىتىدە دادا، چوڭ دادا مەنىسىدە)، پىدار (ساك تىلىنىڭ سۇلې-تۇمشۇق دىئالېكتىسىدا)؛ پىتار (ساك تىلىنىڭ ئۇدۇن تىلى دىئالېكتىسىدا)؛

بۇرادار (دوست، ئۈلپەت، بۈگۈنكى زامان ئۇيغۇر تىلىدا)، بارادار (قېرىنداش، سۈلي — تۈمشۇق دىئالېكتىسىدا)، براتار (قېرىنداش، ئۇدۇن تىلى دىئالېكتىسىدا)؛

كانت (كەنت، يېزا — هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا، شەھەر قەدىمكى زامان ئۇيغۇر تىلىدا)، كاتھا (شەھەر، سۈلي — تۈمشۇق دىئالېكتىسىدا)؛ كانتھا (ئۇدۇن دىئالېكتىسىدا)[62]؛

كارا (قارا، قارا رەڭ). كھارا (قارا، ئۇدۇن تىلى دىئالېكتىسىدا)، كھارا ـ كرىسا (قەندىھار تىلىدا) كرىسنا (قارا، سانسكرىت تىلىدا)[63]؛

باخ (بەش)، بىسا (سۈلي ـ تۈمشۇق دىئالېكتىسىدا)، بىسسا (ئۇدۇن دىئالېكتىسىدا) پىس بەش، توخار تىلىنىڭ ب دىئالېكتىسىدا)؛

گىلم (گىلەم، زىلچا، پالاس). كىلىيامىيا ـ گلىيامىيا (گىلەم، پالاس، قەندىھار تىلىدا)، گىلىم (پالاس، گىلەم، پارس تىلىدا) [64]؛

تونۇر (تونۇر)، تاننۇر (ئوچاق، قەدىمكى سۈمېر تىلىدا)؛

تورۇ ـ تورۇ (قانۇن، مىزان، بەلگىلىمە، ئادەت... قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا)، تەر (ئۆينىڭ تۆرى. بۈگۈنكى زامان ئۇيغۇر تىلىدا)، توراھ (قانۇن، قانۇننامە، ئىبرانى تىلىدا)؛ تۇەرە (ئۆينىڭ تۆرى، توخار تىلى ب دىئالېكتىسىدا)، ئۇەر [ب]د (ئىشىك، ھىندى ـ ياۋروپا تىللىرىدا)[65]؛

(مۇلى پۇل، قارۇشتى يېزىقىدا) پۇلى ـ پۇل، تۈرك، ئۇيغۇر تىلىدا[66]؛

بۇنىڭدىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، «بويلا» سۆزىنىڭ ئورقۇن ۋادىسى، يەتتىسۇ ۋە سۈلي دائىرىسىدە قوللىنىلغانلىقى ئەقىلگە سىغمايدىغان ئىش ئەمەس.

«بويلا» سۆزىنىڭ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى ئىستېمالىدا مۇنداق ئۈچ خىل ھالىتى مەۋجۇت. 1) جاي نامى. كاشغەر كونا شەھەر ناھىيىسىنىڭ بەشكېرەم يېزىسىدا «بويلا» دېگەن بىر كەنت بار. 2) تۆگىنىڭ بۇرنىدىن تېشىپ چۈلۈك ئۆتكۈزۈپ يېتىلەيدىغان ئىشنى «بويلاڭدىن تارتىش» دەپ ئاتايدۇ. بۇنىڭدىن تۆگىنىڭ بۇرنىدىن تەشكەن تۆشۈكنى «بۇيلا ـ بۇيلاڭ دەپ ئاتايدىغانلىقىنى بىلگىلى بولىدۇ. 3) «بويلا» پېئىل بولۇپ، دەريا بويلىما، ئۆزىنى بويلىماق «بوي ـ بويلا» سۆزى بىلەن تومۇرداش.

«ساغۇن» سۆزى قەدىمدىن بېرى ئۇيغۇرلارنىڭ تىل ئىستېمالىدا كۆپ قوللىنىلغان. بۇنىڭ باشلىنىشى «بالاساغۇن» شەھىرىنىڭ ئورقۇن ئۇيغۇر خانلىرى تەرىپىدىن بىنا قىلىنىپ، ئۇنىڭغا خاس ئىسىم قويۇلۇشى دېيىلسە، قوچو ئۇيغۇر خانلىقى ۋە گەنجۇ ئۇيغۇر خانلىقى، قاراخانىيلار

سۇلالىسىدىن تارتىپ تا ھازىرقى زامانغىچە داۋاملىشىپ كەلگەنلىكى بىر تارىخىي پاكىت. تۇتۇ يازغان «سۇڭنامە» نىڭ 490 ـ جىلد، 8 ـ بېتىدە بەگ ساغۇن(梦 索 温) ناملىق بىر قوچو ئەمەلدارى تىلغا ئېلىنغان.
شەرقشۇناس پېللىئوت دۇنخۇاڭدىن تېپىلغان «3046» نومۇر قويغان بىر پارچە ئۇيغۇرچە تېكستتە «قۇت ساغۇن دېگەن ئاتالغۇنىڭ بارلىقى ئېنىقلانغان. پېللىئوت بۇنى 1008 ـ يىلىدىكى گەنجۇ ئۇيغۇر ۋەزىرىنىڭ ئىسمى دەپ شەرھلىگەن. «سۇڭنامە. ئۇدۇن تەزكىرىسى» دە مىلادىيە 1009 ـ يىلى «بۇ ئەلدىكى قاراخان پادىشاھى ئۇيغۇرلا (بويلا) ساغۇن回鹘罗斯温) قاتارلىقلارنى سوۋغات بېرىشكە ئەۋەتتى» دەپ يېزىلغان بولسا، يەنە شۇ كىتابتا 1063 ـ يىلىدىكى ئۇدۇن ئەلچىسىنىڭ ئىسمى «لا (بويلا) ساغۇن» ((罗撒温، 1072 ـ ۋە 1077 يىلىدىكى ئەلچىنىڭ ئىسمى «لا (بويلا) ئارسلان ساغۇن» ((罗阿斯难撒温)، «ئۇدۇن ئېلىنىڭ ئۇلۇغ ھۆكۈمدارى ئارۇن دىن ساغۇن» ((于阗国大首领阿令颠颡温)، گەنجۇ (شاجۇ، قوچو ۋە كۇسەنلەرمۇ بار) ئۇيغۇرلىرى ئارىسىدا دائىم كۆرۈلىدىغان «سوغۇن ۋەزىر» (娑温宰相) » سۇڭ سۇلالىسىنىڭ مۇھىم خاتىرىلىرى宋会 贾» » دا «بوۋىن» ((婆 温) دېيىلگەن، (بۇ يەردە «سۇڭنامە» دىكى خاتىرىگە ئاساسلىنىلدى)، «سوغۇن ۋەزىر كىچۈل يو» 左温宰相何居禄 越))، «ۋەزىر سوغۇن سوگۈ» (宰相索温守贵))، «ۋەزىر سوغۇن ئى» 宰相 撒温诋))، «قوھو ئېلى... تۇتۇق مەي سوغۇن» 高昌国...都督麦索温 等))، «كۇسەن ئېلى... ۋۇ سوغۇ» ((龟兹国...吴索温等))، «شاجۇ پۇگۇدۇلى سوغۇن» ((沙州符骨笃末假似婆温等))، قاتارلىقلاردىكى «婆温» « [سو ـ ئۇان]، «主温» [تسو ـ ئۇان]، «索温» (سو ـ ئۇنا)، «撒温» [سا ـ ئۇان] قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسى ئوخشاش بولۇپ... «ساغۇن» دېگەن سۆزنىڭ بۇزۇپ تەلەپپۇز قىلىنىشى، [67] بۇنى ئالىملار ئۇيغۇر تىل سىستېمىسىدىكى ئورتاق قوللىنىلىدىغان ۋەزىر نامىدىن بىرى دەپ قارىغان (خامىلتون سۆزى)[68] بۇنى ئالىملار ئۇيغۇر تىل سىستېمىسىدىكى ئورتاق قوللىنىلىدىغان ۋەزىر نامىدىن بىرى دەپ قارىغان خامىلتون سۆزى)[68] لوسوغۇن (罗斯温) دىلى لو(罗) بولسا «裴罗»» (بويلا) نىڭ قىسقارتىلمىسى بولسا كېرەك. خەتلەرنى قىسقارتىپ يېزىش خەنزۇ تىلىنىڭ بىر ئالاھىدىلىكى. يەنە بىر جەھەتتىن بۇ يەردىكى «««罗، 裴罗»»»، دىكى 罗» » بىلەن بىر خەت. بۇ يەردە «سۇڭنامە» دە تىلغا ئېلىنغان

«ئۇدۇندىكى قاراخان پادىشاھ ئۇيغۇر بويلا سانغۇن قاتارلىقلارنى سوۋغات بېرىشكە ئەۋەتتى»،

«其国（于阗）黑韩王遣回鹘罗斯温等以方物来贡» دېگەن تارىخىي خاتىرىلەرگە دىققەت بىلەن قاراشقا تېگىشلىك بىر نۇقتا. يەنى «بويلاساغۇن» دېگەن بۇ نام قاراخانىيلار دەۋرىدە ئومۇميۈزلۈك قوللىنىلغان. قاراخانىيلارنىڭ خوتەن رايونىدىكى ئەمەلدارلىرى ئارىسىدا قوللىنىلغانلىقى بۇ نۇقتىنى روشەن ئىسپاتلايدۇ.

تارىخشۇناس چيەن بوچۇەن «سۇڭنامە» دىكى«回鹘罗斯温»» نى باشقىچە ئۇسلۇبتا شەرھلەيدۇ. ئۇنىڭچە«罗斯温» »(لوسوۋەن) دېگەن ئاتالغۇدىكى罗 » (لو) «药罗葛» » (ياغلاقار) دېگەن خەنزۇچە ئاتالغۇنىڭ قىسقارتىلمىسى بولۇپ، ئۇدۇن خانى سۇڭ سۇلالىسىگە ئەۋەتكەن ئەلچىنىڭ ئۇيغۇرچە ئەمەل نامى «ئۇيغۇر ياغلاقار ساغۇن» دىن ئىبارەت ئىكەن[69]. بۇ خىل قاراش، بىزگە خەنزۇچە تارىخنامىلەردە تىلغا ئېلىنغان ««罗斯温، 罗撒温»» دېگەن ئاتالغۇلار بەزىدە «بويلا ساغۇن»، بەزىدە «ياغلاقار ساغۇن» نىڭ قىسقارغان شەكلى تەرزدە قوللىنىلغانلىقىنى ئۇقتۇرىدىغاندەك قىلىدۇ.

«قۇز ئوردۇ» نىڭ ساپ ئۇيغۇر تىلىدىكى ئاتالغۇ ئىكەنلىكى «دىۋانۇلۇغەتت تۈرك» تە تىلغا ئېلىنغان بولۇپ، بۇنى يۇقىرىدا سۆزلەپ ئۆتتۇق. «قۇزبالىق» تىكى «بالىق» ئوخشاشلا قەدىمكى تۈركىي، يەنى ئۇيغۇر تىلىدا كەڭ قوللىنىلغان بىر ئاتالغۇ بولۇپ، مەھمۇد كاشغەرى تولىمۇ چۈشىنىشلىك قىلىپ، «بالىق — ئىسلامىيەتتىن ئىلگىرى تۈرك ۋە ئۇيغۇر تىللىرىدا شەھەر، قەلئە دەپ ئاتىغان، شۇڭا ئۇيغۇرلارنىڭ ئەڭ چوڭ شەھەرلىرىدىن بىرى ‹بەشبالىق› دەپ ئاتىلىدۇ. بۇ ‹بەش شەھەر› دېگەن بولىدۇ. ئۇيغۇرلارنىڭ يەنە بىر شەھرى ‹ياڭى بالىق› دەپ ئاتىلىدۇ. بۇ ‹يېڭى شەھەر› دېگەن بولىدۇ»[70] دەيدۇ. دېمەك، مەھمۇد كاشغەرى زامانىسىدا تۈركىي تىللىق قەبىلىلەر خېلى كۆپ بولسىمۇ، لېكىن مەھمۇد كاشغەرى «بالىق» تىن ئىبارەت بۇ ئالاھىدە بىر مەدەنىيەت ئاتالغۇسىنى ئۇيغۇرلار بىلەنلا مۇناسىۋەتلىك قىلىپ شەرھلەپ يېزىشى، ئەينى زاماندا شەھەر قۇرۇش ۋە شەھەرلەردە ياشاش قاراخانىيلار تېررىتورىيىسىدىكى ئۇيغۇر قەبىلىلىرىنىڭلا دائىملىق تۇرمۇش ئادىتى بولۇپ قالغانلىقىنى، باشقا بەزى تۈركىي تىللىق قەبىلىلەرنىڭ تېخىچە بۇنداق سەۋىيىدىكى تۇرمۇشقا كۆنەلمىگەنلىكىنى ئىسپاتلاپ بېرىدۇ. مەھمۇد كاشغەرى ئىزاھلىغان «بالىق» ماددىسىدىكى «تۈرك» نامى بولسا قاراخانىيلارنىڭ مەركىزىي ئۆلكىسىدىكى ئاساسىي گەۋدە مىللەت ئۇيغۇرلار يەنى توققۇز

ئوغۇزلارنىڭ قوچو ئۇيغۇرلىرىدىن پەرقلەندۈرۈلۈپ ئاتىلىشىدىن ئىبارەت. بۇ ھەقتە ئالىملار ئارىسىدا پرىنسىپال ئىختىلاپ يوق.

«قۇز ئۇلۇس» تىكى «ئۇلۇس» قاراخانى ئۇيغۇرلىرى ۋە قوچو ئۇيغۇرلىرى ئارىسىدا ئۇنۇملۇك رولىنى جارى قىلدۇرۇپ كەلگەن بىر ئاتالغۇ. ئەھمەد زېكىنىڭ بايانىچە ئۇنىڭ يەنە «ئۇلۇش ـ ئۇلۇخ) شەكلىمۇ بولغان. يەنى «ئۇلۇش ـ ئۇلۇس» دېگەن شەكىلدە ھەم قوللىنىلغان. مەھمۇد كاشغەرى «ئۇلۇش ـ ئۇلۇس» ئوق، ھەسسە، خەلق ئارىسىدا ھەسسە ئايرىش دەپ كېلىپ، بۇنىڭ ئەسلىي شەكلى «ئۆلۈك» ئىكەنلىكىنى قەيت قىلغان[71].

«ئۇلۇس» نىڭ قوچو ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدە قوللىنىلغانلىقى توغرۇلۇق يازما ھۆججەتلەر خېلى بار. مەسىلەن، ف. لېكوك تەمىنلىگەن ت. م.176 نومۇرلۇق مانى يېزىقىدا يېزىلغان قىسقا پۈتۈكنىڭ ئاخىرىدا «قوچو ئۇلۇس ئىككى ئوتۇز بالىق قۇتى ۋە شىسكى» (قوچو ئېلى ۋە يىگىرمە ئىككى شەھەرنىڭ بەخت ھامىيسى) دېگەن جۈملىلەر يېزىلغان بولسا، موللىر 1915 ـ يىلى ئېلان قىلغان «تۇرپاندىن تېپىلغان ئىككى ئۇيغۇرچە تاختا خەت» ناملىق ماقالىسىنىڭ 26 ـ بېتىدە «ئەل ئوغاسى ئالىپ تۇتۇغ ئۇگە قۇتلۇق قوچو ئۇلۇسۇغ» دېگەن خەتلەر بار. ئۇيغۇرلارنىڭ ئورقۇن ۋادىسىدىكى مەڭگۈ تاشلىرىدىمۇ «ئۇلۇس» سۆزى ئىشلىتىلگەندىن باشقا، شۇنداقلا ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا «ئۇلۇس» تارىخىي ئاتالغۇ سۈپىتىدە ئىشلىتىلگەندىن سىرت، ئۇنىڭ «ئۇلۇش ـ ئۇلۇخ» شەكلى ئاساسىي لۇغەت تەركىبىدە دائىم قوللىنىلىدۇ.

دېمەك، بالاساغۇن (بويىلا+ساغۇن ـ ساغان)، قۇز ئوردۇ (قۇز+ئوردا)، قۇز بالىق (قۇز+بالىق)، قۇز ئۇلۇش (قۇز ـ ئۇلۇش+ئۇلۇش ـ ئۇلۇس) دېگەن سۆزلەر قەدىمدىن باشلاپ ئۇيغۇر تىلى ۋە ئېتنولوگىيىلىك ئادەتلىرىگە پۈتۈنلەي ماس بولغان ئومۇمىي ھادىسە.

بالاساغۇن ئۇيغۇرلار قۇرغان شەھەر، قاراخانىيلار زامانىسىدا بالاساغۇننىڭ ئاساسىي ئاھالىسى ئۇيغۇر قەبىلىلىرىدىن ئىبارەت ئىدى.

بالاساغۇن شەھىرىنىڭ ئەسلىي ئورنىدا بىرەر بازار ـ ئۆتەڭ ياكى شەھەرنىڭ بولغان ـ بولمىغانلىقى توغرۇلۇق تارىختا ھېچقانداق ماتېرىيال يوق، توغلا ۋە ئورقۇن ۋادىسىنى مەركىزىي ئۆلكە قىلغان ئۇيغۇر خانلىقى قۇرۇلغاندىن كېيىن «بالاساغۇن» دېگەن بىر شەھەر ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخ سەھنىسىدە ئورۇن ئېلىشقا باشلىغان. زامان ـ زامانلاردىن بېرى ھېچقانداق بىر قەبىلە ياكى قوۋم بۇ يەردە بىرەر بازار ياكى كىچىك شەھەر قۇرۇشنى خىيالىغىمۇ كەلتۈرمىگەن ياكى بۇنداق بىر خاسىيەتلىك ئىشنى ۋۇجۇدقا

چىقىرىشقا جۈرئەت قىلالمىغان ھەم قولىدىن كەلمەيۋاتقان بىر شارائىتتا ئۇيغۇر خانى يىراقنى كۆرەرلىكى ۋە يۇكسەك ئىستراتېگىيىلىك مەيداندا تۇرۇپ، «بالاساغۇن» دىن ئىبارەت بۇ ئۇلۇش شەھەرنى بىنا قىلىپ، تارىختا ئۆچمەس ئابىدە تىكلەپ، كېيىنكى چاغلاردا ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ھەر قايسى خەلقلەرنى سۆيۈندۈردىغان، ئېپتىخارلىنىدىغان خاسىيەتلىك شەھەر سۈپىتىدە تونۇتقۇزدى. يەنى بالاساغۇن شەھىرىنىڭ بىنا قىلىنىشى توغرۇلۇق بىر خاتىرە پېرسىيىلىك تارىخچى جۇۋەينى (1226 — 1286) «تارىخي جاھان كۇشايى» (جاھاننى بويسۇندۇرغۇچىلار تارىخى) ناملىق كىتابىدا مۇنداق يازغان.

«بۆگۈخان تۈركىستان چېگرىسىغا بارغاندا، ئوت ـ سۇلىرى ئەلۋەك، ئىنتايىن گۈزەل بىر تۈزلەڭلىكنى كۆرگەن. ئۇ شۇ يەردە تۇرۇپ قېلىپ بالاساغۇن شەھىرىنى بىنا قىلغان. ھازىر بۇ شەھەر ‹قۇزبالىق› (قۇز — بالىغ) دېيىلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا بۆگۈخان تۆت ئەتراپقا قوشۇن ماڭدۇرۇپتۇ. 12 يىل ئىچىدە ئۇلار كۆپ ئەللەرنى بويسۇندۇرۇپ، قارشىلاشقۇچى ۋە بويسۇنغۇچىلاردىن بىرەر كىشىنىمۇ قالدۇرماپتۇ... بۆگۈخان سەپىرىدىكى بارلىق توسالغۇلارنى سۈپۈرۈپ تاشلاپتۇ. قۇزبالىقتىن قايتىشنى نىيەت قىلىپ ئاخىر ئەسلىي ماكانىغا قايتىپ كېلىپ، جايلىشىپتۇ»[72].

بۇ خىل مەزمۇندىكى خاتىرە يۇقىرىقىدىن باشقا ئەرەب تارىخچىسى ئىبنى ئەل ئەسىر (1160 — 1233) نىڭ «كىتاب ئەل كامىل فىت تارىخ» ناملىق كىتابىدىمۇ تىلغا ئېلىنغان.

بۇ خاتىرە بالاساغۇن شەھىرىنىڭ بىنا قىلىنىشىغا مۇناسىۋەتلىك يېگانە خاتىرە بولۇپ، ئۇ بالاساغۇننىڭ تارىخي ئورنىنى بەلگىلەشتە ھەل قىلغۇچ ئەھمىيەتكە ئىگە. بىراق، بۇ يەردە تىلغا ئېلىنغان بۆگۈخان دېگەن خاقان زادى قايسى ئۇيغۇرخاننى بىلدۈرىدۇ، دېگەن مەسىلە ئۆزۈندىن بېرى تېپىشماق خاراكتېرىدىكى ئۇقۇم بولۇپ، تارىختا بىر قانچە ئەۋلاد ئۇيغۇر خانلىرى بۆگۈخان دەپ ئاتالغان. ئىلمىي خادىملار ئۇيغۇر تىلىدىكى ئورقۇن مەڭگۈ تاشلىرىدىكى خاتىرە ۋە خەنزۇچە تارىخىي ھۆججەتلەردىكى ئۇچۇرلارغا ئاساسەن، ئورقۇن ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ 2 ـ ئەۋلاد خاقانى بايانچور (مويۇنچۇر، قاراقاغان، مىلادىيە 747 — 759 ـ يىللىرى سەلتەنەت تەختىدە ئولتۇرغان) نى بالاساغۇن شەھىرىنىڭ بىنا قىلغۇچىسى، دەپ قارىماقتا[73]. چۈنكى، بايانچور خاقان مىلادىيە 747 ـ يىلى ئون ئوقلار يېرىگە كەتكەن قارلۇقلارنى تارمار قىلىپ «ھۆكۈمرانلىقىنى يەنىمۇ

ۋادىلىرىدىن چۇ، تالاس ھاۋزىسى، مەركىزىي ئاسىيا ۋە كىرولونغا قەدەر كېڭەيتكەن»[74]، يەنى بايانچور ئەينى چاغدا «كەڭ كۆلەمدە غەربكە يۈرۈش قىلىپ، قارلۇق ۋە ئۇن ئۇقلارنى بويسۇندۇرۇپ، غەربتە تاكى ماۋەرائۇننەھرگىچە بېرىپ بالاساغۇن شەھىرىنى بىنا قىلدۇرغان»[75].

مەسىلە مۇنداق ئوتتۇرىغا قويۇلسا، بېزىلەر «بۆگۈ» تۈرك خانلىقى زامانىسىدا خان، شاھزادىلەر ئۈچۈنمۇ ئىشلىتىلگەن نام؛ يەنە بىرى جۇۋەينى خاتىرىسىدە «ئۇيغۇر خانى بۆگۈخان» دېگەن كونكرېت ئېنىقلىما بېرىلمىگەن، دېگەن گۇمانىي قاراشنى ئوتتۇرىغا قويۇشىمۇ مۇمكىن. بىز تارىخىي ماتېرىياللارنى يەنىمۇ چوڭقۇرلىغان ھالدا تەكشۈرۈپ كۆرىدىغان بولساق، بۇ مەسىلىگىمۇ كۆڭۈلمىز ئەمىن تاپقۇدەك جاۋاب تاپالايمىز. مەسىلەن، چىڭ سۇلالىسىنىڭ چيەنلۇڭ يىللىرى (1736 — 1796) دا يېزىلغان «پادىشاھلىق زېمىن غەربىي يۇرتىنىڭ خەرىتىلىك تەزكىرىسى»皇舆西域图志)) ناملىق كىتابتا «بويلا ساغۇن شەھىرىنىڭ قۇرغۇچىسى ئۇيغۇرلاردىن كېلىپ چىققان كۆل بولۇپ، ئۇ ئەينى ۋاقىتتا سۇياب دەرياسى ۋادىسىدا شەھەر بىنا قىلدۇرغاچقا، قەدىمدە بۇ شەھەر بويلا ساغۇن شەھىرى دېيىلىدۇ»، دېگەن پاكىتلىق ھۆججەت بار.

بالا ساغۇن شەھىرىنى تىلغا ئالغان چېغىمىزدا ئۇنىڭ بىلەن ئاچا-سىڭىللاردەك يېقىن مۇناسىۋەتتە بولغان بارسغان شەھىرىنىڭ ھەم تارىخىي ئورنىنى قىسقىچە بايان قىلىشقا توغرا كېلىدۇ. بارسغان ئىسسىقكۆلنىڭ شەرقىي جەنۇبىي بويىدىكى بىر شەھەر بولۇپ، قاراخانىيلار زامانىسىدا چوڭ شەھەرلەردىن بولغان، يەتتىسۇ ئۆلكىسىنىڭ ئىقتىساد، مەدەنىيەت مەركەزلىرىدىن بىرى. بۇ توغرۇلۇق نۇرغۇن ئاپتورلار خاتىرە قالدۇرغان. مەھمۇد كاشغەرى بۇ شەھەرنىڭ بىنا قىلىنىشى توغرۇلۇق توختىلىپ مۇنداق يازغان:

«بارسغان ئافراسىياب ئوغلىنىڭ ئىسمى. بارسغان شەھىرىنى شۇ كىشى سالدۇرغان. مەھمۇدنىڭ ئاتىسى ئەنە شۇ شەھەردىن. بېزىلەر مۇنداق دەيدۇ: ئۇيغۇر خاقانىنىڭ بىر يىلغا باشقۇرغۇچىسى بولغان. بۇ يەرنىڭ ھاۋاسى ياخشى بولغىنى ئۈچۈن ئۇ شۇ يەردە يىلقا باققان، كېيىن بۇ يەر شۇنىڭ ئىسمى بىلەن بارسغان دەپ ئاتالغان»[76].

مەھمۇد كاشغەرىنىڭ بۇ خاتىرىسىدە مۇنداق ئىككى خىل مەزمۇن بار. بىرى، بارسغان ھاۋاسى ياخشى كاشغەرنى «ئوردۇكەنت» قىلىپ سەلتەنەت سۈرگەن ئافراسىياب زامانىسىدىلا مەۋجۇت بولغان؛ يەنە بىرى، ئۇزاق زامانلارنىڭ ئۆتۈشى بىلەن بۇ شەھەر ۋەيرانچىلىققا ئۇچراپ كەتكەن بولسا،

ئۇيغۇر خانلىقى زامانىسىغا كەلگەندە، بالاساغۇن شەھىرىنى بىنا قىلغان ئۇيغۇر خاقانى ئۆزىنىڭ خانلىق يىلقىسىنى باققان بارىسغان ئىسىملىك ئات باقارىنىڭ نامى بىلەن ئەسلىي شەھەرنىڭ ئورنىدا يېڭى بىر شەھەر بىنا قىلغان.

شۇنى ئايدىڭلاشتۇرۇۋېلىش زۆرۈركى، بۇ يەردىكى «ئات باقار» ئادەتتىكى چوپان ئەمەس، ئاددىي بىر چوپاننىڭ نامى بىلەن بىر شەھەرگە نام بېرىش قەدىمكى زاماندىكى بىر فېئودال پادىشاھنىڭ ئىرادىسىگە ماس كەلمەيدۇ. بۇ يەردىكى «ئات باقار» يۇقىرى مەرتىۋىلىك ئەمەلدار. بۇنى بىز مەھمۇد كاشغەرىنىڭ «ئەل ـ ئال» دېگەن سۆزىگە بەرگەن مۇنۇ شەرھىسىدىن ئوچۇق بىلىمىز:

«ئەل ئاتنىڭ يەنە بىر ئىسمى. ئات تۈركلەرنىڭ قانىتى بولغانلىقتىن، ئاتنى ‹ئەل› دەپمۇ ئاتايدۇ. ‹ئات باقار› نى ‹ئەل باشى› دېيىش شۇنىڭدىن كەلگەن. بۇ ‹ۋىلايەت باشلىقى› دېگەن سۆز بولسىمۇ، بۇنىڭدىن ‹ئات باقار› دېگەن ئۇقۇم ئاڭلىنىدۇ»[77].

دېمەك، بارىسغان ئۇيغۇر خانىنىڭ يەتتىسۇ ئۆلكىسىگە قويغان ۋالىيسى بولۇپ، ئۇنىڭ كۆرۈنەرلىك خىزمىتى شەرىپىگە بارىسغان شەھىرى بىنا قىلىنغان. ئۇيغۇر خانلىقى زامانىسىدا خاقانلار ئۆز نامىدا خانىش ـ قاتۇنلار نامىدا، تېگىن ـ شاھزادىلەر نامىدا، جۈملىدىن خان جەمەتىنىڭ يۇقىرى تەبىقە مۆتىۋەرلىرى نامىدا شەھەر بىنا قىلىش بىر ئەنئەنىۋى ئادەت بولغان.

5. ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى

ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى قويۇق بولغان. بۇنىڭدا بالاساغۇننىڭ بىنا قىلىنىشى مۇھىم يىپ ئۇچى قىلىنغان.

بالاساغۇن بىنا قىلىنغاندىن تارتىپ تا قىتان خانلىقى زامانىسىغىچە بولغان ئۆزۈن بىر جەريان ئىچىدە ئۇنىڭ ۋە ئۇ مەركەز قىلىنغان رايونلارنىڭ ئاساسىي ئاھالىسى بولغان ئۇيغۇر قەبىلىلىرى يېتەكچىلىك رول ئوينىغان. بۇلارنىڭ ئاساسىي ئاھالە بولۇش ھالىتى ۋە يېتەكچىلىك رول ئويناش ھادىسىسى بالاساغۇن شەھىرى بىنا قىلىنىشى بىلەن تەڭ باشلانغان ئەمەس. ئۇنىڭ ئۇزاق تارىخىي جەريانى ۋە ئىجتىمائىي ئاساسى بار. بۇ توغرۇلۇق تۆۋەندە پاكىتلىق ماتېرىياللار بىلەن قىسقىچە تونۇشۇپ ئۆتىمىز.

ئېلىمىزنىڭ ئىچى ۋە سىرتىدىكى جۇملىدىن ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخىنى تەتقىق قىلىدىغان مۇتەخەسسىس ۋە ئالىملارنىڭ ھەممىسى ئۇچۇن چۈشىنىشلىك بىر نۇقتا شۇكى، ئۇيغۇرلار ئېلىمىزنىڭ تارىخ سەھنىسىگە چىققاندىن باشلاپ نۇرغۇن ئۆزگىرىشلەرنى باشتىن كەچۈرگەن، مىڭ نەچچە يىللىق تارىخي ئۆزگىرىشلەرنى باشتىن كەچۈرگەن، مىڭ نەچچە يىللىق تارىخي جەريانىنى بېسىپ ئۆتكەن، ئۇلارنىڭ ئەجدادلىرىنى دىڭلىڭلار 丁零))، ئېگىز ھارۋىلىقلار (勒敕،高车))، تېلىلار (铁勒) دىن باشلاپ ھېسابلىغان تەقدىردىمۇ 2000 يىلدىن ئارتۇق تارىخنى بېسىپ ئۆتكەن[78].

ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجدادلىرى مىلادىيىنىڭ ئالدى ـ كەينىدىكى يىللاردىن باشلاپلا بالاساغۇنىڭ جۇغراپىيىلىك رايون چەمبىرىكى بولغان يەتتىسۇ ۋە ماۋەرائۇننەھر رايونىدىن جانلىق ۋە ئۈنۈملۈك پائالىيەت قىلىشقا باشلىغان. مەسىلەن:

فېي سوڭ نەقىل ئېلىپ ئىزاھلىغان «ۋېي سۇلالىسى خاتىرىلىرى. غەربىي روڭلار ھەققىدە قىسسە» (《魏略.西戎传》裴松注引之》) خۇدى (خۇگې ـ ئوغۇز) لار خانلىقى پامىرنىڭ شىمالىغا، ئۇيسۇنلارنىڭ غەربىي شىمالىغا، كانگيىنىڭ شەرقىي شىمالىغا جايلاشقان. ئەسكىرى 10 مىڭدىن ئارتۇق»، «دىڭلىڭلار خانلىقى كانگيە (سەمەرقەنت) نىڭ شىمالىغا جايلاشقان، 60 مىڭدىن ئارتۇق ئەسكىرى بار» دەپ يېزىلغان.

ئوغۇزلار سىماچيەننىڭ «تارىخي خاتىرىلەر» ۋە بەنگۇنىڭ «خەننامە» سىگە «ئۇجېي ـ ئۇگې» (乌))، «خۇجېي ـ خۇگې» (呼揭)) دەپ پۈتۈلگەن. ئالىملار بۇ قوۋملار تۈركىي تىلدا سۆزلىشەتتى[79]. ئۇجېي ـ خۇجېلار بولسا ئوغۇز ـ ئوغۇز ياكى «ئۇيغۇر» دېگەن ئاتالغۇنىڭ ئەڭ دەسلەپكى خەنزۇچە يېزىلىشى دەپ ھېسابلاشتى[80]. «ئوغۇزنامە» دە ئوغۇزخاننىڭ «مەن ئۇيغۇرلارنى خاقانى»[81]، دېيىشى قەدىمكى زامانلاردا «ئۇيغۇر» بىلەن «ئوغۇز» نىڭ ئەمەلىيەتتە بىر ئىسمنىڭ ئىككى خىل يېزىلىشى ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ.

ئېلىمىز ئالىملىرىدىن پروفېسسور ماچاڭشۇ بىلەن پروفېسسور سىن جۇڭمىيەنلەر بۇلارنى ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجدادى دەپ ھېسابلايدۇ. «ئوغۇزنامە» دىمۇ بۇ نۇقتا روشەن ھالدا يورۇتۇلغان.

يۇقىرىقى نەقىلدە تىلغا ئېلىنغان كانگيە ئىسسىقكۆلنىڭ غەربىدىكى چۇ دەرياسى بىلەن تالاس دەرياسى ساھىلىدىكى قەدىمكى ئەل. بۇ دىڭلىڭلار قايسى ۋاقىتتا كانگيىگە بېرىپ ئورۇنلاشقان. ئۇلارنىڭ نوپۇسى قانچىلىك،

ئۇلارنىڭ ئەۋلادلىرىنىڭ ئاقىۋىتى قانداق بولغان. بۇ مەسىلە توغرۇلۇق «شىنجاڭ مىللەتلەر قامۇسى» دا ئېنىق بايان بېرىلگەن.

بۇ يەردە تېخىمۇ كونكرېت بايان قىلىدىغان مۇنداق بىرقانچە نۇقتا بار. بىرى، يەتتە سۇ ۋە سوغدىيانە يەنى ماۋەرائۇننەھر رايونىدىكى دىخلىخلار مىلادىيىدىن بۇرۇنقى I ئەسىردىن تارتىپ تا تاڭ سۇلالىسى زامانىسىغىچە ئاشۇ زېمىندا داۋاملىق ياشاش جەريانىدا ئۇلارنىڭ نوپۇسى ناھايىتى كۆپىيىپ، توققۇز ئايماقتىكى ئاساسلىق قوۋم بولۇپ قالغان: ئىككىنچى، ئورقۇن ۋادىسىنى مەركىزي ئۆلكە قىلىپ خانلىق تىكلىگەن، شىمالي دىخلىڭ قەبىلىلىرىنىڭ ئەۋلادلىرى بولغان ئۇيغۇر قەبىلىلىرى «ئۇيغۇر» نامى ئاستىدا مۇستەھكەم ئىتتىپاقلىشىپ، يېپەك يولىدا يېخشۇاشتىن جانلانغاندىن كېيىن غەربىي دىخلىخلارنىڭ ئەۋلادلىرى بولغان توققۇز جاۋۇپ غۇزلىرىمۇ شەرقىي شىمالدىكى قېرىنداشلىرىنىڭ تەسىرى بىلەن ئۆزلىرىنى «ئۇيغۇر» دەپ ئاتىغان.

ئۇيغۇر قەبىلىلىرى تاشقى موڭغۇلىيىدىكى بايبالىق ـ ئوردۇ بالىق (قارا بالغاسۇن) شەھىرىنى مەركەز قىلىپ خانلىق تىكلىگەندە ئىجتىمائىي، سىياسىي سەۋەبلەردىن باشقا، قانداشلىق مۇناسىۋەتنى ئويلىشىپ كۆرگەن ئاساستا، كۆپ قېتىم ھەربىي يۈرۈش قىلىپ، يەتتە سۇ ۋە ماۋەرائۇننەھر ھەم ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى رايونلارنى بىرلىككە كەلتۈرگەن. شۇنىڭ بىلەن بىرگە موڭغۇل ياي لاقلىرىدىن زور بىر تۈركۈم ئۇيغۇر قەبىلىلىرى يېخشۇاشتىن بۇ ئۆلكىلەرگە كېلىپ ئۇ يەردىكى قېرىنداشلىرى بىلەن بىرلىكتە ئىگىلىك تىكلەپ، مەزكۇر ئۆلكىنىڭ ئىقتىساد ۋە مەدەنىيىتىنى يۈكسەلدۈرۈشكە كۈچ چىقارغان. بۇنىڭدا مۇنداق پاكىتلار بار:

1. بايانچور خاقان تەختكە چىقىپ مىلادىيە 747 ـ يىلى بىر قېتىم غەربكە يۈرۈش قىلىپ، چۇ، تالاس دەرياسى ۋادىلىرىنى بىرلىككە كەلتۈرگەن ۋە ئۇ يەردە بالاساغۇن شەھىرى قاتارلىقلارنى بىنا قىلغان.

2. ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ 9 ـ ئەۋلاد خانى سۆيىنگىل خاقان (795 ـ 805 ـ يىللىرى خان بولغان) زامانىسىدا ئورقۇن ئۇيغۇرلىرى 2 ـ قېتىم كەڭ كۆلەملىك غەربكە يۈرۈش قىلىپ تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىدىكى كۇسەن ۋە بالاساغۇن، سىر دەرياسى ساھىلى ھەتتا ھىندىستان ۋە پېرسىيىنىڭ چېگرىلىرىغىچە يېتىپ بارغان[82]. يەنى ئىنچۇ دەرياسى (سىر دەرياسىنىڭ يۇقىرى ساھىلىدىكى نارىن دەرياسى) ۋە پەرغانە ئەتراپلىرىغىچە باشقۇرۇش دائىرىسىدە بولغان[83].

3. ئورقۇن ئۇيغۇر خانلىقى ئىچكى ـ تاشقى تەبىئىي ۋە ئىجتىمائىي سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن 840 ـ يىللارغا كەلگەندە مۇنقەرز بولۇپ، ئۈچ ـ تۆت تارماققا بۆلۈنۈپ، جەنۇب ۋە غەربكە قاراپ كۆچكەندە بىر تارماق يەتتىسۇ ۋە پەرغانە ئويمانلىقىغا بارغان ھەم ئۇلار بۇ يەردە تېزلىك بىلەن ھۆكۈمران قەبىلىگە ئايلانغان. بۇ بىر تاسادىپىيلىق بولماستىن، بەلكى تارىخىي ئايلىنىش، يەنى ئۇيغۇر قەبىلىلىرى كۆچۈپ بېرىشتىن ئىلگىرىلا ئالتاي ۋادىسى، يەتتىسۇ ۋە ماۋەرائۇننەھر رايونىدا نۇرغۇن ئۇيغۇر قەبىلىلىرى، دىڭلىڭلارنىڭ قالدۇق قەبىلىلىرى ۋە قارلۇقلار، ياغمىلار، چىگىللەر ۋە تۈركەشلەر بار ئىدى. قارلۇق، ياغما، چىگىل ۋە تۈركەشلەر باشقا ئۇيغۇر قەبىلىلىرى بىلەن بىرلىكتە ياشاش جەريانىدا «ئۇيغۇر» نامى ئاستىدا ئۆز ناملىرىنى يوقاتتى ۋە ئۇيغۇر مىللىتىنى زورايتتى.

6. قاراخانىيلار سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئۇيغۇر مەدەنىيىتى

1) غەربىي ئۇيغۇر خانلىقلىرى دەۋرى ۋە ئۇيغۇرلار

مىلادىيە 840 ـ يىللىرى ئىچكى نىزا، تەبىئىي ئاپەت ۋە قىرغىزلارنىڭ ھۇجۇملىرى سەۋەبلىك ئورقۇن ئۇيغۇر خانلىقى يىمىرىلىپ، ئۇيغۇرلارنىڭ بىر قىسمى بىرنەچچە تارماققا بۆلۈنۈپ غەربكە كۆچكەن. ئۇلارنىڭ غەربكە كۆچكەنلىكى ھەققىدە «يېڭى تاڭنامە» 217 ـ جىلد «ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە» دە «پانتېگىن باشچىلىقىدىكى 15 قەبىلە قارلۇقلار يۇرتىغا كەتتى» دېيىلگەن.

بۇ يەردە تىلغا ئېلىنغان پانتېگىننى بېزنىلەر قوچۇ ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ قۇرغۇچىسى دەپ قارىسا، بېزنىلەر، قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ قۇرغۇچىسى، يەنە بېزنىلەر گەنجۇ ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ قۇرغۇچىسى دەپ ھېسابلايدۇ. مېنىڭ قارىشىمچە، پانتېگىن 15 قەبىلىنى باشلاپ، غەربكە كۆچكەندىن كېيىن يېڭى بىر ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ ئاساسىنى قۇرغان، ئەمما ئۇزۇن ئۆتمەي پانتېگىن جەمەتى ئىككى جەمەتكە ئايرىلىپ، بىر تارماق جەمەت قوچۇ ئۇيغۇر خانلىقىنى، بىر تارماق جەمەت قاراخانىيلار سۇلالىسىنى شەكىللەندۈرگەن. چەت ئەل ئالىملىرى، بولۇپمۇ ياپونىيە ئالىملىرىنىڭ بۇ ئىككى خانلىقنى بىرلەشتۈرۈپ، غەربىي ئۇيغۇر خانلىقلىرى دەپ ئاتىشى مۇشۇنداق بىر ھادىسىنى ئالدىنقى شەرت قىلغان بولسا كېرەك.

بىر قاتار تارىخىي ماتېرىياللاردا قوچۇ ئۇيغۇرلىرى بىلەن قاراخانىيلارنىڭ تېررىتورىيىلىرى ئېنىق پەرقلەندۈرۈلمەي، ئارىلاش بايان قىلىنىشىمۇ بۇ

نۇقتىنى يەنە بىر قېتىم روشەنلەشتۈردۇ. بۇ توغرىسىدا توختىلىشقا توغرا كەلسە، تۆۋەندىكىلەرنى بايان قىلىپ ئۆتىمىز.

قوچو ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ يىپەك يولىدا تۇتقان ئورنى بەك مۇھىم بولغان. ئۇلارنىڭ جەنۇبتىكى چېگرىسى كۇسەن (كوچا) غىچە يېتىپ بارغان. غەربىي چېگرىسى تولىمۇ كەڭ بولغان. ئۇ كۇچەيگەن چاغلاردا يەتتىسۇ ۋە ماۋارائۇننەھر ئەتراپلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان. ئاجىزلاشقان چاغلىرىدا بۇ رايوندىكى توققۇز ئوغۇز قەبىلىلىرى ئۆز ئالدىغا سۇيۇرغاللىق يۈرگۈزگەن. تارىخىي ماتېرىياللاردا بۇ ھەقتە قىممەتلىك خاتىرىلەر ساقلانغان. مەسىلەن، X ئەسىرنىڭ 80 ـ يىللىرى پارسچە يېزىلغان «ھۇدۇدۇلئالەم» دە تۇرپان (چىنجىكەنت)، بەشبالىق (پەنجىكەنت) توققۇز ئوغۇزلار پايتەختى»، «تۈركىي تىللىق قوۋملار ئىچىدە بۇ ئۇلۇس (توققۇز ئوغۇز) ئەڭ چوڭى، توققۇز ئوغۇزلار قەدىمدىن باشلاپ ئادەم سانى ئەڭ كۆپ بىر قوۋم، قەدىمكى زامانلاردا پۈتۈن تۈركىستان پادىشاھلىرى توققۇز ئوغۇزلاردىن چىققان. ئۇلار ئۇرۇشقا ناھايىتى ماھىر بىر قوۋم، زور مىقداردىكى قوراللار بىلەن قوراللانغان»[84]. «توققۇز ئوغۇزلارنىڭ تېررىتورىيىسى شەرقتە چىن ئېلىدىن باشلىنىپ، جەنۇبىي تىبەتنىڭ بىر قىسمى ۋە قارلۇقلار بىلەن، غەربىي قىسمى قىرغىزلارنىڭ بىر قىسمى، شىمالىي تەرىپىمۇ قىرغىزلار بىلەن چېگرىلىنىدۇ»[85]. يەنە مەسئۇدىنىڭ «مۇرۇج ئەززەھەب»، «ئالتۇن يايلاق» (947 — 94 ـ يىلى)، گەردىزىنىڭ «زەينۇلئەخبار» (1048 — 1052) ناملىق كىتابلىرىدا پەرغانە ۋە تاشكەنت ئەللىرىنىڭ توققۇز ئوغۇزلارغا تەۋەلىكى تىلغا ئېلىنغان. مەسئۇدى مۇنداق يازغان: «توققۇز ئوغۇزلار خۇراسان بىلەن چىن ئېلى ئارىلىقىغا جايلاشقان... بۈگۈنكى كۈنلۈكتە (مىلادىيە 934 — 944 ـ يىللار كۆزدە تۇتۇلغان ـ نەقىلچىدىن) پۈتۈن تۈركىي تىللىق قوۋملار ئىچىدە ئەڭ جاسارەتلىك، ئەڭ كۈچلۈك، ھەر قانداق خانلىققا قارىغاندا ناھايىتى ياخشى باشقۇرۇلغان بىر خانلىق بولۇپ ھېسابلىنىدۇ»، «ئۇ خانلىق چىن ئېلى بىلەن خۇراسان ئارىسىدىكى دەشتى باياۋان ئوتتۇرىسىدا. ئۇ ئۇيغۇر خاقان (ئۇيغۇركھان) دېگەن نام بىلەن مەشھۇر. تۈركىي تىللىق قەۋملەر ئىچىدە ھېچكىممۇ بۇ خاقان بىلەن ئۇرۇش ـ تالاش قىلىشقا جۈرئەت قىلالمايدۇ»[86]. ئىبنى ھەۋقەل (ئىبن هاۋقال) ئىشلىگەن «دۇنيا خەرىتىسى» دە سىر دەرياسىدىن مەركىزىي جۇڭگوغىچە بولغان كەڭ زېمىن ئۈستىگە «توققۇز ئوغۇز» ئىبارىسى چۈشۈرۈلگەن[87]. بۇ يەردە تىلغا ئېلىنغان «توققۇز ئوغۇز» «ئۇيغۇر» نامىنىڭ يەنە بىر ۋارىيانتىدىن ئىبارەت. قوچو ئۇيغۇرلىرى، جۈملىدىن

توققۇز ئوغۇزلارنىڭ غەربىي چېگرىسىنىڭ غەربىي ئوتتۇرا ئاسىيانى ئۆز ئىچىگە ئالىدىغانلىقى توغرۇلۇق مەلۇمات خەنزۇچە ۋە ئۇيغۇرچە ھۆججەتلەردىمۇ ئۇچۇشلۇق ئىبارىلەر بىلەن خاتىرىلەنگەن. مەسىلەن، شىمالىي سۇڭ سۇلالىسى (960 — 1127) نىڭ ئەلچىسى ۋاڭ يەندى 980ـ يىلى يازغان «قوچوغا ئەلچىلىككە بېرىش» ناملىق كىتابىدا قوچو ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ «زېمىنى جەنۇبتا خوتەنگىچە، غەربىي جەنۇبىي ئەرەبـ پارسقا، غەربىي ھىندىستان، پىشاۋۇر، قارلىقتاغ (ھىندىقۇش)، كۆكئارت تېغىغا تۇتاشقان، مىڭلىغان يول ئۇزۇنلۇقتا» دەپ يازغان. قەدىمكى بىر ئۇيغۇرچە ھۆججەتتىمۇ غەربىي چېگرا تاشكەنتنىڭ غەربىي جەنۇبىدىكى چىرچىككىچە بارىدۇ[88]، دېيىلگەن.

قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ قۇرۇلۇشىمۇ قوچو ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ قۇرۇلۇشىغا ئوخشاش ئورقۇن ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ مۇنقەرز بولۇپ غەربكە كۆچكەن ئۇيغۇر قەبىلىلىرى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولۇپ، قاراخانىيلار بىلەن «بەشبالىق (ياكى قوچوـ نەقلىچى) نىڭ خانلىق جەمەتى بىر مىللەت ئىدى»[89]. ئۇلار ئوخشاشلا «توققۇز ئوغۇز ياكى توققۇز ئۇيغۇرلارنىڭ ھاكىمىيىتى ئىدى»[90]، «ئۇلار ئارىسىدا XI ئەسىرنىڭ بېشىدا دىنىي زىددىيەت كۆچەيگەندە بىر پۈتۈن غەربىي ئۇيغۇر خانلىقى ئىككىگە ئايرىلىپ كەتكەن»[91]. دېمەك، خېلى بىر مەزگىل بىر پۈتۈن ئۇيغۇرـ توققۇز ئوغۇز خانلىقى كۈچلۈك ئورۇندا تۇرغان چېغىدا شىنجاڭنىڭ كۆپ جايلىرى بۇ خانلىقنىڭ تەركىبىدە بولغاندىن باشقا، ئالتاي ۋادىسى، يەتتىسۇ، پەرغانە قاتارلىق جايلارمۇ ئوخشاشلا بۇ خانلىق تېررىتورىيىسى ئىچىدە بولغان، ئىككى خانلىق بۆلۈنۈپ كەتكەندىن كېيىن كۈچىنىڭ دەرىجىسىگە قاراپ، شىنجاڭغا قوشنا غەربىي ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىنى قوچو ئۇيغۇر خانلىقى باشقۇرغان، بەزىدە قاراخانىيلار سۇلالىسى باشقۇرغان. بولۇپمۇ XI ئەسىرلەردىن كېيىن بۇ رايوندا قاراخانىيلارنىڭ تەسىرى ئۈستۈنلۈكنى ئىگىلىگەن.

2) قاراخانىيلارنىڭ خان جەمەتى

بۇ يەردە تەكىتلەشكە تېگىشلىك مۇنداق بىر نۇقتا بار. ئۇ بولسىمۇ، قاراخانىيلار خان جەمەتى ئۇيغۇر ئىكەن، ئۇنداقتا ئۇيغۇرلارنىڭ قايسى قەبىلىسى خان چىقىدىغان قەبىلە ئىدى، دېگەن مەسىلە. چۈنكى، بۇ نۇقتا بۇ يەردىمۇ بىر قېتىم ئېنىقلىۋېتىلمىسە، ئوتتۇرىغا قويۇلماقچى بولغان قاراشنىڭ قاراتمىلىقى روشەنلەشمەي قالىدۇ. شۇ نەرسە ئايدىڭكى،

«ئۇيغۇر» نامى ھەم قەبىلىلەر ئىتتىپاقىنىڭ ئىچىدىكى بىر يېتەكچى قەبىلە «ئۇيغۇر» دېگەن نامدا ئاتالغان. شۇنىڭ بىلە بىرگە غەربىي ئۇيغۇر خانلىقى تېررىتورىيىسىدىكى ئۇيغۇر قەبىلىلىرى «ئۇيغۇر» دېگەن ئورتاق نامدىن باشقا «توققۇز ئوغۇز» دېگەن ئورتاق نامدىمۇ ئاتالغان[92]. توققۇز ئوغۇز قەبىلىلەر ئىتتىپاقىنىڭ ئىچىدىكى «ئۇيغۇر» دېگەن ھۆكۈمران بىر قەبىلە ئۆز نۆۋىتىدە يەنە «توققۇز ئوغۇز» دېگەن نامنىمۇ ئىشلەتكەن[93]. مەھمۇد كاشغەرى ئىسلام ئېتىقادى تەسىرىدىن شىمالدىكى ئۇيغۇرلار بىلەن جەنۇبتىكى ئۇيغۇرلار ئارىسىدا بۆلۈنۈش يۈز بەرگەنلىكى سەۋەبلىك ئارىدا كۆرۈلگەن نىزاغا ئاساسەن قاراخانىيلار زېمىنىدىكى توققۇز ئوغۇز (ئۇيغۇر» لارنى «تۈرك»، بۇ خانلىقنىڭ خان جەمەتى قەبىلىسىنىمۇ «تۈرك» دەپ ئاتىغان. بۇ ھەقتە زامانىمىز تارىخشۇناسلىرىنىڭ قارىشىدا ئىختىلاپ يوق.

قاراخانىيلار ئۇيغۇرلار تەرىپىدىن قۇرۇلغان بىر خانلىق بولسىمۇ، نېمە ئۈچۈندۇر، بىر قىسىم ئالىملار ئوخشىمىغان پىكىرلەرنىمۇ ئوتتۇرىغا قويۇپ كېلىشكەن. بېزىلەر «ياغما» قەبىلىسى خان جەمەت قەبىلىسى ئىدى، دېگەن بولسىمۇ، ئەمما بۇنىڭ پاكىت ئاساسى تولىمۇ ئاجىز بولۇپ، ئومۇمىيۈزلۈك قوللاشتىن خېلىلا يىراق. قازاقىستان ئالىمى ئۇ. مەمەتاخونوۋ[94]، جۇڭگو ئالىملىرىدىن ۋاڭ رېفى (1935 ـ يىلى)[95]، فېڭ جياشىڭ (1958 ـ 1981)[96]، لى فۇتۇڭ (1963 ـ يىلى)[99]، ۋاڭ جىلەي (1977 ـ يىلى)[100]، تاڭ كەيجىئەن، ۋاڭ شۇكەي (1984 ـ يىلى)[101]، ليۇ زىشاۋ (1985 ـ يىلى) [102]، ۋېي لياڭتاۋ (1986 ـ يىلى)[103]، ياڭ شىڭمىن (1991 ـ يىلى)[104]، لىن گېن، گاۋ زىخۇۋ (1995 ـ يىلى)[105]، ئىبراھىم مۇتىئى (1996 ـ يىلى)[106]، چيەن بوچۇەن (1997 ـ يىلى)[107] قاتارلىقلار ئۇيغۇر قەبىلىسى خان جەمەتى قەبىلىسى ئىكەنلىكىنى بىردەك كۆرسىتىپ ئۆتكەن. بەزى غەرب ئالىملىرىمۇ ئاللىبۇرۇن بۇ نۇقتىنى تەكىتلىگەن.

ياپونىيە ئالىملىرىدىن كۇۋاتا روكۇرو ـ ساڭتيەن ليۇلاڭ (桑田刘郎)[108]، ئابى تاكېئو ـ ئەنبۇجيەنفۇ (安部健夫)[109]، مورى ياسۇ تاكاۋ ـ سېن ئەنشياۋفۇ (森安孝夫)[110] قاتارلىقلارمۇ غوبى ئۇيغۇرلىرىنىڭ غەربكە كۆچۈپ، پامىرنىڭ غەربىدە تەسىرلىك پائالىيەتلەرنى قىلغانلىقى توغرۇلۇق ئەتراپلىق ئىزدىنىپ، قايىل قىلىش كۈچىگە ئىگە كۆز قاراشلىرىنى ئوتتۇرىغا قويغان.

بۇ ئالىملارنىڭ قاراخانىيلار سۇلالىسىدە ئۇيغۇر خان جەمەت قەبىلىسى دېيىشتە بىرەر پاكىتى بارمۇ؟ ئېنىقكى، ئۇلار پاكىتسىز گەپ قىلمايدۇ. بۇ توغرۇلۇق ئىلمىزنىڭ قەدىمكى خەنزۇچە تارىخنامىلىرىدە ماتېرىياللار بار.

بۇنىڭدىن باشقا شەرقشۇناس مىنورىسكى (مىنورىسكىي) نىڭ «مەرۋەزىنىڭ چىن، تۈركىيە ۋە ھىندىستان ھەققىدە ئېيتقانلىرى» ناملىق كىتابىنىڭ 12 — 21 ـ بېتى (1942 ـ يىلى لوندون نەشرى) دە مۇنداق بىر جۈملە گەپ بار بولۇپ، بۇ بىزنىڭ دىققىتىمىزنى قوزغايدۇ:

قاراخانىيلار سۇلالىسى بىلەن لياۋ (قىتان) سۇلالىسىنىڭ يېقىن مۇناسىۋىتى بار ئىدى، ئەرەبلەردىن مەرۋەزى (مارۋازى) نىڭ خاتىرىسىدە يېزىلىشىچە، لياۋ سۇلالىسىنىڭ شىڭ زوڭ خانى تەيپىڭ 4 ـ يىلى (مىلادىيە 1024 ـ يىلى) بىر ئەلچىلەر ئۆمىكىنى ئافغانىستاندىكى غەزنەۋىلەر سۇلالىسىگە ئەۋەتكەندە، سۇلتان مەھمۇد (930 — 998 ـ يىللىرى تەختتە ئولتۇرغان) قا بىر پارچە مەكتۇپ ئېلىپ بارغان بولۇپ، شۇ خەتتە دېيىلىشىچە، قىتانلار مەلىكىسى ئۇيغۇر قاراخانىيلار سۇلالىسى قادىرخان (كادىرھان) نىڭ ئوغلى چاغرىتېگىنگە ياتلىق قىلىنغان. قادىرخان بۇيرۇق چۈشۈرۈپ، غەزنەۋىلەرگە بارىدىغان يولنى ياساتقۇزغان، ئىككى ئەل ئوتتۇرىسىدىكى ئەلچىلەرنىڭ بېرىپ كېلىشى ئاسانلاشقان»[111].

دېمەك، «ئۇيغۇر قاراخانىيلار» دېگەن سۆزنى مەرۋەزى كىتابىدا تىلغا ئالغانلىقى، ئۇنىڭ بۇ گېپىنى قىتانلار خانى شىڭ زۇڭنىڭ بايانلىرىغا ئاساسەن يازغانلىقىنى بىلىش تەس ئەمەس.

خەتتە تىلغا ئېلىنغان «قادىرخان» يۈسۈپ قادىرخان بولۇپ، ھەقىقەتەن ئاشۇ يىللاردا چوڭ خانلىق تەختىدە ئولتۇرغان ۋە كاشغەردىكى ئوردىدا تۇرغان. تۇتۇنىڭ «لياۋ سۇلالىسى تارىخى»16 (辽史) جىلد، «شىڭ زوڭ 7 ـ » خاتىرىسىدە قاراخانىيلارنىڭ قىتانلاردىن مەلىكە سورىغانلىقى (مىلادىيە 1015 ـ يىلى)، مىلادىيە 1021 ـ يىلىغا كەلگەندە بىر مەلىكىنىڭ ياتلىق قىلىنغانلىقى توغرىسىدا خاتىرە بار. بۇ مەرۋەزىنىڭ دېگەنلىرىگە ماس كېلىدۇ. قاراقىتانلار پادىشاھىنىڭ «ئۇيغۇر قاراخان» دېيىشى مۇنداقلا دەپ قويغان گەپ ئەمەس. ئۇ ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخىنى ئوبدان بىلىدۇ. ئۇيغۇرلار ئورقۇن ۋادىسىنى مەركىزي رايون قىلىپ خانلىق تىكلىگەندە قىتانلار 100 يىلغا يېقىن ئۇيغۇرلارنىڭ باشقۇرۇشىدا بولغان. 840 ـ يىللىرى بۇ ئۇيغۇر خانلىقى يىمىرىلگەندىن كېيىن قىتانلار زېمىنىدا ئەمەل تۇتقان ئۇيغۇرلار بىر قانچە جەمەت بولۇپ شەكىللىنىپ، قىتانلار بىلەن بىرلىكتە ياشاپ كەلگەن. ئۇيغۇرلارنىڭ شۇلۇ جەمەتى قىتانلارنىڭ خان جەمەتى بىلەن قۇدا ـ باجا بولىدىغان جەمەتكە ئايلانغان. شۇنىڭدىن كېيىنكى قىتانلار دۆلەت قۇرغان 200 يىللىق تارىختا 9 نەپەر داڭلىق ئۇيغۇر خانىش، 22 نەپەر يۇقىرى دەرىجىلىك ئەمەلدار ئۆتكەن. قىتانلار ئوتتۇرا

ئاسىياغا كەلگەندىن كېيىن دەسلەپكى چاغلاردا قوچو ئۇيغۇرلىرى ۋە قاراخانىيلار بىلەن يېقىن مۇناسىۋەتنى ساقلىغان.

بىرىنچى، قىتان خانلىرىنىڭ ئانا جەمەتى ئۇيغۇر بولغانلىقى ئۈچۈن، ھېسسىيات جەھەتتىنمۇ يېقىنلىق ھېس قىلىپ، يۈسۈپ قادىرخاننى تارىخقا ھۆرمەت قىلغان ئاساستا «ئۇيغۇر قاراخان» دەپ ئاتىغان بولسا كېرەك.

ئىككىنچى، مەسئۇدى «ئالتۇن يايلاق» (مۇرۇدجادەھ—دەھاب) ناملىق كىتابىدا توققۇز ئوغۇزلارنىڭ خانى (ئۇيغۇركھان) دەپ ئاتىلىدۇ دېيىلگەن. قوچو ئۇيغۇر خانلىقى بىلەن قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ ئاساسي ئاھالىسى توققۇز ئوغۇزلار بولغانلىقى ئۈچۈن ئۇلارنىڭ خاقانىنىڭ «ئۇيغۇرخان» دەپ ئاتىلىشى تارىخىي ئەمەلىيەتكە ئۇيغۇن.

ئۈچىنچى، مىلادىيە X — XI ئەسىرلەردە ئۇيغۇرلار ئارىسىدا «ئارسلان» ئېتىقادچىلىقى باكلا كۈچىيىپ كەتكەن. بۇ غوبى ئۇيغۇرلىرىنىڭ شىنجاڭغا ۋە ئۇنىڭغا قوشنا رايونلارغا كۆچكەندىن كېيىن ئىدېئولوگىيە ساھەسىدە ئۆزگىچە مەدەنىيەت ھادىسى بولۇپ ئوتتۇرىغا چىققانلىقىنىڭ ئالامىتى ئىدى. بۇ خىل ھادىسە مىللەت، خاقان ناملىرىغا «ئارسلانخان» سۆزىنى قوشۇش قاتارلىق تەرەپلەردە ئۆز ئىپادىسىنى تاپقان ھەم ئەينى شارائىتتا ئۇيغۇرلارنىڭ غەربىي يۇرتتا قۇرغان ھەرقايسى خانلىقلىرى ئارىسىدىكى ئېتنىك ئوخشاشلىقىنى روشەنلەشتۈرىدىغان ئېنىق بەلگىلەرنىڭ بىرى بولۇپ قالغان. قاراخانىيلار «ئارسلان قاراخان» ۋە «ئارسلان ئېلىك» دەپمۇ ئاتىغان[112]. قوچو (شجۇ— 西州 غەربىي ئوبلاست) ئۇيغۇرلىرى «ئارسلانخان» (狮子王阿斯兰汉) [113] دېيىلگەن. كۇسەن ئۇيغۇرلىرى «ئۆز ئېلىدىكىلەر ئۆزلىرىنى ئارسلانخان» [114] (其国自称姓狮子王) دەپ ئاتىلىدۇ، دېيىشكەن. ئۇدۇن خانى ۋىسارا تەڭرىخان ياكى ۋىسارا سامخاۋا (即李圣天尉迟缚婆، 912 — 966 ـ يىللىرى تەختتە ئولتۇرغان.) مۇ «ئارسلانخان» دەپ ئاتالغان. گەنجۇ ئۇيغۇرلىرى ئارىسىدا ھەم «ئارسلان ئۇيغۇر» نامى بولغان بولۇپ، ئۇلار «گەنجۇ ئۇيغۇر ئارسلان قەبىلىسى» (甘州回鹘阿萨兰部) دېگەن نامنى ئىشلەتكەن[115]. ئومۇمەن، غوبى ئۇيغۇرلىرى غەربىي يۇرتقا سۈرۈلگەندىن كېيىن «لياۋ سۇلالىسى تارىخى» (辽史)، «سۇڭ سۇلالىسى تارىخى» (宋史) قاتارلىق خەنزۇچە كلاسسىك كىتابلاردا «ئارسلان ئۇيغۇرلىرى» (阿萨兰回鹘)، «ئۇيغۇر ئارسلان» (回鹘阿萨兰) دەپ، ئۇلارنىڭ خانلىقلىرى (مەسىلەن، قوچو ئۇيغۇر ئېلى، گەنجۇ ئۇيغۇر ئېلى قاتارلىقلار) «ئارسلان ئۇيغۇر ئېلى» دەپ ئاتالغان[116].

غەربىي يۇرتتا شەكىللەنگەن ئۇيغۇرلارنىڭ بىر قانچە خانلىقلىرىدىكى ئاساسىي ئاھالىنىڭ «ئارسلان» غا بولغان چوقۇنۇشى ياكى ئۆز مىللىتى ۋە خانلىرىنىڭ نامىنى «ئارسلان» بىلەن سۈپەتلەپ ئاتىشى «غەربىي ئۇيغۇر خانلىقلىرى»(西回鹘国) دەۋرىدە تاسادىپىي ئوتتۇرىغا چىققان ھادىسە بولماستىن، بەلكى بۇ ئورقۇن ئۇيغۇر خانلىقى زامانىسىدىن باشلانغان. ھەتتا ئۇنىڭ تارىخى مىلادىيىدىن بىر قانچە ئەسىر بۇرۇنقى چاغلارغا تۇتىشىدۇ. مەسىلەن، سىماچيەننىڭ «تارىخىي خاتىرىلەر»(史 记)، بەنگۇنىڭ «خەننامە»(汉书) دېگەن كىتابلىرىدا تىلغا ئېلىنغان ئالتاي تېغى ئەتراپىدا ياشىغان خۇجى (呼 — 揭 غۇز)، تەڭرىتېغىنىڭ ئەتراپلىرىدا ياشىغان ئۇجى (乌 — 揭 ئوغۇز) لار شىرغا چوقۇنغان، «شىر ئۇلارنىڭ توتېمى بولۇپ، بىزەكلەرگە ئۇلارنىڭ سۈرىتى چۈشۈرۈلەتتى»[117]، مىللىي ئېتىقادتا قايتا ھاياتىي كۈچىنى بەرق ئۇرغۇزۇش مىللەتلەر تارىخىدا كۆرۈلۈپ تۇرىدىغان ئادەتلەرنىڭ بىرى. ئۇيغۇرلار بىرقانچە يىرىك قەبىلىلەردىن شەكىللەنگەن بولغانلىقى ئۈچۈن، ئوخشىمىغان توتېمغا چوقۇنغان. بۇ قەبىلىلەرنىڭ ئېتىقاد ئوبيېكتلىرى مىللىي ئېتىقاد مەركىزىگە يىغىلغاندىن كېيىن خېلى ئۇزۇن مەزگىلگىچە ئۆزلىرىنىڭ ھاياتىي كۈچىنى جارى قىلدۇرغان. «ئارسلان» (شىر) غا چوقۇنۇش ئۇيغۇر مىللىتىگە قېتىلغان غوللۇق قەبىلىلەردىن بىرىنىڭ توتېمى بولۇپ XII — IX ئەسىرلەرگە كەلگەندە بۇ خىل ئېتىقاد قەبىلە ئېتىقاد دەرىجىسىدىن ھالقىپ، مىللىي ئېتىقاد ھالىتىدە ئۆز رولىنى جارى قىلدۇرغان.

تۆتىنچى، خەنزۇچە كلاسسىك تارىخنامىلەردە غوبى ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىياغا سۈرۈلۈشى بىلەن قاراخانىيلارنىڭ مۇناسىۋىتى توغرىسىدا مول ماتېرىياللار ساقلانغان.

غوبى ئۇيغۇرلىرى قۇرغان ئورقۇن ئۇيغۇر خانلىقى مۇنقەرز بولۇشتىن ئىلگىرى، ئۇنىڭ غەرب تەرەپتە تىزگىنلەپ تۇرغان يەرلىرى پۈتكۈل جۇڭغارىيە ئويمانلىقىنى، كىنگىت (قاراشەھەر)، كۇسەن ۋە پامىرنىڭ غەربىدىكى ئىسسىقكۆل رايون (قاتارلىق جايلار) نى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى. بۇ رايونلاردا ئاساسەن قارلۇقلار، ياغمىلار ۋە چىگىللەر ياشايتتى. ئۇلارنىڭ ھەممىسى ئۇيغۇرلارغا بېقىندى قەبىلىلەر ئىدى. ئۇيغۇرلار بۇ بېقىندى قەبىلىلەرگە نازارەتچى بەگلەرنى ئەۋەتەتتى ياكى ئۇلارنى ئۇيغۇر ئاقسۆڭەكلىرىگە سۆيۈرغال قىلىپ بېرەتتى ۋە بۇ ئاقسۆڭەكلەرنى مىراسخور ئاقساقاللاردىن قىلىپ تەيىنلەيتتى. مۇشۇلارغا ئاساسەن «ھۇدۇدۇلئالەم» دېگەن كىتابتا «پۈتۈن تۈركىستاندىكى پادىشاھلارنىڭ

ھەممىسى توققۇز ئوغۇز (ئۇيغۇر) قەبىلىلىرىدىن ئىدى»[118]، دەپ خاتىرىلەنگەن. مىلادىيە 840 ـ يىلى پانتېگىن 15 قەبىلە ئۇيغۇرنى باشلاپ غەربكە كۆچتى. ئۇزۇن ئۆتمەي (يەنى 856 — 857 ـ يىللىرى) پانتېگىن庞特勒)) ئۆزىنى «خاقان» دەپ ئاتاپ غەربىي ئۇيغۇر خانلىقلىرىنىڭ ئاساسىنى سالغان.

تارىخشۇناسلىق ساھەسىدە پانتېگىن بىرقانچە غەربىي ئۇيغۇر خانلىقىنى قۇرغۇچى دېگەن قاراش بار:

1) پانتېگىن قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ قۇرغۇچىسى [119].

2) پانتېگىن قوچو ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ قۇرغۇچىسى[120].

3) پانتېگىن كۇسەن ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ قۇرغۇچىسى.

4) پانتېگىن گەنجۇ ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ قۇرغۇچىسى.

ھەر تەرەپلىمە ئەھۋالغا قارىغاندا پانتېگىننى يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان تۆت غەربىي ئۇيغۇر خانلىقلىرىنىڭ ئورتاق قۇرغۇچىسى بولسا كېرەك دەپ ھېسابلاشقا بولىدۇ.

بۇنىڭغا مۇنداق جاۋاب بېرىش مۇمكىنچىلىكى بار. غوبى ئۇيغۇرلىرى غەربكە كۆچكەندە، پانتېگىن باشچىلىقىدا ئەنئەنىۋى يايلاق يولى بىلەن مېڭىپ ئاۋۋال بەشبالىققا يېتىپ بارغان. ئۇلار يېتەرلىك ئوتلاقلارنى ئىگىلەش مەقسىتىدە تەدرىجىي يوسۇندا تارقالاشقان. بىر بۆلۈك قەبىلىلەر داۋاملىق غەربكە ئىلگىرىلەپ، پامىرنىڭ غەربىدىكى قارلۇقلار ئولتۇراقلاشقان جايلارغا كىرگەن ھەمدە ئاساسەن ئىسسىقكۆلنىڭ ياقىسىغا ۋە ئىلى دەرياسى جىلغىلىرىغا ئورۇنلاشقان[121]. بۇ ئۇيغۇرلار كېيىنچە پامىرنىڭ غەربىدىكى قارلۇق قاتارلىق قەبىلىلەر بىلەن بىرلىكتە قاراخانىيلار سۇلالىسىنى قۇرغان. غەربكە كۆچكەن ئۇيغۇرلارنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى بوگونكى شىنجاڭ چېگرىسى ئىچىدە قېلىپ كىنگتىنىڭ شىمالىدىكى تەڭرىتاغ جىلغىسى بىلەن بەشبالىقنىڭ ئەتراپىغا تارقىلىپ ئورۇنلاشقان.

IX ئەسىرنىڭ 50 ـ يىللىرىدا پانتېگىن كىنگتتە ئۆزىنى يابغۇ دەپ ئېلان قىلغان. چۈنكى، غوبى چۆلىنىڭ جەنۇبىغا كۆچكەن ئۇيغۇرلار ئۆگە تېگىننى خاقانلىققا كۆتۈرگەن. ئارىدىن ئۇزاق ئۆتمەي، ئۆگە تېگىن ئۆلۈپ كېتىدۇ. 856 ـ يىللىرىدىن كېيىن پانتېگىن ئۆزىنى خاقان دەپ جاكارلايدۇ. ئۇيغۇرلارنىڭ مەركىزىي پۈتۈنلەي دېگۈدەك شەرقىي تەڭرىتاغ رايونىغا يۆتكىلىدۇ. تاڭ سۇلالىسىمۇ ئۇيغۇرلارنىڭ ھۆكۈمرانلىق مەركىزىنىڭ غەربكە يۆتكەلگەنلىكىنى ئېتىراپ قىلىپ، ئىككىنچى يىلىلا پانتېگىنگە

پەزىلەتلىك قۇرغۇچى (怀健) خاقان دېگەن ئۇتۇغات نامىنى بېرىدۇ. پانتېگىن خاقان دەپ ئاتالغاندىن كېيىن غەربكە كۆچكەن بارچە ئۇيغۇر قەبىلىلىرى ئۇنى ئۆزلىرىگە سەركەردە قىلىپ قۇتلۇقلايدۇ. بۇلار ئاساسلىقى خېشى كارىدورى، پامىرنىڭ غەربى ۋە بوگۇنكى شىنجاڭ چېگرىسى ئىچىدە تۇرۇۋاتقان ئۇيغۇرلار ئىدى. نەتىجىدە كەڭرى تېررىتورىيىگە چېچىلغان ئۇيغۇر قەبىلىلىرى پانتېگىن باشچىلىقىدىكى غەربىي ئۇيغۇر خانلىقلىرىنى شەكىللەندۇرگەن. بۇ ھاكىمىيەتنىڭ دەسلەپكى مەركىزى كىنگىت ئىدى[122].

كېيىنچە، كۇسەن ئۇيغۇر خانلىقى، قوچو ئۇيغۇر خانلىقى، قاراخانىيلار خانلىقى ۋە گەنجۇ ئۇيغۇر خانلىقلىرىنىڭ خان جەمەتلىرى پانتېگىن يېتەكچىلىك قىلغان ئۇيغۇر خان جەمەتىدىن بۆلۈنۈپ چىققانلىقى ئېھتىمالغا ناھايىتى يېقىن. «سۇڭ سۇلالىسى تارىخى. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە» دە مۇنداق بىر خاتىرە بار: «دەسلەپتە، ئۇيغۇرلار غەربكە كۆچكەن، ئۇرۇق-قەبىلىلىرى چېچىلىپ كەتكەن، گەنجۇدا خاقان (可汗王) بولغان، شىجۇ (西州، غەربىي ئوبلاست — قوچو) دا خاقان (克韩王)، شىنفۇجۇ (新复州) دا خاقان (黑汗王) بولغان.» بۇ يەردىكى «可汗» (خاقان)، «克韩» (كەھان)، «黑汗» (كەھان)، دېگەن خەنزۇچە ئاتالغۇلارنى كۆپچىلىك ئالىملار تەكشۈرۈپ ئۇيغۇر تىلىدىكى «خاقان» دېگەن سۆزنىڭ ترانسكرىپسىيە قىلىنىپ يېزىلىشى دەپ قاراشتى. شىنفۇجۇ ئۇدۇننى كۆرسىتىدۇ، دېيىلىدۇ. قاراخانىيلار سۇلالىسى 1006-يىلى ئۇدۇن ۋىسارا خانلىقىنى مۇنقەرز قىلغاندىن كېيىن ئۇ رايون «ياڭى كۇتچۇب» (يېڭى قۇتلۇق ئايماق) دېگەن نام بىلەنمۇ ئاتالغان. بۇ نام خەنزۇچە «新复州» دەپ تەرجىمە قىلىنغان. بۇ ئىسمىدىكى «复» ئەسلىي خەنزۇچە «قۇتلۇق» مەنىسىدىكى «福» بىلەنمۇ يېزىلغان[123]، خەنزۇچە تارىخنامىلەرگە «يېڭى قۇتلۇق ئايماق» مەنىسىدە «新复州» دەپ يېزىلغان[124]. دېمەك، «سۇڭ سۇلالىسى تارىخى» دا ئۇيغۇرلار غەربكە كۆچكەندىن كېيىنكى ئەھۋاللارنى بايان قىلغاندا، شىنفۇجۇ (ئۇدۇن)، شىجۇ (قوچو) ۋە گەنجۇ ئۇيغۇرلىرى دەپ بىرلەشتۈرۈپ بايان قىلغان بولۇپ، «ئۇيغۇرلارنىڭ غەربكە كۆچۈشى» دىن ئىبارەت سەۋەبنى شەرت قىلغان. پاكىتلاردىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، ئۇدۇننىڭ ھۆكۈمرانلىق ھوقۇقى 840-يىللاردىن كېيىن رەسمىي ئۇيغۇر (回鹘) لارنىڭ قولىغا ئۆتكەن. شۇڭا، «ھۇدۇدۇلئالەم» دە ئۇدۇننىڭ خانلىرى «‹تۈركلەر بىلەن تۇبۇت بەگزادىلىرى› دىن بولىدۇ» دېيىلگەن[125]. (بۇ

يەردىكى تۇبۇتلەر ئۇدۇندا قېپقالغان قالدۇق تۇبۇتلەر) نى كۆرستىدۇ. تۈركلەر بولسا مەزكۇر رايوندا ئەسلىدىن ئولتۇراقلىشىپ كېلىۋاتقان ۋە غەربكە كۆچۈپ بۇ يەرگە كەلگەن غوبى ئۇيغۇرلىرىدىن ئىبارەت.

بەشىنچى، X—XII ئەسىرلەردىكى يەنى بەش دەۋر (五代، 979 — 907- يىللىرى) ۋە سۇڭ سۇلالىسى دەۋرى (960 — 1279- يىللىرى) نىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدىكى ئۇدۇننىڭ ئالىي ھۆكۈمرانى ۋىسارا تەڭرىخان (لى شېڭتيەن) نىڭ بەزى ئەھۋاللىرىدىن قاراخانىيلارنىڭ ۋاسسالىقىدا بولغان ئۇدۇننىڭ مىلادىيە 840- يىللاردىن كېيىن رەسمىي ئۇيغۇرلارنىڭ ھاكىمىيىتى بولۇپ ئالماشقانلىقىنى ئىسپاتلايدۇ. شۇ يىللاردا ئۇدۇننىڭ ھۆكۈمران جەمەتى ئىچىدە تەڭرى天圣)) خاقان可汗)) ئارسلان، ئالتۇنخان (金 汗))، تەڭرى قۇنچۇي (天 公 主، تەڭرى خانىش)، (ياغلاقار ساغۇن، قۇتلۇق福 - كۇتلۇ)) دېگەن ئاتالغۇلار ئالاھىدە ئىشلىتىلگەن. بۇ ئاتالغۇلارنىڭ غوبى ئۇيغۇرلىرىدىن تارىخىي ۋارىسلىق قىلىنغان ئاساستا قوللىنىلىپ كېلىنگەنلىكىنى ئالىملار يېتەرلىك ماتېرىياللار بىلەن دەلىللەپ چىققان. ئۇدۇننىڭ ئەڭ داڭلىق خانى ۋىساراسامخاۋا (لى شېڭتيەن) نىڭ ئەمەل - مەنسەپ، سەلتەنەت ناملىرى، ئۆرپ - ئادىتى، ئوردا قەسىرلىرى، رەسىملەردىكى قىياپەت - كۆرۈنۈشلىرىدىن ئۇيغۇر ئىكەنلىكى بىلىنىدۇ[126].

تۇتۇ يازغان «سۇڭ سۇلالىسى تارىخى. ئۇدۇن تەزكىرىسى» دە 1009- يىلى «بۇ خانلىقنىڭ خاقانى (黑韩王 ئۇيغۇر ياغلاقار (بويلا؟) ساغۇن回鹘 罗斯温)) نى ئولپان تاپشۇرۇپ كېلىشكە ئەۋەتكەن» دېگەن خاتىرە بار. مۇسۇلمان تارىخچىلىرىنىڭ خاتىرىلىرىگە ئاساسلانغاندا، قاراخانىيلار سۇلالىسىدىن يۇسۇپ قادىرخان X ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا ئۇدۇننى بويسۇندۇرغان. سۇڭ سۇلالىسى تارىخنامىلىرىدىكى «黑 韩 王» نىڭ قاراخانىيلار تەرىپىدىن بويسۇندۇرۇلغاندىن كېيىنكى ئۇدۇن ھاكىمىيىتىنىڭ خەنزۇچە ئىپادە قىلىنىشى بولۇپ، بەزى ئالىملار «خاقان»، يەنە بەزى ئالىملار «قاراخان» سۆزىنىڭ يېزىلىشى دەپ قارىشىدۇ. يۇسۇپ قادىرخان ھۆكۈمرانلىقى بۇ ئەلچىلەرنى ئەۋەتكەندىن كېيىن، ئەينى چاغدا سۇڭ سۇلالىسى ئوردا مۇئەررىخلىرى ئۇلارنى «ئۇيغۇر» (回 鹘) دەپ ئالاھىدە ئىسىم بىلەن تارىخنامىگە پۈتكەن. بۇ ئەلچىلەر ئۆمىكى پەۋقۇلئاددە ئۆمەك بولۇپ، قاراخانىيلارنىڭ ئۇدۇننى بويسۇندۇرغاندىن كېيىن سۇڭ سۇلالىسى بىلەن مۇناسىۋەتنى مۇستەھكەملەشتە ئاچقۇچلۇق رول ئوينىغان. ئۇنىڭغا

«ئۇيغۇر ياغلاقار ساغۇن» ئۇنۋانلىق يۇقىرى تەبقە ـ خان جەمەتى ئېسىلزادىسىنىڭ يېتەكچىلىك قىلىشى مەنتىقىگە ئۇيغۇن.

ئالتىنچى، ئىجتىمائىي ئېتىقاد ۋە بەزى ئادەتلەر جەھەتتە غوبى ئۇيغۇرلىرىدىن «توققۇز ۋەزىر» ئارقىلىق خانلىقنى باشقۇرۇش ئەنئەنىسىنى خانلىق باشقۇرۇشنىڭ ئاساسى قىلغان. بۇ ئادەت قوچو ئۇيغۇرلىرى، قاراخانىيلار، كۇسەن ئۇيغۇرلىرى ۋە گەنجۇ ئۇيغۇرلىرىدا ئىزچىل داۋاملاشتۇرۇلغان.

يۇقىرىدا سۆزلەپ ئۆتكەن «ئارسلان» (شىر) ئېتىقادچىلىقىدىن باشقا بۆرە، چاغرى (توغرۇل ياكى شۇڭقار)، ئات، بۇغرا قاتارلىق ھايۋانلارغا ئېتىقاد قىلىش، بۇ خىل ئېتىقادنىڭ مۇھىم بىر ئىپادىسى، بۇ خىل ھايۋانلارنىڭ نامىنى ئەمەل ـ مەنسەپ، سەلتەنەت نامى قىلىپ قوللىنىش قاراخانىيلار ھۆكۈمرانلىرى ئىدېئولوگىيىسىدىكى مۆتىۋەر ئالامەتلەر سۈپىتىدە نامايان بولۇشى ئۇنىڭ غوبى ئۇيغۇرلىرىدىن باشلانغان ئېتىقاد ھادىسىسى بىلەن مۇناسىۋەتى يېقىن.

«قۇت» (بەخت) ئېتىقادچىلىقى ئۇيغۇر قەبىلىلىرى مەنىۋى دۇنياسىنىڭ بۆلەكلىرىگە مەھكەم چىرماشقان. غوبى ئۇيغۇرلىرى نەزىرىدە قۇت ئېتىقادچىلىقى يېتەكچى مىللىي ئېتىقادنىڭ مۇھىم ئېلېمېنتى بولۇپ شەكىللىنىپ بولغان. ئورقۇن ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ ئاستانىسىگە يېقىن بىر تاغنى ئۇيغۇرلار مۇقەددەس تاغ دەپ تونۇپ ئۇنى «قۇتتاغ» (胡的大哈) دەپ ئاتاپ، ئەل ـ يۇرتنىڭ تەقدىرىنى مەزكۇر تاغنىڭ كۆركەملىكى ۋە دەخلى ـ تەرۇزسىزلىقىغا باغلاپ قارىغان. بۇ خانلىقنىڭ بىرقانچە خانلىرى «قۇتلۇق» نامى بىلەن ئاتالغان. قوچو ئۇيغۇر خانلىقى بەزىدە «ئۇلۇغ قۇتلۇق ئۇلۇغ ئۇيغۇر ئىلى (大福大回鹘国)» دەپمۇ ئاتالغان. بۇ خانلىقنىڭ خانلىرى دائىم ئۆز ئىسمىغا «قۇتلۇق» نامىنى قوشۇپ ئاتىغان. «يېڭى قۇتلۇق ئايماق» قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ 1006 ـ يىلى ئۇدۇننى بىرلىككە كەلتۈرۈپ ئۇ يەردىكى ۋىسارا جەمەتىنى ئىمتىيازدىن بىكار قىلىپ، ئۇيغۇر سەردارىنى خان قىلىپ تىكلىگەندىن كېيىنكى ئۇيغۇر خانى بىلەن ئۇيغۇرلار ئۇدۇنغا بەرگەن يېڭى نامدىن ئىبارەت. بۇلار «قۇت» ئېتىقادچىلىقىنىڭ غەربىي ئۇيغۇر خانلىقلىرىدىكى ئۇيغۇر قوۋمىدىكىلەرنىڭ نەزىرىدە تۇتقان ئورنىنىڭ روشەن ئالامەتلىرىدىن بىرى بولسا، يەنە بىر ئالامىتى ئۇلۇغ شائىر يۈسۈپ خاس ھاجىپ «قۇتادغۇبىلىك» داستانىدا ئۇيغۇرلارنىڭ «قۇت چۈشەنچە» سىنى يۈكسەك دەرىجىدە سىستېمىلاشتۇرۇپ ۋە ئىلمىيلاشتۇرۇپ،

ئىسمى جىسمىغا لايىق مىللەتنىڭ بىر پۈتۈن ئىدېئولوگىيىلىك چۈشەنچىسىگە كۆتۈرگەن.

يەتتىنچى، «قاراخان» (ياكى قاراخانىيلار) دىن ئىبارەت خانلىق نامىنىڭ كېلىپ چىقىشىدىكى تارىخ مەنبەسى جەھەتتە، قاراخانىيلارنىڭ دەسلەپكى مەزگىلدىكى ئۇلۇغ خانلىرىنىڭ ھەممىسى «قاراخان» نامىنى قوللانغان. مەسىلەن، قاراخان، ئارسلان قاراخان، تابغاچ بۇغراقاراخان دېگەنگە ئوخشاش. مەزكۇر خانلىقنىڭ نامى مەنبەلىرىدە ھەرخىل ئاتالغان. ئالىملار، جۈملىدىن ئەڭ دەسلەپتە فرانسىيە ئالىمى يۈسۈپ دىگۈيگىنىس (ج. دەگۇيگنەس) «ھونلار، تۈركلەر، موڭغۇللار ۋە تاتارلارنىڭ ئومۇمىي تارىخى» دېگەن ئەسىرىدە خىلمۇخىل نامالار توغرىسىدا تەپسىلىي تەھلىل يۈرگۈزۈپ، بۇ خانلىقنىڭ نامىنى «قاراخانىيلار سۇلالىسى» دەپ ئوتتۇرىغا قويغان. مانا مۇشۇ «قاراخانىيلار» نامىنىڭ كېلىپ چىقىشىنى تارىخشۇناسلاردىن ئەنۋەر بايتۇر، خەيرىنىسا سىدىقلار ئۇنىڭ «كۈچلۈك»، «باتۇر»، «ئۇلۇغ»، «ئالىي» دېگەن مەنىلىرى بولۇش بىلەن بىرلىكتە، بۇ نام ئورقۇن ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ ناھايىتى شۆھرەت قازانغان دەسلەپكى خاقانى كۆلبىلگە خاقاندىن كېيىن بۇ خانلىققا ئاساس ئورنىتىپ، ئۇنى گۈللەندۈرگەن ئەجدادى مويۇنچۇر (بايانچۇر) قاراخاقان (مىلادىيە 759 — 774 ـ يىللار) نى ئەسلەش ھەم ئۆزىنىڭ يېڭى قۇرغان بۇ خانلىقنى ئورقۇن ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ داۋامى دەپ قارايدىغانلىقىنى ئىپادىلەش يۈزىسىدىن قوللانغان بولسا كېرەك، شۇڭا سۇلتان سۇتۇق بۇغراخاننىڭ ئاتا ـ بوۋىلىرى ئورقۇن ۋادىسىدىن كۆچۈپ كېلىپ، ئەڭ دەسلەپتە ئولتۇراقلاشقان بالاساغۇن شەھىرىنى بېسىۋېلىش بىلەنلا، ئۆزىنى «قاراخان» دەپ ئېلان قىلغان، دەپ ھېسابلىشىدۇ[127].

يۇقىرىقىلار مۇشۇ ھەقتە ئوتتۇرىغا قويۇلغان قىسقىچە مۇلاھىزىدىن ئىبارەت. بۇنىڭدىن ئەتراپلىقراق مۇلاھىزە ۋە قاراشنى تارىخشۇناس ۋېي لياڭتاۋ «قاراخانىيلار سۇلالىسى تارىخىدىن ئوچېرىكلار»(喀喇汗王朝史稿 魏良)) ناملىق كىتابىدا 12 تۈرلۈك نۇقتا ئارقىلىق يورۇتۇپ بەرگەن. ئۇ يېقىندا ئېلان قىلغان «قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ كېلىپ چىقىشى توغرىسىدىكى بىرقانچە مەسىلە» ناملىق ماقالىسىدە ئۆز كۆز قارىشىنى يەنىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا تولۇقلىدى[128].

يۇقىرىقىلاردىن باشقا يەنە مۇنۇلارنى قوشۇمچە قىلىمىز.

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى دۆلەت مىللەتلەر ئىشلىرى كومىتېتى تۈزگەن «ئۇيغۇرلارنىڭ قىسقىچە تارىخى» ناملىق كىتابتا مۇنداق يېزىلغان:

ئۇيغۇرلار (قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ) قۇرۇلۇشى، تەرەققىياتى ۋە ئىقتىسادىي، مەدەنىي تۇرمۇشىدا مۇھىم رول ئوينىغان»[129].

دۆلەتنىڭ ئىجتىمائىي پەن فوندى تۈرى قىلىنغان، تارىخشۇناس شۆ زۇڭجېڭ باش مۇھەررىرلىكىدە تۈزۈلگەن «جۇڭگو شىنجاڭنىڭ قەدىمكى جەمئىيەت تۇرمۇش تارىخى» ناملىق كىتابىدا ناھايىتى ئېنىق قىلىپ مۇنداق يېزىلغان:

«قاراخانىيلار سۇلالىسىدىكىلەر بىلەن قوچو ئۇيغۇرلىرى ئوخشاشلا مۇستەقىل قەدىمكى مىللىي ئورتاق گەۋدە ياكى تۈپ گەۋدە بولۇپ، ئالاھىدە تارىخىي مەزگىلنىڭ مەھسۇلى». بىراق، شۇنى ئېتىراپ قىلماي بولمايدۇكى، بۇ ئىككى تۈپ گەۋدە ئۇيغۇر مىللىتى تارىخىنىڭ بىر قىسمى، يېقىنقى زامان ئۇيغۇر مىللىتىنى شەكىللەندۈرگەن ئىككى چوڭ تۈۋرۈك، بولۇپمۇ قاراخانىيلار مەدەنىيەت سىستېمىسى يېقىنقى زامان ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ مەدەنىيەت ئەنئەنىسىنىڭ باشلىنىش نۇقتىسى بولۇپ قالغان[130].

3) قاراخانىيلار دەۋرىدىكى باشقا قەبىلىلەر

قاراخانىيلار سۇلالىسى تەۋەسىدە ئۇيغۇرلاردىن باشقا يەنە قانداق قەبىلىلەر بار، ئۇلار ئاساسىي گەۋدە قەبىلە (مىللەت) بولۇش سالاھىيىتىگە ئىگىمۇ قانداق؟

لىن گېن، گاۋزىخۇ «ئۇيغۇر تارىخى» (回纥史) ناملىق كىتابىدا بۇ خانلىق تەۋەسىدە ئاساسىي مىللەت ئۇيغۇرلاردىن باشقا قارلۇق، ياغما، غۇز، چىگىل، تۈركەش، سوغدى قاتارلىقلارنى سانىغان بولسا، شۆزۇڭجېڭ قاتارلىقلار «جۇڭگو شىنجاڭنىڭ قەدىمكى جەمئىيەت تۇرمۇش تارىخى» ناملىق كىتابىدا ئۇيغۇرلاردىن سىرت قارلۇق، ياغما، تۈركەش، چۇمۇل، چىگىل، ئوغۇز قاتارلىق تۈركىي تىللىق قەبىلىلەر، سوغدى، ئۇدۇن ساكلىرى قاتارلىق ئىران تىلى سىستېمىسىدىكى خەلقلەر، خەنزۇ، تۈبۈت، چياڭ قاتارلىق خەنزۇ-زاڭزۇ تىل سىستېمىسىدىكى مىللەتلەرنىڭ بارلىقى سۆزلەنگەن. بۇلاردىن باشقا يەنە مەلۇم نىسبەتتە ئوغراق، تاتار، چارۇق قاتارلىق تۈركىي تىللىق قەبىلىلەر بارلىقى تىلغا ئېلىنغان. چيەن بوچۈەن «سۇڭ سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكىدىكى غەربىي يۇرتتىكى داشى ئېلى ۋە ئۇنىڭدىكى ئاساسىي گەۋدە مىللەت ئۇيغۇرلار ئىككەنلىكىنى سۆزلەپ، ئۇنىڭدىن باشقا يەنە تاجىك، ياغما، قارلۇق قاتارلىقلار بارلىقىنى تىلغا ئالغان.

دۆلەت ئىچى ۋە چەت ئەل ئالىملىرى ئارىسىدا قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ هۆكۈمران قەبىلىسى ياكى بۇ خانلىقنىڭ ئاساسىي گەۋدە مىللىتى مەسىلىسىدە «ئۇيغۇر» دەپ قارىغۇچىلاردىن باشقا يەنە ياغما دېيىش، قارلۇق دېيىش، چىگىل دېيىش ئايرىم ئەهۋاللاردا كۆچەپ تەكىتلىنىۋاتقان نۇقتىلارنىڭ بىرى. شۇنىڭ بىلەن بىرگە بۇ قەبىلىلەرنىڭ بىرەرسىگە تەئەللۇق قىلىش بىلەن، بولۇپمۇ قارلۇق قەبىلىسى دېيىش ئارقىلىق، قارلۇقلار، قازاقلار، ئۆزبېكلەر ياكى قىرغىزلارنىڭ مىللەت بولۇپ شەكىللىنىشىگە ئاساس بولغان دېگەن قاراشنى ئاساس قىلىپ، «قۇتادغۇبىلىك» قاتارلىق قاراخانىيلار ئەدەبىي مىراسلىرىنى يۇقىرىقى مىللەتلەرنىڭ ئورتاق بايلىقى دېگەن دەۋانىڭ كېلىپ چىقىشىغا سەۋەبچى بولماقتا. ئۇنداق بولسا بۇ قەبىلىلەرنىڭ قاراخانىيلار زامانىسىدىكى ئەهۋالى بىلەن قىسقىچە تونۇشۇپ چىقايلى.

قارلۇقلار. قارلۇقلار ئەسلىي تۈركلەرنىڭ بىر قەبىلىسى سۈپىتىدە تارىخ سەهنىسىگە قەدەم قويغان. شۇ چاغدا ئۇلار ئۈچ قەبىلىدىن تەركىب تاپقان بولۇپ، بۇلارنىڭ ئەسلىي كېلىپ چىقىشى ئۇيغۇرلارنىڭ بىۋاستە ئەجدادى بولغان ئېگىز قاڭقىللارنىڭ فۇلو伏 罗 部)) قەبىلىسىنىڭ كېيىنكى پۇشتىدىن ئىدى. مىلادىيە 742 ـ يىلى شەرقىي قىسىمدىكى قارلۇقلار ئۇيغۇرلار بىلەن ئىتتىپاق تۈزۈپ، كېيىنكى تۈرك خانلىقىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاپ، باسمىل قەبىلىسىنىڭ ئاتامانى ئاشنانى خان قىلىپ تىكلىگەن. 2 يىلدىن كېيىن يەنە ئۇيغۇرلارنىڭ سەردارى كۆل بويلانى خان قىلىپ تىكلەپ، ئۇيغۇر خانلىقىنى قۇرغان. 01 يىلدىن كېيىن ئۇيغۇر خانى قاراقاغان بەشبالىق ئەتراپىدىكى غەربىي قىسىم قارلۇقلارنى بويسۇندۇرغان. شۇنىڭدىن باشلاپ قارلۇقلارنىڭ ئۇيغۇرلار بىلەن تارىخنى بىرگە يارىتىش پائالىيىتى رەسمىي باشلانغان. جۈملىدىن قارلۇقلار ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ بىر تەركىبىي قىسمى بولۇپ كەتكەن. مىلادىيە 756 — 758 ـ يىللىرى غەربىي قىسىم قارلۇقلار ئۇيغۇرلارنىڭ تاڭ سۇلالىسى تەۋەسىدە كۆتۈرۈلگەن ئەنلۇسەن ـ شىسىمىڭ توپىلىڭىنى باستۇرۇشقا ئەسكەر چىقارغانلىق پۇرسىتىدىن پايدىلىنىپ، قەبىلىسىدىكىلەرنى باشلاپ غەربكە يۆتكىلىپ ئىلى دەريا ۋادىلىرى، سوياپ شەهىرى تەۋەسىگە كېلىپ ماكانلاشقان. IX ئەسىرنىڭ باشلىرىغا كەلگەندە ئۇيغۇر خانلىقى غەربىي يۇرتنى بىرلىككە كەلتۈرگەن ۋاقىتتا قارلۇقلار يەنە ئۇيغۇر خانلىقى تەۋەسىگە ئۆتكەن. ئۇيغۇر خانلىقى مۇنقەرز بولغاندىن كېيىن ئۇلارنىڭ بىر قىسمى قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ غەربىي ئۇيغۇر ئۇلۇسىغا تەۋە بولغان. يەنە بىر قىسمى

كۆسەن تەۋەسىگە سۈرۈلۈپ، قارلۇق خانلىقىنى قۇرغان[131]. بەزىلەرنىڭ قارلۇقلار قازاقلارنى، يەنە بېزىلەر ئۆزبېكلەرنى شەكىللەندۈرگەن، دېگەن قاراشنى ئوتتۇرىغا قويۇشىنىڭ يېتەرلىك پاكىت ئاساسى يوق. شىنجاڭ جۇملىدىن غەربىي يۇرتنىڭ تارىخ ئىلمىدىن ئەقەللىي ساۋاتقا ئىگە ھەر قانداق بىر ئادەمگە مۇنداق بىر نۇقتا ئايدىڭ بولسا كېرەك، مەيلى ئەرەبچە، پارسچە، قەدىمكى تۈركچە، ئۇيغۇرچە ماتېرىياللارنىڭ ھېچقايسىسىدا قازاقلار ۋە ئۆزبېكلەر بىلەن قارلۇقلارنىڭ بىرەر مۇناسىۋىتىنىڭ بارلىقى ھەققىدە پاكىت يوق. شۇنداق ئىكەن، يېقىنقى زاماندا ئۆتكەن ئايرىم تارىخىي ماتېرىيال يىغقۇچىلارنىڭ قازاق مىللىتى ياكى ئۆزبېك مىللىتىنىڭ كېلىپ چىقىشىنى بىر جەھەتتە قارلۇقلارغا باغلاپ چۈشەندۈرمەكچى بولۇشى فانتازىيىلىك تەسەۋۋۇر ياكى قۇرۇق خىيالدىن ئىبارەت بولۇپ، ئىلمىي تارىخشۇناسلىق ساھەسىدە قىلچىمۇ پۇت تىرەپ تۇرالمايدۇ. تارىخىي ماتېرىياللاردا قارلۇقلار بىلەن ئۇيغۇر قەبىلىسىنىڭلا مۇناسىۋىتى ئەڭ قويۇق بولۇپ، ئۇلار باشتىلا ۋە قاراخانىيلار زامانىسىدا بىر پۈتۈن ئۇيغۇر مىللىتىنى شەكىللەندۈرۈشكە قىزغىن ئىشتىراك قىلغان. بۇ مەسىلىنى سەل باشتىنراق سۆزلىسەك، دىققەت قىلىشقا ئەرزىيدىغان بىر نۇقتا بار، قارلۇقلار ئۇيغۇرلارنىڭ «تاشقى توققۇز قەبىلىسى» نىڭ بىرىگە ئايلانغاندىن كېيىنلا ئۇيغۇرلارنىڭ بىر تەركىبىي قىسمى بولۇپ قالغانىدى. بۇنىڭ بىلەن قارلۇقلار تەدرىجىي يوسۇندا ئۇيغۇر ئورتاق گەۋدىسىگە قاراپ تەرەققىي قىلىشقانلىقىنى نامايان قىلغان. قاراخانىيلار سۇلالىسى قۇرۇلغاندىن كېيىن بۇ خىل تەرەققىيات تېخىمۇ تېزلەشكەن، بۇنى قارلۇقلارنىڭ ئۇيغۇر ئورتاق گەۋدىسىگە ئايلىنىشىدىكى مۇھىم باسقۇچ دېيىشكە بولىدۇ. قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى باسقۇچىدا، قارلۇقلار بىلەن ئۇيغۇرلار ئارىسىدا ئازراق مىللىي پەرق ساقلىنىپ تۇرغان، شۇنىڭ بىلەن بىرگە زىددىيەت يۈز بەرگەن، ھەتتا بىرقانچە رەت قوراللىق توقۇنۇشمۇ كېلىپ چىققان، ئەمما، كېيىنكى مەزگىللەرگە كەلگەندە، بولۇپمۇ غەربىي قىتانلار ھاكىمىيىتى تىكلەنگەن (مىلادىيە 1124 ـ يىلى) دىن كېيىن قىتانلار بىلەن ئۇيغۇرلار ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت قارلۇقلار بىلەن ئۇيغۇرلار ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت ئورنىغا دەسسىگەن. دەل مۇشۇ چاغدا قارلۇقلار پۈتۈنلەي ئۇيغۇرلارنىڭ بىر تەركىبىي قىسمىغا ئايلىنىپ، ئۇيغۇرلارنىڭ مىللىي ئورتاق گەۋدىسىگە قېتىلغان. شۇنىڭ بىلەن بىرگە «قارلۇق» دېگەن نامنىڭ ئورنىنى تەدرىجىي يوسۇندا «ئۇيغۇر» دېگەن بۇ نامنىڭ ئورنىنى تەدرىجىي يوسۇندا «ئۇيغۇر» نامى ئىگىلىگەن[132].

قارلۇقلار قاراخانىيلار سۇلالىسى دەۋرىدىكى ھۆكۈمران قەبىلە ياكى ئاساسىي گەۋدە مىللەتمۇ دېگەن بۇ نۇقتىنىمۇ بۇ يەردە بىر قېتىم ئېنىقلىۋېلىش مۇھىم. مەلۇمكى، ئۇ زامانلاردا قارلۇقلار توققۇز ئوغۇز يەنى ئۇيغۇر قەبىلىلىرى ئىتتىپاقىنىڭ بىر ئەزاسى بولۇپ، قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدە ئۇلار يەتتىسۇ، تارىم ئويمانلىقىنىڭ غەربىي قىسمى ۋە توخارىستان رايونىدا مەلۇم ساندا ئولتۇراقلاشقان، ئاقسۇ رايونىدا ھەم بىر بۆلۈك قارلۇقلار ياشاپ تۇرغان. دۇنخۇاڭدىكى يازما خاتىرىگە ئاساسلانغاندا، «(كۈسەندىن ئۆتۈپ) يەنە غەربكە ئۈچ كۈن ماڭغاندا ‹قارلۇق ئىلى› گە بارغىلى بولىدىغان» بولسىمۇ، شۇنداقلا بۇ قارلۇق ئىلى ئاقسۇغا يېقىن يەردە بولسىمۇ، لېكىن قارلۇقلار قاراخانىيلارنىڭ خان جەمەتى قەبىلىسى ياكى ئاساسىي گەۋدە مىللەت ئەمەس ئىدى. بۇنىڭغا مەھمۇد كاشغەرىنىڭ «قارلۇق. ئۇلار كۆچمەن تۈركلەرنىڭ بىر گۇرۇھى بولۇپ، ئوغۇزلاردىن باشقىدۇر، ئۇلارمۇ تۈركمەن ھېسابلىنىدۇ»[133]، دېگەن ئاددىي بايانى ئوچۇق پاكىت بولىدۇ. (بۇ يەردە تىلغا ئېلىنغان تۈركمەن ئوغۇزلار بولۇپ، بۇ ئوغۇزلار توققۇز ئوغۇزلارنىڭ بىر قىسمى ئىدى.)

ياغمىلار (ياغما). ئەسلىي تېلى قەبىلىلىرىنىڭ بىرى بولۇپ، دەسلەپتە تېللارنىڭ غەربىي قىسمىغا تەۋە بولغان. ئۇلارنىڭ تېگى ـ تەكتى ھونلار زامانىسىغا تۇتىشىدۇ[134]. «ياغما» قەبىلىلەر ئىتتىپاقىنىڭ نامى، ئۈچ قەبىلىدىن تەركىب تاپقان بولۇپ، «ئۈچ ياغما» دەپمۇ ئاتالغان. ئۇلار ئۆزلىرى ئايرىم خانلىق تىكلىگەندىن باشقا تۈرك خانلىقى، تۈركەش خانلىقى تەۋەسىدە ھەم پائالىيەت قىلغان. ئۇيغۇر خانلىقى غەربىي يۇرتنى بىرلىككە كەلتۈرگەندىن كېيىن، ئۇلارنىڭ زور كۆپچىلىك قىسمى ئۇيغۇر خانلىقىغا تەۋە بولغان. شۇنداقلا تەدرىجىي يوسۇندا شەرقىي جەنۇبقا سۈرۈلۈپ سۇلې (كەشبالىق، كاشغەر)، ئۇدۇنغىچە سۈرۈلۈپ كەلگەن. قوچو ئۇيغۇر خانلىقى تەۋەسىدىمۇ ياغمىلار بولغان. بۇ ھەقتە ۋاڭ يەندېنىڭ «قوچوغا ئەلچىلىك خاتىرىسى» ناملىق ئەسىرىدە بايانلار بار. مانا مۇشۇ ماتېرىياللاردىن مەلۇم بولۇشىچە، ئۇيغۇر خانلىقىدىن كېيىن ياغمىلار غەربىي ئۇيغۇر خانلىقلىرىدىكى قەبىلىلەرنىڭ بىرى بولۇپ قالغان. ئۇلارنىڭ سەردارى دائىم «تۇتۇق» دەپ ئاتالغان. كېيىنچە «بۇغراخان» نامىنى قوللانغان بولسا كېرەك. بۇ ھەققتە خى ئەسىرنىڭ باشلىرىدا پارسچە «مۇجەل ئەل ـ تەۋارىخ ۋە لقىسەس» تارىخ ۋە قىسسەلەر توپلىمى) ناملىق كىتابتا «ياغمىلارنىڭ پادىشاھى بۇغراخان دەپ ئاتىلىدۇ» دېيىلگەن.

ئىلگىرى قارلۇقلار ياغما ۋە چىگىللەردىن ئىبارەت ئۈچ قەبىلە بىرلەشمىسىدىن تەركىب تاپقان دېيىلىپ كېلىنگەن[135]. كېيىنكى تەتقىقاتلار ياغمىلارنىڭ ئۆز ئالدىغا قەبىلىلەر بىرلەشمىسىنى تەشكىل قىلغان بىر مىللىي گەۋدە ئىكەنلىكى، ئۇ ئارسلان، بۇغرا ۋە بارچۇق (يولۋاس) تىن ئىبارەت ئۈچ قەبىلىدىن تەركىب تاپقانلىقىنى، مۇشۇ ئۈچ قەبىلە قوشۇلۇپ ئۈچ ياغما دەپ ئاتالغانلىقىنى ئايدىڭلاشتۇرۇپ بەرمەكتە[136]. بارچۇق قەبىلىسى بارچۇق ـ مارالبېشىدا مەركەزلىشىپ ئولتۇراقلاشقان. جۈملىدىن قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى مەزگىلدە بارچۇقتا ياغما، قارلۇق ۋە توققۇز ئوغۇزلار ئورتاق تىرىكچىلىك قىلغان. ياغمىلار بارچۇقتا ياشاش جەريانىدا بىرقاتار يازما ھۆججەتلەرنى قالدۇرغان. زامانىمىز ئالىملىرى بۇ ھۆججەتلەرنىڭ تىلىنى ياغما تىلى ياكى بارچۇق تىلى دەپ ئاتىماقتا. گەرچە ياغمىلار غەربىي ئۇيغۇر خانلىقلىرى زامانىسىدا نارىن دەرياسىنىڭ جەنۇبىدىن تارتىپ تارىم ئويمانلىقىنىڭ غەربىي جەنۇبىي ساھىلىدا، جۈملىدىن كاشغەر ـ مارالبېشى رايونىدا، ئىلى دەريا ۋادىلىرى، قوچو ئۇيغۇر خانلىقى تەۋەسىدە خېلى كۆپ ياغما قەبىلىلىرى ياشىغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇلار قاراخانىيلار سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئاساسىي گەۋدە مىللەت ئەمەس ھەم خان جەمەتى چىقىدىغان قەبىلىمۇ ئەمەس ئىدى. بىر قاتار تارىخىي پاكىتلاردىن باشقا مەھمۇد كاشغەرىنىڭ «ياغما تۈركلەرنىڭ بىر قەبىلىسىنىڭ ئېتى. بۇلار ‹قارا ياغما› دەپمۇ ئېيتىلىدۇ» «ياغما تىرازغا يېقىن بىر يېزىنىڭ ئېتى. بۇ سۆز يۇقىرىدىكى سۆزدىن كەلگەن»[137]، دېگەن ئاددىي بايانى ئېنىق پاكىت بولىدۇ. يەنى قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ تارىخى ھەققىدە ئوبدان چۈشەنچىگە ئىگە مەھمۇد كاشغەرى ياغمىلارنى ئالاھىدە بىر قەبىلە سۈپىتىدە تىلغا ئالمىغان. پەقەت ياغمىلارنىڭ تىلى قىرغىز، قىپچاق، ئوغۇز، توخسى، چىگىل، ئوغراق، چارۇق قەبىلىلىرىنىڭ تىلى قاتارىدا «ساپ تۈركچە» دېگەن ھەم تۈركىي تىللار ئىچىدە «توغرا تىل توخسى ۋە ياغما تىللىرى»[138] دېگەن سۆزنى قىلغان. ئۇ يەنە «يات» دېگەن سۆزگە ئىزاھ بەرگىنىدە ئۇنىڭ بىر خىل سېھىرگەرلىك ئىكەنلىكىنى (ياداتاش سېھىرگەرلىكى) بۇ ئادەت ياغمىلاردا بارلىقىنى، ئۇنى بىر قېتىم ياغمىلاردا قىلىنىۋاتقاندا ئۆز كۆزى بىلەن كۆرگەنلىكىنى ئېيتىدۇ[139]. بۇ يەردە ئۇ ياغمىلارنى ئۆز جەمەتى بىلەن بىرەر يېقىنلىق مۇناسىۋىتى بارلىقىدىن بېشارەت بەرمەيدۇ. بۇنداق دېگەنلىك ياغمىلار بىلەن ئۇيغۇرلارنىڭ مۇناسىۋىتى يوق دېگەن قاراش ئوتتۇرىغا قويۇلمايدۇ. غەربىي ئۇيغۇر خانلىقلىرى زامانىسىدا ئۇيغۇرلار بىلەن ياغمىلارنىڭ مۇناسىۋىتى

پەۋقۇلئاددە مۇناسىۋەت دەرىجىسىگە كۆتۈرۈلگەن. ئۇلار تولىمۇ يېقىن، ئىتتىپاق تۇزگەن. شۇنىڭ بىلەن بىرگە قۇدا-باجىلىق مۇناسىۋەت ئورنىتىلغان بولسا كېرەك. قاراخانىيلار خان جەمەتى ئارىسىدا ئارسلان، بۇغرا ناملىرىنىڭ سەلتەنەت نامى قىلىپ قوللىنىلىشى ئۇيغۇرلارنىڭ ياغمىلارنىڭ تەسىرىگە مەلۇم دەرىجىدە ئۇچرىغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىشى مۇمكىن. پارىسچە ھۆججەتلەردە، بولۇپمۇ «ھۇدۇدۇلئالەم» (مىلادىيە 982- يىلى يېزىلغان) دە ياغمىلارنى توققۇز ئوغۇزلارنىڭ بىر تارمىقى دەپ ھېسابلىغان ھەمدە ياغمىلارنىڭ خانى بىلەن توققۇز ئوغۇزلارنىڭ خانى بىر جەمەتتىن دەپ قارالغان. ھەتتا گەردىزى «زەينىل ئەخبار» ناملىق پارسچە كىتابىدا توققۇز ئوغۇزلارنىڭ خاقانى «ياغما» دەپ ئاتىلاتتى، دەپ يازغان. ۋ. مىنورىسكى «ھۇدۇدۇلئالەم» نى شەرھلەپ يازغان ئەسىرىدە تېخىمۇ تەكىتلىگەن ئاساستا «قاراخانىيلار ھۆكۈمدارلىرى توققۇز ئوغۇزلارنىڭ بىر قىسمى بولغان ياغمىلار گۇرۇھى سەۋەبىدىن باش كۆتۈرگەن، بۇ شۈبھىسىز پاكىتتۇر»، «توققۇز ئوغۇز ياغمىلىرىنىڭ خانلىرى مۇشۇ خەلقلەر خان جەمەتىنىڭ ئەۋلادلىرى ئىدى» دېگەن پىكىرنى ئېيتقان[140].

ياغمىلار توققۇز ئوغۇزلار بىلەن مەيلى قانداق مۇناسىۋەتتە بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، قاراخانىيلار دەۋرىنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە، ئۇلار ئۇيغۇرلارغا قوشۇلۇپ كەتكەن بولۇپ[141]، ئۇلارنىڭ نامى «ئۇيغۇر» نامىنىڭ شۆھرەتلىك تەسىرى بىلەن ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ تارىخ سەھنىسىدىن غايىب بولغان. ئۇلارنىڭ قازاق، قىرغىز، ئۆزبېكلەرگە قېتىلغانلىقى توغرۇلۇق قەدىمكى زامان ھۆججەتلىرىدە ئۇچۇر يوق.

چىگىللەر، تۇركەشلەر، ئوغۇزلار، چۇمۇللەرنىڭ قاراخانىيلار سۇلالىسىدە تۇتقان ئورنى ھۆكۈمرانلار سورۇنىدا ئەمەس، بەلكى پۇقرالىق ئورنىدا بولغان. شۇڭا، بۇ توغرۇلۇق تەپسىلىي توختالمىدىم.

4) قاراخانىيلار سۇلالىسى مۇنقەرز بولغاندىن كېيىنكى ئۇيغۇرلارنى تەقدىرى

يۇقىرىدا قاراخانىيلار سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئاساسىي گەۋدە مىللەت ۋە خان جەمەتى چىقىدىغان قەبىلە — ئۇيغۇرلاردۇر، جۈملىدىن توققۇز ئوغۇزلار ھەققىدە، شۇنداقلا ئۇ زامانىسىدا خانلىق تەۋەسىدە مۇھىم ياكى يېتەكچىلىك رول ئوينىغان قارلۇق، ياغما، چىگىل، تۇركەش، ئوغۇزلار ۋە چۇمۇللەر توغرىسىدا سۆزلەپ ئۆتتۇق. قاراخانىيلار زامانىسىدا ياشىغان

ئاشۇ قەبىلىلەرنىڭ ئاقۋىتى قانداق بولغان دېگەن مەسىلىنى ئۆز يولىدا بايان قىلىشنىڭ ئەھمىيىتى بار، ئەلۋەتتە.

روشەنكى، قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ تەرەققىياتى، ئىنسانلار جەمئىيىتىنىڭ تەرەققىياتىنى تېزلەتتى. بۇ ئالدى بىلەن ئۆز زامانىسىدىكى ئاساسىي مىللەت بولغان ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ مىللىي گەۋدىسىنى مۇستەھكەملىدى. چەت ئۆلكىلەر، سەھرا ـ قىرلاردىكى كۆچمەن ھايات كەچۈرۈۋاتقان مەلۇم ساندىكى كۆچمەن خەلقلەرنى ۋە قوشنا رايون ـ مەملىكەتلەرگە كۆچۈپ كەتكەنلەرنى ھېسابقا ئالمىغاندا، قاراخانىيلار تېررىتورىيىسىدە ياشىغان ھەرقايسى قەبىلە ـ قوۋملار بۇ خانلىقنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىگە كەلگەندە بىر پۈتۈن ئۇيغۇر مىللىي گەۋدىسىنى شەكىللەندۈرگەن. بۇنىڭغا بىر قاتار پاكىتلارنى كەلتۈرۈشكە بولىدۇ. مەسىلەن، قاراخانىيلار سۇلالىسى مۇنقەرز بولۇپ (VIII ئەسىرنىڭ باشلىرى) تەخمىنەن 10 يىلدىن كېيىن چاڭچۈنلۇك ئەۋلىيا چۇچۇجى غەربكە سەپەر قىلغان چېغىدا، ئۇ ئىلى دەرياسى ۋادىلىرى (بۈگۈنكى شىنجاڭنىڭ غەربىي قىسمى)، يەتتىسۇ ۋادىسى (شەرقى بۈگۈنكى تەڭرىتاغلىرىنىڭ شىمالى، غەربىي دەرياسى، جەنۇبى ئىسسىقكۆلگىچە، شىمالى بالقاش كۆلى ساھىلىغىچە بولغان يەرلەر) ۋە ماۋەرائۇننەھر (بۈگۈنكى ئوتتۇرا ئاسىيادىكى سەمەرقەنت ئەتراپى) دە «زور تۈركۈمدىكى ئۇيغۇرلار» 大率多 (回纥人) نى كۆرگەن، سەپەر جەريانىدا ئۇنى كۆپلىگەن «ئۇيغۇر سەردارلىرى» (回纥帅首) قوبۇل قىلغان[142]. چۇچۇجىدىن باشقا ئوتتۇرا جۇڭگو رايونىدىن غەربىي يۇرتقا سەپەر قىلغانلار ئىچىدە 1220 — 1221 ـ يىللىرى سەپەر قىلىپ قايتقان ئۇگۇسۇن جوڭدۇەن، 1259 — 1263 ـ يىلىغىچە سەپەر قىلغان چاڭدې قاتارلىقلارنىڭ خاتىرىلىرىدىمۇ چۇچۇجىنىڭكىگە ئوخشاش ئەھۋال سۆزلەنگەن. بۇنىڭدىن بۇنداق بىر نۇقتىنى بىلىمىز، يەنى شۇ چاغلاردا تۇزلەڭ رايونلاردا ياشايدىغان بىر قاتار تۈركىي تىللىق قەبىلىلەرگە قىتانلار ئاسسىمىلياتسىيە قىلىنغان. شۇڭا، قىتانلار ھۆكۈمرانلىق قىلغان دەۋرلەردە پۈتكۈل ئوتتۇرا ئاسىيا «ئۇيغۇر ئېلى» دەپ ئاتالغان[143].

يەنە بىر پاكىت مۇنداق: مىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ئۆتكەن ئاتاقلىق ئالىم سۇڭ لىيەن تۈزگەن «يۈەن سۇلالىسى تارىخى. غەربىي شىمالدىكى يەرلەرنىڭ قوشۇمچە خاتىرىسى» دە يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى «ئۇيغۇرلار رايونى» نى چۈشەندۈرۈپ، غەزنە، كابۇل، بەدەخشان، تۇس، تېرمىز، بۇخارا، نەخشاپ، دىرئان، سەمەرقەنت، خوجەند، مەرغىلان، كاشغەر، خوتەن، كات، ئوترار،

پاپ، ئۈزكەند، ئۆچ، كوچا، كاسان، ئاتباش، پارۋان، چاچ (تاشكەنت)، يېيۈنچ، ئىلىبالىق، بولاد، يىمىش، ئالمالىق، قاراخوجا، لۈكچۈن، بەشبالىق، توقسۇن، يېڭىبالىق، قۇتۇقباي، جانبالىق قاتارلىقلارنىڭ كىرىدىغانلىقىنى يازغان. قوچو ئۇيغۇر خانلىقى ۋە قاراخانىيلار سۇلالىسى قاتارلىق غەربىي ئۇيغۇر خانلىقلىرى سەلتەنەت سۈرگەن يىللارنىڭ ئاخىرىدا، جۈملىدىن قىتانلار ۋە موڭغۇللار ھۆكۈمرانلىقى زامانىسىدا ئوتتۇرا ئاسىيادىكى زور بىر تۈركۈم تۈركىي تىللىق قەبىلىلەر ئۆز زامانىسىنىڭ ئەھۋالىغا يارىشا «تۈرك» نامىنى ئەمەس، بەلكى «ئۇيغۇر» نامىنى قوللانغان[144]. «تۈرك» نامى «ئۇيغۇر» نامىنىڭ نوپۇزى تۈپەيلىدىن خېلى يىللار ئۆزىنىڭ كۈچىنى ئاجىزلاشتۇرغان.

مانا مۇشۇ ھالقىلىق يىللاردا قارلۇق، ياغما، چىگىل، ئوغۇز، توخسى، چۈمۈل، چارۇق، تۈركەش، سوغدى، قىتان قاتارلىق قەبىلە ـ قوۋملار نامى ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخ سەھنىسىدە غايىب بولۇپ، پەقەت تۈركىي تىللىق قەبىلىلەر ئىچىدە «ئۇيغۇر» نامىلا ساقلىنىپ قالدى. شۇنداقلا قىرغىز ۋە تاتارلارنىڭ ئاساسىي قىسمى موڭغۇل دالىسىدا بولۇپ، ئۇلارنىڭ غەربىي ئۇيغۇر خانلىقلىرى تېررىتورىيىسىدىكى سانى ئاز بولۇپ، ئۇ چاغدا ئۇلارنىڭ بۇ يەردىكى پائالىيەتلىرى كىشىلەرنىڭ دىققىتىنى جەلپ قىلغۇدەك دەرىجىدە ئەمەس ئىدى. قازاق ۋە ئۆزبېكلەرنىڭ نامى تېخى تارىخ بېتىگە يېزىلمىغان. شۇنىڭ بىلەن بىرگە شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى تۈزگەن «شىنجاڭنىڭ قىسقىچە تارىخى» I ـ قىسىم، ئۇيغۇرچە، 1984 ـ يىلى، 315 ـ ، 316 ـ بەتلىرىدىكى بايانلارغا ئاساسلانغاندا، بۇ مىللەتلەر — قازاق ۋە ئۆزبېكلەر خۋى ئەسىرلەردە ئاندىن مىللەت بولۇپ شەكىللىنىشكە باشلىغان. بۇ نۇقتىنى ۋ. ۋ. بارتولد ئاللىبۇرۇن قەيت قىلغان.

قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىدە نىمە ئۈچۈن بىر قاتار تۈركىي تىللىق قەبىلىلەرنىڭ ئاسسىمىلياتسىيە قىلىنىشى ھېسابىغا ئۇيغۇرلار زورىيىپ، يەنىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا ئاساسىي مىللەت سۈپىتىدە تاللىنىپ چىقىدۇ. بۇنىڭ بۇنداق بىرقانچە سەۋەبى بار.

بىرىنچى، ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخى ئۇزۇن. تۈركىي تىللىق قەبىلىلەر ئىچىدە ئۇيغۇرلار تارىخ سەھنىسىگە ئەڭ بۇرۇن، سالماقلىق ھالدا قەدەم قويغان، شۇنداقلا ئۆزىنىڭ ئىجتىمائىي، سىياسىي تارىخىنى نىسبەتەن تولۇقلىق ۋە ئىزچىللىقتا ئىگە قىلىپ كەلگەن مىللەت. ئۇلار مۇرەككەپ ۋە شىددەتلىك تارىخ ئېقىمىدا قاتتىق چايقىلىش ۋە داۋالغۇشلارغا بەرداشلىق بېرىپ،

شىنجاڭ، جۇملىدىن ئۇنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ئوتتۇرا ئاسىيادىن ئىبارەت بۇ كارامەت يالقۇنلۇق پېچتا تاۋلىنىپ چىققان.

ئىككىنچى، قاراخانىيلار، جۇملىدىن غەربىي ئۇيغۇر خانلىقلىرىدا ئۇيغۇرلارنىڭ نوپۇسى باشقا تۈركىي تىللىق قەبىلىلەرگە قارىغاندا كۆپ، جەڭگىۋارلىقى ئۈستۈن ئىدى. مەسىلەن، «ھۇدۇدۇلئالەم» ناملىق كىتابتا: توققۇز ئوغۇزلارنىڭ يۇرتى «باشقا تۈركىي تىللىق خەلقلەرنىڭ يۇرتىغا قارىغاندا چوڭ، شۇبھىسىزكى، ئۇلارنىڭ ئاھالىسى ھەم كۆپ... ئۇلارنىڭ ئادەملىرى جەڭگىۋار ۋە ياخشى قوراللانغان. توققۇز ئوغۇزلار باشقا تۈركىي تىللىق خەلقلەر ئىچىدە ئەڭ باتۇرلىرى، ئەڭ بايلىرى ئۇلار سىياسىي ئىشلارغا (خانلىق باشقۇرۇشقا) ناھايىتى ماھىر» خەلق دەپ يازغان. ۋ. ۋ. بارتولد بولسا «خ ئەسىردە بارلىق تۈركىي تىللىق خەلقلەر ئىچىدە ئەڭ قۇدرەتلىك ھېسابلانغان (لار) توققۇز ئوغۇزلار ئىدى»[146]، دېگەن.

ئۈچىنچى، قاراخانىيلار دەۋرىدە ئۇيغۇرلار ھۆكۈمران قەبىلە يەنى خان جەمەتى چىققىدىغان قەبىلە ئىدى. بۇنى يۇقىرىدا سۆزلەپ ئۆتكەندىن باشقا، يەنە بىر مەزمۇننى قىستۇرساق: تۈرك خانلىقى يىمىرىلگەندىن باشلاپلا بەزى تۈركىي تىللىق قەبىلىلەرنى يېتەكلەش، ئۇيۇشتۇرۇش ئىشىدا ئۇيغۇرلار باشلامچىلىق رولىنى ئويناشقا باشلىغان. ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدە ياغلاقار ۋە ئادىز قەبىلىلىرى ئىلگىرى-كېيىن ئۇيغۇر قەبىلىلىرىنىڭ يېتەكچىسى سۈپىتىدە پائالىيەت قىلغان. غەربىي ئۇيغۇر خانلىقلىرى زامانىسىغا كەلگەندە ئومۇمىي مىللەت ئۇقۇمىنى كۈچەيتىش بەدىلىگە ياغلاقار ۋە ئادىز قەبىلىلىرى باشقا قەبىلىلەرگە سىڭىشىپ، ئۆز نامىنى قايتا تەكرارلىمايدىغان ھالەتكە ئۆتكەن. بۇنىڭ بىلەن ئۇيغۇر، جۇملىدىن «توققۇز ئوغۇز» دىن ئىبارەت ئېتنىك نامى پۈتكۈل ئۇيغۇر قەبىلىلىرىنىڭ ئورتاق مىللىي نامى دەرىجىسىگە كۆتۈرۈلگەن. ۋەھالەنكى، دىنىي ئېتىقادتىكى پەرق تۈپەيلىدىن، قاراخانىيلارنىڭ تېررىتورىيىسىدىكى مۇسۇلمان ئۇيغۇرلار بىر مەزگىل «تۈرك نامىنى قوللانغان. مەھمۇد كاشغەرىمۇ بۇ نامنى كەڭ مەنىدە بارلىق تۈركىي تىللىق خەلقلەرنى ئىپادە قىلىشقا قارىتىپ، تار مەنىدە «ئۇيغۇر» قەبىلىلىرىنى ئىپادە قىلىشقا قوللانغان. «ھۇدۇدۇلئالەم» دىكى بايانلار ۋە كاشغەرىدىن تېپىلغان قاراخانىيلار دەۋرىگە مەنسۇپ ۋەسىقىلەردىكى ئۇچۇرلارغا ئاساسلانغاندا[147] كاشغەر تەۋەسىدىكى ئۇيغۇر قەبىلىلىرى قاراخانىيلار سۇلالىسى قۇرۇشتىن ئىلگىرىلا «ئۇيغۇر» ياكى «توققۇز ئوغۇز» نامىنىمۇ ئىشلىتىۋەرگەن. ھەتتا، توققۇز ئوغۇز نامى ئاستىدىكى خەلقلەر خوتەنگىچە

يېيىلىپ ياشىغان. كاشغەر تەۋەسىدىكى ئۇيغۇر قەبىلىلىرى قاراخانىيلار سۇلالىسى قۇرۇشتىن ئىلگىرىلا «ئۇيغۇر» ياكى «توققۇز ئوغۇز» نامىنىمۇ ئىشلىتىشۈرگەن. ھەتتا، توققۇز ئوغۇز نامى ئاستىدىكى خەلقلەر خوتەنگىچە يېيىلىپ ياشىغان.

5) قاراخانىيلار دەۋرىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ مەدەنىيىتى

غەربىي ئۇيغۇر خانلىقلىرى دەۋرىدە ئۇيغۇرلارنىڭ مەدەنىيىتى ناھايىتى تەرەققىي قىلغان، شۇڭا، «كلاسسىك مەدەنىيەت» دەرىجىسىگە كۆتۈرۈلگەن دېيىشكە بولىدۇ. بۇنى ئېلىمىز ۋە چەت ئەل ئالىملىرى ئۆزلىرىنىڭ ئىلمىي تەتقىقاتلىرىدا ئالىلبۇرۇن تەكرار قەيت قىلىپ ئۆتكەن. مەسىلەن، ئەنگىلىيىلىك ئالىم ئا. ستەين «ئۇيغۇرلار مەركىزىي ئاسىيادىكى باشقا تۈركىي تىللىق قەبىلىلەرگە قارىغاندا مەدەنىي ھاياتقا خېلى بۇرۇنلا قەدەم قويغانىدى»[148] دېگەن سۆزنى ئېيتقان بولسا، فرانسىيىلىك شەرقشۇناس ر. گروسېت ئۇيغۇرلار ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ «مەدەنىيەت ئۇستازلىرى» دىن بولۇپ كەلگەن[149]، فرانسىيىلىك يەنە بىر ئالىم خاملىتونمۇ «... ئۇيغۇرلار ئىخ ئەسىردىن باشلاپلا يۇقىرى مەدەنىيەتكە ئىگە بولغان... ئۇيغۇرلارنىڭ مەدەنىيىتى يۈكسەك دەرىجىدە تەرەققىي قىلىشقا ئەگىشىپ، خىس ئەسىردىن ئىلگىرى، ئۇلار ئەمەلىيەتتە باشقا تۈركىي، موڭغۇل قەبىلىلىرىنىڭ ‹مەدەنىيەت پېشۋالىرى› دېگەن ئاتاقا ئىگە بولۇپ قالغان» دەپ ھېسابلىغان[150]. ئۇنداق بولسا ئوتتۇرا ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا «كلاسسىك مەدەنىيەت» دەرىجىسىگە كۆتۈرۈلگەن ئۇيغۇر مەدەنىيىتى قايسى ساھەلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. خەنزۇ ئالىمى لى يوڭ مەملىكەتلىك تۇنجى قېتىملىق ئۇيغۇرشۇناسلىق ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنىدا ئوقۇغان «ئۇيغۇرلار: تارىخىي شانۇ شەۋكەت ياراتقان مەرىپەت ئۇستازلىرى» ناملىق ماقالىسىدە ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆز زامانىسىدىكى ئۇلگىلىك مەدەنىيىتى (1) يېزىق قوللىنىش ۋە تارقىتىشى، (2) ئەدەبىي تىلنى غەربكە تارقىتىش، (3) مەتبەئەچىلىكنى غەربكە تارقىتىش، (4) ياراتقان تارىخىي مەدەنىي ھۆججەتلىرىنىڭ موللۇقى، (5) دىنىي مەدەنىيەتنى تارقىتىش، قاتارلىق بەش نۇقتىدا ئارقىلىق شەرھلەپ ئۆتكەن[151].

غەربىي ئۇيغۇر خانلىقلىرى دەۋرىدە ئۇيغۇرلارنىڭ مەدەنىيىتىنىڭ تەرەققىيات سەۋىيىسىنىڭ قايسى دەرىجىدە ئىكەنلىكىنى بىرقانچە نۇقتىغا بۆلۈپ سۆزلەپ ئۆتمەكچىمەن:

① ئىشلەپچىقىرىش ئىگىلىكى ۋە ئىقتىسادىي تۇرمۇشى يۈكسەلگەن. شىمالىي يايلاق قىر ـ سەھرالىرىدا ياشىغان تۈركىي تىللىق قەبىلىلەرنىڭ ئۇزۇن ئەسىرلەر داۋامىدىكى ئىشلەپچىقىرىش ئىگىلىكى ئاساسلىقى كۆچمەن ئىگىلىك بولۇپ، ئۇلار پۈتۈن ھاياتىنى ئوت ـ چۆپ، سۇ قوغلىشىپ، چارۋا تونىغا ئەگىشىپ، كۆچۈپ يۈرۈپ، كىگىز ئۆيلەردە ئۆتكۈزگەن. تۈرك خانلىقى زامانىسىغا كەلگەندىمۇ كۆپچىلىك تۈركىي تىللىق قەبىلىلىرى بۇ ئادەتنى تاشلىمىغان.

ئۇيغۇرلارنىڭ يېزا ئىگىلىك بىلەن شۇغۇللىنىشى، مۇقىم ئولتۇراق تۇرمۇشقا ئۆتۈشى، شەھەر ھاياتىغا كۆنۈشى باشقىلاردىن بۇرۇن بولغان. بۇ توغرۇلۇق رۇسىيىلىك ئالىم ئا. ي. ياكووۋسكى ئۇيغۇرلارنىڭ «زور كۆپچىلىكى باشقا تۈركىي تىللىق خەلقلەرگە قارىغاندا بۇرۇنراق تۇراقلىق دېھقانچىلىق ئەمگىكى بىلەن شۇغۇللىنىشقا باشلىغان. ئۇلار شامان دىنىنى باشقىلارغا قارىغاندا بۇرۇنراق تاشلاپ دەسلەپتە مانى دىنىنى، كېيىن بۇددا دىنىنى قوبۇل قىلغان. ئۆز يېزىقىنى باشقا تۈركىي تىللىق خەلقلەرگە قارىغاندا بۇرۇنراق يارىتىپ جۇڭگو بىلەن ماۋەرائۇننەھر ئارىلىقىدا ئولتۇراقلاشقان خەلقلەر ئىچىدىكى ئەڭ مەدەنىيەتلىك خەلقلەردىن بىرى بولۇپ قالغان.» دەپ يازغان[152].

تارىخ بىزگە خېلىلا مول ماتېرىياللارنى قالدۇرغان. ئۇيغۇر قەبىلىلىرىنىڭ كۆپ ئەسىرلەر ئىلگىرى موڭغۇل يايلاقلىرى ۋە ئالتاي تاغلىرى ساھىلىدىن تەڭرىتاغلىرى ۋادىسى، يەتتىسۇ، پەرغانە، تارىم ئويمانلىقلىرىغا سۈرۈلۈپ كۆچمەن چارۋىچىلىقتىن باشقا دېھقانچىلىق ئىگىلىكىنى يۈرۈشلەشتۈرگەنلىكىنى بىلمەك تەس ئەمەس. مەسىلەن، يۇقىرىدا سۆزلەپ ئۆتكىنىمىزدەك، دىڭلىڭ قەبىلىلىرى مىلادىيىدىن بۇرۇنقى ئى ئەسىردە يەتتىسۇ ۋە ماۋەرائۇننەھر رايونىغا كېلىپ ئولتۇراقلىشىشقا باشلىغان. قەدىمكى دىڭلىڭلارنىڭ بىۋاستە ئەۋلادى بولغان ئېگىز قاڭقىللار مىلادىيە ۋ ئەسىرلەرگە كەلگەندە ئاۋۇزلۇ ۋە ئىنىسى چوڭچىنىڭ باشچىلىقىدا جۇڭغار ۋە تۇرپان ئويمانلىقى ئەتراپىدا ئۇنۇملۇك پائالىيەت قىلغان ۋە تۇرپان ئويمانلىقىنىڭ غەربىي شىمالىغا جەم بولۇپ، ئېگىز قاڭقىللار خانلىقىنى قۇرغان ھەم تارىم بوستانلىقىدىكى قەلئەلىك خانلىقلارغا ئەسكەر چىقارغان. بۇ خانلىق ئىلگىرى ـ كېيىن بولۇپ، 487 — 541 ـ يىللار ئارىلىقىدا مەۋجۇت بولغان. ئېگىز قاڭقىللار جەمئىي ئالتە قەبىلە ((高车六部، 12 ئۇرۇقققا (高车十二姓)) بۆلۈنگەن. ئالتە قەبىلە ئىچىدىكى «يۈەن خې ـ 袁纥» (ئون ئۇيگۇر) « «ئون ئۇيغۇر»، «ئوخۇ ـ 乌护»»، ((توگۇز ئۇگۇز

«توققۇز ئوغۇز» دېگەنلىك بولۇپ، بۇلارنىڭ ئاتا ـ بوۋىسى قەدىمكى ئۇيغۇرلار(回鹘)) نىڭ ئاساسىي گەۋدە قەبىلىلىرى ئىدى[153]. شۇنىڭغا ئىشىنىشكە بولىدۇكى، ئۇلارنىڭ شۇ چاغدا تەڭرىتاغ ئەتراپىدىكى دېھقانچىلىق ئىگىلىكىگە قاتناشقانلىقى ئالدىنقى شەرت بولۇپ، ئورقۇن، سېلىنگە دەريالىرى ۋادىسىنى مەركىزىي رايون قىلغان ئورقۇن ئۇيغۇر خانلىقى 840 ـ يىللارغا كەلگەندە مۇنقەرز بولغانىدى، پانتېگىن باشچىلىقىدىكى 15 قەبىلىنىڭ تەڭرىتاغ ئەتراپلىرىغا كېلىپ، تېز سۈرئەتتە يەرلىنىپ، يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشنى ئاساس قىلغان غەربىي ئۇيغۇر خانلىقلىرىنى مۇستەھكەملىشى تېخىمۇ تەس ئىدى. دېمەك، قاراخانىيلار دەۋرىدە ئۇيغۇرلار ئاساسەن يېزا ئىگىلىك بىلەن شۇغۇللىناتتى. يەتتىسۇ، ماۋەرائۇننەھر ۋە كاشغەر، خوتەن بوستانلىقلىرى ۋە ئۇلارغا ئەۋزەل ئىكىنچىلىك مۇھىتىنى ياراتقانىدى. ئۇزۇن يىللىق دېھقانچىلىق ئەمەلىيتى شۇ چاغدىن باشلاپلا ئۇيغۇر دېھقانلىرىنى ئۆزىگە رام قىلىۋالغان. چارۋىچىلىق ئىگىلىكى قوشۇمچە ئىگىلىك بولۇپ قالغان، بۇ خىل ئەمگەك بىلەن قارلۇق، ياغما، چىگىل، ئوغۇز، توخسى قاتارلىق قەبىلىلەر شۇغۇللانغان بولۇپ، بۇ قەبىلىلەر بولسا يېزا ئىگىلىكىگە تېخى ماسلاشمىغانىدى. شۇڭا، بۇ قەبىلىلەر ئۇيغۇرلاردىن پەرقلىق ھالدا كۆچمەن تۇرمۇشنى ئاساس قىلغان.

② مەھمۇد كاشغەرىنىڭ كىتابىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ تەڭرىتاغ ئەتراپلىرىدا «بەش شەھەر» ئى بولغان دېگەن پىكرىنىڭ يىلنامىلىق ئارقا كۆرۈنۈشى مىلادىيىدىن بۇرۇنقى ئۈچ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىغا تۇتىشىدىغانلىقىنى بەك تەكىتلەپ كەتمىگەندىمۇ، ئۇيغۇر خانلىقى زامانىسىدا، يەنى بۇ خانلىق تېررىتورىيىسىدە نۇرغۇن شەھەرلەر قۇرۇلغان. مەسىلەن، ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ 2 ـ ئەۋلاد خانى بايانچۇر تەختكە چىقىپ قىسقىغىنا بىرقانچە يىل ئىچىدە بۇيرۇق چۈشۈرۈپ قۇرغان شەھەرلەر ئىچىدە تۆت ئورۇندىكىسىگە «ئونغىن» («خانبالىق») ياكى «ئوردا ئونغىن» دەپ نام بېرىلگەن. بايانچۇرنىڭ ئوغلى ئىدىكىن تەختكە چىققاندىن كېيىنمۇ بىرقانچە جايدا شەھەر بىنا قىلىنغان. ھەتتا ئۇ قاتۇن ـ خانىشلارغا ئاتاپ «قاتۇنبالىق» ناملىق ئايىم ـ قىزلار شەھىرى سالدۇرغان. ئېگىز قاڭقىللار قەبىلىلىرى تەڭرىتاغ ئەتراپلىرىدا خانلىق تىكلەشنىڭ ئالدى ـ كەينىدە قوچو ئېلى (高昌国) تەۋەسىدىكى شەھەرلەرنىڭ ناھايىتى كۆپ ئىكەنلىكىنى بىلەلەيمىز. ماتېرىياللارغا ئاساسلانغاندا، شىمالىي ۋەي سۇلالىسى دەۋرىدە خانلىق زېمىنىدا سەككىز شەھەر بولغان. شىمالىي جۇۋ

خانلىقى دەۋرىگە كەلگەندە 16 شەھەرگە كۆپەيگەن. سۈي سۇلالىسى دەۋرىدە 18 شەھەرگە يەتكەن. تاڭ سۇلالىسىنىڭ دەسلىپىدە 21 شەھەر بولغان. فون. لېكوك تەكشۈرۈپ نومۇر قويغان مانى يېزىقىدىكى بىر كەمتۈك ۋەسىقىنىڭ ئاخىرىدىكى «قوچو ئىلى ۋە 22 شەھەرنىڭ بەخت ھامىيسى» دېگەن جۈملىدىكى «22 شەھەر» قوچو ئېلىدىكى شەھەرلەرنىڭ تەرەققىياتىنىڭ بىر ئىپادىسى دەپ چۈشىنىش لازىم، ئەلۋەتتە. مىلادىيە ئىۇ — ۋىي ئەسىرلەردە يەتتىسۇ، ماۋەرائۇننەھر ھەم كاشغەر بوستانلىقلىرىدا نۇرغۇن شەھەرلەر قۇرۇلغان. بۇلار قاراخانىي ئۇيغۇرلىرىنىڭ شەھەر ئېگى چۈشەنچىسىنى چوڭقۇرلاشتۇرۇش ۋە مۇستەھكەملەشتە چوڭ رول ئوينايتتى، ئەلۋەتتە. ئومۇمەن قاراخانىيلار دەۋرىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ شەھەر تۇرمۇش چۈشەنچىسى ئۆز دەۋرىدىلا بارلىققا كەلگەن ياكى يېتىلگەن چۈشەنچە ئەمەس. ئۇنىڭ يىراق تارىخىي ئارقا كۆرۈنۈشى بار. بۇلار بىزنىڭ يېتەرلىك دىققەت-ئېتىبارىمىزنى قوزغىشى كېرەك.

③ ئۇيغۇرلارنىڭ قول ھۈنەرۋەنچىلىك ۋە سودا-تىجارەت ئىشلىرى مەخسۇسلىشىش ۋە كەسىپلىشىشكە قاراپ يۈزلىنىشى ئىلگىرى باشلانغان. ئۇيغۇرلارنىڭ قول ھۈنەرۋەنچىلىكى تۈرلۈك يېمەك-ئىچمەك تۈرلىرىنى تەييارلاشتا، تۆت پەسىلگە مۇۋاپىق، ئەمگەك ۋە باشقا مەشغۇلاتلارغا ماسلاشقان، ئەر-ئاياللىق، ۋە تەبقە پەرقىگە ئىگە كىيىم-كېچەكلەرنى تىكىشتە، بىناكارلىق قۇرۇلۇشىدا، زىبۇزىننەت، ئىشلەپچىقىرىش ۋە تۇرمۇش بۇيۇملىرىنى ياساشتا ئۆز ماھارىتىنى نامايان قىلغان. تارىختىن بېرى ئۇيغۇر ھۈنەرۋەنچىلىك مەھسۇلاتلىرى ئىچكى جەھەتتىكى تۇرمۇش ۋە ئېستېتىك ئېھتىياجىنى قامداپ قالماستىن، بەلكى تاشقى ئالماشتۇرۇش، سودا ئىشلىرىدا يېتەرلىك ماددىي ماتېرىيال بولغان.

ئۇيغۇرلار ئۇيغۇر خانلىقى زامانىسىدىلا يىپەك يولىدىكى سودا-تىجارەت ئىشلىرىدا ئاكتىپ ۋە يېتەكچىلىك رول ئوينىشقا باشلىغان. تارىخقا قىزىققۇچىلارغا شۇ نەرسە بەش قولدەك ئايدىڭكى، تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە تاڭ سۇلالىسى بىلەن ئۇيغۇر خانلىقى ئوتتۇرىسىدىكى ئات-يىپەك سودىسى بەك مەشھۇر بولغان. ئەسلىدىكى كېلىشىم بويىچە، ھەر يىلى ئۇيغۇرلار 1000 ئات تاپشۇرسا ئات بېشىغا 40 توپ يىپەك مال ئالماشتۇرۇشقا پۈتۈشۈلگەن بولسىمۇ، بەزىدە ئۇيغۇرلار ئېلىپ بارغان ئات 10-20 مىڭغا يەتكەن[154]. ئۇيغۇرلار يىپەك-ئات سودىسىدا غايەت زور پايدا ئالغان. ئۇلار مەركىزىي جۇڭگو رايونىدىن ئاتقا تېگىشىپ كەلگەن يىپەك مال، چاي ۋە باشقا بۇيۇملارنى ئۆزلىرىنىڭ ئېھتىياجىنى قاندۇرۇش ئۈچۈن ئىشلىتىپلا

قالماي، بەلكى ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ھەر قايسى جايلارغا ئېلىپ بېرىپ ئۇنىڭ بەدىلىگە تېخىمۇ كۆپ مەھسۇلات ۋە تۇرمۇش بۇيۇملىرىنى سېتىۋالغان. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇيغۇرلار شۇ مەزگىللەردە ئىنتايىن تېز روناق تاپقان. گابائىن خانىم قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ تىجارەتچىلىكى ھەققىدە توختىلىپ: «ئۇيغۇرلار سودا ئىشلىرى بىلەنمۇ ئۇزۇن شۇغۇللانغان (بۇ ھال شۇ چاغدا خەنزۇلارنى ناھايىتى ھەيران قالدۇراتتى)، سودا ئىشلىرى ئۇلارغا زور پايدا كەلتۈرەتتى. ئۇلارنىڭ يىراقتىكى مىللەتلەرنىڭ سېتىۋېلىش كۈچىگە ۋە تاۋارغا بولغان تەلىپىگە نىسبەتەن سەزگۈرلۈكى ناھايىتى يۇقىرى ئىدى»[155] دەپ ئېيتقان بولسا، رۇسىيىلىك مۇئەللىپ گ. ۋېرنادىسكىي «مەركىزى ئاسىيانىڭ ئوتتۇرا ئەسىردىكى تارىخىدا سىياسىي جەھەتتە ياكى مەدەنىيەت جەھەتتە بولسۇن، ئۇيغۇرلارنىڭ رولى بەك چوڭ بولدى. جۇڭگودىن باشلىنىپ كاسپىي دېڭىزغا قەدەر سوزۇلغان سودا يولىنىڭ ئوتتۇرا قىسمىنى تىزگىنلەپ تۇرغان ئۇيغۇرلار جۇڭگو بىلەن ھىندى ـ ئىران مەدەنىيىتىنىڭ ئۆزئارا ئالمىشىشىغا كۆپ جەھەتلەردە ۋاستىچىلىك قىلدى[156] دەپ يازغان. ئومۇمەن، ئۇيغۇرلار مەيلى موڭغۇل يايلاقلىرىدا بولسۇن، مەيلى تەڭرىتاغ يامىزاللىرىدا ياشاپ تۇرغان چاغلىرىدا بولسۇن سودا ـ تىجارەتنى ئىجتىمائىي ئىگىلىكنىڭ مۇھىم بىر ساھەسى سۈپىتىدە تۇتقان. سودا ۋاستىسى بىلەن قوشنا خەلقلەردىن يېڭى تېخنىكا ۋە يېڭى ئىدىيىنى قوبۇل قىلىش بىلەن بىرگە بۇ خىل يېڭى تېخنىكا ۋە يېڭى ئىدىيىنى قوشنا دۆلەتلەرگە تارقىتاتتى[157].

④ تېبابەتچىلىك. بۇ ئىنسانلارنىڭ تەن ساقلىقىنى ئاسراش ۋە ئۆمرىنى ئۇزارتىشقا زۆرۈر ۋاستىچىلىك رول ئوينايدىغان ئۇنۇملۇك كەسىپ. شىنجاڭدا روھىي ۋە ماددىي ۋاستىلەر بىلەن كېسەل ئازابىنى يەڭگىللىتىشنىڭ ئامالىنى ئىپتىدائىي جەمئىيەتنىڭ ئاخىرىدىلا بىلگەنلىكىنى ئارخېئولوگىيىلىك ماتېرىياللار ئىسپاتلاپ بەرمەكتە. ئۇيغۇرلار غەربىي يۇرتتا ياشىغان قەدىمكى ئەجدادلارنىڭ ئەمچىلىك ئىشلىرىغا ئاۋانگارتلارچە ۋارىسلىق قىلغان ۋە راۋاجلاندۇرۇشقا كۈچ چىقارغان. غەربىي ئۇيغۇر خانلىقلىرى دەۋرىدە ئۇيغۇر ئەمچى ـ ئاتاساغۇنلىرى پەرھىز ۋە كۆڭۈلدە بوداپ كېسەل داۋالاشتىن رېتسېپ يېزىپ، تەجرىبە توپلاپ، كىتابتا يېزىپ نەزەرىيىۋى بىلىملەر ئاساسىدا بىمارلارنى كېسەل ئازابىدىن يەڭگىللىتىش سەۋىيىسىنى ياراتقان. 1000 يىللار ئىلگىرى ئۇيغۇرلار يازغان تىببىي ئىلمىغا ئائىت ئەسەرلەر ساقلىنىپ قالغان. 1000 يىل بۇرۇن سېھىرگەرلىك، پېرىخونلۇق بىلەن داۋالاش

دۇنيانىڭ كۆپ جايلىرىدا ھۆكۈمران ئورۇندا تۇرغان چاغدا، تەبىئەت دۇنياسىدىكى ھەرخىل تەبىئىي ماددىلار (ئۆسۈملۈك، ھايۋان، كان ماددىلىرى) نى دورا قىلىپ ئىشلىتىپ، كېسەلنى داۋالاش چارىلىرىنى ئىزدىگەنلىكى، ھەتتا داۋالاشنىڭ ۋاقتى، دورىلارنىڭ ئىشلىتىلىشى ۋە مىقدارى ھەمدە مۇددىتىگىمۇ ئېتىبار بەرگەن ئەھۋاللار يېزىلغان. بۇ ماتېرىيالدىن ئۇيغۇر تېبابىتىنىڭ خېلىلا بۇرۇن تاكامۇللاشقان بىر تېبابەت بولۇپ شەكىللەنگەنلىكى، ئۇيغۇرلارنىڭ مەدەنىيىتىنىڭ تەرەققىيات دەرىجىسىنى كۆرستىپ بېرىدۇ. تۇرپاندىن تېپىلغان تېبابەتچىلىك ماتېرىياللىرىنى ئۆگىنىپ كەلگەن تۈركىيىلىك دوكتور ئا. سۈھەيىل ئۈنۋەر قوچو ئۇيغۇرلىرىنىڭ تېبابەتچىلىك ساھەسىدىكى نەتىجىلىرىگە باھا بېرىپ «يالغۇز ئىلىم ساھەسىدىلا ئەمەس، تېبابەتچىلىك ساھەسىدىمۇ زور تەسىرلەرنى ۋۇجۇدقا كەلتۈرگەن، ئۇيغۇر مەدەنىيىتى ئەسىرداش مەدەنىيەتلەر ئىچىدە ھەر جەھەتتىن ئالدىنقى ئورۇندا تۇرىدۇ. تۈركىي تىللىق خەلقلەر ئېرپاننى، ئىلىمنى، تېبابەتچىلىكنى ئاسىيادا ئۇيغۇرلار مۇھاپىزەت قىلدى»[158]، دەپ يازغان.

غەربىي ئۇيغۇر خانلىقلىرى دەۋرىدە ئۇيغۇرلار تەبىئىي پەن ۋە تېبابەتچىلىك ساھەسىدە يەنە ئاسترونومىيە، كالېندارلىق، ۋە گۈزەل سەنئەت ـ رەسساملىق، ھەيكەلتىراشلىق، نەققاشلىق قاتارلىق جەھەتلەردىمۇ كۆرۈنەرلىك ئۇتۇقلار قولغا كەلتۈرۈلگەن.

⑤ ئۇيغۇرلاردا مىللىي ئاڭ ۋە مىللەت چۈشەنچىسى ئۇيغۇر خانلىقى زامانىسىدىن باشلاپ روشەن ھالدا يۇقىرى كۆتۈرۈلۈشكە باشلىغان. تۈركىي تىللىق قوۋم ـ قەبىلىلەر ئىچىدە «ئۇيغۇر» دېگەن ئېتنىك نامى ئەڭ بۇرۇن تونۇلغان. «ئوغۇزنامە» دە ئوغۇزخاننىڭ ئۆزىگە ئەگەشكەن يادرو قەبىلىسىنى «ئۇيغۇر» دەپ ئاتىغانلىقى ئۇيغۇر قەبىلىلىرىنىڭ ئىپتىدائىي جەمئىيەتنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىدىلا مىللىي نام بولۇش شەرتىنى ھازىرلاش باسقۇچىغا ئۆتكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. ئىلگىرىكى چاغلاردا «ئۇيغۇر» نامىنىڭ كېلىپ چىقىشىنى مەھمۇد كاشغەرى ئېيتقان زۇلقەرنەيىننىڭ مىلادىيە ئىۋ ئەسىرنىڭ ئالدىنقى چارىكىدە ئوتتۇرا ئاسىياغا يۈرۈش قىلىش سەۋەبىدىن بارلىققا كەلگەن دەپ چۈشىنىپمۇ كەلگەندۇق. ۋەھالەنكى، يەنە بەزى ئالىملار يۇقىرىدا تىلغا ئالغىنىمىزدەك ئۇنىڭ ئېلىمىزنىڭ شياڭ سۇلالىسى (تەخمىنەن مىلادىيىدىن بۇرۇنقى خۋى ئەسىردىن تەخمىنەن مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 1066 ـ يىللار) نىڭ دەسلىپىدە ئوتتۇرا جۇڭگو رايونىنىڭ شىمالىدا پائالىيەت قىلغان «گۇيفاڭ» (鬼方)

دىكى «گۇي» بىلەن مەنىسىنىڭ ئوخشاشلىقىنى، «گۇي ـ گۇر ـ ئوگۇر» غا تەڭ ئىكەنلىكىنى جەزملەشتۈرمەكتە[159]. شۇنداق بولغاندا «گۇر ـ ئوگۇر» نىڭ «غۇر ـ ئوغۇز ـ ئۇيغۇر» غا تەڭ ئىكەنلىكىنى بىلگىلى بولىدۇ. بۇ بەزى تىلشۇناسلارنىڭ «ئوغۇز ـ ئۇيغۇر» نامى ئالتاي تىللىرى دەۋرىدىلا بار بولغان دېگەن پەرەزنى ئوتتۇرىغا قويۇشىنىڭ ئىلمىي[160] پەرەز ئىكەنلىكىنى روشەنلەشتۈرۈپ بېرىدۇ. ئۇيغۇر قەبىلىلىرى مىلادىيىدىن بۇرۇنقى ئىي ئەسىرلەردە «دىڭلىڭ» نامى ئاستىغا ئۇيۇشقان بولسىمۇ، لېكىن مىلادىيە ۋ ئەسىرنىڭ دەسلىپىدىن باشلاپلا «ئون ئۇيغۇر» (خەنزۇچە «袁纥») دېگەن قەبىلە ئېگىز قاڭقىللارنىڭ 6 قەبىلە، 12 ئۇرۇقىغا يېتەكچىلىك قىلىشقا شارائىت هازىرلاپ بولغان. شۇنىڭ بىلەن بىرگە شۇ دەۋردىلا «توققۇز ئوغۇز» (خەنزۇچە «护骨») لارمۇ ئېگىز قاڭقىللارنىڭ 6 قەبىلىسى ئىچىدە يىرىك بىر قەبىلە بولۇپ ئوتتۇرىغا چىققان. مانا شۇنىڭدىن باشلاپ توققۇز ئوغۇز، ئون ئۇيغۇرلار ئۇيغۇر قەبىلىلىرىنىڭ يادرو قەبىلىسى يەنى ئاساسىي گەۋدە قەبىلىلىرى سۈپىتىدە ئۆزلىرىنىڭ مىللىي تارىخىنى مۇرىنى ـ مۇرىگە تىرىگەن ئاساستا يارىتىشقا كىرىشكەن. ئۇيغۇر خانلىقى غەربىي ئۇيغۇر خانلىقلىرى دەۋرىدە «ئۇيغۇر»، بەزىدە «ئون ئۇيغۇر، توققۇز ئوغۇزلار» نى يادرو قىلغان ئۇيغۇر قەبىلىلىرىنىڭ ئورتاق مىللىي نامى سۈپىتىدە خىزمەت قىلغان بولسا، بەزىدە «ئون ئۇيغۇر، توققۇز ئوغۇز»ناملىرىمۇ پاراللېل هالدا، گاهى يەككە، گاهى قوش شەكىلدە ئىشلىتىلىۋەرگەن. غەربىي ئۇيغۇر خانلىقلىرىدىن كېيىن «ئۇيغۇر» نامى بىر پۈتۈن مىللىي نام سۈپىتىدە قوللىنىپ، بۈگۈنكى كۈنگىچە ئىشلىتىپ كېلىنمەكتە. «ئۇيغۇر» نامىنىڭ تارىخىدىن ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ يىلتىزىنىلا ئەمەس، بەلكى شەكىللىنىش جەريانىنى بىلگىلى بولىدۇ. ئۇيغۇرلار مەيلى يادرو قەبىلىلىرىنىڭ يېتەكچىلىكىدە خانلىق تىكلىسۇن، مەيلى قېرىنداش ۋە قوشنا قوۋم ـ مىللەتلەرنىڭ هۆكۈمرانلىقى ئاستىدا پائالىيەت قىلسۇن ئۆزلىرىنىڭ خاسلىقىنى ساقلاپ، مىللىي ئالاهىدىلىكىنى مۇستەهكەملەپ كەلگەن. ياشاش روهىنى سۇسلاشتۇرمىغان، مىللىي مەدەنىيىتىنى داۋاملىق بېيىتىپ، ئىزچىللىققا كاپالەتلىك قىلغان.

⑥ ئۇيغۇرلاردىكى كىشىلىك قاراش، جەمئىيەت قارىشى ۋە ئاسترونومىيە هەققىدىكى چۈشەنچىلىرىدە، ئېتىكىلىق ئەخلاق قاراشلىرىدا خاس ئىدىيە ۋە سىستېمىلىق تەپەككۇر ئەندىزىسى يىراق ئەسىرلەرنى مەنبە قىلغان ۋە مىللەتنىڭ ئورتاق پەلسەپۋى قارىشى بولۇپ شەكىللەنگەن. ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجدادلىرى ئىپتىدائىي جەمئىيەتنىڭ ئاخىرلىرىدا دۇنيانىڭ ماددىدىن پەيدا

بولغانلىقىنى قىياس قىلغان، ئۇنى ئوت، ھاۋا، سۇ، تۇپراقتىن ئىبارەت «تۆت تادۇ» چۈشەنچىسى بويىچە ئىزاھلىغان. ئادەملەرنى تەبىئەتنىڭ مەھسۇلى دەپ بىلگەن، تەبىئەتنى بويسۇندۇرۇش ئادەملەرنىڭ ئەمگىكى ۋە ئەقىل ـ پاراستى سەۋەبىدىن ئىشقا ئاشىدۇ، دېگەن قاراشنى يېتىلدۈرگەن. ئەمگەك ۋە قەھرىمانلىقنىڭ رولىنىڭ چوڭ ئىكەنلىكىنى تونۇپ يەتكەن. بىلىم ئارقىلىق قۇت ـ بەختكە ئېرىشكىلى بولىدۇ، دېگەن ئېتىكىلىق ئەخلاق نورمىسىنى داۋاملاشتۇرغان ھەم ئۇنى مىللەتنىڭ ئەخلاق قارىشىنىڭ يادروسى قىلغان.

7) تىل ۋە ئەدەبىيات

(1) قاراخانىيلار دەۋردىكى ئەدەبىي تىل — خاقانىيە تىلى ۋە «قۇتادغۇبىلىك» نىڭ تىل مەسىلىسى

قاراخانىيلار دەۋرىدە ھۆكۈمران قەبىلە ئۇيغۇر قەبىلىسى بولۇپ، ئۇيغۇرلارنىڭ تىلى ئۇز زامانىسىنىڭ ئەدەبىي تىلى ئىدى، جۈملىدىن كاتتا ئەدەبىي ئەسەر «قۇتادغۇبىلىك» ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلدا يېزىلغان. «قۇتادغۇبىلىك» نىڭ تىلىنى تەكشۈرگەن نوپۇزلۇق ئالىملارنىڭ كۆپچىلىكى، مەسىلەن، رۇسىيە ئالىملىرىدىن ۋ. ۋ. رادلوف (1837 ـ 1957)[162]، ئە. ر. تېنىشېۋ[163]، ئا. ن. كونونوف[164]، قازاقىستان ئالىمى ئۇ. مەمەتاخونوف[165]، ئېلىمىز ئالىملىرىدىن ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەدئىمىن[166]، گېڭ شىمىن، ۋېي سۈيى[167]، شىرىپىدىن ئۆمەر[168]، ئابدۇرېھىم ئۆتكۈر، ئەھمەد زىيائى، مەمتىمىن يۈسۈپ[169]، خاۋ گۇەنجۇڭ، جاڭ خۇڭچاۋ، لى يوڭ[173]، مىرسۇلتان ئوسمانوف، خەمىت تۆمۈر، ئامىنە غاپپار[174]، ليۇ زىشاۋ[175] قاتارلىقلار ئۆزلىرىنىڭ ئىلمىي ئەمگەكلىرىدە بۇ نۇقتىنى روشەنلەشتۈردى.

ئەمما، بېزىلەر ئىلمىغا ئەستايىدىل پوزىتسىيىدە بولمىغانلىقى، يەڭگىللىك بىلەن ئىش كۆرگەنلىكى، يەنە بىر تەرەپتىن باشقا غەرەزلەرنىمۇ مۇناسىپ كۆرگەنلىكى سەۋەبلىك «قۇتادغۇبىلىك» تىلىنى بىردە «چىگىل تىلى»[176]، «قارلۇق تىلى»[177]، «قارلۇق ئۇيغۇر تىلى»[178] دېسە، يەنە بىردە ئورتاق «تۈرك تىلى» دا يېزىلغان دېيىشىدۇ، ئايرىملار بولسا، قارلۇق ـ قىپچاق ئارىلاشما تىلى دەپ كلاسسىفىكاتسىيىلەشتۈرىدۇ[179]. بۇ خىل قاراشلار يەككە قاراش بولۇپ، ئۇلارنى ئىسپاتلايدىغان يازما ھۆججەت يوق. يەنى قەدىمكى زامان تارىخىدىن قارلۇق تىلى، چىگىل تىلى، قارلۇق ـ قىپچاق تىلىدا يېزىلغان بىرەر پارچە ھۆججەت يوق. دېمەك، بۇ

خىل قاراش تارىخىي پاكىتلارغا ئۇيغۇن ئەمەس. يۇقىرىدا سۆزلەپ ئۆتكىنىمىزدەك، قارلۇق بىلەن چىگىللار قاراخانىيلار دەۋرىدىكى تۈركىي تىللىق قەبىلىلەر ئىكەنلىكى ئېنىق بولسىمۇ، ئەمما ئۇلار ئاساسىي قەبىلە ئەمەس ئىدى، ئۇلار تۈركىي تىلدا سۆزلەشسىمۇ، لېكىن تۈركىي تىلنىڭ قايسى شېۋىسىدە سۆزلىشىدىغانلىقى ئېنىق ئەمەس، بۇنىڭغا يازما پاكىتمۇ يوق. مەھمۇد كاشغەرى كىتابىدا بىرنەچچە سۆزگىلا «قارلۇقچە، چىگىلچە» دەپ بەلگە قويغان، ئەمما بۇ سۆزلەر بىر پۈتۈن قارلۇق ياكى چىگىللارنىڭ تىلىنى ئۆگىنىش ئىمكانىيىتىنى ھازىرلىيالمايدۇ ھەم ئۇلارنىڭ ئىچىدە بىرىمۇ قاراخانىيلار دەۋرىدىكى ئاساسلىق مىللەت تىلى بولۇش شەرتىنى ئادا قىلالمايدۇ. مەھمۇد كاشغەرىمۇ بۇ تىللار توغرۇلۇق بىرەر ئېنىق ئۇچۇر بەرمىگەن. شۇنداق ئىكەن، كېيىنكى زاماندىكى بەزى ئالىملار قوللىنىپ كەلگەن «قارلۇق ئۇيغۇر تىلى» دېگەن نام تۈركىي تىللار تەتقىقات ساھەسىدە پۈت تىرەپ تۇرالمايدۇ. بۇنى يەنىلا «ئۇيغۇر تىلى» دەپ ئاتاش ئورۇنلۇق قاراش.

تىل مەسىلىسىدە ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى رولىنى تارىخشۇناسلار تەتقىق قىلىش جەريانىدا ئىلمىي يەكۈن چىقارغان. قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى تۈرك خانلىقى دەۋرىدە تۇنجى قېتىم بىر قاتار تۈركىي تىللىق قەبىلىلەرنىڭ ئورتاق تىلى دەرىجىسىگە كۆتۈرۈلگەن تىل ئاساسىدا ئۆز رولىنى جارى قىلدۇرغان. ئۇيغۇرلار تۈركىي تىللىق خەلقلەر تارىخىدا قەدىمكى تۈرك تىلىنى بىۋاستە يازما ھۆججەتلەردە ۋارىسلىق قىلغان ئاساستا ساقلاپ قالغان. بەزى ئالىملار تۈرك خانلىقى دەۋرىدىكى ھۆججەتلەر ئوغۇز تىلىدا يېزىلغان بولۇپ، ئۇيغۇر تىلىدىن پەرقلىنىدۇ، دەپ قارىغان. بۇ، ئوغۇزلارنىڭ جۇملىدىن قەدىمكى تۈركلەرنىڭ تارىخىنى چوڭقۇر بىلمىگەنلىكى ۋە قەدىمكى تۈركىي تىللىرىنى پىششىق تەتقىق قىلمىغانلىقىنىڭ ئىنكاسى. بىرقانچە فونېما پەرقىنى ھېسابقا ئالمىغاندا قەدىمكى تۈركىي تىلى بىلەن قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى ئوتتۇرىسىدا پرىنسىپلىق پەرق يوق. بۇ ھەقتە ئېلىمىزنىڭ ئاتاقلىق ئۇيغۇرشۇناسى پروفېسسور گېڭ شىمىن ئەپەندى ئەستايىدىل تەكشۈرۈپ-تەتقىق قىلغاندىن كېيىن «ئەمەلىيەتتە تۈرك خانلىقى دەۋرىدىكى ‹كۆلتېگىن مەڭگۈ تېشى›، ‹بىلگە قاغان مەڭگۈ تېشى›، ‹ئونگۈن مەڭگۈ تېشى›، ‹كۆلچور مەڭگۈ تېشى› قاتارلىقلار تىل جەھەتتە ئۇيغۇر خانلىقىغا مەنسۇپ مەڭگۈ تاشلار بىلەن ھېچقانداق پەرقى يوق»، «‹تونيۇقۇق مەڭگۈ تېشى› نى غوبى ئۇيغۇرلىرىنىڭ ھۆججەتلىرى دېيىشكە بولىدۇ»[180]، دەپ ئېنىق

كۆرسەتكەنىدى. نېمە ئۈچۈن ئىلىم ـ پەن ساھەسىدە شۇنداق قارىلىدۇ. بۇنىڭ ئىككى خىل سەۋەبى بار. ئىلىمىزنىڭ ھازىرقى زاماندىكى مەشھۇر ئالىمى پروفېسسور لىن گېن ئەپەندىنىڭ قارىشىنى مىسال قىلىمىز: «كۆلتېگىن مەڭگۈ تېشى» ۋە «بىلگە قاغان مەڭگۈ تېشى» دا «توققۇز ئوغۇز بۆدۈن كەنتۇ بۆدۈنۈم ئەرتى» (توققۇز ئوغۇزلار ئەسلىي ئۆز خەلقىم ئىدى) دەپ يېزىلغان. بۇ تۈركلەرنىڭ ئۆزلىرىنىڭ قارىشى. نۆۋەتتىكى ئەڭ ئىشەنچلىك قاراش. ئۇيغۇرلار بىلەن تېلىلارنىڭ ئاساسلىق قۇرۇلمىسىغا ئاساسلانغاندا، قەدىمكى ياكى ئاشنا تۈركلىرى يەنى كۆك تۈركلەر بىلەن قەدىمكى ئۇيغۇرلار بىر ئوخشاش قوۋم (回纥与突厥同族) بولۇپ، تۈركلەرنىڭ تېلىلارغا مەنسۇپلۇقىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. دېمەك، ئۇلار تېلىلارنىڭ بىر تارمىقى[181]، يەنى ئاشنا تۈركلىرى بىلەن قەدىمكى ئۇيغۇرلار ئېتنىك كېلىپ چىقىش جەھەتتە تېلىلارغا، تېلىلاردىن دىڭلىڭلارغا تۇتىشىدۇ؛ تۈرك خانلىقى مۇنقەرز بولغاندىن كېيىنكى تۈرك قەبىلىلىرىنىڭ تەقدىرى — ھاكىمىيەت ئورنىدىن چۈشۈپ قېلىپ، خانلىق سەلتەنىتىدىن ئايرىلىپ قالغان بىر قىسىم تۈركىي تىللىق قەبىلىلەر مەركىزىي جۇڭگو رايونىغا بېرىپ تاڭ سۇلالىسىگە تەۋە بولغان، بىر قىسمى غەربكە كەتكەن. ئەمما، ئۇنىڭ يادرو قەبىلىلىرى ئۇيغۇر قەبىلىلىرى بىلەن ئىتتىپاق تۈزۈپ، ئۇيغۇرلارغا قوشۇلۇپ كەتكەن. بۇ مەسىلىنى گېڭ شىمىن ئەپەندى مۇنداق چۈشەندۈرۈپ ئۆتكەن:

«‹تونيۇقۇق مەڭگۈ تېشى› نىڭ تەۋەلىكى (يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدە ئۆتكەن) ئۇۋ ياڭشۈەننىڭ ‹گۇاجەي توپلىمى. قوچولۇق شې جەمەتىنىڭ شەجەرىسى› دىكى تونيۇقۇق شې(偰) جەمەتىنىڭ ئەجدادى دېيىلگەن خاتىرىگە ئاساسەن تۈرك خانلىقىغا مەنسۇپ مەشھۇر ‹تونيۇقۇق مەڭگۈ تېشى› نى غوبى ئۇيغۇرلىرىنىڭ ھۆججەتلىرى دېيىشكە بولىدۇ»[182]. ئۇنداقتا بولسا تونيۇقۇق بىلەن شې جەمەتىنىڭ قانداق مۇناسىۋىتى بار؟ نېمە ئۈچۈن «تونيۇقۇق مەڭگۈ تېشى» نى ئۇيغۇرلارنىڭ ئەسىرى دەيمىز؟

خەنزۇ ئەدىب ئۇۋ ياڭشۈەن 1358 ـ يىلى «گۇاجەي توپلىمى»玄«斋文集挂 (殴阳) نامىلىق كىتابىغا «قوچودىكى شې جەمەتىنىڭ شەجەرىسى» نى كىرگۈزگەن. بۇ نەسەبنامەدە قوچودىكى شې جەمەتىنىڭ 700 يىل جەريانىدىكى ئاساسلىق تارىخىي شەخسلەرنىڭ ئىش ـ ئىزلىرى كىرگۈزۈلگەن. بۇنىڭدا ئېيتىلىشىچە شې جەمەتىنىڭ ئەجدادلىرى قوچودا ئۇزۇن يىللار ئولتۇراقلاشقان. ئۇلارنىڭ ئەسلىي ماكانى بولسا غوبى يايلىقىدىكى سېلىنگا (偰辇) دەرياسى ساھىلىدىن ئىبارەت. بۇ جەمەتنىڭ

ئۇلۇغ بوۋىسى تونيوقۇق بولۇپ، ئۇ تۈرك خانلىقى دەۋرىدە باش ۋەزىر بولغان، قىزى بوپۇنى تۈرك خانى بىلگە قاغانغا ياتلىق قىلغان. تونيوقۇق ئىككىنچى ئورۇندا تۇرىدىغان ئاقسۆڭەك قەبىلە ئاشىد قەبىلىسىدىن، تۈرك خانلىقى مۇنقەرز بولغان چاغدا، قاتۇن بوپۇ بىر بۆلۈك قەبىلىلەرنى ئەگەشتۈرۈپ، تاڭ سۇلالىسى تەۋەسىگە كەتكەن. تونيوقۇق بولسا ئۇيغۇرلار ئارىسىدا قېلىپ، ئۇلار بىلەن ئىتتىپاق تۈزگەن. كېيىن ئوردىدا مۇھىم خىزمەت ئىشلىگەن. بېزىلەر ئەنئەنىۋى ئادەت بويىچە باش ۋەزىر بولغان دەپ قارايدۇ. «قوچودىكى شي جەمەتىنىڭ شەجەرىسى» دە «تونيوقۇقنىڭ ئەۋلادلىرى ئۇيغۇرلارنىڭ باش ۋەزىرلىرىدىن بولۇپ كەلگەن» دېيىلگەن. ئەنە شۇ چاغدىن باشلاپ ئۇيغۇر خانلىقىدا تونيوقۇق جەمەتى باش ۋەزىر بولىدىغان بىر خىل ئەنئەنىۋى ئادەت شەكىللەنگەن. 840 ـ يىللاردىن باشلاپ غوبى ئۇيغۇرلىرىنىڭ بىر قىسمى غەربىي جەنۇب، جەنۇب ۋە غەربكە كۆچكەندە، ئۇيغۇرلار بىلەن 100 يىلغا يېقىن بىرلىكتە ياشىغان. بۇ جەمەت تۇرپانغا كېلىپ، بۇ يەردە تىكلەنگەن قوچو ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ باش ۋەزىرلىرىدىن بولۇپ، يۈەن سۇلالىسى زامانىسىغىچە سەلتەنەت سۈرگەن. تونيوقۇق سېلىنگا دەرياسى ۋادىسىدا دەۋر سۈرگەن بولغاچقا ئۇنىڭ ئەۋلادلىرى ئۇلۇغ بوۋىسىنىڭ شان ـ شۆھرىتىدىن تولىمۇ سۆيۈنگەن. سېلىنگا دەرياسى خەنزۇچە «鞪河» (خەجان ھە) دەپ ئاتالغان بولۇپ، يۈەن دەۋرىگە كەلگەندە تۇرپاندىن مەركىزىي جۇڭگو رايونىغا بېرىپ ھەرخىل مەمۇرىي ۋەزىپىلەردە بولغان بىر قىسىم تونيوقۇق ئەۋلادلىرى خەنزۇ مەدەنىيىتىنىڭ تەسىرى بىلەن فامىلە قوللىنىشنى مۇۋاپىق كۆرۈپ، ئۇلۇغ بوۋىسىنىڭ مۇقەددەس يۇرتىدىكى دەريانىڭ نامىنىڭ بىرىنچى بوغۇمى «偰» (خە) نى جەمەتىنىڭ فامىلىسى قىلىپ تاللىۋالغان. تونيوقۇق جەمەتىنىڭ 700 يىللىق نەسەبنامىسى خاتىرىلەنگەن بۇ كىتابتىن مۇنداق بىر تارىخىي پاكىتنى بىلەلەيمىز، «قوچودىكى شي جەمەتىنىڭ شەجەرىسى» خاتىرىلەنگەن پاكىتتىن قەدىمكى تۈركلەرنىڭ ئاشىد ۋە ئاشنا دىن ئىبارەت ئىككى يادرو قەبىلىسىنىڭ ئاھالىسى ئاساسلىق ئۇيغۇرلارغا قېتىلىپ كەتكەنلىكىدەك ئەھۋالنى بىلىۋالالايمىز. دېمەك، قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى بىلەن تۈرك تىلىنىڭ ئوخشاشلىقىنىڭ تارىخىي يىلتىزى مانا مۇشۇنداق ئېتنىك مەنبەداشلىقى بىلەن مۇناسىۋىتى بار. ئېتنىك جەھەتتىكى مۇنداق يېقىنلىق پەقەت قەدىمكى ئۇيغۇر قەبىلىلىرى بىلەن تۈرك قەبىلىلىرى ئارىسىدىكى مۇناسىۋەتتە قويۇق كۆرۈلگەن بولۇپ، ئوتتۇرا ئاسىيادىكى باشقا تۈركىي تىللىق قەبىلىلەر، مەسىلەن، قىرغىز، تاتار، قازاق،

ئۆزبېكلەرنىڭ ئەجدادلىرى بىلەن بولغان تارىخىي ئالاقىنىڭ ئالامەتلىرىنى روشەنلەشتۈرىدىغان بىرەر تارىخىي مەنبەنىڭ يوقلۇقى بىلەن روشەن ھالدا سېلىشتۇرما بولالايدۇ.

تۈرك خانلىقى ۋە ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىگە مەنسۇپ تۈركىي تىل ۋە ئۇيغۇر تىلىدىكى ھۆججەتلەردە بۇ تىلنىڭ قايسى تىلغا مەنسۇپ ئىكەنلىكى ئېيتىلمىغان. پەقەت قوچو ئۇيغۇر خانلىقى ۋە قاراخانىيلار دەۋرىگە كەلگەندىلا ئاندىن ئۇيغۇر تىلشۇناس، ئالىملار بۇ خىل تىلغا ئىسىم قويۇشتەك شەرەپلىك ۋەزىپىنى ئۈستىگە ئالغان. مەسىلەن، قوچو ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدە خاتىرىلەنگەن قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى «مايتىرى سىمىت» ناملىق ئەسەردىكى بايانلارغا قارىغاندا، «تەڭرى بۆگۈ ئېل بىلگە ئارسلان تەڭرى ئۇيغۇر خانى» ھۆكۈمرانلىقىدىكى «ئون ئۇيغۇر» خەلقىنىڭ تىلىغا «تۈرك تىلى» دەپ نام بېرىلگەن: ئۆز زامانىسىنىڭ مەشھۇر تىلشۇناسى سىڭقۇ سېلى تۇتۇڭ بولسا ئىلمىي ئۇسۇلنى قوللىنىپ بۇ تىلنى «تۈرك ئۇيغۇر تىلى»، «تۈرك تىلى» دەپ ئاتىغان. تەرجىمىسى ئىخ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن بۇرۇنراق ۋاقىتقا توغرا كېلىدۇ دەپ قارىلىپ كېلىنىۋاتقان[183]، «ئالتۇن يارۇق» («ئالتۇن ئۆڭلۈك يارۇق يالتىرىغ قوپتا كۆتۈرۈلمىش نوم ئېلىكى ئاتلىق نوم بىتىگ») نىڭ بىرىنچى جىلدىنىڭ ئاخىرىدا تەرجىمان ئوچۇق ئىبارىلەر بىلەن «مەن تۇبۇت تىلىدىن ئۇيغۇر تىلىغا ئەۋىردىم« (مەن تۇبۇت تىلىدىن ئۇيغۇر تىلىغا ئۆرۈدۇم) دېگەن جۈملەر بار. بۇ بايانلار قوچو ئۇيغۇرلىرى ياكى قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆزلىرىنى «ئۇيغۇر» («تېرخىن مەڭگۈ تېشى»، «سۈجى مەڭگۈ تېشى»، «ئوغۇزنامە» ۋە باشقا ماتېرىياللارغا قاراڭ) ھەم ئۆزىنىڭ تىلىنى «ئۇيغۇر تىلى» دەپ ئاتىغانلىقى ئايان بولىدۇ. مەھمۇد كاشغەرىمۇ بۇ تىلنى «ئۇيغۇر تىلى» دېگەن نام بىلەن ئاتىدى، شۇنىڭ بىلەن بىرگە بۇ تىلغا «ساپ تۈركچە» دېگەن ئېنىقلىمىنى بەردى. ئۇ يەنە قاراخانىي ئۇيغۇرلىرىنىڭ تىلىنى شىمالدىكى ئۇيغۇرلىرىنىڭ تىلىدىن شەكىل جەھەتتە پەرقلەندۈرۈش ئۈچۈن «تۈرك تىلى» دېگەن ئىسمىنى ئىشلەتتى. يۈسۈپ خاس ھاجىپ «تۈرك تىلى» دېگەن نامنى ئىشلەتكەندىن باشقا «قۇتادغۇبىلىك» دە «بۇغراخان تىلى» ۋە «خان تىلى» دېگەن ئاتالغۇلار ئۇچرايدۇ. قاراخانىيلار دەۋرىنىڭ ئاخىرىدا ئۆتكەن شائىر ئەھمەد يۈكنەكى ھەققانىي ھالدا «كاشغەر تىلى» دېگەن نامنى قوللانغان.

يۇقىرىقىلاردىن تارىختا «تۈرك ئۇيغۇر تىلى» غا پەقەت ئۇيغۇرلار ئارىسىدىن يېتىشىپ چىققان ئالىملارلا دەسلەپتە ئىسىم قويغان. بۇنداق

ئاتاش تۈرك تىلى، ئورقۇن تىلى، قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى (قوچو ئۇيغۇر تىلى، قاراخانىي ئۇيغۇر تىللىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ) نىڭ سۆز تومۇرىلا ئوخشاش بولۇپ قالماستىن، بەلكى ئاساسىي قىسمى ئوخشاش. تارىخقا نەزەر تاشلىساق، ئۇيغۇر تىلى ئۇيغۇر خانلىقى زامانىسىدىلا بارلىق ئۇيغۇر قەبىلىلىرى، جۈملىدىن توققۇز ئوغۇز، ئون ئۇيغۇر قەبىلىلىرىنىڭ ھەممىسىگە چۈشىنىشلىك چوڭ بىر تىل بولۇپ قالغان. يىپەك يولى ئالاقىسىدە مۇھىم ئورۇن تۇتقان. ئۇيغۇر خانلىقى تەۋەسىدىكى ھەرقايسى خەلقلەر مۇشۇ تىلنىڭ بىۋاستە ۋە ۋاستىلىك رولى بىلەن شەرقتە قۇدرەتلىك تاڭ سۇلالىسى، تۇبۇتلىكلەر، غەربتە پارسلار ۋە ۋە باشقا مىللەتلەر بىلەن سودا، مەدەنىيەت ۋە ئىشلەپچىقىرىش ئالاقىسى قىلىشقان. يۈز نەچچە يىل بىرلىككە كېلىش ۋە يۈكسىلىش جەريانىدا ئۇيغۇر تىلىنى ئوخشايلا ئىكار قىلغىلى بولمايدىغان ھالەتنىڭ شەكىللەنگەنلىكى ئۇيغۇر تىلىنى ئۇيغۇر مىللىي مەدەنىيىتىنىڭ يادرولۇق بىر ئىلمىي دەرىجىسىگە كۆتۈرگەن. شۇنداق بولغانلىقى ئۈچۈن، ئۇيغۇر خانلىقى يىمىرىلىپ، قەبىلىلەر پارچىلىنىپ كەتكەن ئاشۇ كۆلپەتلىك يىللاردا ئۇيغۇر تىلى تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىدىكى قوچو ئۇيغۇرلىرى بىلەن قاراخانىي ئۇيغۇرلىرىنى بىر-بىرىگە مەھكەم باغلاپ تۇرىدىغان قېرىنداشلىق رىشتىسى سۈپىتىدە ئۆز رولىنى ئۇتۇقلۇق جارى قىلدۇرۇپ، ئوتتۇرا ئەسىردىكى بۇ ئىككى خانلىق تەۋەسىدە ياشىغان ئاساسىي قوۋملارنىڭ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ شەكىللىنىشىگە يەنە بىر قاتلام مۇھىم ئىتنىك تەركىب بولۇپ، زېمىن ھازىرلىغانلىقى ئەجەبلىنەرلىك ئەمەس.

گېپىمىزنىڭ ئورامىغا كەلسەك مىلادىيە ئىخ—خىى ئەسىرلەردە، قەدىمكى ئۇيغۇرلار ئىككى خىل ئەدەبىي تىلنى قوللانغان، يەنى بۇ ئۇيغۇر (قوچو ئۇيغۇر) ئەدەبىي تىلى بىلەن قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ ئەدەبىي تىلىدىن ئىبارەت. ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلى قوچو ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ ئەدەبىي تىلى سۈپىتىدە قوللىنىلغان، بۇنى ئادەتتە شىمالىي قىسىم ئۇيغۇر تىلى دەپ ئاتاشقا بولىدۇ؛ قاراخانىيلار سۇلالىسى ئەدەبىي تىلى كاشغەرنى مەركەز قىلغان ھالدا قاراخانىيلار سۇلالىسى دەۋرىدە قوللىنىلغان، بۇنى جەنۇبىي قىسىم ئۇيغۇر تىلى دەپمۇ ئاتاشقا بولىدۇ. ئىككى خىل ئەدەبىي تىل قوللىنىش دائىرىسى جەھەتتىن جەنۇب ۋە شىمال تەرەپكە ئايرىلىسىمۇ، ئەمما ئاساسىي ئالاھىدىلىك جەھەتتە ئورتاقلىققا ئىگە، روشەن پەرقى كۆرۈلمەيدۇ، پەقەت ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئىككى خىل ئەدەبىي تىلى بولۇپ ئايرىلىپ قالغانلىقى مەسىلىسىلا مەۋجۇت[184]. قاراخانىيلار ئەدەبىي تىلى بىلەن

قوچو ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ ئوخشاش بولۇشىدىكى سەۋەبى نېمە؟ بۇ ھەقتە سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى تىلشۇناسى ن. ئا. باسكاكوفنىڭ مۇنداق بىر قارىشىنى ئەسكە ئېلىش مۇۋاپىق دەپ قارايمەن: «تىل تەرەققىياتى جەريانىدا ھەربىر تىل نەسەب جەھەتتىن ئالدىنقى ئەۋلاد تىلىنىڭ بىر سابىق دىئالېكتى ياكى ئالدىنقى ئەۋلاد تىلىنىڭ بىۋاستە ۋارىسى بولۇش سۈپىتى بىلەن ئاشۇ ئالدىنقى ئەۋلاد تىلغا تەۋە بولىدۇ ھەمدە گراماتىكىلىق قۇرۇلۇشى ۋە لېكسىكا ئاساسىنىڭ ئەڭ تۇراقلىق ئېلېمېنتلىرىنى ساقلاپ قالىدۇ، شۇنىڭ بىلەن بىرگە، مەزكۇر تىل بىلەن ئالدىنقى ئەۋلاد تىلى ئوتتۇرىسىدا بۆلۈنۈشلەر ھەم پەرقلەرمۇ بولىدۇ. تىلنىڭ تۇراقلىق ئېلېمېنتلىرى ۋە ۋارىس تىلىدىكى ئالدىنقى ئەۋلاد تىلغا نىسبەتەن پەيدا بولغان ئۆزگىرىشلەر مەزكۇر تىللار گۇرۇپپىسىنىڭ پۈتكۈل تەرەققىيات مۇساپىسىنى خېلى ئېنىق ئايدىڭلاشتۇرۇۋېلىشقا ھەمدە تىللارنىڭ ئايرىم پاكىتلىرى ۋە ھادىسىلىرىگە قاراپ، بۇ گۇرۇپپىدىكى ھەممە تىللارنىڭ ئەسلىدىكى بىرلىكىنى ئېنىقلاپ چىقىشقا ئىمكانىيەت بېرىدۇ»[185]. بۇ قاراش بويىچە بولغاندا، ئورقۇن ئۇيغۇر خانلىقى مۇنقەرز بولغاندىن كېيىن ئاشۇ خانلىق تەۋەسىدىكى ئاساسلىق قەبىلىلەر ئاساسىدا قۇرۇلغان قوچو ئۇيغۇر خانلىقى ۋە قاراخانىيلار سۇلالىسى تېررىتورىيىسىدە بىر خىل ئەدەبىي تىلنىڭ قوللىنىلىشى يەنى ئىككى خىل ئەدەبىي تىلنىڭ ئوخشاش بولۇشى ئىنسانلارنىڭ تىل تەرەققىيات قانۇنىيىتىگە ئۇيغۇن.

ئۆز زامانىسىدىكى ئۇيغۇرلار قوللانغان ئىككى خىل ئەدەبىي تىل ئوتتۇرىسىدا زادى پەرق يوقمۇ، پۈتۈنلەي پەرق يوق دەپ ئېيتىش ئىلىم-پەنگە ئۇيغۇن ئەمەس، ئەلۋەتتە مەلۇم پەرق بار. ئىككى خانلىق ئۇزۇن مۇددەت دىن جەھەتتە قارىمۇ قارشى ھالەتتە تۇرغان بولغاچقا بىردىنبىر تىل ئالاقىسى قىلىدىغان چاغدا مۇئەييەن توسالغۇ بولغان. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئوخشاش بولمىغان تىل ۋە مەدەنىيەتنىڭ تەسىرىنى قوبۇل قىلغان بولغاچقا، جەنۇب بىلەن شىمالدىكى ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلدا چەكلىگىلى بولمايدىغان پەرق كېلىپ چىققان. بۇ دېمىسىمۇ چۈشىنىشلىك بىر مەسىلە.

مەيلى جەنۇبتىكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئەدەبىي تىلى بولسۇن، مەيلى شىمالدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئەدەبىي تىلى بولسۇن، بىر پۈتۈن ئەدەبىي تىل سۈپىتىدە يالغۇز ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ ئىجتىمائىي ۋە مەدەنىي تۇرمۇش تارىخىدا ئۆزىنىڭ تېگىشلىك رولىنى جارى قىلدۇرۇپ قالماستىن، بەلكى باشقا بەزى تۈركىي تىللىق خەلقلەرنىڭ مەدەنىيەت ئالاقىسىدە ئۆز رولىنى جارى قىلدۇرغان. بۇ توغرۇلۇق «سوۋېت چوڭ ئېنسىكلوپېدىيىسى» (4- توم،

1956 ـ يىلى نەشرى، 58 ـ بەت) دە ئېنىق هالدا «ئۇيغۇرلارنىڭ ئەدەبىي تىلى مەركىزىي ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرىنىڭ ئۇزۇن ۋاقىتلارغىچە مەدەنىيەت ئالاقىلىشىش تىلى بولۇپ كەلدى» دېگەن بايانى بىلەن تۈركىيىلىك مەشھۇر ئالىم شەمسىددىن سامى ۋە ئەھمەد زەكىلەرنىڭ مۇشۇ مەزمۇندا ئېيتقان بايانلىرى مىسال بولىدۇ.

ئومۇمەن، «مايىترى سىمىت»، «ئالتۇن يارۇق»، «ئىككى تېگىن هېكايىسى»، «شۈەن زاڭنىڭ تەرجىمىهالى»، «دۇنخۇاڭدىن تېپىلغان دەسلەپكى مەزگىلدىكى ئاممىباب هۆججەتلەر» ۋەكىللىكىدىكى شىمالىي قىسىم ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىدىكى هۆججەت، ۋەسىقىلەر بىلەن «دىۋانۇلۇغاتىت تۈرك»، «قۇتادغۇبىلىك» ۋەكىللىكىدىكى جەنۇبىي قىسىم ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىدىكى هۆججەتلەر قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىنىڭ هەر تەرەپلىمە خۇسۇسىيەتلىرىنى تولۇق ئىپادە قىلغان كلاسسىك ئەسەرلەر بولۇپ ئۇلار، ئوتتۇرا ئەسىرنىڭ سىستېمىلىق يازما هۆججەتلىرى سۈپىتىدە داڭلىقتۇر. چاغاتاي تىلى ۋە هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى ئۇنىڭ تولۇق هوقۇقلۇق ۋارىسى، جۈملىدىن هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنى قوللىنىۋاتقان ئۇيغۇر مىللىتىنى بۇ تىلنىڭ هەقلىق ئىگىسى. باشقا تۈركىي تىللىق خەلقلەر قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىغا پەقەت ۋاستىلىك هالدا ۋارىسلىق قىلىپ كەلگەن دەپ ئېيتىشقا بولىدۇ.

(2) ئەدەبىيات. بىر مىللەتتە يازما ئەدەبىياتنىڭ مەيدانغا كېلىشى بەلگىلىك ئىجتىمائىي تەرەققىياتنى ئالدىنقى شەرت قىلىدۇ. تەتقىقاتچى لاڭ يىڭ خانىم مۇنداق دېگەن: «هەر قانداق بىر ئۇلۇغ ئەسەر ئوخشاشلا دەۋرنىڭ مەهسۇلى. غايەت زور داۋالغۇش ۋە چوڭقۇر ئۆزگىرىشنى بېشىدىن كەچۈرگەن هەر قانداق بىر دەۋر گىگانت ئەسەرلەرگە موهتاج بولىدۇ.»

ئۆلمەس ئەسەر ‹قۇتادغۇبىلىك› ئاسماندىن چۈشكەن ئەمەس ياكى تاسادىپىي هالدا يارىلىپ قالغان ئەمەس. ئۇنىڭ مەيدانغا كېلىشى ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ ئىجتىمائىي تەرەققىياتى مۇئەييەن باسقۇچقا يېتىپ بارغانلىقىنىڭ مەهسۇلى. ئۇيغۇر مىللىي مەدەنىيىتىنىڭ گۈللەنگەن دەۋرىگە ۋەكىللىك قىلالايدىغان داڭلىق ئەسەر»[186].

مىلادىيە ئىخ ئەسىر ئۇيغۇرلارنىڭ جەمئىيەت تارىخىدا مۇهىم بىر بۇرۇلۇش بولغان ۋاقىت ئىدى. يەنى ئۇيغۇر خانلىقى مۇنقەرز بولۇپ غوبى ئۇيغۇر قەبىلىلىرى كەڭ كۆلەملىك كۆچۈشكە مەجبۇر بولغان. بۇنىڭ نەتىجىسىدە غەربكە كۆچكەن قەبىلىلەر شىمالىي شىنجاڭ، يەتتىسۇ، ماۋەرائۇننەهر، جەنۇبىي شىنجاڭ رايونىدا ئەسلىدە بار ئۇيغۇر قەبىلىلىرى

باشقا تۈركىي تىللىق قەبىلىلەر، ئارىيانلار، توخارلار، سوغدلار ۋە شىنجاڭ تەۋەسىدە ياشاپ تۇرغان خەنزۇلار بىلەن بىرلىشىپ يېڭى بىر ئىجتىمائىي ۋە مىللىي گەۋدىنى يەنى قەبىلىلەر بىرلەشمىسىنى ئاساس قىلغان ئىپتىدائىي قەبىلىلەر ئىتتىپاقى تۈزۈمى باسقۇچىدىن ئوتتۇرا ئەسىردىكى فېئودال مىللەت شەكلىدىكى بىر تارىخىي دەۋرگە كىرىپ كەلدى. ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تۈركىي تىللىق قوۋملار ئىچىدە ئۇيغۇرلار فېئوداللىق مىللەت شەرتىنى باشلامچى بولۇپ ئورۇنلاپ، ئۆزىنىڭ يېڭى بىر تەرەققىيات مۇساپىسىنى باشلىغان. بۇ خىل ئەھۋال ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ ئىجتىمائىي ۋە مەدەنىيەت تارىخىدا كۆزنى قاماشتۇرىدىغان مۆجىزىلەرنىڭ يارىتىلىدىغانلىقىدىن دېرەك بېرەتتى.

ئۇيغۇرلارنىڭ ئۇيغۇر تىلىنى ۋاستە قىلغان ئەدەبىياتى ئورقۇن ۋادىسىدىلا چاپچىپ تۇرغان ئاتقا ئوخشاش تېزلىكتە يۈكسىلىشكە شەرت ھازىرلىغان. لېكىن، خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى بولسا كىشىنىڭ زوقىنى كەلتۈرگۈدەك دەرىجىدە گۈللەنگەنىدى. شۇنىڭ بىلەن بىرگە ئۇيغۇر تىلى نادىر ئەسەرلەرنى يارىتىشقا پۇختا مۇمكىنچىلىكلەرنى تەييارلاپ بېرىۋاتاتتى. غوبى ئۇيغۇرلىرى شىنجاڭغا كۆچۈپ كەلگەندىن كېيىن بۇ يەردە ئۆزلىرىنىڭ مەدەنىيىتىدىن يۇقىرى بىلەن مەدەنىيەت ھادىسىسىنىڭ خىرىسىغا دۇچ كەلدى. ئەمما، جاسارەتلىك، ئەقىل-پاراسەتلىك ۋە غايىلىك ئۇيغۇر مىللىتى بۇ خىل يۈكسەك مەدەنىيەت ئالدىدا تەمتىرەپ ياكى يەم بولۇپ كېتىش ھېسسىياتىدا بولماستىن، بەلكى ئۆزىنى تەمكىن تۇتۇپ، يايلاقتىكى چەۋەندازلاردەك مەغرۇرلۇقىنى ساقلىغان ھالدا ھەم ئۇزۇن يىللىق بوستانلىقتىكى قوۋملارغا ھۆكۈمرانلىق قىلىپ كەلگەنلىكىدەك ئىلغار ئىدىيە ۋە كەڭ قورساقلىقنى نامايان قىلىپ، شۇنىڭ بىلەن بىرگە شەرقتە تاڭ سۇلالىسى، غەربتە ئىران، ئەرەبىستان، جەنۇبتا ھىندىستانغا ئوخشاش مەدەنىيەتلىك ئەللەر بىلەن قويۇق دوستانە ئالاقە قىلىش نەتىجىسىدە ئۇلارنىڭ ئىلغار مەدەنىيىتىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغانلىقتەك بىر قاتار ئامىللار قوشۇلۇپ، ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ پسىخىكىسىدا «ئۆزىنى مەغرۇر تۇتۇپ، ئاستىرتىن قېتىرقىنىپ ئۆگىنىش ۋە ئىزدىنىش» تەك روھى مۇستەھكەملەنگەن. ئۇلار شىنجاڭنىڭ روناق تاپقان ئەنئەنىۋى مەدەنىيەت باغچىسىنىڭ تولۇق ھوقۇقلۇق باغۋەنلىرى بولۇپ ئوتتۇرىغا چىققاندىن كېيىن بۇ گۈلزارلىقتىكى مەرىپەت گۈللىرىنى ئۈششۈتۈپ قويماستىن، بەلكى ئۇنى كۆڭۈل قويۇپ پەرۋىش قىلدى، ئۆزلىرى مۇھاپىزەت قىلىپ ئېچىلدۇرغان خۇشپۇراق گۈللەردىن ھۆزۈرلاندى ھەم تېخىمۇ كۆركەم مەرىپەت

گۈللىرىنى ئېچىلدۇرۇپ، ئۆز دىيارىنى كىشىنىڭ ھەۋىسىنى كەلتۈرگۈدەك چىمەنزارلىققا ئايلاندۇرۇشقا ئىرادە تىكلىدى.

غەربىي ئۇيغۇرلىرىنىڭ يادرو قەبىلىلىرى ئىخ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا شىنجاڭغا كېلىشتىن ئىلگىرى قوچو، كۇسەن، كاشغەر، ئۇدۇن قاتارلىق جايلارنى مەركەز قىلغان ھەر قايسى بوستانلىقلاردا مول مەزمۇنلۇق رەڭگارەڭ ئەدەبىيات بەرق ئۇرۇپ تۇرۇۋاتاتتى. مەيلى دىن مەزمۇنىدىكى ئەدەبىيات، مەيلى ئاممىباب ئەدەبىيات يەنى ئۆرپ ـ ئادەت ئەدەبىياتى بولسۇن ئومۇمىي خەلقنىڭ مەنىۋى ئېھتىياجىغا ئۇيغۇنلىشىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە ئىدى. تەرجىمە ۋە ئۆزلەشتۈرمە ئەدەبىياتتىن باشقا، خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ۋە يازغۇچىلار ئەدەبىياتى ئىجتىمائىي تۇرمۇشقا ئوخشىمىغان دەرىجىدە يېقىنلاشقان. بۇ يەرلەردىن پەننىڭ ھەر قايسى ساھەلىرى، بولۇپمۇ تىل ـ ئەدەبىيات، تەرجىمە، شەرھشۇناسلىق ساھەسىدە مەشھۇر ئالىملار ئۆتكەن. كوماراجىۋا، فۇتۇدىڭ، سىكساناندالارنى ھېسابقا ئالمىغاندىمۇ، قاراخانىيلار سۇلالىسى قۇرۇلۇشتىن سەل ئىلگىرىلا سۇلې خانلىقىدا چوڭ ئالىم خويلىن، ئوتتۇرا ئاسىيادا ئوخشىنىغا ئوخشاش كاتتا ئالىملار ياشىغان.

دەل قاراخانىيلار سۇلالىسى قۇرۇلغان چاغلاردا خانلىقنىڭ ھۆكۈمران قەبىلىلىرى يېزا ئىگىلىكى تەرەققىي قىلغان، قول ھۈنەرۋەنچىلىك ۋە تىجارىتى يۈكسەلگەن، شەھەرلىشىش جەمئىيەتنىڭ مۇھىم بىر يۈزلىنىشى بولۇپ قالغان بىر ئۇلۇسقا جەمئىيەتنىڭ مۇھىم بىر يۈزلىنىشى بولۇپ قالغان بىر ئۇلۇسقا يېتەكچىلىك قىلىش ۋەزىپىسىنى زىممىسىگە ئېلىپلا قالماستىن، بەلكى ئۆز ئېلىنىڭ ئىقتىسادىي ۋە مەدەنىيىتىنى تېخىمۇ بىر بالداق يۈكسەلدۈرۈشتەك يۈكسەك مەجبۇرىيەتنىمۇ تارىخىي يوسۇندا ئۈستىگە ئالغان.

غەربىي ئۇيغۇرلىرى شىنجاڭغا كۆچۈپ كەلگەندىن كېيىن قۇرۇلغان قوچو ئۇيغۇر خانلىقى ۋە قاراخانىيلار سۇلالىسى ئىخ ئەسىردىن خىى ئەسىرنىڭ باشلىرىغا قەدەر 400 يىلغا يېقىن ۋاقىت مەۋجۇت بولۇپ تۇردى. بۇ يىللاردا ئۇيغۇرلارنىڭ ئىجتىمائىي قۇرۇلمىسى ۋە ئىقتىسادىي قۇرۇلمىسىدا چوڭقۇر ئۆزگىرىشلەر يۈز بەردى. ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى ئۈچقاندەك راۋاجلاندى. 400 يىل ئىچىدە ئۇيغۇرلارنىڭ مەدەنىيىتى شانلىق مۇۋەپپەقىيەتلەرگە ئېرىشتى ھەم دۇنيانىڭ دىققىتىنى قوزغىدى. ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ مەدەنىيەتتىكى گۈللىنىشى ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە پۈتۈن شەرق دۇنياسىنىڭ مەدەنىيەت تەرەققىياتىغا چوڭقۇر تەسىر پەيدا قىلدى[187].

مەدەنىيەت هادىسىسى ئىدېئولوگىيە كاتېگورىيىسىگە مەنسۇپ. هالبۇكى، ئىدېئولوگىيە يەنە ئىقتىسادىي بازىسى تەرىپىدىن بەلگىلىنىدۇ. مەدەنىيەتنىڭ گۈللىنىشمۇ ئىقتىسادىي گۈللىنىشنىڭ ئىپادىسى. قاراخانىيلار سۇلالىسى دەۋرىدە ئەل فارابى، جەۋھەرى، مەھمۇد كاشغەرى، يۈسۈپ خاس هاجىپ قاتارلىق مەشھۇر ئالىملارنىڭ يېتىشىپ چىقىشى بولۇپمۇ «قۇتادغۇبىلىك» نىڭ مەيدانغا كېلىشى ئالدى بىلەن ئۇيغۇرلارنىڭ مىللەت بولۇپ شەكىللىنىش شەرتىنى هازىرلىغانلىقىنىڭ، ئىجتىمائىي ئىقتىساد ۋە مەدەنىيەت جەھەتتە يۈكسىلىپ، پۇختا، سىستېمىلىق مەدەنىيەت، مەنىۋى ئاساسى ياراتقانلىقىنىڭ ئىپادىسى. ئۇ ھەرگىزمۇ ئىپتىدائىي قەبىلىلەرنىڭ كۆچمەن چارۋىچىلىق تۇرمۇشىنى ئاساس قىلغان ئىقتىسادىي بازىس ۋە ئىپتىدائىي تەپەككۇرىنىڭ مەھسۇلى ئەمەس. بۇ بىر روشەن پاكىت، «قۇتادغۇبىلىك» ئوتتۇرا ئەسىر شارائىتىدا تۈركىي تىللىق قوۋملار ئىچىدە پەقەت ئۇيغۇر مىللىتى ئارىسىدىلا بارلىققا كېلىش مۇمكىنچىلىكىنى هازىرلىغان نادىر ئەسەر. يۇقىرىدا سۆزلەپ ئۆتكەن بىر قاتار مەسىلىلەردىن باشقا، ئۆز زامانىسىدا ئۇيغۇرلار يەنە ھۆكۈمران ئىدېئولوگىيە بولغان دىن مەدەنىيىتىنىڭ تۈپ نېگىزى ۋە ئەمىر مەرۋپلىرىنى ئىگىلەپ، جارى قىلدۇرۇشتا، قانۇن ـ تۈزۈم ۋە ئەل ـ يۇرت باشقۇرۇش ئىشلىرىدا، باج ـ مالىيە، پۇل ـ مۇئامىلە كەسپىدە ۋە باشقا ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش ۋە تەپەككۇر پائالىيەتلىرىدە ئۆزىنىڭ پىشقان ۋە سىناقتىن ئۆتكەن مول تەجرىبىلىرىگە ئىگە ئىدى. ئۆز زامانىسىدا «غەربىي يۇرت مەدەنىيىتىنىڭ ئاساسىي گەۋدىسى ئۇيغۇر مەدەنىيىتى«[188] (جۇ چىڭباۋ سۆزى) بولۇپ قالغانلىقى ھەرگىز ئەجەبلىنەرلىك ياكى غەلىتىلىك ئەمەس.

8) يۈسۈپ خاس هاجىپ ۋە مەھمۇد كاشغەرى

(1) يۈسۈپ خاس هاجىپ

«قۇتادغۇبىلىك»نىڭ «ب مۇقەددىمە» 57 ـ بېيتىدە يۈسۈپ خاس هاجىپنىڭ «تەكتى ياخشى نەسەبتىن» دېگەن جۈملە ۋە «قۇتادغۇبىلىك» تە «خاس هاجىپ» قانداق بولۇشى كېرەك دېگەن مەسىلىگە بېرىلگەن مۇپەسسەل ئۆلچەملەردىن يۈسۈپ خاس هاجىپنىڭ قاراخانىيلار دەۋرىدىكى ھۆكۈمران قەبىلە ئۇيغۇر قەبىلىسىگە مەنسۇپ ئىكەنلىكىنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ.

يۈسۈپ خاس هاجىپ ئېيتقان «ياخشى نەسەب» لىك جەمەت قاراخانىيلار سۇلالىسى تەۋەسىدىكى ئاساسىي مىللەت ۋە ھۆكۈمران قوۋم ئۇيغۇر بولۇپ،

قانداقتۇر يەنە باشقا بىر قەبىلىنىڭ بولۇشى مۇمكىن ئەمەس. چۈنكى، فېئودال قەبىلىچىلىك تۈزۈمىنى ئاساس قىلغان ئوتتۇرا ئەسىر خانلىقى قاراخانىيلار سۇلالىسىدە ھۆكۈمران قەبىلە بولغان ئۇيغۇر قەبىلىسىدىن باشقىسىنىڭ ياخشى — «ئېسىل نەسەبلىك» بولۇشى ئەقىلگە سىغمايدۇ. شۇنداقلا «ماھىر ئەر، كىشىلەرنىڭ سەرخىلى»، «تۇرلۇك پەزىلەت ۋە پاراسەت بىلەن بېزەلگەن ۋە خۇشال ئۆتكەن»، «توغرىلىقى، ھۆرمىتى ۋە خۇداكۆيلۇقى سەۋەبىدىن تەقۋادار، بىلىملىك، پاك ئۆتكەن»، «سۆزگە ماھىر» بۇ ئادەمنىڭ پادىشاھقا كىتاب تەقدىم قىلىپ، «خاس ھاجىپ» نامىنى ئېلىپ ھەم پادىشاھ تەرىپىدىن قەدىرلىنىپ، «مۇكاپات ئېلىپ، قەلەم ھەققى ۋە ئەقىل-پاراستى ئۈچۈن ھۆرمەتلىنىپ» پادىشاھقا «تېخىمۇ يېقىنلىششى» (قۇتادغۇبىلىك»، «ب مۇقەددىمە») مۇمكىن بولمايدىغان ئىش. بولۇپمۇ، شائىر داستانىنى تاماملاپ، قاراخانىي پادىشاھىغا تەقدىم قىلغاندىن كېيىن تابغاچ قارا بۇغرا خاقان مىننەتدارلىق بىلدۈرۈش ئۈچۈن شائىرغا «يۈسۈپ خاس ھاجىپ» (نەسرىي مۇقەددىمە 72-، نەزمىي مۇقەددىمە 82- بېيتلار) ئۇنۋانى بەرگەنلىكى شائىرنىڭ كېلىپ چىقىشىنى بەلگىلىشىمىزگە ۋاستىلىك ماتېرىيال بولۇشى كېرەك. دەرۋەقە، كېيىنكى بېيتلەردە بۇ سۆزگە «ئۇلۇغ» دېگەن سۆز قوشۇلۇپ، «ئۇلۇغ خاس ھاجىپ» يەنى بارلىق ساراي ئەھلىلىرىنىڭ باشلىقى دەپ ئاتالغان.

بۇ ئۇنۋانىنى ئالغان كىشىنىڭ دەرىجىسى ۋە ئىمتىيازى داستاندا «ۋەزىپىلەرنىڭ ئىچىدە ئەڭ نازۇك ۋەزىپە ھاجىپلىق ۋەزىپىسىدۇر» (2524 — 2435-، 2484- بېيتلار) دەپ كۆرسىتىلىدۇ. «ھاجىپلىق ئۈچۈن ئۇنىلغان پەزىلەت بولۇشى كېرەك: ئۆتكۈر كۆز، دىك قۇلاق، سېخىي كۆڭۈل، كۆركەم چىراي، كېلىشكەن قامەت، گۈزەل قىياپەت، شېرىن سۆز، ئەقىل-ئىدراك، بىلىم» دېيىلىدۇ (2487 — 2488- بېيتلار).

ئۇلۇغ خاس ھاجىپ — ئەلىگىنىڭ كۆرەر كۆزى. ئۇ قانۇنلار ۋە قائىدە-يوسۇنلارنىڭ ئىجرا قىلىنىشىنى نازارەت قىلىدۇ، ئەلچىلەرنى قوبۇل قىلىدۇ، كاتىپلار، ھۈنەرۋەنلەر ۋە خەزىنىچىلەرنى باشقۇرىدۇ. رەسمىي مۇراسىملارنىڭ، زىياپەتلەرنىڭ تەشكىللىنىشىنى كۆزىتىدۇ، كەمبەغەللەر، تۇل خوتۇن-يېتىم ئوغۇللارنىڭ ئەرز-شىكايەتلىرىنى ئاڭلايدۇ، ئۇلارنىڭ ئەھۋالىنى ئەلىگكە دوكلات قىلىدۇ، ۋەھاكازالار...

بۇنداق خىزمەتلەرنى خان جەمەتى ۋە قەبىلە ئاقسۆڭەكلىرى ئىچىدىن چىققان ئېسىلزادىلەر قىلىشقا تېگىشلىك.

«قۇتادغۇبىلىك» دە ئۆز زامانىسىنىڭ رېئال ئىجتىمائىي مەسىلىلىرى مەركەزلىك ئىپادىلەنگەن. مۇتەپەككۇر شائىر يۈسۈپ خاس ھاجىپ جەمئىيەتنى ئىسلاھ قىلىش، قايتا قۇرۇش ۋە بىر بالداق يۈكسەلدۈرۈش مەقسىتىدە بىر قاتار غايىۋى ئارزۇ ـ ئۈمىد ۋە تەلەپلىرىنى چوڭقۇر پەلسەپىۋى پىكىرلەر ۋە جانلىق، تىپىك بەدىئىي ئوبرازلار ۋاسىتىسى ئارقىلىق روشەن سۈرەتلەپ بەرگەن. «قۇتادغۇبىلىك» دە بۇ ئىككى خىل يۆنىلىشلىك كۆز قاراشنىڭ ئىجتىمائىي مەنىۋى ئاساسىي سۈپىتىدە ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى ئىجتىمائىي قاراشلىرى قويۇق ۋارىسلىق قىلىنغان ئاساستا، ئاڭلىق ۋە مەقسەتلىك ھالدا ئىپادە قىلىنغان. يۇقىرىدا سۆزلەپ ئۆتكىنىمىزدەك، ئۇيغۇرلار ئۇزاق تارىخىي جەرياندا ياشاش ۋە تەرەققىي قىلىش مۇساپىسىنى راۋانلاشتۇرۇش ئۈچۈن خىلمۇ خىل بىرلىككە كەلگەن ۋە سىستېمىلاشقان كىشىلىك قارىشى، ئالەم قارىشى ۋە پەلسەپىۋى قاراشنى شەكىللەندۈرگەن. بۇلار ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ بىر پۈتۈن ئىجتىمائىي ئىدىيىۋى قارىشى بولۇپ ئوتتۇرىغا چىققان. «قۇتادغۇبىلىك» دە ئىپادىلەنگەن بۇ خىل قاراش كۆپ لىنىيە ۋە كۆپ تارماقلاردىن تەركىب تاپقان. بۇنىڭ ئىچىدە بارلىق ھاياتنىڭ ئاساسى بولغان تەبىئەتنى سۆيۈش، تەبىئەت دۇنياسىدىكى كۈللى جانلىقلارنىڭ سەرخىلى ئىنساننى سۆيۈش، ئىنساننىڭ زورىيىشى ۋە قۇدرەت تېپىشىنىڭ ئۇنۇملۇك ۋاسىتىسى ئەمگەكنى قەدىرلەش، ئەقىل ۋە پاراسەتنىڭ غايەت زور دەرىجىدە قويۇقلاشقان جەۋھىرى — بىلىم ـ ھېكمەتنى ئۇلۇغلاش، مېھنەت ۋە بىلىم ئارقىلىق ئىنسان ھاياتىدا يېتىشكە تېگىشلىك رېئال تۇرمۇشتىكى بەخت (قۇت)، بۇنداق بەختتىن بىر مەزگىل لەززەتلىنىش بىلەن كۇپايىلەنمەي، ئۇنىڭدىن ئۇزۇنغىچە ھۇزۇرلىنىش، پەيزىنى سۈرۈش ئىنسان ھاياتىنىڭ ئەھمىيىتى دېگەنگە ئوخشاش ئاكتۇئال مەسىلىلەر جانلىق، ئوبرازلىق ۋە روشەن ھالدا ئەكس ئەتتۈرۈلگەن. مۇبادا قەدىمكى ئۇيغۇرلار ئارىسىدا مۇشۇ مەسىلىلەردە بىرلىككە كەلگەن سىستېمىلىق ئىدىيىۋى قاراش بولمىغان بولسا ئىدى، «قۇتادغۇبىلىك» نىڭ بىر پۈتۈن ئىجتىمائىي ئىدىيىۋى سىستېمىسى مۇنچىلىك دەرىجىدە مۇكەممەل ۋە سىستېمىلىق بولمىغان بولاتتى. ئۇيغۇرلارنىڭ ئىجتىمائىي ئىدىيە، پەلسەپىۋى قاراشلىرى ئۇزاق تارىخنى بويلاپ، ئىزچىل زورىيىپ كەلگەنلىكى، ئوتتۇرا جۇڭگو، ھىندىستان، ئەرەب، پارس ۋە گىرېك مەدەنىيەتلىرىنىڭ ئېسىل تەركىبلىرىنى قوبۇل قىلىپ، ئۈزلۈكسىز تولۇقلاپ بارغانلىقى، ئۆز زامانىسىدا پۈتۈن ئۇيغۇر مىللىتىگە ئورتاق ئىدېئولوگىيە سۈپىتىدە خىزمەت قىلغانلىقى ئۈچۈن، ئۇيغۇر مۇتەپەككۇر شائىرى يۈسۈپ

خاس هاجىپ تەرىپىدىن ھەقلىق يوسۇندا ۋارىسلىق قىلىنغان «قۇتادغۇبىلىك» تىن ئىبارەت بۇ قامۇس خاراكتېرلىك ئەسەردە بېيىتىلىپ، سىستېمىلاشتۇرۇلۇپ، دەستۇر تۈسىنى ئالغان ھالدا ئوتتۇرىغا چىققان.

ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ يۈسۈپ خاس ھاجىپتىن كېيىنكى تارىخىدا ئۆتكەن بىر قاتار ئالىم، مۇتەپەككۇرلىرى ۋە شائىر، يازغۇچىلىرى ئىچىدە «قۇتادغۇبىلىك» نىڭ بىۋاستە ۋە ۋاستىلىك تەسىرىگە ئۇچرىغانلىرى ياكى «قۇتادغۇبىلىك» نى كۆرگەن ياكى كۆرمىگەنلىرى بولسۇن يۇقىرىدا سۆزلەپ ئۆتكەن ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى ئىجتىمائىي پەلسەپىۋى قاراشلىرىنى ھەرخىل ئۇسلۇب ۋە يول بىلەن ئەكس ئەتتۈرمىگەنلىرى يوق دېيەرلىك. بۇ نۇقتا يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ بىر پۈتۈن ئۇيغۇر ئىجتىمائىي پەلسەپىۋى قاراشلىرىنىڭ يىراق تارىخى بىلەن يېقىنقى زامان تارىخىنى بىر ـ بىرىگە تۇتاشتۇرۇشتا مەركىزىي باغلىغۇچىلىق رول ئوينىغان كاتتا مۇتەپەككۇر ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ.

(2) مەھمۇد كاشغەرى

مەھمۇد كاشغەرى «دىۋانۇلۇغاتىت تۈرك» ناملىق ئەسىرىدە «... مەن شۇ تۈركلەرنىڭ ئەڭ سۆزمەنلىرىدىن، پىكرىنى ئەڭ روشەن بايان قىلالايدىغانلىرىدىن، ئەڭ زېرەكلىرىدىن، ئەڭ ئاساسلىق قەبىلىگە مەنسۇپلىرىدىن ۋە جەڭ ئىشلىرىدا ئۇستا نەيزىۋازلىرىدىن.» (ئى توم، 2 ـ ، 3 ـ بەتلەر) دەپ يېزىپ، ئۆزىگە مەنسۇپ بولغان قەبىلىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ ئۆتىدۇ.

بىرمۇنچە ئالىملار، بولۇپمۇ ئۆمەلژان پرىتساك مەھمۇد كاشغەرى «دىۋان» ئىدا «ئۇيغۇر» دېگەن سۆزگە بەرگەن ئىزاھاتىدا (ئى توم، 152 ـ بەت) «تۈرك ئەللىرىنى سامانى ئوغۇللىرىدىن قايتۇرۇۋالغان بوۋىمىزنى ‹خەمىرتېگىن (ئەمىر تېگىن) دەيدۇ» دېگەن سۆزىگە ئاساسەن ئىبنى ئەل ئاتھىرنىڭ قاراخانىيلار جەمەتى ھەققىدە بەرگەن مەلۇماتىنى دەلىل كەلتۈرۈپ، ھىجرىيە 389 ـ يىلى (992 ـ يىلى) بۇخارانى ئالغان ئەبۇل ھەسەن ھارۇن ئىبنى سۇلايمان خوتەننى ئالغان يۈسۈپ قادىرخاننىڭ ئوغلى مۇھەممەد بۇغراخان مەھمۇد كاشغەرىنىڭ بوۋىسى ئىكەنلىكىنى، مۇھەممەدنىڭ چوڭ ئوغلى ھۈسەيىن ئىبنى مۇھەممەد مەھمۇد كاشغەرىنىڭ ئاتىسى ئىكەنلىكىنى، «ئارسلان ئىلىك» دېگەن ئۇنۋان بىلەن ھىجرىيە 488 — 449 ـ (مىلادىيە 1057 — 1056) يىللىرى بارىسغان ئەمىرى بولۇپ تۇرغان ۋە «شەمسىد دۆلەت ئارسلان ئىلىك» دېگەن نام بىلەن شۇ دەۋردە سوقتۇرۇلغان ئاقچىلار مەھمۇد كاشغەرىنىڭ ئاتىسى ھۈسەيىن تەرىپىدىن

سوقتۇرۇلغانلىقىنى ئىنقىلاپ چىقتى، شۇنىڭ بىلەن مەھمۇد كاشغەرىنىڭ قاراخانىيلار خان جەمەتىدىكى ئورنى ئىلمىي يوسۇندا ئىسپاتلاپ چىقىلدى.

مەھمۇد كاشغەرىنىڭ تولۇق نامى — مەھمۇد ئىبنى ئەل ھۇسەيىن ئىبنى مۇھەممەد ئىبلى كاشغەرى تەخمىنەن مىلادىيە 1020 ـ يىللىرى كاشغەرنىڭ غەربىدىكى ئوپال يېزىسىنىڭ ئازىق كەنتىدە تۇغۇلۇپ، تەخمىنەن 1117 ـ يىللىرى يەنە شۇ يېزىدا ۋاپات بولغان. ئۇ مىلادىيە 1072 — 1075 ـ يىللىرى «دىۋانۇلۇغاتىت تۈرك» ناملىق ئۈچ جىلدلىق كىتابىنى ئەرەب تىلىدا يېزىپ قالدۇرغان. يەنە «كىتابۇ جەۋاھىرىن نەھۋى فى لۇغەتىت تۈرك» ناملىق بىر ئەسەرنى يازغان بولسىمۇ، ئەمما بۇ ئەسەر ھازىرغىچە مەلۇم ئەمەس.

مەھمۇد كاشغەرى توغرىسىدا ئىلمىزدە يېقىنقى 20 نەچچە يىل مابەينىدە كۆپ تەتقىقاتلار ئېلىپ بېرىلغانلىقى ئۈچۈن ئارتۇقچە چۈشەندۈرمىدۇق.

7. قىتانلار ۋە ئۇيغۇرلار

قىتانلارنىڭ باش كۆتۈرۈشى ۋە ئۇيغۇرلارنىڭ رولى

قىتانلار ئېلىمىزنىڭ شىمالىدا ئاپىرىدە بولغان شەكىللەنگەن قەدىمكى مىللەتلەرنىڭ بىرى. ئۇلار شەرقىي غۇزلارنىڭ ئەۋلادى، بېزىلەر توڭغۇس تىپىدىكى خەلق دېسە، بېزىلەر موڭغۇل تىپىدىكى، يەنە بېزىلەر تۈركىي تىپتىكى قەبىلە دەپ قارايدۇ[189].

مىلادىيە ئۇ ئەسىردە مەملىكىتىمىزنىڭ شىمالىدىكى خۇاڭخې دەرياسى (سارمورېن دەرياسى) ۋە توخې دەرياسى (لوخا دەرياسى) ۋادىلىرىدا قىتانلار بېلىقچىلىق ۋە ئوۋچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان. قىتانلار تۈرك خانلىقى (552 — 744) كۈچەيگەن چاغلاردا ئۇلارغا بېقىنغان. تاشقى موڭغۇلىيىنى ئاساسىي بازا قىلىپ ئۇيغۇر خانلىقى (744 — 840) قۇرۇلغاندا قىتانلار ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدا 100 يىلغىچە ياشىغان[190]. شۇ چاغدا ئۇيغۇر خانلىقى رۇسى(糯 思) دېگەن ئۇيغۇر ئەمەلدارنى قىتانلارغا ھۆكۈمران قىلىپ ئەۋەتكەن. 840 ـ يىللىرى ئۇيغۇر خانلىقى مۇنقەرز بولغاندىن كېيىن قەبىلىلەر تەرەپ ـ تەرەپكە پىتىراپ كەتكەن. قىتانلارغا ھۆكۈمرانلىق قىلىۋاتقان بىر قىسىم ئۇيغۇر ئاقسۆڭەكلىرى ئاغدۇرۇۋېتىلگەن بولسىمۇ، ئەمما ئۇلار موڭغۇلىيىدىكى ئورقۇن دەرياسى ساھىلىغا قايتىپ كەتمەي، ئاۋۋالقىدەكلا قىتانلار يېرىدە قېلىپ،

قىتانلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدا ياشىغان. بىر مەزگىللىك ياشاش ۋە تىرىكچىلىك قىلىش ئارقىلىق ئۇيغۇرلار بىر قەبىلە بولۇپ زورايغان ۋە بىر قانچە جەمەتكە بۆلۈنگەن، «شۇلۇ» بىر جەمەتنىڭ ئىسمى ئىدى. ئۇلار قىتانلارنىڭ خان جەمەتى بىلەن قۇدا ـ باجا بولۇشالايدىغان يۇقىرى ئىمتىيازنى مۇستەھكەملىگەن. شۇلۇ يولىدۇ خانىشىنىڭ ئوغلى قىتانلارنىڭ تۇيزوڭ خانى بولمىش ياللۇغ دېگۇاڭ بۇ ھەقتە توختىلىپ «خانىش (ئانىسى شۇلۇ يولىدۇنى دېمەكچى — نەقىلچىدىن) نىڭ جەمەتى چوڭ قېرى ئارچىنىڭ يىلتىزىغا ئوخشايدۇ، يۆتكەش مۇمكىن ئەمەس» («ئومۇمىي ئۆرنەك» 286 ـ جىلد، «كېيىنكى خەن سۇلالىسىگە ئائىت خاتىرىلەرنىڭ بىرىنچىسى»،«通鉴» 286 卷«后汉纪»») » دېگەن.

«لياۋ سۇلالىسى تارىخى. خانىشلار تەزكىرىسى» دە مۇنداق دېيىلگەن: «تەيزۇڭنىڭ چۈن چىن خانىشى شۇلۇ ئۇرۇقىدىن، يوشۇرۇن ئىسمى پىڭ، ئەركىلەتمە ئىسمى يولىدۇ، ئۇنىڭ ئاتا ـ بوۋىلىرى (مۇنولار). ئۇيغۇر رۇسى ۋەي نىڭ شىلىنى تاپقان، ۋېينىڭ (شىلى) جېنسى مېيلىنى تاپقان، جېنسى (مېيلى) پوگۇ مېيلىنى تاپقان، پوگۇ (مېيلى) يۈندى جياۋاڭ (لياۋتەيزۇ ياللۇغ ئاباگىنىڭ بوۋىسى يۈندىشى — نەقىلچىدىن) نىڭ قىزىغا ئۆيلەنگەن. ئۇلار قىتانلارنىڭ ئوڭ تەرەپ قەبىلىسىدە تۇرمۇش كەچۈرگەن. بۆگۈنىڭ ئىسمى يۈەن بولۇپ، ياۋلىيەن ئۇرۇقىنىڭ ئاقساقلى بولغان». دېمەك، شۇلۇ يولىدۇ مىلادىيە 879 ـ يىلى تۇغۇلغان بولۇپ، ئۇنىڭ ئاتا ـ بوۋىلىرى، يەنى تۆتىنچى بوۋىسى بولۇپ، ئارىلىقتا ئۈچ ئەۋلاد ئۆتكەن. ھەر بىر ئەۋلاد 30 يىلدىن ھېسابلانغاندا، بۇنىڭغا تەخمىنەن 100 يىل بولغان. يەنە بۇنىڭغا رۇسىنىڭ ئۆستۈرۈلۈپ، يۆتكىلىپ ماكانلاشقان ۋاقتىنى قوشۇپ ھېسابلىغاندا، ئومۇمەن شۇلۇ يولىدۇ خانىشىنىڭ ئەجدادى قىتانلارغا بېرىپ ماكانلاشقان ۋاقتى مىلادىيە 750 — 760 ـ يىللار ئارىلىقىغا توغرا كېلىدۇ، دەپ پەرەز قىلىشقا بولىدۇ. بۇ ۋاقىت ئورقۇن ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ ئەڭ كۈچەيگەن چاغلىرى ئىدى. شۇلۇ يولىدۇ قىتانلارنىڭ دۆلەت قۇرغۇچى خانى لياۋ تەيزۇ — ياللۇغ ئاباگىغا ياتلىق بولغان. دادىسى يۈەن ياۋلىيەن قەبىلىلىرى بىرلەشمىسىنىڭ ئازاگېزىسى (ئەمەل نامى — ئاتامان مەنىسىدە بولسا كېرەك) بولغان. ياللۇغ ئاباگى 907 ـ يىلى خان دەپ ئاتالغاندا، ئۇ «زېمىن خانىش» دەپ ئاتالغان. شۇنىڭ بىلەن لەشكەرلەرنى توپلاپ، ھەربىي تەييارلىقلارنى ئىشلىگەن. 913 ـ يىلى 3 ـ ئايدا ئىنىسى لاگى ئاباگىغا قارشى ئىسيان كۆتۈرگەن. ئىسيانچىلار بىرقانچە قەبىلىلەرنى ئەگەشتۈرۈۋالغان بولغاچقا كۈچىمۇ خېلى زور ئىدى. بۇ ھالقىلىق پەيتتە

ئاباگى ئالدىن يۈرەر قىسمغا قوماندانلىق قىلىپ، لاگى قاتارلىقلارنى قوغلاش ئۈچۈن جەڭگە ئاتلىنىدۇ. شۇلۇ يولىدۇ ئوردا مۇھاپىزەت لەشكەرلىرىگە قوماندانلىق قىلىپ، يىندىشى باشچىلىقىدىكى ئىسيانچىلارنىڭ قورشاپ ھۇجۇم قىلىشىغا قاتتىق قارشىلىق كۆرستىدۇ. يەنە ياردەمچى قوشۇن ئەۋەتىپ ئىسيانچىلارنىڭ قولىغا چۈشكەن ئاباگى خانلىقىنىڭ سىمۋولى بولغان تۇغ — سۇتۇقنى ۋە ئاباگىنىڭ ئاتا ـ بوۋىسىدىن مىراس بولۇپ كېلىۋاتقان «قۇتلۇق چېدىرى» نى قايتۇرۇپ كېلىدۇ[191]. 916 ـ يىلى ئاباگى (لياۋ تەيزۇ) قىتان قۇلدارلىرىنىڭ باش رەھبىرى بولۇش سۈپىتى بىلەن يېڭى خانلىق تۈزۈمىنى تىكلەيدۇ، پادىشاھلىق نامىنى قوللىنىپ، «ئۆزىنى تەڭرى خان» دەپ ئاتايدۇ. خوتۇنى شۇلۇ يولىدۇغا «لاياقەتلىك، دانىشمەن زېمىن خانىش» ئى دېگەن ئۇنۋانىنى بېرىدۇ. شۇنىڭدىن باشلاپ قىتان پادىشاھلىقىنىڭ ھەربىي، دۆلەت ئىشلىرىغا مۇناسىۋەتلىك چوڭ ئىشلارغا شۇلۇ خانىش قاتنىشىدىغان بولغان ۋە سىياسەت ـ تەدبىر بەلگىلىگەن.

ئۇ ئەقىللىق، باتۇر، ئەسكىري ئىشلارغا پىششىق بولغاچقا، يېڭىدىن تىكلەنگەن ئاباگى ھۆكۈمرانلىقىنى مۇستەھكەملەش ئۈچۈن، ئالدى بىلەن ئەسكىري تەييارلىقلارنى پۇختىلىغان. ئەينى چاغلاردا قىتانلارنىڭ ھەربىي تۈزۈمى روشەن مىللىي ئالاھىدىلىكلەرنى ساقلىغان. قەبىلىلەر ئاۋۋالقىدەكلا ھەربىي تەشكىلىي تۈزۈمنى ئاساس قىلغان. قىتان ئارمىيىسىنىڭ غوللۇق قىسمى پادىشاھنىڭ بىۋاستە ئورۇنلاشتۇرۇشىدىكى زەربىدار قوشۇندىن ئىبارەت بولۇپ، ئاباگى بۇ قوشۇننى «پېشى قوشۇن» («پېشى» قىتانچە سۆز بولۇپ، قەيسەر، باتۇر دېگەن مەنىدە) ۋە «خاس قوشۇن» دېگەن قىسىملارغا بۆلگەن. «پېشى قوشۇن» «زېمىندىكى نادىرلاردىن تاللانغان» بولۇپ، 30 مىڭ چەۋەندازدىن تەشكىل تاپقان. «خاس» (属珊) «ئەتىۋارلىق» دېگەن مەنىدىمۇ بولۇپ، بۇ شۇلۇ خانىش تەرىپىدىن تاللانغان 20 مىڭ چەۋەندازدىن تەشكىللەنگەن. ئەمەلىيەتتە «خاس قوشۇن» شۇلۇ خانىشنىڭ بىۋاستە قوماندانلىقىدا بولاتتى.

شۇلۇ يولىدۇ ئاساسىي قوشۇننى كونترول قىلىپ تۇرغانلىقتىن لياۋ تەيزۇ ئاباگى داڭشاڭ قەبىلىسىگە ھۇجۇم قىلغان، بۇ چاغدا سىرۋېيلارنىڭ خۇاڭ تو (سېرىق باشلار)، چوپۇ ئىككى ئۇرۇقى مەخپىي پىلان تۈزۈپ، قىتانلارنىڭ خان ئوردىسىغا تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلىدۇ. شۇلۇ خانىش خەۋەرنى تاپشۇرۇۋېلىپلا دەرھال قوشۇنلارنى تەرتىپكە سېلىپ، قەھرىمانلىق بىلەن

قايتۇرما ھۇجۇمغا ئۆتۈپ، دۈشمەن قوشۇنىنى تارمار كەلتۈرىدۇ، شۇنىڭ بىلەن كەڭ قەبىلىداشلارنىڭ ھۆرمىتىگە سازاۋەر بولىدۇ.

شۇلۇ يولىدۇنىڭ قىتان خانلىقىنى مۇستەھكەملەش ئۈچۈن ئىشلىگەن خىزمەتلىرى سان-ساناقسىز. بۇنىڭ ئىچىدە 925- يىلى قىتانلارنىڭ شەرقىي بوخەيگە يۈرۈش قىلىشىدا كۆرسەتكەن تىرىشچانلىقىنى تىلغا ئالماي بولمايدۇ. شۇ يىلى قىتان خانى ئاباگى، خانىش شۇلۇ يولىدۇ، شاھزادە باي، ئىككىنچى ئوغلى دىگۇاڭ قاتارلىقلار بىرگە بارغان. بۇ ئۇرۇش دەھشەتلىك بولۇپ، بۇ ئۇرۇشتا قىتانلار پۈتۈن ئەسكىري كۈچىنى توپلىغان. ئاخىرى قىتان قوشۇنى غەلىبە قىلغان. خانىش بۇ ئۇرۇشتا كۆپ ئەقىل كۆرسەتكەن.

926- يىلى 7- ئايدا لياۋ تەيزۇ ئاباگى بوخەيلىكلەرنى مۇنقەرز قىلغاندىن كېيىن فۇيۈ دىيارىدا ئۆلىدۇ. ئاباگى ئۆلگەندىن كېيىن خانىش شۇلۇ يولىدۇ نايىب شاھ بولۇپ، خاقانلىقنىڭ ھەربىي ۋە مەمۇرىي ئىشلىرىنى ئۆز قولىدا تۇتىدۇ. 927- يىلى 11- ئايدا ھەربىي ھوقۇقنى تۇتۇپ تۇرغان ئەمىر لەشكەر ياللۇغ دىگۇاڭ خانىش شۇلۇ يولىدۇنىڭ قوللىشى ئارقىسىدا خانلىق تەختكە ۋارىسلىق قىلىدۇ. خانىش شۇلۇ يولىدۇ 953- يىلى 75 يېشىدا ئالەمدىن ئۆتىدۇ. ئۇنىڭ ھاياتىدىكى پۈتۈن ئوي-پىكرى قىتانلارنىڭ سىياسىي، ھەربىي ۋە ئىجتىمائىي ئىشلىرىغا ئاكتىپ ئارىلىشىپ، ئۈنۈملۈك تەسىر كۆرسىتىش، ھالقىلىق پەيتلەردە تەدبىر بەلگىلەش بىلەن بولىدۇ. بۇنىڭغا مۇنداق بىر قانچە مىسال كۆرسەتسەكلا كۇپايە قىلىدۇ. خانىش ئاباگى ئۆلگەندىن كېيىن مۇرەككەپ زىددىيەتلەرنى يېڭىپ ۋە باشقا تېگىنلەرنى قايرىۋېتىپ ئۆزىنىڭ ئوغلى ياللۇغ دىگۇاڭنى خانلىق تەختكە ۋارىسلىق قىلدۇردى، شۇ چاغدا ئاباگىنىڭ يەنە بىر ئوغلى ياللۇغ باي ھەم خانلىق تەختكە ۋارىسلىق قىلىشقا تېگىشلىك ئىدى. دىيلى قاتارلىق يۇقىرى ئابرۇيلۇق قىتان ئاقسۆڭەكلىرى ئۇنى قوللايتتى. مۇشۇنداق ھالقىلىق پەيتتە، خانىش دىيلىنى «شەرقىي قىتان خانىغا يان باستى» دېگەن پەرمانى چۈشۈرۈپ، ئۆكتىچىلەرنىڭ ھەيۋىسىنى يوقىتىپ، دىگۇاڭنىڭ ئورنىنى ئوخۇشلۇق قوغداپ قالىدۇ. دىگۇاڭ تارىختا لياۋتەيزۇڭ دەپ ئاتىلىپ، 947- يىلىغىچە خان بولىدۇ. بۇ جەرياندا، خانىش ئوغلىنىڭ دۆلەت باشقۇرۇشى جەھەتتە كۆپ مەسلىھەتلەرنى بېرىپ تۇرىدۇ. دىگۇاڭ ئۆلگەندىن كېيىن خانىش ئۆزىنىڭ يەنە بىر ئارزۇلۇق ئوغلى لىخۇنى خانلىق تەختكە ۋارىسلىق قىلدۇرماقچى بولۇپ نۇرغۇن ھەرىكەت قىلىدۇ. ھەتتا لىخۇ بىلەن ئىككىسى سارمۇرىن دەرياسى بويىدا نۇرغۇن قوشۇن توپلاپ، ئۆكتىچى

گۆرۈھ بىلەن ھەل قىلغۇچ ئېلىشماقچى بولىدۇ. ئەمما، قىتان ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ ئارىغا چۈشۈشى، دۆلەت ۋە خەلقنىڭ ئالىي مەنپەئەتىنى ئالدىنقى ئورۇنغا قويۇشى سەۋەبلىك، چوڭ شاھزادە يوڭكاڭۋاڭ (بۇنىڭ ئانىسى باشقا، لىخۇ بىلەن دادا بىر) تەختكە ئولتۇرىدۇ ۋە لياۋشىنزۇڭ دەپ ئاتىلىدۇ.

لياۋ ئىمپېرىيىسىنىڭ ئاباگى خان دەۋرى ۋە ئۇنىڭدىن كېيىنكى يىللاردا شۇلۇ خانىشنىڭ ئورنىنىڭ يۇقىرىلىقىنىڭ پاكىتى يەنە مۇنداق: «جۇڭگو ئومۇمىي تارىخى» 6- توم، 68- بېتىدە مۇنداق دېيىلگەن: «خانىش شۇلۇ (يولىدۇ- نەقىلچىدىن) كۆنچىقىشتىكى جايلارنى ئىستېلا قىلىش جەريانىدا، ئەسىر ئالغان قۇللارغا يىكۈن ئايمىقىنىڭ گۇاڭىي ناھىيىسىنى قۇرۇپ بەرگەنىدى (ئۇ ئەسلىدە ئۇيغۇرلارنىڭ يايلىقى ئىدى). بۇ ئەسىرلەر شۇلۇ خانىشنىڭ ‹خۇسۇسىي قۇللىرىغا ئايلىنىپ قالغان› ئىدى». «پادىشاھ ۋە خانىشنىڭ قول ئاستىدىكى قىتان ئاقسۆڭەكلىرىنىڭمۇ ‹قارام› قۇللىرى بولاتتى».

لياۋ سۇلالىسىنىڭ قۇرغۇچىسى يالۇغ ئاباگى قىتانلارنى بىرلىككە كەلتۈرۈش ۋە تەرەققىي قىلدۇرۇش ئۈچۈن مۇھىم ھەسسىلەرنى قوشتى. ئۇنىڭ ھوقۇق ئىگىلىشى قىتان ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ مەنپەئەتىگە ۋەكىللىك قىلىسىمۇ، ئەمما ئەينى تارىخىي شارائىتتا قىتان جەمئىيىتىنى بىرلىككە كەلتۈرۈشنى ئىشقا ئاشۇرۇش ئوبيېكتىپ ئەمەلىيەت، شۇنداقلا قىتان خەلقىنىڭ قىزغىن ۋە ئورتاق ئارزۇسى ئىدى. لياۋ سۇلالىسىنىڭ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكنىڭ شىمالىدىكى كۆپ مىللەت ئولتۇراقلاشقان كەڭ رايونلارنى بىرلىككە كەلتۈرۈشى، قىتانلارنىڭ ئىچكى قىسمىنىڭ مۇناسىۋىتىنى كۈچەيتىپ قالماستىن، بەلكى خانلىق تەۋەسىدىكى باشقا مىللەتلەرنىڭ ئىتتىپاقى ۋە ئارىلىششىنى ياخشىلىدى ۋە تېزلەتتى. ئاباگىنىڭ ئايالى شۇلۇ يولىدۇ تارىخىي تەرەققىياتنىڭ يۈزلىنىشىنى ئەستايىدىل كۆزىتىپ، باشتىن- ئاخىر خان بىلەن بىرگە بولدى. چارە- تەدبىرلەرنى بىرلىكتە تۈزدى. ئالدىنقى سەپتە بىللە جەڭ قىلدى، قىتانلارنى بىرلىككە كەلتۈرۈش ۋە تەرەققىي قىلدۇرۇشنى ئىشقا ئاشۇرۇش ئۈچۈن ئالغا ئىلگىرىلەش يولىدىكى قاتتىق ۋە دەھشەتلىك توسۇقلارنى باتۇرلارچە بۆسۈپ ئۆتۈپ، قىتانلارنىڭ سەككىز قەبىلىسىنى بىرلىككە كەلتۈرۈشنى تېزلەتتى. ئاباگى ئۆلگەندىن كېيىن، لياۋ سۇلالىسىنىڭ بىرلىكى ئۈچۈن قەتئىي تەۋرەنمەي تىرىشچانلىق كۆرسەتكەن ھەم ئىقتىساد، مەدەنىيەتنىڭ تەرەققىي قىلىشىنى داۋاملىق ئىلگىرىلەتتۈرگەن. پروفېسسور سۇ بېيخەي خانىشقا مۇنداق

باھا بەرگەندى: «بۇلارنىڭ ھەممىسى ئۆچمەس تۆھپىدۇر، ئۇيغۇرلار تارىخىدا ئۇ ئۇنتۇلمايدىغان مۇھىم ئايال سىياسىيون، ھەربىيشۇناس، بىر ئەۋلاد مەشھۇر ئاياللار سەھىپىسىنى ئاچقۇچى».

1) قىتانلارنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادا خانلىق تىكلىشى ۋە ئۇيغۇرلار

بىز ئەمدى قاراقىتان — لياۋ سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ شىنجاڭغا قوشنا ئوتتۇرا ئاسىيادىكى پائالىيىتى توغرۇلۇق توختىلىمىز.

قوچو ئۇيغۇر خانلىقى ۋە قاراخانىيلار سۇلالىسى قاراقىتانلارنىڭ غەربكە سۈرۈلۈشى ۋە قۇدرەت تېپىشى بىلەن ئۆزلىرىنىڭ مۇستەقىللىقىنى تەدرىجىي ئاجىزلاشتۇردى. موڭغۇللارنىڭ باش كۆتۈرۈشى بىلەن قوچو ئىدىقۇتى، سىياسىي ۋەزىيەتنى مۆلچەرلەپ، چىڭگىزخانغا بەيئەت قىلدى (1211-يىلى)، قاراخانىيلارمۇ بۇ چاغلاردا ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ سىياسىي سەھنىسىدىن غايىب بولغانىدى.

ئىككى ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرى ۋە موڭغۇللار باش كۆتۈرۈشنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدە شىنجاڭغا قوشنا ئوتتۇرا ئاسىيادا باشقا ئىجتىمائىي ھادىسىلەرگە ئوخشاش نۇرغۇن ئېتنىك تەركىبلەر ئۆزلۈكسىز زورايغانىدى. قاراقىتانلارنىڭ بۇ رايوننى غادىرۇسكۆل قىلىشى، بۇ خىل ئەھۋالنى تېخىمۇ مۇرەككەپلەشتۈرۈۋەتتى. شۇڭا، قاراقىتانلار ۋە موڭغۇللار دەۋرىدىكى يەتتىسۇ ھەم ماۋەرائۇننەھر رايونىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئەھۋالنى يېشىۋاشتىن بايان قىلىشقا توغرا كېلىدۇ.

قاراقىتانلارنىڭ غەربىي رايوندا قۇرغان ھاكىمىيىتى خەنزۇچە ھۆججەتلەردە «غەربىي لياۋ دۆلىتى» دەپ ئاتالدى. بۇ دۆلەت مىلادىيە 1124-يىلدىن 1211-يىلغىچە تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىي ۋە شىمالىي رايونلىرى، ئوتتۇرا ئاسىيا، شۇنىڭدەك شەرقىي ئىران ئېگىزلىكىدە ھۆكۈم سۈرۈپ، بۇ رايونلاردا چوڭقۇر تارىخىي ئىز ۋە تەسىرلەرنى قالدۇردى.

بۇ دۆلەت مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇش جەريانىدا قوچو ئۇيغۇر ھاكىمىيىتى ۋە قاراخانىيلار سۇلالىسى بىلەن بىرلىكتە مەۋجۇت بولۇش، ئىتتىپاق تۈزۈش، بەيئەت قىلدۇرۇش، پارچىلىنىش، مۇنقەرز بولۇش، خانلىق سىستېمىسىدا ئالمىشىش يۈز بېرىش قاتارلىق بىر قاتار ئىجتىمائىي، سىياسىي ھادىسىلەرنى باشتىن كەچۈرۈپ، ئاخىر بۇ ئۈچ ھاكىمىيەت بىرلا ۋاقىتتا (مىلادىيە 1211 — 1212-يىللىرى) ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ سىياسىي سەھنىسىدىن ئايرىلدى.

بىز غەربىي لياۋ دۆلىتىنىڭ يەتتىسۇ ۋە ماۋەرائۇننەھر رايونلىرىدا ئۇنۇملۇك باشقۇرۇش رولىنى جارى قىلدۇرۇپ تۇرغان مەزگىللەردىكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئاشۇ ئورۇندىكى ئورنى ۋە پائالىيەت تەسىرىنى قىسقىچە ئەسلەپ ئۆتۈش ئارقىلىق، موڭغۇل دەۋرىدىكى خۇددى شۇ خىل ئەسلەشكە مۇقەددىمە ھازىرلاپ چىقىمىز.

قىتانلار يەتتىسۇ، ماۋەرائۇننەھر رايونلىرىنىڭ سىياسىي ھوقۇقىنى بىر مەزگىل ئىگىلەپ تۇرغان بولسىمۇ، لېكىن «ئۇيغۇرلار غەربىي لياۋ دۆلىتى چېگرىسى ئىچىدىكى ئاساسىي مىللەتلەرنىڭ بىرى»[192] بولۇپ قېلىۋەرگەن. چۈنكى، بۇ ئىككى مىللەت خەلقى تارىختىن بېرى ئۆزئارا دوستانە ئۆتۈپ كەلگەن، ئۇرۇش-تالاشمۇ قىلغان. بىر خانلىق تەۋەسىدە ھايات كەچۈرگەن.

تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە قىتانلار ئۇيغۇرلارغا بېقىنغان[193]. قوچو ئۇيغۇر خانلىقى قىتانلار بىلەن سودا-ئالاقە، دوستانە مۇناسىۋەت ئورناتقان. غەربىي لياۋ دۆلىتى ئۇيغۇرلارغا ئۆز تەۋەسىدىكى ئاساسىي ئاھالە سۈپىتىدە مۇئامىلە قىلىشى ھەرگىز ئەجەبلىنەرلىك ئەمەس. بۇنىڭدا بىرقانچە خىل سەۋەب بار. قىتانلار ئانا جەمەتتىن ئۇيغۇرلار بىلەن قانداشلىق مۇناسىۋىتى بار. يۇقىرىدا سۆزلەپ ئۆتكىنىمىزدەك قىتان قاغانلىرى ئانا جەمەت تەرەپتىن ئۇيغۇرلارنىڭ ئەۋلادى ئىدى. بۇلاردىن باشقا يەنە ئاساسلىقى ياللۇغ تاشىنىڭ قىتان قوشۇنلىرىنى باشلاپ، غەربكە سەپەر قىلىشىنىڭ دەسلەپكى مىنۇتلىرىدا قوچو ئۇيغۇر خانى بىلگە ئىززەت ئىكرام بىلەن كۈتۈۋېلىپ ئۆز ئېلىدىكى يولدىن بىخەتەر ئۆتكۈزۈپ قويغان. يەنە بىر جەھەتتىن، «ئۇيغۇرلارنىڭ... ماۋارائۇننەھردە ئولتۇراقلىشىپ دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىپ كەلگىنىگە 300 يىلغا يېقىن ۋاقىت بولۇپ قالغان»[194]، يەنى ئۇنىڭدىن بۇرۇن پامىرنىڭ غەربىدىكى يەرلىك ئاھالە ئاساسەن ئۇيغۇرلىشىپ كەتكەن. بۇنىڭغا نۇرغۇن پاكىت كەلتۈرۈش مۇمكىن. بىز بەزى پاكىتلارنى باشتا سۆزلەپ ئۆتكەندىن باشقا يەنە خەنزۇچە ھۆججەتلەردىن جىن خانلىقى (1115 — 1234) نىڭ يىلنامىسى «جىن سۇلالىسى تارىخى» (金 史) دا پامىرنىڭ غەربىدىن كەلگەن سودىگەرلەر ئۆز يېرىدىكىلەرنىڭ ئۇيغۇر قوۋمى (دىن ئىكەنلىكى توغرىسىدا گۇۋاھلىق بەرگەنلىكى بايان قىلىنغان. «جىن سۇلالىسى تارىخى»، 121-جىلد «نيەن خەن گېنۇ تەزكىرىسى» دە «دادىڭ يىللىرى (1116 — 1198) نىڭ ئوتتۇرىلىرىدا ئۇيغۇرلاردىن ئىسلام (移 习 览) قاتارلىق ئۈچ ئادەم غەربىي جەنۇبقىچە بېرىپ سودا-سېتىق قىلىشقا كېلىشكەنىكەن. ئۇلارنىڭ

ئېيتىشچە، ئۆزلىرىنىڭ دۆلىتىدىكىلەر ئۇيغۇرلارنىڭ زوكۇفەن (回纥邹括番部 چىگىل؟) قەبىلىسىدىكىلەردىن بولۇپ، تۇرىدىغان شەھىرى قۇزئوردۇ (بالاساغۇن) ئىكەن» دېيىلگەن.

ياللۇغ تاشىن غەربىي لياۋ قوشۇنلىرىنى باشلاپ، بالاساغۇنغا قاراپ ئىلگىرىلىگەندە، تېخى، شۇ مەزگىللەردە بالاساغۇننىڭ ھۆكۈمدارى قاراخانىيلارنىڭ ئەۋلادىدىن ئىدى[195]. جۇۋەينى «بالاساغۇن، موغۇللار قۇزبالىق دەيدۇ. بۇ رايوننىڭ ھۆكۈمدارى ئۆزلىرىنى ئافراسياپنىڭ ئەۋلادى دېيىشەتتى...»[196] دەپ يازغان. دېمەك، ياللۇغ تاشىن بالاساغۇنغا كىرگەندىن كېيىن ئافراسياپ جەمەتىدىكىلەرنىڭ ئۆتۈنۈپ بېرىشى بىلەن[197] بۇ ئورۇندا خان بولغان. دېمەك، مۇشۇ چاغدا بالاساغۇن ۋە ئۇنىڭ ئەتراپى ئۇيغۇرلار، قارلۇقلار ياشايدىغان يەر ئىدى.

ياللۇغ تاشىن يەتتىسۇ ئۆلكىسىدىن ئاتلاپ ئۆتۈپ سەمەرقەنت ۋە بۇخارانى ئىگىلىگەندىن كېيىن مەھمۇدخاننىڭ ئىنىسى تابغاچ ئىبراھىم ئىبنى نى سەمەرقەنتنىڭ قاراخانى ئورنىغا تىكلەپ، ئۆزىگە قارام قىلىپ قويغان. يەنى ئۇ ماۋەرائۇننەھرگە بارغاندا ئۇ يەردە ئۇچراتقان ئاھالە ئۇيغۇر بولغان. مەسىلەن، «لياۋ سۇلالىسى تارىخى. تيەنزۇخان تەزكىرىسى» دە مۇنداق دېيىلگەن، «ياللۇغ تاشىن... غەرب تامان سەپەر قىلدى... لەشكەرلەر 10 مىڭ چاقىرىملاپ يول يۈرۈپ، نۇرغۇن ئەللەرنى بەيئەت قىلدۇردى. خۇراسان دېگەن يەرگە بارغاندا قاتتىق ئۇرۇش بولدى... قوشۇن سەمەرقەنتتە 90 كۈن تۇردى. خۇيخۇي — ئۇيغۇر(回回)) خانى كېلىپ بەيئەت قىلدى، نۇرغۇن سوۋغا ـ سالام تارتۇق قىلدى» دېيىلگەن. دېمەك، «بۇ يەردىكى ئۇيغۇر(回回)) لار ئەينى چاغدا غەربتە قارلۇقلار ئارىسىغا كەتكەن ئۇيغۇر[198] (回鹘)) لار ۋە يەرلىك مىللەتلەرنى كۆرسەتتەتى»[199]، [200].

يىغىشتۇرۇپ ئېيتقاندا، قاراقىتانلار غەربىي يۇرت بولۇپمۇ يەتتىسۇ ۋە ماۋەرائۇننەھر رايونىدا دۆلەت قۇرغاندا، ئۇ يەردىكى ئۇيغۇر، قارلۇق قاتارلىق قوۋملارنى ئاساس قىلىپلا قالماستىن، بەلكى شەھەر بولۇپ قۇرۇلغاندىن باشلاپ نەچچە ئەسىر ئىزچىل يوسۇندا ئۇيغۇر قەبىلىلىرىنىڭ مۇھىم مەركەزلىرى ۋە خانلىق پايتەختى بولغان بالاساغۇن شەھىرىنى پايتەخت قىلىپ تۇرغان.

بۇ دۆلەت تېررىتورىيە جەھەتتە كەڭ دائىرىگە ئىگە مىللەت تەركىبى جەھەتتە كۆپ خىل بولۇشىغا قارىماي، يۇقىرىدا سۆزلەپ ئۆتكەندەك، ئۇيغۇر قوۋملىرى ئۇ دۆلەتنىڭ ئاساسىي ئاھالىسى بولغانلىقى ئۈچۈن، شۇ

دۆلەت تەركىبىدىكى تۈركىي تىللىق قوۋملار ۋە باشقا ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان مىللەت، ئومۇملاشتۇرۇلۇپ (چوڭ مىللەتنىڭ نامى بىلەن) «ئۇيغۇر» (回纥) دەپ ئاتالغان[201]. يەنە دۆلەت ئىچىدىكى بۇ قوۋملار پەرقلەندۇرۇلۇپ «مۇسۇلمان ئۇيغۇرلار» (没速鲁蛮回纥)، «ھىرات ئۇيغۇرلىرى» (遗里诸回纪)، «ھىندى ئۇيغۇرلىرى» (回纥印都) دەپ ئاتالغان. دېمەك، ئەينى چاغدا «غەربىي لياۋ سۇلالىسى ھۆكۈمرانلىقىدىكى پۈتكۈل ئوتتۇرا ئاسىيا ‹ئۇيغۇر خانلىقى› (回纥国) دەپ ئاتالغان»[202].

8. موڭغۇللارنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى پائالىيەتلىرى ۋە ئۇيغۇرلار

غەربىي لياۋ دۆلىتىنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدە ئوتتۇرا ئاسىيا ئوتلاقلىرىدا موڭغۇل قوشۇنلىرى پەيدا بولۇشقا باشلىدى. شۇنىڭ بىلەن بىللە بۇ رايون بىرقانچە ئەسىر موڭغۇل ئىمپېرىيىسىنىڭ تەۋەسىدە بولدى. سىياسىي ھاكىمىيەتنىڭ ئالمىشىشى بىلەن ئۇلۇس ـ ئايماقلارنىڭ قۇرۇلمىسىدىمۇ زور ئۆزگىرىش بولدى. شۇڭا، بۇ مەزگىللەردىكى شىنجاڭغا قوشنا ئوتتۇرا ئاسىيا (ئاپتور بۇ يەردە يەتتىسۇ ۋە ماۋەرائۇننەھر رايونلىرىنى مۇشۇ نام بىلەن ئاتاپ تۇردى) دىكى ئۇيغۇر ئۇلۇسلىرىنىڭ ئەھۋالىنى يېشىۋاشتىن بايان قىلىشقا توغرا كېلىدۇ.

چىڭگىزخان كرولون دەرياسى بويىدا ئۇچچۇم بولۇپ، ئەتراپقا كۆز تىكىۋاتقان مىنۇتلاردا قوچو ئۇيغۇرلىرىنىڭ خانزادىسى بارچۇق ئارتتېكىن، ئۇنىڭغا ھەۋەسلىنىپ، بەيئەت قىلىش ئىپادىسىنى بىلدۈردى. 1211 ـ يىلى شەخسەن ئۆزى چىڭگىزخان ئوردىسىغا بېرىپ، چىڭگىزخانغا تاۋاپ قىلدى، چىڭگىزخان بارچۇق ئارتتېكىنگە نۇرغۇن سوۋغا ـ سالام ئىنئام قىلدى. 5 ـ ئوغلىنىڭ قوبۇل قىلىشى بىلەن بىرگە قىزى مەلىكە ئەلئالتۇننى ياتلىق قىلىشقا ماقۇل بولدى. شۇنىڭدىن باشلاپ، قوچو ئۇيغۇرلىرى بىلەن موڭغۇللار ئارىسىدا پەۋقۇلئاددە مۇناسىۋەت ئورنىتىلدى[203].

قوچو ئۇيغۇر ئىدىقۇتىنىڭ چىڭگىزخانغا بەيئەت قىلغان ۋاقتى دەل چىڭگىزخاننىڭ موڭغۇل ئىمپېرىيىسى سىرتقا كېڭەيمىچىلىك قىلىشنى باشلىغان مەزگىل ئىدى. شۇڭا، ئۇ چىڭگىزخاننىڭ تارىخىي ھاياتىدا ئەڭ كۆپ مۇنازىرە قوزغىغان پائالىيەتلەرگە — ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە ئىران ئېگىزلىكىگە قىلغان ھەربىي يۈرۈشلىرىگە قاتنىشىشقا نائىل بولدى.

1219 ـ يىلى، چىڭگىزخان يىراقتا يۈرۈش قىلغۇچى قوشۇننى باشلاپ، ئېرتىش دەرياسى بويىغا كەلگەندە، قوچو ئىدىقۇتى بارچۇق ئارتتېكىن 10

مىڭ كىشىلىك ئۇيغۇر قوشۇنىنى باشلاپ، موڭغۇل قوشۇنىغا قوشۇلدى. يىراققا يۈرۈش قىلغۇچى قوشۇن سىر دەرياسى ۋادىسىغا يېتىپ بارغاندا، ئۇيغۇر قوشۇنى چىڭگىزخاننىڭ چوڭ ئوغلى جۇجىنىڭ قوماندانلىقىغا ئاجرىتىپ بېرىلدى. شۇنداق قىلىپ، ئۇيغۇر قوشۇنى سىر دەرياسى سېپىدىكى سىگناخ قەلئەسى، يېڭى كەنت قەلئەسى قاتارلىق جايلاردا بولغان ئۇرۇشلارغا قاتناشتى.

موڭغۇل ھۆكۈمرانلىرى ئۇيغۇر قوشۇنلىرىنىڭ سىر دەرياسى ۋادىسىدىكى جەڭلەردە كۆرسەتكەن ئىپادىسىگە يۈكسەك باھا بېرىپ، ئۇلارنى «ئىنتىزامى قاتتىق، ھەممە يەردە غالىب» دەپ مەدھىيىلىگەن[204].

سىر دەرياسى ۋادىسىدىكى ئاخىرقى جەڭ يېڭى كەنت جېڭى تۈگەپ، جۇجى قوماندانلىقىدىكى قوشۇن چىڭگىزخاننىڭ بۇيرۇقىغا بىنائەن جەنۇبقا يۈرۈش قىلىپ خارەزم قەلئەسىگە يۈزلەنگەندە، ئۇيغۇر قوشۇنىنىڭ ئۆز يۇرتىغا قايتىشىغا رۇخسەت قىلىنىپ، تۈركمەن قوشۇنى خارەزمگە كېتىۋېتىپ توپىلاڭ كۆتۈرگەنلىكتىن، ئۆز يۇرتىغا قايتىشقا رۇخسەت قىلىنغان ئۇيغۇر قوشۇنى ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئەڭ ئاخىرقى جەڭ بولغان خارەزم جېڭىگە قاتناشتۇرۇلدى. ئالتە ئاي داۋام قىلغان خارەزم جېڭىدە موڭغۇل قوشۇنىغا ئوخشاشلا، قاتتىق چىقىم تارتتى.

1220 ـ يىلى، چىڭگىزخان ئامۇ دەرياسىدىن ئۆتۈپ، ئىران ئېگىزلىكىگە ھۇجۇم قىلىشنى قارار قىلغاندا، 10 مىڭ كىشىلىك ئۇيغۇر قوشۇنىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ھالدا يېڭى ئاساسي قوشۇن تەشكىللىدى. شۇنداق قىلىپ بارچۇق ئارتتېگىن قوماندانلىقىدىكى ئۇيغۇر قوشۇنى موڭغۇل قوشۇنى بىلەن بىللە ئىران ئېگىزلىكىگە كەلدى.

ئىران ئېگىزلىكىدە ئۇيغۇر قوشۇنى تولۇينىڭ قوماندانلىقىدا بولۇپ، مەرۋى، نىشاپۇر، ئېلا قاتارلىق قەلئەلەردە ئېلىپ بېرىلغان جەڭلەرگە قاتناشتى[205].

ئومۇملاشتۇرۇپ ئېيتقاندا، قوچو ئۇيغۇر ئىدىقۇتى، چىڭگىزخاننىڭ تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالى، ماۋەرائۇننەھر رايونى، (ئىران ئېگىزلىكى)، خېشى كارىدورى قاتارلىق جايلارنى بويسۇندۇرۇشتىكى ھەربىي پائالىيىتىدە مۇھىم بىر ھەربىي كۈچ ئىدى. ئۇنىڭ قوشۇنى جەڭگىۋارلىققا ئىگە قوشۇن بولۇپلا قالماستىن، بەلكى ئىنتىزامىمۇ كۈچلۈك ئىدى، شۇڭا ھەممە ئۇرۇشتا غەلىبە قىلدى[206].

ئۇيغۇرلارنىڭ موڭغۇللار بىلەن كەڭ كۆلەملىك شىنجاڭغا قوشنا ئوتتۇرا ئاسىياغا كىرىشى، ئورقۇن دەۋرى، قوچو دەۋرى ۋە قاراخانىيلار دەۋرىدىن

كېيىنكى 4 ـ قېتىملىق كىرىشى ئىدى. ئالدىنقى ئۈچ قېتىمدا، ئۆز قوماندانلىرىنىڭ يېتەكچىلىكىدە، ئۆز پۇقرالىرىنى يېتەكلەپ، بارغان بولسا، ئاخىرقى قېتىملىق يۈرۈشتە، قوشنا قوۋملارنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدا ئاساسەن ئەسكىرى خىزمەت تۇپەيلىدىن بېرىشتى. شۇنداق بولسىمۇ بۇ قېتىمقى سەپەر ئالدىنقى قېتىملىق يۈرۈشلەرگە ئوخشاشلا ئەھمىيەتلىك بولدى.

موڭغۇللارنىڭ بۇ رايونغا يېتىپ كېلىشىنىڭ ھارپىسىدا، يەتتىسۇ ۋە ماۋەرائۇننەھر رايونلىرىنىڭ ئىجتىمائىي ۋە مىللىي قۇرۇلمىسىدا يەنىلا ئۆزگىرىش، مۇرەككەپلىشىش ھادىسىلىرى ئۈزلۈكسىز سادىر بولۇپ تۇرۇۋاتاتتى. بۇنىڭغا بەزى يېڭى تۈركىي تىللىق قوۋملارنىڭ ئۆلغىيىپ، سىياسىي سەھنىدىن ئورۇن ئېلىشى، قىتان مىللىتىنىڭ ئاسسىمىلياتسىيە بولۇش جەريانى، خارەزم شاھلىقىنىڭ قۇدرەت تېپىشى، سالچۇقلار (1031 — 1157) ۋە غەزنەۋى (960 — 1189) لەرنىڭ جانلىق پائالىيەتلىرى، قوچو ئۇيغۇرلىرىنىڭ غەربىي چېگراسىنىڭ تارىيىشى، قاراخانىيلارنىڭ پارچىلىنىپ، غەربىي قىسمىدىكى باشباشتاقلىق ھەرىكەتلىرى شىنجاڭغا قوشنا ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىدا ياشاۋاتقان باشقا خەلقلەرنى تېخىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا تۈركلەشتۈرۈش، ئۇيغۇرلاشتۇرۇش بىلەن بىرگە، شۇنىڭغا تەتۈر تاناسىپ ھالدا ئۇيغۇرلارنىڭ بەزى قەبىلىلىرى ھەر خىل سەۋەبلەر تۇپەيلىدىن بەزى تۈركىي تىللىق قوۋملارنىڭ بۇ رايوندا پەيدا بولۇشى يۇقىرىقىدەك ھەر ئىككى خىل ھادىسىنىڭ قايتا تەكرارلىنىشىغا ياخشى شەرت ـ شارائىت ھازىرلىماقتا ئىدى.

ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئۇيغۇرلارنىڭ خىي ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدىكى موڭغۇللارنىڭ غەربكە (ئوتتۇرا ئاسىيا) غا يېتىپ بارغان چاغدىكى تارقىلىش ئەھۋالىنى تەپسىلىي بايان قىلىدىغان ئېلىمىزنىڭ خەنزۇچە بىر قانچە پارچە ساياھەت خاتىرىلىرى بار. ئەينى چاغدىكى غەربكە ئەلچىلىككە بارغانلارنىڭ يىل ـ دەۋرى مۇنداق ئىدى.

ياللۇغ چۇسەي — 1218 ـ يىلى غەربكە يۈرۈپ ئوتتۇرا ئاسىياغىچە بارغان، ئۇ غەربىي يۇرتتا 6 ـ 7 يىل تۇرغان، قايتقاندىن كېيىن «غەربكە ساياھەتتىن ئەسلىمىلەر» (西游录) دېگەن كىتابنى يېزىپ چىققان.

ئۇگۇ سۇن جۇڭدۇەن(乌古孙仲端) — 1220 ـ يىلى 4 ـ ئايدا غەربكە ساياھەت قىلىپ، 1221 ـ يىلى 10 ـ ئايدا قايتىپ كەلگەن. ئۇنىڭ ئېيتىپ بېرىشىگە ئاساسەن ليۇچى(刘祁) قەلەم تەۋرىتىپ «شىمالغا ئەلچىلىكتىن خاتىرىلەر» (北使记) دېگەن كىتاب مەيدانغا كەلگەن.

چۇچۇجى — چاڭچۇنلۇك ئەۋلىيا چۇچۇجى (长春真人丘处机) دەپمۇ ئاتىلىدۇ، بۇ 1221 ـ يىلى غەربكە سەپەر قىلىپ، 1223 ـ يىلى شەرققە قايتقان، ئۇ «غەربكە ساياھەتتىن خاتىرىلەر» (西游记) دېگەن كىتابنى يازغان، تۇغقىنى لى جىژچياڭ دېگەن كىشى رەتلەپ چىققان.

چاڭ دې (常德) — 1259 ـ يىلى پېرسىيىگە سەپەر قىلغان. 1263 ـ يىلى قايتىپ كەلگەن. ئۇنىڭ ئېيتىپ بېرىشى بىلەن ليۇيۇ (刘郁) دېگەن كىشى «غەربكە ئەلچىلىكتىن خاتىرىلەر» (西使记) دېگەن كىتابنى يېزىپ چىققان.

يۇقىرىقىلاردىن باشقا سۇڭ ليەن يازغان «يۈەن سۇلالىسى تارىخى» قاتارلىق كىتابلاردا ئۇيغۇرلارنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تارقىلىش ئەھۋالى توغرۇلۇق كۆپ مەلۇماتلار بار.

تۆۋەندە بىز يۇقىرىدا ساناپ ئۆتكەن سەيياھلارنىڭ خاتىرىلىرىدىن قىسقىچە ئۈزۈندىلەرنى كەلتۈرىمىز.

ئۇگۇسۇن جۇڭدۈەن مۇنداق سۆزلەيدۇ: «... يەنە بىر نەچچە 10 مىڭ چاقىرىم يول يۈرگەندە ئۇيغۇر دۆلىتىدىكى ئىلى شەھىرىگە يېتىپ بارغىلى بولىدۇ. ئۇيغۇ رخانى (回纥国) نىڭ زېمىنى ناھايىتى كەڭ ئىكەن، ئۇنىڭ غەربىي چېگراسىنى كۆرگىلى بولمايدىكەن» دەپ كېلىپ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئاھالىلەرنى مۇسۇلمان ئۇيغۇرلار، ھىرات ئۇيغۇرلىرى، ھىندى ئۇيغۇرلىرى دەپ پەرقلەندۈرۈپ ئاتىغان ۋە ئۇلارنىڭ ئەھۋالىنى قىسقىچە بايان قىلغان[211]. يۇقىرىدىكى خاتىرىدىن شۇنى بىلىشكە بولىدۇكى: غەربكە كۆچكەن قاراقىتانلار ئاساسەن ئۇيغۇرلارغا ئاسسىمىلياتسىيە بولۇپ تۈگىگەن. قاراقىتان ئاقسۆڭەكلىرى ئۇيغۇرلارنى ئېكسپىلاتاتسىيە قىلغانلىقى ئۈچۈن، ئۇيغۇرلارنىڭ قاتتىق قارشىلىقىغا ئۇچراپ ۋە ئۈزلۈكسىز قوزغىلاڭ كۆتۈرگەن، كۈرەشلەر بولغان. «ئۇيغۇرلار تەرىپىدىن يوقىتىلغان» دېگەن سۆز كۈرەشنىڭ جىددىيلىكىنى چۈشەندۈرىدۇ[212]. لېكىن، قاراقىتان خانلىقىنى ئۇيغۇرلارلا ئەمەس، موڭغۇللار بىلەن بىرلىكتە يوقاتقان.

غەربىي لياۋ (قاراقىتان) خانلىقىنىڭ مەركىزى قۇز ئوردۇدىن يەنىمۇ غەربىي جەنۇبقا ماڭسا تالاس ۋە سايرامغار بارغىلى بولاتتى. چاڭ دې «غەربكە ئەلچىلىكتىن خاتىرىلەر» دە 1259 ـ يىلى 2 ـ ئاينىڭ 28 ـ كۈنى تالاستىن ئۆتتۈم، 3 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى سايرامدىن ئۆتتۈم، ئۇ يەردە بۇت بار بولۇپ، ئۇيغۇرلارنىڭ ئىبادەتخانىسى ئىكەن، 3 ـ كۈنى تاشكەنتكە باردىم، ئۇيغۇرلارنىڭ سودىسى بازارنى قاپلاپ كېتىپتۇ» دېگەن[213].

چۇچۇجى «غەربكە ساياھەتتىن خاتىرىلەر» دە «يەنە تاش كۆۋرۈكتىن ئۆتۈپ، غەربىي جەنۇبىي تاغ بىلەن بەش چاقىرىم ماڭسا سايرام شەھىرىگە بارغىلى بولىدىكەن، ئۇ يەردە كىچىك مۇنار بار ئىكەن. ئۇيغۇر خانى(回纥王) مېھمانلارنىڭ ئالدىغا چىقىپ قارشى ئالدى»[214]. دېگەن بۇ خاتىرىلەردە تىلغا ئېلىنغان تالاس(塔剌寺) تاك سۇلالىسى دەۋرىدىكى تالاس(恒逻斯) تۇر، سايرام (赛蓝، 塞蓝) بولسا «يۈەن سۇلالىسى تارىخى. غەربىي شىمالدىكى يەرلەرنىڭ قوشۇمچە خاتىرىسى»(元史.西北地附录) دېگەن كىتابتىكى سايرام شەھىرىدۇر. بۇ ھازىرقى چىمكەنتنىڭ شەرقىگە 13 چاقىرىم كېلىدۇ. بۇ ئەۋلىيا ئاتادىن تاشكەنتكە بارىدىغان مۇھىم يولدۇر. دېمەك، ئەينى چاغدا مۇشۇ يەردىن سەمەرقەنتكە بارىدىغان يولنى بويلاپ ئالغا قاراپ ماڭسا يول بويى ئۇيغۇر يېزىلىرىنى كۆرگىلى بولىدۇ دېگەن[215]. تۆۋەندە چۇچۇجىنىڭ مۇشۇ يول توغرىسىدىكى ئەسلىمىسىنى كۆرۈپ ئۆتەيلى. «غەربكە قاراپ يەنە ئۈچ كۈن ماڭسا يەنە بىر شەھەرگە بارغىلى بولىدىكەن[216]. ئۇنىڭمۇ خانى ئۇيغۇر ئىكەن، ئۇ ياشىنىپ قاپتۇ. بىزنى قارشى ئېلىپ سوۋغا تەقدىم قىلدى... يەنە بىر شەھەرگە باردۇق، ئۇيغۇرلارنىڭ كاتتىۋېشى قارشى ئالدى. شەھەرنىڭ جەنۇبىدا غىزالاندۇردى، ئۈزۈم شارابى تەقدىم قىلدى، بىر بالا مومىغا چىقىپ، پىچاق ئويۇنى كۆرسىتىپ بەردى»[217]. چۇچۇجى ئۈزۈن ئۆتمەي يەنە ئوتتۇرا ئاسىيا بويىچە مەشھۇر بولغان سەمەرقەنتكە بارىدۇ. بۇنىڭدىن كۆرگىلى بولىدۇكى، تالاستىن سەمەرقەنتكە قەدەر بولغان يول بويى ئاساسەن ئۇيغۇر يېزا شەھەرلىرى ھېسابلىناتتى[218].

ئەينى چاغدا سەمەرقەنتنىڭ ئاساسىي ئاھالىسى كىملەر ئىدى؟ چۇچۇجىنىڭ بايانلىرىغا قارىغاندا ئۇيغۇر(回纥) لار بولۇپ ھېسابلىناتتى. ئۇ «غەربكە ساياھەتتىن خاتىرىلەر» دېگەن كىتابىدا مۇنۇلارنى بايان قىلىدۇ: «10 ـ ئاينىڭ 8 ـ كۈنى، دەريادىن ئۆتۈپ، سەمەرقەنت شەھىرىنىڭ شىمالىغا باردۇق... دۆلەتنىڭ ئاھالىسى ئىككى دەريادىن ئۆتۈپ شەھەرگە كىرىدىكەن، شەھەردە 100 مىڭدىن ئوشۇق ئاھالە بار ئىكەن، دۆلەت بۇزغۇنچىلىقتا ئۇچرىغاندىن بېرى تۆتتىن بىرىلا ساقلىنىپ قاپتۇ. ئۇ (شەھەردىكىلەرنىڭ) كۆپچىلىكى ئۇيغۇر (回纥) لار ئىكەن»[219]. چۇچۇجى يەنىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا شېئىر بىلەن «2 ـ ئايدا سەپەرگە چىققان كىشى 10 ـ ئايدا غەربتىكى ئۇيغۇرلارنىڭ چوڭ شەھىرىگە يېتىپ بارغىلى بولىدۇ» دەپ يازغان. دېمەك، ئۇ سەمەرقەنتنى ئۆز كۆزى بىلەن كۆرگەندىن كېيىن ئاندىن ئۇنى «ئۇيغۇرلارنىڭ چوڭ شەھىرى»(回纥达城) دەپ ئاتىغان.

چۇچۇجى سەمەرقەنت توغرۇلۇق خېلى كۆپ مەلۇمات ئىگىلىگەن. ئۇ يەنە مۇنۇلارنى بايان قىلىدۇ. «هارۋا ۋە دېھقانچىلىق سايمانلىرى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك (جۇڭيۈەن) تىن پەرقلىنىدىكەن، ئاھالىلەر قاشتېشى ۋە مىس جابدۇقلارنى ئىشلىتىدىكەن... بازاردا تىللا خەجلىنىدىكەن... تىللانىڭ ئىككى تەرىپىگە ئۇيغۇرچە خەتلەر(回纥字) چۈشۈرۈلىدىكەن». ئۇ شېئىر بىلەن «ئۇيغۇرلار تويىدىن 10 مىڭ چاقىرىملىق سېپىل سوقۇپ دەريا ئارىسىدىكى بۇ شەھەرنى بەكمۇ مۇستەھكەم قىلىپ چىقىپتۇ» دەپ يازغان.

سەمەرقەنت شەھىرىدىن جەنۇبقا ماڭسا تۆمۈر قاپقىدىن تارتىپ ئامۇ دەرياسى ساھىلىغىچە بولغان يەرلەردىمۇ ئاساسەن ئۇيغۇرلار ئولتۇراقلاشقان. شۇڭا، چۇچۇجى تۆمۈر قاپقىدىن ئۆتكەندە «... تاغلاردا خۇددى تاشتەك قىزىل تۈزلار بار... بۇ يەردىكى ئۇيغۇرلار كۆپىنچە قوتۇرماچ(食饼) يەيدىكەن، تۈز ئىستېمال قىلىدىكەن، سوغ سۇ ئىچىدىكەن،...» دەيدۇ. دېمەك، تۆمۈر قاپقا ئەتراپلىرىدىمۇ ئۇيغۇرلار ياشىغان. شۇنداقلا ئامۇ دەرياسىنىڭ شىمالىدىن باشلاپ ئوتتۇرا ئاسىيا رايونلىرىدىكى ئاساسىي مىللەت ئۇيغۇرلار بولغان[220].

يۇقىرىدىكى بىرمۇنچە خاتىرىلەردىن كۆرگىلى بولىدۇكى، ئۇيغۇرلارنىڭ شىنجاڭغا قوشنا ئوتتۇرا ئاسىيادا تەكرار-تەكرار ھاكىمىيەت بېشىدا تۇرۇشى ۋە ئاساسىي ئاھالە سۈپىتىدە مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشى نەتىجىسىدە شۇ رايوندىكى ئۇيغۇرلار بىلەن قوشۇلۇپ، باشقا تۈركىي تىللىق قوۋملار ئەينى چاغدىكى بەزى ئەھۋاللارغا ئاساسەن «تۈرك» (تۈركىي) نامىنى ئەمەس، بەلكى «ئۇيغۇر» نامىنى قوللانغان[221]. «تۈركىي» نامى «ئۇيغۇر» نامىنىڭ كۈچلۈك بېسىمى بىلەن بىر مەزگىل ئۆزىنىڭ نوپۇزىنى ئاجىزلاشتۇرغان.

بىز بۇ يەردە يەنە بىر مەسىلىنى قىستۇرۇپ ئۆتەيلى، چىڭگىزخان غەربكە يۈرۈش قىلغان چاغدا ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە شىنجاڭ «ئۇيغۇر يېرى» دەپ ئاتىلاتتى. «موڭغۇللارنىڭ مەخپىي تارىخى» 151-بۆلۈمدە «... ۋاڭخان ... قاراقىتانلار خانى گورخان تەرەپكە قاچتى. ئۇ يەنە گورخان بىلەن چىقىشالماي، ئۇيغۇر شەھەرلىرى ئارقىلىق تاڭغىتلار ئىچىگە كەتتى» دېيىلگەن، 198-بۆلۈمدە «ئۇي يىلى (1205) ئەتىيازدا نايمان خانى ئۇيغۇرلارنىڭ كۈچلۈك (ئادەم ئىسمى) قارلۇق قەبىلىسىنىڭ يېرىدىن ئۆتۈپ، سارت ئاۋۇللارنىڭ يېرى ئارقىلىق قاراقىتان خانى گورخان تەرەپكە كەتتى» دېيىلگەن. بۇ يەردە چىڭگىزخان غەربكە يۈرۈش قىلغاندا شىنجاڭ ۋە ئۇنىڭغا قوشنا ئوتتۇرا ئاسىيا ئۇيغۇر رايونى ئىكەنلىكى كۆرسىتىلىپلا

قالماستىن، بەلكى بىرقەدەر يىرىك تۈركىي تىللىق قەۋملەرنىڭ بىرى بولغان قارلۇقلارنىڭ كۆپچىلىكىنىڭ ئۇيغۇرلىشىپ كەتكەنلىكى كۆرستىلگەن.

يۇقىرىقىلارنىڭ ھەممىسىنى مەركەزلەشتۈرۈپ، بايانىمىزنىڭ تۈتامىلىق يېرىنى كۆرستىش ئۈچۈن «يۈەن سۇلالىسى تارىخى. 63- جىلد. غەربىي شىمالدىكى يەرلەرنىڭ قوشۇمچە خاتىرىسى» (《元史．63 卷．西北地附录》) دە ئۇيغۇر يېرى — ئۇيغۇرىيە» دېگەن ئۇقۇم ئالاھىدە مۇئەييەنلەشتۈرۈلۈپ، ئۇنىڭ دائىرىسىدە تۆۋەندىكى 35 شەھەرنىڭ بارلىقى بىر-بىرلەپ ساناپ ئۆتۈلگەنلىكىنى يەنە بىر قېتىم ئەسكەرتىمىز: سۇ بېيخەي ئەپەندى بۇ خاتىرىنى ئىزاھلاپ مۇنداق دەيدۇ: بۇ شەھەرلەر تەڭرىتاغنىڭ شىمالىي قىسمىلىرى ھەم پامىر ئەتراپلىرىدا ئىدى[222]. بۇ راشىددىن (1247 — 1318) نىڭ «جامىئۇل - تەۋارىخ» دا تۈركىي تىللىق قەۋملەر ياشايدىغان يەرلەرنى ئومۇملاشتۇرۇپ قەدىمدىن ھازىرغىچە ھەر قايسى تۈركىي تىللىق قوۋملار «... تۈركىستان ۋە ئۇيغۇرىستان رايونىدا ياشاپ ئۆتكەن»[223]، دېگەن غەربچە تەبىرى بىلەن توغرا تاناسىپ ھاسىل قىلالايدۇ.

موڭغۇل ئىمپېرىيىسىنىڭ سۈيۈرغاللىقتا تەرەققىي قىلىشى، جۇملىدىن شىنجاڭ ۋە ئۇنىڭغا قوشنا ئوتتۇرا ئاسىيا رايونلىرىنىڭ چاغاتاي ئۇلۇسى بولۇپ، تەشكىل تېپىشى بۇ رايوننىڭ مىللىي قۇرۇلمىسى ئىجتىمائىي ھەم سىياسىي مۇھىتىدا تارىخىي ھادىسىلەرنىڭ تەكرار ئۆزگىرىپ تۇرۇش قانۇنىيىتىگە ئوخشاش نۇرغۇن ۋە كۆپ قىرلىق ئۆزگىرىشلەر بولغان.

9 . ئىلخانىلار خانلىقى دەۋرىدىكى ئۇيغۇرلار

تۆۋەندە ئىلخانىلار دەۋرىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ پائالىيەتلىرى بىلەن تونۇشۇپ چىقايلى.

ئىلخانىلار دۆلىتى (1258 — 1388) چىڭگىزخاننىڭ ئوغلى تولۇينىڭ ئوغلى ھىلاكۇ (1259 — 1265- يىللىرى تەختتە ئولتۇرغان) غا سۈيۈرغال قىلىنغان تېررىتورىيە بولۇپ، 1258- يىلى موڭغۇل قوشۇنلىرى باغدادنى ئالغاندىن كېيىن شەكىللەنگەن.

بۇ دۆلەتنىڭ تېررىتورىيىسى پېرسىيە ۋە كىچىك ئاسىيانى مەركەز قىلغان ھالدا شەرقتە ئامۇ دەرياسىغىچە (بىز مۇشۇ ماۋزۇدا سۆزلەۋاتقان تۆمۈرىلەر ئىمپېرىيىسى قۇرۇلۇشتىن ئىلگىرىكى زېمىن دائىرىسىگىچە) غەربتە ئوتتۇرا دېڭىزغىچە، شىمالدا كاۋكازغىچە، جەنۇبتا ھىندى

ئوكيانغىچە بولغان يەرلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى. بۇ دۆلەتنىڭ قۇرۇلۇشىدىن تارتىپ ئاخىرىغىچە ئۇيغۇرلار كۆزگە كۆرۈنەرلىك خىزمەتلەرنى ئىشلىدى.

موڭغۇللارنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە ئىران ئەتراپلىرىدىكى ھۆكۈمرانلىق مەزگىللىرىدە ئۇيغۇرلارنىڭ يېقىندىن ياردەمدە بولۇشى چىڭگىزخان ۋە ئۇنىڭ ئوغۇللىرى دەۋرىدىلا بولۇپ قالماستىن، بەلكى نەۋرىلىرى دەۋرىدىمۇ ئىزچىل داۋاملاشقان.

1258-يىلى ھىلاكۇخان باشچىلىقىدىكى موڭغۇللار باغدات خەلىپىلىكىنىڭ ھوقۇقىنى ئاغدۇرۇپ تاشلىدى، شۇنداقلا ئىرانىنمۇ بويسۇندۇردى. چىڭگىزخانىنىڭ ئەۋلادلىرى چوڭ خانلىق ئورنىنى تالىشىش نەتىجىسىدە موڭغۇل ئىمپېرىيىسى پارچىلاندى، 1259-يىلى مۆڭكېخان ئۆلدى. ھىلاكۇخان يېڭىدىن موڭغۇللارنىڭ دۆلىتىنى قۇردى. ھىلاكۇخان ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادلىرى قۇرغان «ئىلخانىلار خانلىقى دەۋرى» دە ئۇيغۇرلار بۇ دۆلەتنىڭ سىياسىي ۋە ئىجتىمائىي تۇرمۇشىغا پائال ئارىلاشتى، قېرىنداش موڭغۇل خەلقىگە يېقىندىن ياردەمدە بولدى.

ئىران ۋە غەربىي ئاسىياغا كۆچۈپ بارغان ئۇيغۇرلارنىڭ كۆپچىلىكى توپ-توپ ھالدا رەي، قۇم ۋىلايەتلىرىگە، ئاناتولىيىدە بولسا قەيسەرى، كونيا ۋە قارامان، ئىگدى قاتارلىق جايلاردا يەرلەنگەن.

ئىران چېگرىسىغا ھىلاكۇخان كېلىشتىن بۇرۇن خۇراسان ۋە شەرقىي ئىران قاتارلىق جايلارغا مۆڭكېخان تەرىپىدىن چىن تۆمۈر، كور كۈز ۋە ئارغۇن ئاكا قاتارلىق ئۇيغۇرلار ۋالىي بولۇپ تەيىنلەنگەن. كوركۈز چىڭگىزخانىنىڭ ئوغۇللىرىغا ئۇستاز بولغان. ئۇ ئەسلىدە، بۇددا دىنىغا ئېتىقاد قىلاتتى. كېيىن ئىسلام دىنىغا كىردى. ئارغۇن ئاكا يېتىشكەن شائىر ۋە خەتتات ئىدى. ئۇ ئەسلىدە ئىسلام دىنىغا بەكلا مايىل كىشى بولغاچقا، دائىم ئىران شائىرى شەيخ سەئدى بىلەن سۆھبەت ئۆتكۈزۈپ تۇراتتى. ئۇ ھاياتىنىڭ كېيىنكى مەزگىللىرىدە ئىسلام دىنىغا كىردى. ئۇنىڭ ئوغلى نەۋرۇز ئىلخانىلار خانى خازانخانىنىڭ (1295 — 1304) ئىسلام دىنىغا كىرىشىگە تۈرتكە بولغانىدى.

فرانسىيە كارولىنىڭ موڭغۇللارغا ئەۋەتكەن ئەلچىسى روبرۇكنىڭ 1253-يىلىدىكى خاتىرىسىگە قارىغاندا، خرىستىئان دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان كۆپلىگەن ئۇيغۇرلار ئىراندىكى «مۇسۇلمانلار شەھەرلىرى» دە ئولتۇراقلاشقانلىقى توغرىسىدىكى تارىخىي پاكىتلار سۆزلەنگەن[224]. تارىخچى راشىددىنىنىڭ خاتىرىسىگە قارىغاندا، ھىلاكۇخان دەۋرىدە 1000 دىن

ئارتۇق ئۇيغۇر ئۆز ئېلىدىن كېلىپ ئىراندا پوچتا ـ ئالاقە ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللانغان.

دىيار بەكرىگە بارغان بىرقانچە ئۇيغۇر «ئامىل» (مەمۇرىي ۋە مالىيە ئەمەلدارى — باسقاق) دېگەن ۋەزىپىگە قويۇلغان چورماغۇن رەھبەرلىكىدە ئاناتولىيىگە كەلگەن ئۇيغۇرلار بۇددىست ئۇيغۇرلار بولۇپ، ئۇلار سارىجى ۋە ئۇنىڭ ئوغۇللىرىدىن قاراسۇدەر، سىنشى باخشى، ئالىي باخشى ۋە ئۇنىڭ ئوغلى مىڭ ئىگەتمىش قوماندان بولغان. ئۇنىڭدىن باشقا ئۇيغۇرلاردىن چىققان ئاجاي، ئۇنىڭ ئوغلى توغرۇل ۋە سوبۇكتاي قاتارلىقلار ئۇيغۇرلارنىڭ قوماندانى ۋە بەگلىرى سۈپىتىدە تىلغا ئېلىنىدۇ[225].

ئاباقاخاننىڭ ئىرانغا باش ۋالىي قىلىپ تەيىنلىگەن ئەمەلدارى ئەنگىيانۇ ئۇيغۇر بولۇپ، ئۇ بۇددا دىنىغا ئېتىقاد قىلاتتى. ئۇنىڭ ياردەمچىسى جالالىدىن خوتەنى بولسا تەقۋادار مۇسۇلمان ئىدى. بۇ دەۋردە ھەربىي، مەمۇرىي ۋە دىنىي ئىشلارنى باشقۇرۇشقا ياردەملەشكەن ئۇيغۇرلاردىن خېلى بار ئىدى.

كۆپچىلىككە مەلۇمكى، 1260 ـ يىلى ھىلاكۇخاننىڭ سۈرىيە (شام) نى بويسۇندۇرغان موڭغۇل قوشۇنلىرىنىڭ ئىچىدە ئۇيغۇر ئەسكەرلىرى بار ئىدى[226]. شۇنداقلا XIV ئەسىرنىڭ دەسلەپكى يىللىرىغا كەلگىچمۇ، ئېلخانىلار قوشۇنلىرى ئىچىدە ئۇيغۇر ئەسكەرلىرى بارلىقى توغرۇلۇق خاتىرىلەر بار. يېزىلىشىچە ئېلخانىلار دۆلىتىنىڭ خانلىرىدىن ھىلاكۇخان ۋە ئاباقاخان دەۋرلىرىدە (1265 — 1282) ئۇلارنىڭ ئىشەنچىسىگە ئېرىشكەن ئۇيغۇر گېنېراللىرىدىن سوقۇن چار دېگەن كىشى بولغان[227].

قازانخان دەۋرى (1295 — 1304) دە ئۇيغۇرلاردىن نەۋدار «مىڭبېگى» لىك ۋەزىپىنى بېجىرگەن ۋە سۈرىيىگە يۈرۈش قىلىش ئۇرۇشىغا قاتناشقان، نەۋدارنىڭ دادىسى ئوردۇقايا بولسا ئەسلىدە ئاباقاخاننىڭ مۇھاپىزەتچى چېرىكى ئىدى، كېيىنچە، ئارغۇن خان (1284 — 1291) نىڭ ئىشەنچلىك ئادىمىگە ئايلانغان. ئارغۇن خان دەۋرىنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدە، توقچار ((秃合察儿 كۆچ بارىس (宽彻巴勒) لار سىياسىي ئۆزگىرىش قوزغىغاندا، ئوردۇقايا ئۇلارنىڭ بۇ ھەرىكىتىدە ئۆلتۈرۈلگەن. قازانخان تەختكە چىققاندىن كېيىن ئوردۇقايانىڭ جىيەنى بۇلادقايا (مىڭبېگى مەنسىپىدە ئىدى) بىلەن قۇتلۇق قايا ئاكا ـ ئۇكا ئىككىسى قازانخان دۈشمەنلىشىۋاتقان كۆچلەرگە قارشى ھەرىكەتكە ۋە سۈرىيىگە يۈرۈش قىلىش ھەرىكىتىگە ئاكتىپ قاتناشقان. ئودرۇقايا جەمەتىدىن تامتامىش دېگەن كىشىمۇ قازانخان دەۋرىدىكى ئەمىرلەردىن بىرى بولۇپ، سۈرىيىگە يۈرۈش قىلىش ھەرىكىتىگە

قاتناشقان. ئوردۇقايا جەمەتى بىردەك سىياسىي كۆرەشنىڭ مەركىزىدىكى شەخسلەر تۇقچار، كۆچ بارلارنىڭ ئەكسىيەتچىل ھەرىكىتىگە قارشى تەرەپتە تۇرغان، ئۇيغۇر قەبىلىسىدىن چىققان ئەمىرلەر شەك-شۈبھىسىز ھالدا خۇراساندىن يۈرۈشكە ئاتلانغان خاندان بېگى قازانخانغا يۆلەنگەن. قازانخان دەۋرىدىكى نەۋدار رەھبەرلىك قىلغان مىڭ تۈتۈن ئۇيغۇر، قارلۇقلاردىن تەشكىل تاپقان «ئەزەربەيجان ئارمىيىسىنىڭ ئۈچىنچى دەرىجىلىك 10 مىڭ تۈتۈنلۈك قوشۇنى» دىن كېلىپ چىققانىدى. مەزكۇر 10 مىڭ تۈتۈن قازانخان دەۋرىدە بىردەك تاتار قوشۇنىغا ئۆزگەرتىلگەن. شۇنىڭ بىلەن بىرگە ھىلاكۇخان دەۋرىدىكى «ئۈچىنچى دەرىجىلىك 10 مىڭ تۈتۈن» تارقىتىۋېتىلگەندىن كېيىن قازانخان بۇ قايتىپ كەلگەن ئۇيغۇرلارنى نەۋدار، بۇلادقايا، قۇتلۇق قايا، تامتاش قاتارلىق ئۇيغۇر جەمەتىدىكىلەرگە تارقىتىپ بەرگەن. ئولجايتۇخان دەۋرى (1304 — 1316) دە ئۇلار 18-، 17-، 16- دەرىجىلىك ئەمىرلىككە ئايرىلغان. ئەمما، كېيىنكى ۋاقىتلارغا كەلگەندە بۇلادقايا ئابۇسېيىد دەۋرى (1317 — 1335) نىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىگە كەلگەندە مەلۇم پائالىيەت بىلەن شۇغۇللانغاندىن باشقا، تارىخىي ھۆججەتلەردە ئۇلارنىڭ كونكرېت پائالىيەت ئەھۋالى ئۇچرىمايدۇ[228].

ئېلخانىلار دەۋرىدە ئەمىرلەر تەبىقىسىنىڭ ئىچىدە ئۇيغۇرلاردىنمۇ بار ئىدى.

ئولجايتۇخان دەۋرىدە سىۋىنچ5 ((失温只 - دەرىجىلىك ئەمىر بولۇپ، ئۇ ئۇيغۇر ئىدى، خۇراساننىڭ خاندان بەگلىكىنى ئۈستىگە ئالغان ئولجايتۇخاننىڭ ئۇستازى بولغان، كېيىن باغداتقا كەتكەن، كېيىنچە يەنە خۇراسانغا ئەۋەتىلىپ، ئولجايتۇخاننىڭ ئورنىغا خىزمەتكە تەيىنلەنگەن ئوغلى ئابۇسېيىدنىڭ ئۇستازى بولغان ئەھمەدخان دەۋرىدە سىۋىنچنىڭ دادىسى شىس باخشى失昔巴克失)) مۇ خۇراسان رايونىدا ئولجايتۇخاننىڭ دادىسى ئارغۇن خاننىڭ خىزمىتىدە بولغان. ھۆججەتلەردىكى خاتىرىلەرگە قارىغاندا، قازانخان دەۋرىدە سىۋىنچ سۈرىيىگە يۈرۈش قىلىشقا قاتناشقان، ئولجايتۇخان دەۋرىدىن باشلاپ ئۇ شەۋكەتلىك ئەمىر دەرىجىسىگە كۆتۈرۈلگەن. ئۇ ئابۇسېيىدخان دەۋرىنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدە ۋاپات بولغان ئىنىسى ئاقرانچ كېيىنچە ھەر قايسى گۇرۇھلارنىڭ كۈرىشىگە قاتناشقان. قازانخان دەۋرىدە ئۇيغۇرلاردىن بۇلادقايا، قۇتلۇق قايا، نەۋدار، تامتاشلار تايانچ مىخبەگلىرى بولغانىدى. ئولجايتۇخان دەۋرىدە بولسا سىۋىنچنىڭ

تەسىر كۆچىيىپ كېتىپ، (تايانچ مەنبەلىرى) 16 — 18 ـ دەرىجىلىك ئەمىرلەر دەرىجىسىگە چۈشۈپ قالغان[229].

ئابۇ سەئىد دەۋرىدە پۈتۈن ئىلخانىلار خانلىقىنىڭ ئەمىر چوپان مەرتىۋىسىگە كۆتۈرۈلگەن ئۇلۇس بېگى ئىسەن قۇتلۇق نويان ئۇيغۇر ئىدى. بۇ چاغدا ئابۇ سەئىدنىڭ ئۇيغۇر نائىبى ئەمىر چوپان يۇلدۇزنىڭ ئوغلى تەمۇرتاش (1317 — 1327) رۇم ۋىلايىتىنىڭ ئەمىرلەشكىرى ۋە باش ۋالىيسى بولغان. تەمۇرتاش 1327 ـ يىلى دادىسى ئۆلتۈرۈلگەندە ئابۇ سەئىدكە قارشى ئىسيان كۆتۈرۈپ، مىسىرغا قېچىپ كەتكەن. ئۇنىڭ ئورنىغا ئۇيغۇرلاردىن چىققان جەپەر ئوغلى ئەرتەنە رۇم ۋىلايىتىگە (ئاناتولىيىگە) باش ۋالىي بولدى، مىلادىيە 1335 ـ يىلى ئابۇ سەئىدخان ئالەمدىن ئۆتكەندە ئەرتەنە ئاناتولىيىدە مىلادىيە 1353 ـ يىلى ئالەمدىن ئۆتتى. ئۇنىڭدىن كېيىن ئۇنىڭ ئوغلى ئالىي بەگ (1352 — 1380 ـ يىللار)، ئالىي بەگدىن كېيىن ئۇنىڭ ئوغلى مەھمۇد بەگ چەلەبى (1380 — 1381) قاتارلىقلار ئەرتەنە سۇلالىسىنىڭ تەختىدە ئولتۇرغان. مىلادىيە 1381 ـ يىلى تۈركمەنلەرنىڭ سالور ئۇرۇقىدىن بولغان ھەمدە ئەرتەنە ئەۋلادلىرىنىڭ يېنىدا خىزمەت قىلغان قازى بۇرھانىددىن 46 يىل دەۋر سۈرگەن ئەرتەنە سۇلالىسىنى ئاغدۇرۇۋېتىدۇ. ئەرتەنەنىڭ ئىنىسى تاخرەتەن بولسا تۆمۈرلەڭ ۋە يىلدىرىم بايەزىد دەۋرىگە قەدەر ئەزەربەيجانغا ۋالىي بولغان. رۇم ۋىلايىتىدە يەنە ئۇيغۇر بەگلىرىدىن تارىمتا ۋە سەنەكتەيلەرمۇ ۋەزىپە ئۆتىگەن[230].

ئەرتەنە ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن قەيسەرىگە دەپنە قىلىنغان. بۇ يەردىكى كىشىلەر ئۇنى «ئەرتەنە» دېيىشەتتى. ئۇ موغۇللارنىڭ رۇم (ئاناتولىيە) گە تەيىنلىگەن باش ۋالىيلىرى ئىچىدە ئەڭ مەشھۇرى بولۇپ، ئۆزىنىڭ ئەتراپىغا پۈتۈنلەي ئۇيغۇرلارنى توپلىغان. مۇھەممەد ئىبنى شاباگەرە ئەرتەنە توغرىسىدا: «ئەمىر ئەرتەنە ئەمىر سەئىدخان (ئەبۇسەئىدخان — نەقىلچىدىن) نىڭ يارلىقى بىلەن رۇم ۋىلايىتىنى باشقۇرىدىغان ئەمەلدار قىلىپ تەيىنلەندى. ئەبۇ سەئىدخاننىڭ ۋاپاتىدىن كېيىن ئۇ مەملىكەتنى ئادالەت بىلەن ئىدارە قىلىپ خەلقنى باياشات قىلدى. شەرىئەتنىڭ كۆچىيىشىگە، سەييىد، ئۆلىما ـ ئالىم ۋە ماشايىخلارنىڭ ئىززەت ـ ھۆرمىتىگە بەكلا ئەھمىيەت بەردى[231]»، دەيدۇ. ئەرەب ساياھەتچىسى ئىبنى بەتتۇتە ئەرتەنەنىڭ قوبۇل قىلىشىغا ئېرىشكەن ۋە ئەرتەنەنىڭ ئۆزى بىلەن ئەرەب تىلىدا سۆزلەشكەنلىكى ۋە ئۇنىڭ ئەخلاقىي پەزىلىتى توغرىسىدا توختىلىپ ئۆتكەن. ئەرتەنەنىڭ دەۋرداشلىرىدىن ھەلەبلىك نۇرىددىن ھەسەن: «ئەرتەنە ئادىل، ھۆرمەتكە سازاۋەر، ئېغىر ـ

بېسىق، ئىنتايىن غەيرەتلىك ۋە جاسارەتلىك كىشى ئىدى. ئۇ ھەر قانداق كىشىگە خۇشخۇي مۇئامىلە قىلاتتى»، دەپ يازغان. مىسىرلىق سالاھىدىن سابادى ئەرتەنەنىڭ دىندار، ياخشىلىق قىلغۇچى، پاكىز، پەرھىزكار، ئالىم ۋە پازىللار بىلەن داۋاملىق سۆھبەتلىشىپ تۇرىدىغان بىر پەزىلەت ئىگىسى ئىكەنلىكىنى تىلغا ئالغان. بۇ ئىككى مۇئەللىپنىڭ ئەرتەنە توغرىسىدا يازغان شېئىرلىرىمۇ بولغان[232]. ئىلخانىلار دەۋرىدە ئەلچىلىك ۋە دىنىي خىزمەت بىلەن شۇغۇللانغۇچى ئىككى نەپەر داڭدار ئۇيغۇر شەخس ئۆتكەن. ئۇلار راببان سائۇما ۋە ماركوسلار ئىدى. بۇ ھەقتە كىتابنىڭ بېشىدا تەپسىلىي توختالدۇق.

ئىلخانىلار دەۋرىدە ئۇيغۇر تىل-يېزىقىنىڭ ئورنى يۇقىرى بولغان. بۇ ھەقتە پېرسىيىلىك تارىخچى جۇۋەينى «تارىخىي جاھانكۇشاي» دا مۇنداق يازغان: «دۇنيانى ۋەيران قىلغان بۇ كۆرەشلەر نەتىجىسىدە مەدرىسلەر خاراب بولدى، ئالىملار ئۆلتۈرۈلدى. بولۇپمۇ ئالىم-ئۆلىمالارنىڭ توپلانغان يېرى ۋە ئوچىقى بولغان خوراسانمۇ مۇشۇنداق ئەھۋالغا دۇچار بولدى.

بۇ يەردە قەلەمكەشلىك قىلىدىغان ئۇلۇغ شەخسلەرنىڭ ھەممىسى قىلىچتىن ئۆتكۈزۈلدى. ھايات قالغانلىرى ئۇچۇن ئۇيغۇر تىل-يېزىقىنى ئۆگىنىشتىن باشقا چارە قالمىدى».

راشىددىنىڭ مەلۇماتىدىن قارىغاندا، خوراسان ۋە ھىندىستانلاردا ئەمىر-پەرمانلار ئۇيغۇر تىل-يېزىقى بىلەن چۈشۈرۈلگەن. ئارغۇن خاننىڭ فرانسىيىنىڭ كارولى فىلىپ IV كە ئەۋەتكەن دۆلەت خېتى موڭغۇل تىلىدا ئۇيغۇر يېزىقىدا يېزىلغان. ئۇيغۇر تىل-يېزىقىدا شېئىر يېزىپ داڭق چىقارغان كازۋىنىدەك داڭلىق شائىرلار ياشىغان. «ئوغۇزنامە» ئۇيغۇر يېزىقىدا كۆچۈرۈلگەن.

ئىلخانىلار دەۋرىدە ئۇيغۇر سەنئەتكارلىرىنىڭ رەسساملىق ساھەسىدە ئاجايىپ شاھانە ئەسەرلەرنى ياراتقانلىقى توغرۇلۇق ئۇچۇرلار بار. مۇشۇ مەزگىللەردە «جامىئۇل-تەۋارىخ» دېگەن ئەسەرگە ئىشلەنگەن قىستۇرما رەسىملەر پۈتۈنلەي ئۇيغۇر رەسساملىرىنىڭ قولىدىن چىققان. بۇ مەزگىلدە ئۇيغۇر رەسساملىرىنىڭ تۈرتكىسىدە غەربىي ئاسىيا ۋە شىمالىي ئافرىقىدا ئۇيغۇر ئۇسلۇبىدا رەسىم سىزىش دولقۇنى ۋە دەۋرى شەكىللەنگەن[233].

«ئىلخانىلار» دېگەن دۆلەت نامىدىكى «ئىل» قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى يەنى تۈركىي تىلدىكى «ئەل» دېگەن سۆزدىن كەلگەن بولۇپ، دۆلەت ئىسمىدىن تارتىپ، نۇرغۇن ئەمەل-مەنسەپ ناملىرى، دەرىجىسى ۋە ئۇنۋانلىرىنىڭ ئۇيغۇر تىلىدىن كەلگەنلىكى ۋە يۇقىرىدا سۆزلەپ ئۆتكەن بىر قاتار

ئەھۋاللار ھەققەتەن ئۇيغۇرلارنىڭ مەدەنىيەت جەھەتتە ئىلخانىلار دۆلىتىگە چوڭ تەسىر كۆرسەتكەنلىكىنى بىلىپ يەتكىلى بولىدۇ.

10. چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى ۋە ئەدەبىياتى ھەققىدە

1) چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى (ئورقۇن-يەنسەي ئۇيغۇر تىلى ۋە قوچو ئۇيغۇر تىلىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ) ۋە خاقانىيە تۈركچىسى ئاساسىدا شەكىللەنگەن، XX ئەسىرنىڭ 30- يىللىرىغىچە كەڭ قوللىنىلغان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىدىن ئىبارەت[234].

XIII ئەسىردىن كېيىن تەڭرىتاغلىرىنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالى، غەربىي ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تۈركىي تىلدا سۆزلەشكۈچى خەلقلەر ئارىسىدا قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى ھەم خاقانىيە تۈركچىسى ئاساسىدا ئەرەب، پارس تىللىرىنىڭ تەسىرى بىلەن يېڭى بىر خىل تىل شەكىللەنگەن. بۇ خىل تىل ئەڭ دەسلەپتە چاغاتاي ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادلىرى ھۆكۈمرانلىق قىلغان رايونلاردا شەكىللەنگەنلىكى ئۈچۈن «چاغاتاي تىلى» دەپ ئاتالغان. XV —XV ئەسىرلەردىن كېيىن چىڭگىزخاننىڭ چوڭ ئوغلى جۇجى ھۆكۈمرانلىق قىلغان ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ غەربىي شىمالىي قىسمى، جەنۇبىي رۇسىيە يايلاقلىرى ۋە تۆمۈر (1370 — 1405) نىڭ ئەۋلادلىرى ھۆكۈمرانلىق قىلغان ئافغانىستان، ئىراننىڭ شەرقىي ھەم شەرقىي شىمالىي قىسمى، ھىندىستان رايونلىرىدىكى تۈركىي تىللىق قەبىلىلەرمۇ چاغاتاي تىلىنى قوللانغان[235].

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىنىڭ شەكىللىنىش جەريانى

رۇس شەرقشۇناسى ۋ. ۋ. بارتولد «ئەگەر موڭغۇللار بۇ يەرگە ئىستېلا قىلىپ كەلمىگەن بولسا چاغاتاي ئەدەبىي تىلىنىڭ شەكىللىنىشى مۇمكىن ئەمەس ئىدى»[236]، دېگەن. چۈنكى، موڭغۇللار غەربىي يۇرت ۋە ئۇنىڭ غەربىدىكى رايونلارغا قىلغا كەڭ كۆلەملىك ھەربىي يۈرۈشلىرى بۇ رايونلاردىكى بىر مۇنچە مۇستەقىل تاجۇتەختلەرنى، دۆلەت بايراقلىرىنى، دۆلەت چېگرا سەھرالىرىنى ۋە بىرمۇنچە مىللەت، قەبىلە ئايرىملىرىنى ناھايىتى تېز ئارىدىلا يەر بىلەن يەكسان قىلىپ، ئۇلارنىڭ جەمئىيەت، مەدەنىيەت، بولۇپمۇ تىل جەھەتتىكى ئورتاقلىقىنى ئىلگىرى سۈرۈپ، بۇ رايوندىكى خانلىقلار خېلى ئۇزاق زاماندىمۇ ھەل قىلالمىغان زور تارىخىي ۋەزىپىنى ئۆتىدى.

چاغاتاي ئۇلۇسى شەكىللەنگەن چاغدا، ئۇنىڭ ئىلكىدىكى رايونلاردا ئاساسەن تۈركىي تىل ۋە ئۇنىڭ ھەرخىل شېۋىلىرىدە، پارس تىلى ۋە ئەرەب تىلىدا سۆزلىشىدىغان قەبىلە ۋە مىللەتلەر ياشايتتى. بۇلارنىڭ ئىچىدە بىر مەزگىل ئوتتۇرا ئاسىيادىكى سىر دەرياسىنىڭ باش ئېقىمىدىن، شەرقىي ياۋروپادىكى دوناي دەرياسىغىچە ھۆكۈمرانلىق قىلغان[237]، ۋە ئەسلىدە ئىران تىلىنىڭ ئالاھىدە بىر شېۋىسى بولغان تاجىك تىلىدا سۆزلىشىدىغان خارەزملەر ناھايىتى تېز تۈركلەشمەكتە ئىدى. ئەرەب تىلى بولسا، ئاساسەن ئوتتۇرا ئاسىياغا كېلىپ ئولتۇراقلاشقان ئەرەب مۇھاجىرلىرى ھەم دىنىي تەبىقىدىكىلەرنىڭ بىر خىل ئالاقە قورالى ئىدى. موڭغۇل ئىستېلاسىدىن كېيىن بۇ جايغا موڭغۇل تىلىدا سۆزلىشىدىغان قەبىلىلەر كېلىپ ئورۇنلاشتى. لېكىن، بۇلارمۇ ناھايىتى تېز سۈرئەتتە تۈركلىشىشكە قاراپ يۈزلەندى. شۇڭا، ھۆكۈمران تائىپىلار ھەممە قەبىلە ۋە مىللەتلەرگە ئورتاق بولغان بىر خىل تىلنى قوللىنىشقا مەجبۇر بولدى. يەرلىك تۈركىي تىلنى (ئۇيغۇر تىلىنى) ئاساس قىلىپ، ئەرەب، پارس ۋە موڭغۇل تىللىرىدىن نۇرغۇن تىل ئېلېمېنتلىرىنى قوبۇل قىلىش نەتىجىسىدە شەكىللەنگەن بۇ تىل تارىختا «چاغاتاي تىلى» نى ئەينى زاماندا تۈركىي تىلىنىڭ ئىچىدە تەسىرى ناھايىتى كۈچلۈك بولغان ئۇيغۇر شېۋىسى ئاساسىدا شەكىللەنگەن، دەپ قارايدۇ. بۇ ئوبيېكتىپ ئەمەلىيەتنى ئاساس قىلىپ، چوڭقۇر ئويلىنىش ۋە ئەتراپلىق تەپەككۇر قىلىش ئارقىلىق ئوتتۇرىغا قويۇلغان قاراشتۇر.

ئۇيغۇر تىلى نېمە ئۈچۈن چاغاتاي تىلىنىڭ ئاساسىي غولى بولغان؟ ئالدى بىلەن بۇ تىلنىڭ ئۆتمۈشىنى كۆز ئالدىمىزغا كەلتۈرۈپ سۆزلەپ باقايلى. موڭغۇل ئىمپېرىيىسىنىڭ قوشۇنلىرى ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە ئىران ئېگىزلىكىگە قىيان سۈدەك كېلىۋاتقان چاغدا، ئىمپېرىيىنىڭ يۇقرالىرى ئىچىدە مەدەنىيەت سەۋىيىسى ئۇيغۇرلاردىن ئېشىپ كېتىدىغانلار يوق ئىدى. شۇڭا، يېڭىدىن بويسۇندۇرۇلغان ئوتتۇرا ئاسىيادا ۋە ئىران ئېگىزلىكىدە تەسىس قىلىنغان ھەر دەرىجىلىك ھەربىي، مەمۇرىي ئورگانلارنىڭ كاتىپلىقىغا ۋە ھېساب-كىتاب خىزمەتلىرىگە كۆپىنچە ئۇيغۇرلار قويۇلغان. چىڭگىزخاننىڭ 13-ئەۋلادى ئەبۇلغازى باھادۇرخان بۇ توغرۇلۇق توختىلىپ، «چىڭگىزخان ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادى ھۆكۈمرانلىق قىلغان ماۋەرائۇننەھر، خۇراسان، ھەتتا ئىراق قاتارلىق جايلاردا مۆھۈردارلىق بىتىكچىلىك ۋە ھېسابات ئىشلىرىنىڭ ھەممىسىلا ئۇيغۇرلارنىڭ قولىدا ئىدى»[239] دەپ يازغان. ئەگەر بىز بۇ ئورگانلارنىڭ مىليونلىغان يەرلىك ئاھالىلىرىنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي تۇرمۇشى بىلەن بولغان قويۇق مۇناسىۋىتىنى تەسەۋۋۇر قىلىپ باقىدىغان

بولساق، ئۇ ۋاقىتتا ئۇيغۇر تىلىنىڭ شۇ مەزگىللەردە بۇ رايونلاردىكى ئىجتىمائىي تۇرمۇشقا نەقەدەر كەڭ ئارىلاشقانلىقىنى ئاسانلا تەسەۋۋۇر قىلالايمىز. ئەگەردە، بۇنىڭدىنمۇ ئۇزۇنراق تارىخىي ئۆتمۈشنى سۈرۈشتە قىلىدىغان بولساق، بىز يەنە X ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا سامانىيلار سۇلالىسى (874 — 999) گۇمران بولغاندىن كېيىن قاراخانىيلارنىڭ ئۇيغۇر تىلىنى ھۆكۈمەت تىلى سۈپىتىدە قىلچە مۇرەسسەسىز ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىغىچە ئومۇملاشتۇرغانلىقىنى ھەمدە ئۇيغۇر تىلىنىڭ نۇرغۇن جەھەتلەردە تاجىك تىلىنىڭ ئورنىنى باسقانلىقىنى كۆرەلەيمىز. غەربىي لياۋ سۇلالىسى مەزگىلىدە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تىللار دائىرىسىدە ئاساسەن قاراخانىيلار دەۋرىدىكى ھالەت ساقلاپ قېلىنغان. بۇ ئۇزاق تارىخىي مەزگىلدە كەلگۈسىدىكى چاغاتاي تىلىنىڭ ئۇرۇقى ئەمەلىيەتتە سېلىنىپ بولغان. ئۇيغۇر تىلى موغۇل ئىمپېرىيىسىنىڭ كۆچىگە سۆيۈنۈپ، ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىدا قايتا ئومۇملاشقاندا، بۇ ئومۇمىي تىلنىڭ تەرەققىياتى يەنىمۇ تېزلەتىلدى[240].

چاغاتاي تىلىنىڭ كېلىپ چىقىشى توغرىسىدا ئالىملارنىڭ ئېيتقانلىرىنى ۋەكىللىك خاراكتېرىدىكىلىرى مۇنۇلاردىن ئىبارەت.

XIX ئەسىردىكى تۈركىيىنىڭ مەشھۇر ئالىمى شەمسىددىن سامى «چاغاتاي ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادى ھۆكۈمرانلىق قىلغان دەۋردە ئۇيغۇر تىلى بارلىق تۈركىي تىللىق قەبىلىلەرنىڭ ئورتاق ئەدەبىي تىلىغا ئايلانغان ھەم چاغاتاي تىلى دەپ ئاتالغان مەشھۇر بولغان.»، يەنى «چاغاتاي خانىنىڭ ھاكىمىيەت يۈرگۈزگەن ۋاقتىدىكى ئۇيغۇر تىلى شۇ ۋاقىتتىن تارتىپ چاغاتاي تىلى دېگەن نام بىلەن مەشھۇر بولغان»[241] دەپ يازغان. مەشھۇر ئالىم ئەھمەد زەكىي ۋەلىدى بولسا «ئۇيغۇرلار تۈركىي تىللىق قەبىلىلەرنىڭ ئىچىدە ناھايىتى يۇقىرى مەدەنىيەتكە ئىگە بىر مىللەت ئىدى. شۇڭا، ئۇلارنىڭ تىلى بارلىق تۈركىي تىللىق قەبىلىلەرنىڭ ئورتاق ئەدەبىي تىلىغا ئايلانغان»[242]، دەپ يازىدۇ. شەمسىددىن سامى يەنە «قەدىمكى ئۇيغۇرلار مەدەنىيەتتە ئەڭ ئالدىدا تۇرىدىغان خەلق بولۇپ، بۇلارنىڭ تىلى تۈركىي تىللىق خەلقلەر ئارىسىدا ئەدەبىي تىل ئىدى»[243] دېسە، رۇس ئالىمى ۋ. ۋ. رادلوۋ «چاغاتاي تىلىنىڭ ئاساسى ئىسلام مەدەنىيىتىنىڭ تەسىرى ۋە موڭغۇل ئىستېلاسىدىن بۇرۇنلا پىشىپ يېتىلگەن ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىدۇر»[244] دەپ كۆرسىتىدۇ. مەشھۇر رۇس ئالىمى بارتولد چاغاتاي دەۋرىدىكى جەمئىيەت ۋە مەدەنىيەتنى سۆزلىگەندە «مەدەنىي خەلقلەر ئىچىدە، مۇسۇلمانلار (بولۇپمۇ تاجىكلار) ۋە ئۇيغۇرلار، پەقەت ئۆز

مىللىتىنىڭ ئىچىدىلا ئەمەس، بەلكى ئۆزلىرى تۇرۇشلۇق ئۇلۇسلارنىڭ ئۇلۇس باشقۇرۇش ئىشلىرىدا ناھايىتى مۇھىم رول ئوينىغانىدى. چۈنكى، ئۇلارنىڭ يەرلىك ۋاڭ، گوڭ ئاقسۆڭەكلىرىگە بولغان تەسىرى ناھايىتى كۈچلۈك ئىدى»[245]، دەيدۇ.

چاغاتاي تىلىنىڭ ئۇيغۇر تىلى ئىكەنلىكىنى ئۇلۇغ شائىر ئەلىشىر نەۋائىينىڭ «خەزائىنۇلمەئانى» غا يازغان «كىرىش سۆز» ئىدىكى مۇنۇ بىر ئابزاس سۆزدىن يەنىمۇ ئېنىقراق چۈشىنىمىز. ئۇ چاغاتاي تىل ـ ئەدەبىياتىنىڭ ئەڭ يىرىك ۋەكىللىرى بولغان مەۋلانە سەككاكى بىلەن مەۋلانە لۇتفى توغرۇلۇق توختىلىپ مۇنداق يازغان: «ئۇيغۇر ئىبارەتىنىڭ فۇسۇھاسىدىن ۋە تۈركىي ئەلفازىنىڭ بۇلاغاسىدىن مەۋلانە سەككاكى ۋە مەۋلانە لۇتفى» (ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئۇستىلىرىدىن، تۈركىي سۆزلەرنىڭ ماھىرلىرىدىن مەۋلانە سەككاكى ۋە مەۋلانە لۇتفى). بۇ يەردىكى «ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئۇستىلىرىدىن، تۈركىي سۆزلەرنىڭ ماھىرلىرىدىن مەۋلانە سەككاكى ۋە مەۋلانە لۇتفى). بۇ يەردىكى «ئۇيغۇر ئىبارەتى» بىلەن «تۈركىي ئەلغازى» ئوخشاش مەنىلىك سۆزلەر بولۇپ، «ئۇيغۇر تىلى» ياكى «تۈركىي تىل» دېگەن مەنىنىلا ئىپادىلەيدۇ. «فۇسەھا» بىلەن «بۇلەغا» مۇ ئوخشاش مەنىلىك سۆزلەر بولۇپ، ھەر ئىككىلىسى «تىل ماھىرى، تىلدا يېتىلگەن» دېگەن مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ. دېمەك، بۇ تەرىپىنىڭ مەنىسى «ئۇيغۇر تىلىنىڭ ياكى تۈركىي تىلىنىڭ يېتىلگەن ماھىرلىرىدىن» دېگەندىنىلا ئىبارەت. نەۋائىينىڭ نەسرى ئەسەرلىرىدە مۇنداق ئوخشاش مەنىلىك قۇرۇلمىلار ناھايىتى كۆپ ئۇچرايدۇ. دېمەك، يۇقىرىدىكى سەككاكى بىلەن لۇتفىنىڭ تەرىپىدە ئۇلار قوللانغان چاغاتاي تىلىنىڭ ئۇيغۇر تىلى ياكى تۈركىي تىل ئىكەنلىكى ئېنىق كۆرسىتىلگەن[246].

تارىخشۇناس لىيۇ جىشاۋ ھەققانىي ھالدا «ئۇيغۇر تىلى ئاساسىدىكى چاغاتاي تىلىنىڭ شەكىللىنىشى ئۇيغۇر مىللىتى تارىخىدا دەۋر بۆلگۈچ ۋەقە بولۇپلا قالماستىن، ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ ئىنسانىيەتكە قوشقان بۈيۈك تۆھپىسى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ئاسىيانىڭ ئوتتۇرا قىسمىدىكى نۇرغۇن مىللەتلەر ۋە رايونلار مۇشۇ تىلىنىڭ ياردىمى بىلەن ئۆزلىرىنىڭ مەدەنىيىتىنى ۋە تارىخىنى خاتىرىلىگەن ھەم تارقاتقان»[247]، دەپ كۆرسىتىشى دەل جايىدا ئېيتىلغان باھادۇر. چاغاتاي تىلى تۈپ ماھىيەت جەھەتتىن ئۇيغۇر تىلىدىن ئىبارە بولغانلىقى ئۈچۈن، يېقىندىن بېرى بەزى چاغاتاي تىلى تەتقىقاتچىلىرى، مەسىلەن، ئابدۇرۇپ پولات ئەپەندى قاتارلىقلار بۇ تىلنى «چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى» دەپ ئاتىسا ئەڭ مۇۋاپىق بولغان بولىدۇ، دېگەن

ئىلمىي كۆز قاراشنى ئوتتۇرىغا قويۇشماقتا[248] ھەم ئۇ قوللاشقا ئىگە بولماقتا[249].

2) چاغاتاي ئۇيغۇر ئەدەبىياتى

يۇقىرىدا سۆزلەپ ئۆتكىنىمىزدەك چاغاتاي ئۇيغۇر ئەدەبىياتى ۋاقىت جەھەتتە چاغاتاي ئۇلۇسى ۋە چاغاتاي خانلىقى دەۋرىدىن XX ئەسىرنىڭ ئالدىنقى چارىكىگىچە بولغان ئۇزۇن بىر تارىخىي دەۋرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. مەزمۇن ۋە كۆلەم جەھەتتە ئىنتايىن زور ئاپتورلار قوشۇنى تەرىپىدىن يارىتىلغان ئەسەرلەر بىلەن بېيىتىلىدۇ. بۇ ئۇنىڭ ماكرو جەھەتتىكى چۈشەندۈرۈشكە قارىتىلغان. بۇ ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنى ۋۇجۇدقا كەلتۈرگەن تىل «چاغاتاي تىلى» نىڭ ئايرىم لىكسىكىلىق ۋە گرامماتىكىلىق ئالاھىدىلىكىنى نەزەرگە ئېلىپ ئېيتىلغان ئىزاھات خاراكتېرلىك تەبىرلەر يىغىندىسى. ۋەھالەنكى، ئەدەبىي ئەسەرلەردە ئىپادە قىلىنىدىغان ئىنسان خاراكتېرى، زامان ۋە دەۋرنىڭ ئېستېتىك ئارزۇسى، خاھىشلىرى تولىمۇ ئۇزاق (تەخمىنەن 600 — 700 يىللىق ئارىلىق) دەۋرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدىغان مۇنداق بىر ئەدەبىياتقا توغرا تاناسىپ بولۇشنى تەلەپ قىلىش ئىلمىيلىق بولمىسا كېرەك. شۇنداق ئىكەن، بىز «چاغاتاي ئۇيغۇر ئەدەبىياتى» دېگەن بۇ ئۇقۇمنى ئېتىراپ قىلىش بىلەن بىرگە، ئۇنى شەكىل ئۇقۇمى بويىچە چەكسىزلەشتۈرۈۋەتمەسلىكىمىز، ئىسمى بىلەن جىسمىنىڭ دىئالېكتىك بىرلىكىنى ساقلىغان ئاساستا، مەڭگۈلۈك ماكان دائىرىسىگە تۇراقلاشتۇرۇشىمىز كېرەك.

ئۇنداق بولسا، چاغاتاي ئۇيغۇر ئەدەبىياتى قايسى دەۋردىكى ئەدەبىياتنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇنىڭدا بىر ئۆلچەم بولۇش كېرەك.

مۇشۇ مەسىلىدە مۇنداق ئىككى ئۆلچەمنى دەسلەپكى قەدەمدە ئوتتۇرىغا قويۇش ئىمكانىيىتى بار.

بىرىنچىدىن، تىل مەسىلىسى. ئۆزىمىزنىڭ ۋە چەت ئەللەرنىڭ ئالىملىرى كۆپ يىللاردىن بېرى چاغاتاي ئەدەبىياتىنىڭ ۋاقىت چېكىنى بەلگىلەشتە تىلنى ئالدىنقى شەرت قىلىپ كەلدى. بۇنداق قىلغاندا بىرمۇنچە ئاۋارىچىلىكلەرنىڭ ئالدىنى ئالغىلى بولاتتى. ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنى پارچىلىۋېتىپ، تۈركىي تىللىق خەلقلەرگە ئورتاق ئەدەبىيات قىلىپ بېرىشكىمۇ، ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ دائىرىسىنى كېڭەيتىۋېتىشكىمۇ بولاتتى. شۇنى ئۇنتۇماسلىقىمىز كېرەككى، تىلنى چەتكە قېقىش، چاغاتاي ئەدەبىياتىنى چەتكە قاققانلىق ياكى ئىنكار قىلغانلىق. بىز ئالدى بىلەن

تىلنى ئۆلچەم قىلىپ تۇرۇپ، ئۇنى ئۆز نۆۋىتىدە چاغاتاي ئەدەبىياتىنىڭ شەكلى دەپ بىلىشىمىز لازىم.

بۇنداق بولغاندا، «چاغاتاي ئۇيغۇر ئەدەبىياتى» چاغاتاي ئۇلۇسى شەكىللىنىشكە باشلىغان ۋاقىتتىن XX ئەسىرنىڭ ئالدىنقى چارىكىگىچە بولغان ئارىلىقتىكى ئەدەبىياتنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

ئىككىنچى، ئىستېتىك خاھىش ۋە ئىدىيىۋى مەزمۇن، چاغاتاي ئۇيغۇر ئەدەبىياتى تارىخىدا يۈزلىگەن تەسىرلىك ئەدىبلەر ياشاپ، ناھايىتى كۆپ ھەجىمدە بەدىئىي ئەسەرلەرنى قالدۇرۇپ كەتكەن. لىرىك شېئىرىيەتتە «يار» ئوبرازىنى، داستانلاردا ئاشىق ـ مەشۇقلارنىڭ سەرگۈزەشتىلىرى ۋە ۋاپادارلىقىنى تەسۋىرلەشنى ئاساسىي مەقسەت قىلىپ، گۇمانىزم، مەرىپەتچىلىك، ۋەتەنپەرۋەرلىك، خەلقلەر دوستلۇقى قاتارلىق بىر قاتار تېپىك مەسىلىلەرنى باي تەسەۋۋۇر، كامالەتكە يەتكەن تىل تەسۋىرى ئارقىلىق ئىپادىلەشتە بىر خىل يوشۇرۇن ئورتاقلىق كۆرۈلگەن بولسىمۇ، ئەمما ھەربىر ئەدىبنىڭ ھايات سەرگۈزەشتىلىرى، ياشىغان مۇھىتى، ئىدىيىۋى خاھىشى، سىنىپىي مەيدانى، مەۋقەسى قاتارلىق تەرەپلەردە خاسلىقنى، ئۆزگىچىلىكنى ئىپادىلىگەن. بۇ خىل خاسلىق، «ئەدەبىي ئەسەرلەردە دەۋر روھى ئەكس ئەتتۈرۈلىدۇ» دېگەن ئەدەبىي ئەسەرلەرنىڭ مەزمۇنىغا قويۇلىدىغان بىر ئۆلچەمگە يىغىنلىنىشىدۇ. بۇ ئۆلچەم ئۆز نۆۋىتىدە ئەدەبىي ئەسەرلەرنىڭ مەزمۇنىغا قارىتىلغان.

شۇنى تەكىتلەش زۆرۈركى، ئىلگىرى چاغاتاي ئەدەبىياتىنى ئايرىغاندا، بۇ ئەدەبىياتنىڭ ئالاھىدىلىكى ئۇقۇملاشتۇرۇۋېتىلىپ ياكى ئومۇملاشتۇرۇۋېتىلىپ، ئاپتورلارنىڭ ئىدىيىۋى خاسلىقى، دەۋر پۇرىقى، قاتارلىقلار ئېتىبارغا ئېلىنمىدى.

مەن، چاغاتاي ئەدەبىياتىنى مەزمۇنىغا قاراپ دەۋرگە ئايرىغاندا، ئومۇملۇقنى قوشۇمچە، خاسلىقنى ئاساس قىلىش بىر قەدەر ئىلمىي قاراش دەپ قارايمەن. بۇنداق بولغاندا، ئالدى بىلەن، بىز «چاغاتاي ئەدەبىياتى» دېگەن بۇ ئۇقۇمنىڭ ۋاقىت جەھەتتىكى چەكسىزلىكىنىڭ ئالدىنى ئالالايمىز، دەۋر جەھەتتىكى كونكرېت خۇسۇسىيەتلىرىنى پەرقلەندۈرەلەيمىز؛ شۇنىڭ بىلەن بىرگە، ئەدەبىي ئەسەرلەرنىڭ دەۋر پۇرىقىنى ئايرىپ، تېخىمۇ ياخشى بەدىئىي لەززەتكە ئىگە بولالايمىز.

مەزمۇنىغا قاراپ بۆلۈشكە توغرا كەلسە، چاغاتاي ئۇلۇسى ۋە چاغاتاي خانلىقى دەۋرىدىكى ئەدەبىياتنى «چاغاتاي ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ دەسلەپكى باسقۇچى» ياكى «چاغاتاي ئۇيغۇر ئەدەبىياتى» دېيىشكە بولىدۇ.

شۇنى ئۇنتۇماسلىقىمىز كېرەككى، بىر قاتار ئىجتىمائىي ھادىسىلەرگە ئوخشاش چاغاتاي تىلى ۋە چاغاتاي ئەدەبىياتى بارلىققا كېلىش، شەكىللىنىش ۋە تاكامۇللىشىش جەريانىنى باشتىن كەچۈرگەن. بولۇپمۇ چاغاتاي ئەدەبىياتىدا بۇ خىل خۇسۇسىيەت بىرقەدەر گەۋدىلىك. بەزى ئالىملار چاغاتاي ئۇلۇسى ۋە چاغاتاي خانلىقى دەۋرىدىكى ئەدەبىيات چاغاتاي ئەدەبىياتىنىڭ كېلىپ چىقىش جەريانى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. نەۋائىي ۋەكىللىكىدىكى ئوتتۇرا ئاسىيانىڭXV — XVI ئەسىرلەر ئەدەبىياتى چاغاتاي ئەدەبىياتىنىڭ گۈللەنگەن باسقۇچى دەپ قارايدۇ. بۇنىڭمۇ مەلۇم ئىلمىي ۋە ئىجتىمائىي ئاساسى بار. مەن بۇ خىل قاراشقا باشقىچە پىكىردە ئەمەس. مېنىڭ دېمەكچى بولغىنىم دەۋر روھىنىڭ ئەكس ئەتتۈرۈلۈش ئەھۋالىغا سەل قارىماسلىقىمىز كېرەك. بۇ چاغاتاي ئەدەبىياتىنىڭ بىر ئۆلچىمى قىلىنىشى لازىم دېگەندىن ئىبارەت. شۇنداق بولغاندا، خاس كىتابلار ياكى دەرسلىك كىتابلاردا چاغاتاي ئەدەبىياتى ھەققىدە بايان بەرگەندە، چاغاتاي ئۇلۇسى ۋە چاغاتاي خانلىقى دەۋرىنى بىر بايان قىلىۋېتىپ، ھەر قايسى تارىخىي دەۋرلەر ئەدەبىياتىنى ئايرىم ـ ئايرىم ئۆز دائىرىسى بويىچە بايان قىلىش بىرقەدەر ئەقىلگە مۇۋاپىق ئۇسۇل دەپ قاراشقا بولىدۇ. شۇنداق قىلغاندا ئۇيغۇر ئەدەبىيات تارىخىنى ھەم ئومۇملاشتۇرۇپ تەتقىق قىلغىلى، ھەم ھەربىر دەۋر ئەدەبىياتىنى ئايرىم ـ ئايرىم تەتقىق قىلغىلى بولىدۇ.

ئومۇمەن، چاغاتاي تىلى ۋە چاغاتاي ئەدەبىياتى ئۇيغۇر تىلى ۋە ئەدەبىيات تارىخىدا ناھايىتى مۇھىم ئورۇندا تۇرىدۇ. بۇ ھەقتە چوڭقۇر تەتقىقات ئېلىپ بېرىش تارىخىي ئەھمىيەتكە ئىگە.

چاغاتاي خانلىقى مەزگىلىدە ئەدەبىي ئىجادىيەتكە دائىر ئۇيغۇر تىلى چاغاتاي تىلى، ئەرەب يېزىقى ئاساسىدىكى ئۇيغۇر يېزىقى، چاغاتاي يېزىقى، ئۇيغۇر تىلى ۋە يېزىقىدا يارىتىلغان ئۇيغۇر ئەدەبىياتى چاغاتاي ئەدەبىياتى دېگەن نام بىلەن ئاتالغان.

چاغاتاي خانلىقى دەۋرىدە ئۇيغۇر، جۈملىدىن تۈركىي تىللىق خەلقلەر مەدەنىيىتى، ئەدەبىياتى داۋاملىق راۋاجلىنىپ تۇردى. بۇنىڭ چوڭقۇر تارىخىي، مەدەنىي ۋە ئىجتىمائىي ئاساسى بار.

چاغاتاي خانلىقى ئىلگىرىكى قوچو ئۇيغۇر خانلىقى ۋە قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ تېررىتورىيىسى ئاساسىدا بارلىققا كەلگەن. مەلۇمكى بۇ ئىككى خانلىقنىڭ كۆپچىلىك ئاھالىسى ئۇيغۇرلار ئىدى. مەسىلىنىڭ تۈگۈنى يالغۇز بۇلا ئەمەس. ھەممىگە مەلۇمكى، موغۇللار ئەمدىلا باش كۆتۈرۈپ

چىققاندا، چىڭگىزخان «غەربىي شىمال خانلىقلىرىنى ئىستېلا قىلدى، بۇ خانلىقلار ئىچىدە ئەڭ كۈچلۈك بولغان (قوچو) ئۇيغۇر خانلىقى ھەممىدىن ئاۋۋال ئەل بولدى. چىڭگىزخان شۇنىڭدىن كېيىنلا ئۇلارنىڭ پادىشاھى ئىدىقۇتنىڭ 5 ـ ئوغلىنى چاقىرتىپ كېلىپ، ئۆز شاھزادىلىرىنىڭ قاتارىغا كىرگۈزۈپ، ئۇنىڭغا بىر قانچە خانلىقنى باشقۇرغۇزدى. ئۇ ئىستېداتلىق سەنئەتكار بولۇپ، ئوردىدا ئۆمۈر بويى سادىقلىق بىلەن ئىشلىدى»[250]. كېيىنكى ۋاقىتلاردا، ئۇيغۇرلار، «يېنىدا ئىشلىگەندە يېقىن بېرىۋالماي، تاشقىرىدا قاتار تۇرۇپ»[251]، موڭغۇل ئىمپېرىيىسىنىڭ ئىجتىمائىي تۇرمۇشىدا مۇھىم ئورۇن تۇتتى ھەمدە كىشىلەرنىڭ دىققىتىنى جەلپ قىلغۇدەك مۇۋەپپەقىيەتلەرنى قولغا كەلتۈردى. ئۆز دەۋرىدىكى ئالىملارنىڭ چۈشەندۈرۈشىچە، بۇنداق ئەھۋالنىڭ كېلىپ چىقىشىغا يۇقىرىدا بايان قىلىنغان ئىشلارلا ئەمەس، موڭغۇللارنىڭ خان جەمەتلىرىنىڭ ئۇيغۇرلارنىڭ يېزىقىنى، يەنى قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىنى ئەڭ بۇرۇن قوبۇل قىلغانلىقىمۇ مۇھىم سەۋەب بولغان[252]. چەك دەۋرىدە ئۆتكەن ئەدىب كې شاۋمىن «يۈەن سۇلالىسىنىڭ يېڭى تارىخى» دا «موڭغۇللار نايمانلارنى يوقىتىپ، ئۇيغۇر يېزىقىنى ئىشلەتكەن. شۇڭا، ئۇيغۇرلاردىن دانىشمەنلەر كۆپ چىقدۇ» دەپ يازغان. يۈەن دەۋرىدىكى ئالىم يۈي جى «داۋيۈەن يادنامىلىرى» دا ئۇيغۇرلار «تىل ـ يېزىق جەھەتتە باشقا مىللەتلەردىن ئۈستۈن تۇراتتى» دېگەن. شۇنداق بولغاچقا، موڭغۇللار دەۋرىدە ئۇيغۇرلارنىڭ مەدەنىيىتى، جۈملىدىن تىل ـ يېزىقى چوڭ ئېتىبارغا ئىگە بولغان.

XIII ئەسىردە ئۆتكەن پېرسىيىلىك تارىخچى جۇۋەينى موڭغۇللار «ئۇيغۇر تىلى ۋە يېزىلىملىرىنى بىلىم ۋە ئىلىمنىڭ چوققىسى دەپ ھېسابلايدۇ»، دەپ يەكۈنلىگەن[253]. موڭغۇللار يالغۇز يېزىق ۋە تىلدىلا ئەمەس. بەلكى، دۆلەت باشقۇرۇش، قانۇن ـ تۈزۈم ۋە باشقا ساھەلەردىمۇ ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ غايەت زور ياردىمىگە ئېرىشكەن.

چىڭگىزخان دەۋرىدە ئەنئەنىۋى جامائەت قانۇنىدىن ئىبارەت بولغان «تورۇ» دىن تارتىپ، چىڭگىزخان ھۆكۈمرانلىقىنىڭ قانۇن ـ تۈزۈم، ئەمىر ـ پەرمانلىرىنىڭ ھەممىسى ئومۇملاشتۇرۇلۇپ «ياساق» (جاساق) دەپ ئاتالغان. ئۆگدايخاندىن كېيىن رەسمىي رەتلىنىشكە باشلىغان. بۇ ياساق كېيىنكى تارىخىي مەنبەلەردە «موڭغۇل ياسىقى»، «چىڭگىزخان ياسىقى»، «چىڭگىزخان ياسىقى»، «چىڭگىزخان كىتابى»، «بىلىك ياساق» ۋە «چىڭگىزخان قۇتادغۇبىلىكى» دېگەن ھەرخىل ناملار بىلەن ئاتالغان. بۇ ھەقتە جۇۋەينى، راشىددىن، ئىبنى بەتۇتە قاتارلىقلار خاتىرە قالدۇرغان.

بۇ يەردە «چىڭگىزخان قۇتادغۇبىلىكى» دەپ ئاتالغان ئەسەرگە نېمە ئۈچۈن «قۇتادغۇبىلىك» ئاتالغۇسىنىڭ قوشۇلۇپ ئىيتىلغانلىقىنى مۇھاكىمە قىلىشقا تېگىشلىك. بۇ ھەقتە شەرقشۇناس بروكلمان ۋە رۇس ئالىمى مېلئورانسكىيلەر ئالاھىدە توختالغان. گېرمانىيىلىك بروكلمان 1942 ـ يىلى «قۇتادغۇبىلىك» نىڭ ۋېنا نۇسخىسىغا يازغان كىرىش سۆزى «يۇسۇپ خاس ھاجىپ ۋە قۇتادغۇبىلىك» تە «تارىخچى ئىبنى ئەرەبشاھ چىڭگىزخان زامانىسىدا موڭغۇللارنىڭ ئۇيغۇر يېزىقىغا ‹قۇتادغۇبىلىك› نامىنى بەرگەنلىكىنى سۆزلىگىنىگە ئوخشاش راشىددىننىڭ ‹جەمائۇل ـ تەۋارىخ› ناملىق كىتابىدىمۇ ‹چىڭگىزخان قۇتادغۇبىلىكى› دىن مەلۇمات بېرىلگەنلىكىنى بىلمىز» دەپ بايان قىلىنغان.

مېلئورانىسكىي بولسا، ھىندوشاھ شەمسۇل كاتىبنىڭ «دەستۇرۇل كاتىب فى تايىنىل مەراتىپ» (XIV ئەسىر) ناملىق كىتابىدا ئېلخانىلار دۆلىتىدە ئادالەت ئىشلىرىغا ئاساس بولغان «يازغۇچى» دەپ ئاتىلىدىغان، خەلق ھاكىمىيەتلىرىگە ئائىت تەلىماتلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بىر كىتابقا «چىڭگىزخان قۇتادغۇبىلىكى» دېگەن نامنىڭ بېرىلگەنلىكىنى كۆرگەندىن كېيىن «يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ ئەسىرىنى موڭغۇللارغا مۇئەللىملىك ۋە كاتىپلىق قىلغان ئۇيغۇرلار ئارقىلىق موڭغۇللارنىڭ ئوقۇپ ئۆگەنگەنلىكىنى ۋە ‹يازغۇچىلار› غا ئائىت تەلىماتلار توپلىمىغا بېرىلگەن ‹چىڭگىزخان قۇتادغۇبىلىكى› دېگەن ئىسمىنىڭ شۈبھىسىز يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ ‹قۇتادغۇبىلىك› دېگەن كىتابىدىن كۆچۈرۈپ قوللىنىلغانلىقىنى ئوتتۇرىغا قويغانىدى»[254].

ئەپسۇسكى، «چىڭگىزخان قۇتادغۇبىلىكى» ناملىق ئەسەر دەۋرىمىزگىچە يېتىپ كېلەلمىگەن بولسىمۇ، لېكىن يۇقىرىقى بايانلار چىڭگىزخاننىڭ قولىدا ۋە ئېلخانىلار خانلىقىدا موڭغۇللارغا مۇئەللىملىك ۋە كاتىپلىق قىلغان ئۇيغۇر باخشى ـ بىتىكچىلىرى ئارقىلىق ئۇيغۇر يېزىقى بىلەن موڭغۇل تىلىغا تەرجىمە قىلغان، كۆچۈرۈلگەن ياكى موڭغۇللارغا ئوقۇتۇپ ئۆزلەشتۈرۈلگەن ‹قۇتادغۇبىلىك› نىڭ بارلىقىنى، بەلكى موڭغۇللارنى ‹قۇتادغۇبىلىك› نىڭ تەسىرىگە ئۇچراتقۇزۇش ئۈچۈن ئۇيغۇر يېزىقىغا ‹قۇتادغۇبىلىك› نامىنى بېرىپ قوللانغانلىقىنى، نەتىجىدە داستاننىڭ موڭغۇل ئىمپېرىيىسى دائىرىسىدە تارقالغانلىقىنى ئىسپاتلايدۇ[255]، [256].

چاغاتايخانلىقى دەۋرىدە ئۇيغۇر ۋە باشقا تۈركىي تىللىق خەلقلەر ئىچىدىن نۇرغۇن ئالىم، ئەدىب، سىياسىيونلار يېتىشىپ چىقتى. جانىبەگ،

يۈسۈپ سەككاكى، جامال قارشى، ھىسامىددىن ئىبنى ئاسىم ئەل بارچىنلىقى، رابغۇزى، ئەھمەدئىبنى ئەييۇپ ئەل بالاساغۇنى، ئەييۇب ئىبنى ئەھمەد بالاساغۇنى، ھەيبەت ئالا (؟) ئىبنى مۇھەممەد كاشغەرى، مۇھەممەد خارەزمى، ئابدۇرېھىم ھاپىز، پالۋان مۇھەممەد كاشغەرى، مۇھەممەد خارەزمى، ئابدۇرېھىم ھاپىز، پالۋان مەھمۇد، سەيفى سارايى، «تەئەششۇقنامە» نىڭ ئاپتورى سىدىق ئەھمەد (1435)، «قىسسەئى يۇسۇپ» نىڭ ئاپتورى ئېلى (XIII ئەسىر)، «خۇسرەۋ ۋە شىرىن» نىڭ مۇئەللىپى قۇتب (1340)، «يۇسۇپ ـ زىلەيخا» نىڭ مۇئەللىپى دۇربېك (XIV ئەسىرنىڭ ئىككىنچى يېرىمىدا ياشىغان) قاتارلىقلار.

ھىسامىددىن ئىبنى ئاسىم ئەل بارچىنلىقى ئۆز زامانىسىنىڭ كاتتا ئالىمى ئىدى. جامال قارشىنىڭ بايانىغا قارىغاندا، ئۇ ئەرەب، پارس، تۈركىي تىللاردا ئەسەر يازغان. بارتولدنىڭ چۈشەندۈرۈشىچە، ئىسلام دۇنياسىدا بۇ ئۈچ خىل تىلنىڭ سىڭىشتۈرما قىلىنىشى، شۇ چاغدا تۇنجى قېتىم بولغان[257].

ئىبنى مۇھەممەد كاشغەرى ئەينى شارائىتتا كاشغەردىن مىسىرغا بېرىپ، ئوقۇشنى داۋاملاشتۇرۇپ، مىسىرنىڭ «باي بارسىيە» مەدرىسىگە مۇدەررىس بولغان ۋە 1363 ـ يىلى «تاجۇلسائادەت ۋە ئەنۋانۇلسىيادات» (سائادەت تاجلىرى ۋە ھاكىمىيەت ئۇنۋانلىرى) دېگەن بىر كىتاب يازغان.

پالۋان مەھمۇد (1247 ـ 1326) خارەزمنىڭ كونا ئۈرگەنچ شەھىرىدە تۇغۇلغان. ئۇ شىرىن سۆخەن شائىر، دانا پەيلاسوپ بولۇپلا قالماستىن، بەلكى پۈتۈن ئوتتۇرا ئاسىيا، ئىران، ھىندىستانلاردا داڭق چىقارغان پالۋان ئىدى. ئۇ مەسنەۋى ۋە رۇبائىي ژانىرىدا گۈزەل ھەم چوڭقۇر مەزمۇنلۇق شېئىرلارنى يازغان[258].

ھەيبەت ئالا ئۆز دەۋرىنىڭ كاتتا ئالىملىرىدىن بولۇپ، تۈركىي تىلى ۋە سۈرىيە تىلىنى پىششىق بىلەتتى. ئۇ ئەسلى تۈركىستان رايونىدا تۇرغان، كېيىن پېرسىيىگە بېرىپ خازانخان ھۆكۈمرانلىقى مەزگىلىدە شۇ يەردە تۇرۇپ، 1293 — 1304 ـ يىللىرى ئەتراپىدا ئۆلگەن. رەشىددىدىن فەزلۇللاھنىڭ بايانىغا قارىغاندا، ئۇ بارلىق بىلىملەرنى ئىگىلىگەن ئادەم ئىكەن. ئېلخانلار خانلىقى قازانخان ئۇنىڭغا يۇقىرى باھا بېرىپ، «... ئومۇمەن ئۇ بىلىدىغان نەرسىلەردىن مەن بەك خۇشال، شۇڭا ئۇنى ھۆرمەتلەيمەن، بىز بۇ يەردە خۇلاسە چىقارماقچى بولساق، ھەيبەت ئالا ۋە ئۇ ئېيتقان روھانى ئادەتتىكى ئالىملارغا ئوخشىمايتتى»[259].

11. تۆمۈرىلەر ئىمپېرىيىسى تەۋەسىدىكى ئۇيغۇرلار ۋە ئۇلارنىڭ مەدەنىيىتى

1) بۇ دەۋردىكى ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ كېلىپ چىقىشى

تۆمۈرىلەر دۆلىتى تەۋەسىدىكى ئۇيغۇرلار ئىككى مەنبەدىن كەلگەن. بىرى، يۇقىرىقى ماۋزۇدا سۆزلەپ ئۆتكەن ئۇزاق تارىخىي جەريانلاردا ئەزەلدىن ئاشۇ زېمىندا ياشاپ كەلگەن ئۇيغۇرلار؛ يەنە بىرى، تۆمۈرىلەر ئىمپېرىيىسى قۇرۇلغاندىن كېيىن ياكى قۇرۇلۇش ھارپىسىدا ھەرخىل سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن بۇگۈنكى كۈنده شىنجاڭ دەپ ئاتالغان مۇشۇ زېمىندىن تۆمۈرىلەر دۆلىتى تەۋەسىگە بارغان ئۇيغۇرلاردىن ئىبارەت. ئەمدى بىز تۆمۈرىلەر دۆلىتىنىڭ بارلىققا كېلىشىنىڭ ئالدى-كەينىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ يۆتكىلىشى توغرىسىدا توختىلىپ ئۆتىمىز.

غەربىي چاغاتاي خانلىقى ۋە ئىلخانىلار خانلىقىنىڭ قۇيرۇقىنى تۆمۈرلەڭ يىغىشتۇرۇپ، دەسلەپتە ماۋەرائۇننەھر رايونى، كېيىنچە خۇراسان رايونىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان تۆمۈرىلەر ئىمپېرىيىسى ۋۇجۇدقا كېلىپ، شىنجاڭغا قوشنا ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىنىڭ تارىخىدا يېڭى ئىجتىمائىي تەرتىپ ئورنىتىلدى.

تۆمۈرىلەر ئىمپېرىيىسىمۇ موغۇل ئىمپېرىيىسىگە ئوخشاش ھەرخىل خەلقلەردىن تەركىب تاپقان دۆلەت بولغانلىقى ئۈچۈن، باشقا خەلقلەرگە ئوخشاشلا، بۇ دۆلەتنىڭ سىياسىي ۋە ئىجتىمائىي ھاياتىدا شۇ يەردىكى ئۇيغۇرلارنىڭ رولى داۋاملىق جارى بولۇپ تۇردى.

لېكىن، تۆمۈرىلەر دەۋرىدىكى بەزى ۋەقەلەر ئۇنىڭدىن ئىلگىرىكى دەۋرلەردىكى ۋەقەلەرگە ئوخشىماي قالدى.

تۆمۈرىلەر دەۋرىدە تۆمۈر ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادلىرى ئىلگىرىكى دەۋرلەردە ئۆز دۆلىتىدە پائالىيەت ئېلىپ بېرىۋاتقان ئۇيغۇرلارنىڭ ئەقىل-پاراستى ۋە كۈچ-قۇدرىتىدىن داۋاملىق پايدىلانغاندىن باشقا، غەربىي چاغاتاي، موغۇلىستان (ھازىرقى شىنجاڭ، يەتتىسۇ رايونى ۋە ئىسسىقكۆلنىڭ شەرقىدىكى رايونلار) خانلىقلىرى بىلەن ھەرخىل مۇناسىۋەتتە بولۇپ، بۇ رايوندىكى ئۇيغۇر قاتارلىق مىللەتلەر ئاممىسىنى داۋاملىق تۈردە ماۋەرائۇننەھر ۋە خۇراسان رايونىغا يۆتكەپ، ئۇلاردىنمۇ پايدىلانغان.

بۇنىڭغا مۇناسىۋەتلىك بەزى مەسىلىلەرنى قىسقىچە بايان قىلىپ ئۆتەيلى. شەرقشۇناسلاردىن دوكتور بېللىۋ بۇ ھەقتە توختىلىپ مۇنداق دەيدۇ: «ھازىرقى كاشغەرىيە دېگەن نام بىلەن ھەممىگە تونۇلغان بۇ ئۇلۇس

تۆمۈرلەر دەۋرىدە ‹يەتتە ئۇلۇس› دەپ ئاتىلاتتى، ھازىر پەنجاپتا ياشاۋاتقان يەتتە ئۇلۇسلار ياكى جاتلار قەبىلىسى ئەسلىدە كاشغەرىيىدىن چىقىرىلغانلارنىڭ پۇشتىدۇر، بۇلارنىڭ ئاتا ـ بوۋىلىرى كاشغەرىيە ‹يەتتە ئۇلۇش› دەپ ئاتىلىدىغان چاغلاردا بۇ ئۇلۇستىن كېتىپ قالغانلار»دۇر[260].

1365 ـ يىلى تۆمۈر سىر دەريانىڭ ئوڭ قىرغىقىدىكى چىناز بىلەن تاشكەنت ئوتتۇرىسىدا شەرقىي چاغاتاي قوشۇنلىرىنى مەغلۇپ قىلغان، 1370 ـ يىلى ئۇ سەمەرقەنتنى ئىگىلەپ، ماۋەرائۇننەھردىكى توپىلاڭلارنىمۇ بىرنەچچە يىل ئىچىدە بېسىقتۇردى. شۇنىڭ بىلەن ماۋەرائۇننەھر شەرقىي چاغاتاي خانلىقىنىڭ تەۋەلىكىدىن ئايرىلىپ چىقىدۇ. تۆمۈر بۇ جايلاردا ھۆكۈمرانلىق ئورۇندا تۇرىدۇ. تۆمۈرلەڭ ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادلىرى بۇنىڭ بىلەنلا قالماي، شەرقىي چاغاتاي ئۇلۇسى بىلەنمۇ داۋاملىق ھەپىلىشىپ ئۆتكەن.

شەرەپىددىن ئېلى يەزدى «زەپەرنامە» ۋە نىزامىددىن شەمئىمۇ «زەپەرنامە» (1404 ـ يىلى يېزىلغان) دېگەن كىتابلاردا تۆمۈر ۋە ئۇنىڭ چوڭ ئوغلى ئۆمەر شەيخنىڭ شەرقىي چاغاتاي ئۇلۇسىدىكى شەھەرلەرنى تالاپەتكە ئۇچرىغانلىقى توغرۇلۇق خاتىرە قالدۇرۇلغان. شەرەپىددىن ئېلى يەزدىنىڭ يېزىشىچە، تۆمۈرلەڭ 1375 ـ يىلدىن 1379 ـ يىلغىچە بولغان ئارىلىقتا بۇ يەرگە بەش قېتىم ھۇجۇم قىلغان، بىر قېتىم تۆمۈرلەڭ قوشۇنلىرى بىلەن چاغاتاي قوشۇنلىرى ئىسسىقكۆل ئەتراپىدا قاتتىق ئۇرۇشۇپ، چاغاتاي قوشۇنلىرىنىڭ يېڭىلىشى بىلەن بۇ قېتىمقى ئۇرۇش ئاخىرلاشقان، تۆمۈرلەڭ پۇرسەتنى غەنىيمەت بىلىپ، ئۆز قوشۇنلىرىنى ئىككىگە بۆلۈپ، ئالمىلىق ۋە كاشغەرغىچە ماڭغۇزغان ۋە بۇ شەھەرلەرنى تالاپەتكە ئۇچرىتىپ، مال ـ مۈلۈكتىن باشقا، بىر قىسىم ئاھالىلەرمۇ ئىختىيارىي ۋە مەجبۇرىي يوسۇندا تۆمۈرلەڭ دۆلىتىگە ئېلىپ كېتىلگەن. ئابدۇرازاق سەمەرقەنتى «مەتلە ئۇسسەدەيىن ۋە مەجمەئۇل ـ بەھرەيىن» (ئۇنلەرنىڭ مەنبەسى ۋە ئىككى دەريانىڭ بىرلىشىشى) (1471 ـ يىلى يېزىلغان) ناملىق كىتابىدا ئۆمەر شەيخنىڭ 1370 ـ يىللىرى (بىر قىسىم) كاشغەر ئاھالىسىنى ئەنجانغا كۆچۈرگەنلىكى توغرىسىدا خاتىرە قالدۇرغان.

موغۇلىستان خانلىرىدىن ئىسسەن بۇقا دەۋرلىرى (1432 ـ 1462) يىللىرىدا دوغلات قەبىلىسىدىن سەئىد ئەھمەد كاشغەرنى نازارەت، مۇھاپىزەت قىلىش ۋەزىپىسىنى ئۈستىگە ئالغان. ئەمما، ئۇ ئادەم ئىقتىدارسىزراق بولغاچقا خىزمىتىنىڭ ھۆددىسىدىن دېگەندەك چىقالماي قالغان، مۇشۇنداق بولغاچقا يەرلىك خوجىلار سەمەرقەنتتىكى تۆمۈرلەڭنىڭ نەۋرىسى ئۇلۇس بەگ بىلەن تىل بېرىكتۈرۈپ، ئۇنى كاشغەردىن

قوغلىۋەتكەن، شۇندىن ئېتىبارەن كاشغەر ئۇلۇغ بەگنىڭ كونتروللۇقىدا بولغان، ئۈچ يىللىق تىرىشچانلىق كۆرسىتىش ئارقىسىدا سەئىد ئەھمەد كاشغەرنى قايتۇرۇۋالغان. قايتۇرۇۋېلىشنىڭ ئالدى ـ كەينىدە سەمەرقەنت تەرەپكە ھېسداشلىق قىلغۇچى ۋە قايمۇققان بىر قىسىم كاشغەر ئاھالىسى ماۋەرائۇننەھر تەرەپكە كېتىپ قالغان.

يۇقىرىقىدەك ئۇرۇش سەۋەبىدىنلا ئەمەس، بەلكى خېلى بىر مەزگىل تۆمۈرىلەر ھاكىمىيىتىدە خاتىرجەملىك، ئىلىم ـ پەنگە بېرىلىش قاتارلىق سەۋەبلەر تۈپەيلىدىنمۇ، كۆڭۈل مايىللىقى بىلەن قوشنا ئەل ماۋەرائۇننەھر قاتارلىق جايلارغا كۆچۈپ بارغان شىنجاڭ ئۇيغۇرلىرى بولۇشى تۇرغان گەپ.

تۆمۈرىلەر دەۋرىدە ئۇيغۇرلارنىڭ ماۋەرائۇننەھرگە كىرىشى تارىختىكى كىرىشنىڭ داۋامى ئىدى. بۇ قېتىم كىشىلەر، ئىلگىرىدىن باشلاپ، مەزكۇر رايوننىڭ ئىجتىمائىي ھاياتىدا تېگىشلىك رولىنى جارى قىلدۇرۇۋاتقانلار بىلەن بىرلىكتە تىرىشىپ ئىشلەپ، بەلگىلىك نەتىجىلەرنى قولغا كەلتۈرگەن ۋە تارىختا ئالاھىدە خاتىرىلىنىشكە نائىل بولغان. بۇ كىشىلەرنىڭ نۇرغۇنلىرىنىڭ نام ـ نىشانى تارىختا قالمىغان بولسىمۇ، لېكىن بەزىلىرىنىڭ تۆھپىلىرى ئالاھىدە گەۋدىلىك بولغاچقا، تارىخىي دېرەكلەر ئارقىلىق زامانىمىز كىشىلىرىنىڭ دىققىتىنى ئۆزىگە تارتىپ كەلمەكتە.

2) تۆمۈرىلەر دۆلىتى تەۋەسىدىكى ئۇيغۇر مەمۇرىي ئەمەلدارلار

بۇ دەۋردە بىرمۇنچە ئۇيغۇر ئەمەلدارلىرى تۆمۈرىلەرنىڭ مەمۇرىي ئىشلىرىغا ئىشتىراك قىلغان.

دۆلەت شاھ باخشى ئۇيغۇر — تۆمۈرىلەرنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدە يۇقىرى دەرىجىلىك ئەمەل تۇتقان مەنسەپدار ئىدى.

غىياسىددىن باخشى (؟ — 1452)، بۇ ئادەم مەنبەلەردە غىياسىددىن كىچىك ياكى كىچىككىنە باخشى دەپمۇ ئاتىلىدۇ. ئۇلۇغ شائىر نەۋائىينىڭ دادىسىنىڭ بەزى ماتېرىياللاردا شىنجاڭلىق ئىكەنلىكى سۆزلەنگەن[261]. ئەينى چاغدىكى ئەھۋاللارغا قارىغاندا، ئۇنىڭ ئائىلىسى كاشغەرىيىدىن مۇساپىر بولۇپ چىقىپ كەتكەن بولۇشى مۇمكىن. غىياسىددىن باخشى سەبزىۋار (ھازىرقى تاجىكىستاندا) شەھىرىگە ھاكىم بولغان. خۇراسان ھۆكۈمدارى ئوبۇلقاسىم بابۇرنىڭ چاغاتاي (ئۇيغۇر) تىلى ۋە ئەرەب تىلى بويىچە باخشى ـ كاتىپى بولغان. ئۇ شېئىرىيەتكە قىزىققان. ئۆز دەۋرىدە «تارىخىي خانى» ناملىق بىر كىتاب يېزىلغان. XIV ئەسىر ئاپتورلىرىدىن ئابدۇللاھ بىنى ئېلى نەسرۇللا «زۇبدۇت ـ ئول ـ ئەسەر» دېگەن تۈركىي

تىلدىكى كىتابىدا «‹تارىخىي خاقانىيە› تۈركىي ئۇيغۇر باخشىلىرى ئۇنى ئۇيغۇر خېتى ۋە تەلەپپۇزى بىلەن بىتىبدۇرلەر» دەپ يازغان[262]، [263].
تۆمۈرنىڭ تارىخىنى يازغان شەرەپىددىن ئېلى يەزدى (؟ ـ 1454) «زەپەرنامە» دېگەن كىتابىنى يېزىشتا بۇ كىتابتىن پايدىلانغان. بەزى ئاپتورلار «تارىخىي خانى» نى غىياسىددىن باخشى يازغان بولسا كېرەك دەپ قارايدۇ[264].
ئەپسۇسكى بۇ كىتاب ھازىرغىچە ئىلىم ئەھلىگە مەلۇم ئەمەس.

دەۋرىش ئېلى — ئۆز زامانىسىدا ھازىرقى ئافغانىستاننىڭ شىمالىدىكى بەلخ شەھىرىگە ھاكىم بولغان. ئۇ نەۋائىينىڭ ئىنىسى ئىدى.

ئەھمەد ھاجىبەگ. ئەلىشىر نەۋائىي «مەجالىسۇن نەفائىس» تا ئەھمەد ھاجىبەگ[265] توغرىسىدا مۇنداق مەلۇمات بېرىدۇ: «سۇلتان مالىك كاشغەرى كى زامانىنىڭ تەخدىشى يوق كىشى (سى) ئى ئىدى. شۇنىڭ ئوغلىدۇر. ‹ۋەفائى› دەپ تەخەللۇس قىلاتتى. ئەخلاقى گۈزەل، كۆڭۈللۈك، ھەممىگە پىسەنت (قادىر) يىگىتتۇر. ئۇ، خۇراساندا تەربىيە تاپدى. خۇراسان مەركىزى ھىراتتا 10 يىلغا يېقىن ھاكىمىيەت يۈرگۈزدى.

سەمەرقەنتتە بىر مەزگىل ھاكىم بولدى. ۋە بىر قەرنە ـ 30 يىلدىن بۇيان مۇستەقىل ئەمىرلىك ئورنى بىلەن پادىشاھ (سۇلتان ھۈسەيىن) گە نائىب (ۋەكىللىك) لىق قىلماقتا. ھېچقانداق كىشى ئۇنىڭدىن نارازى بولۇپ، ئېتىراز قىلمايدۇ. ئەمەلىيەتتە ھۆكۈمەت ئىشلىرىدا ئەھمەد ھاجىبەگنىڭ ھەيۋەت ـ باھادىرلىقىنى ھەممە كىشى تونۇيدۇ ۋە تەسلىم قىلىدۇ. تەبئىي غايەت گۈزەل نەزمىلەرگە كۆپ ساز چالىدۇ. بۇ مەتلەئە ئۇنىڭدۇركى:

مەتلەئە

گىرىفتى جانىمەن ئەزتەن بەزۇلفى پۇرشىكەن بەستى،

كوشادى پەردە ئەزرۇخسارى خېشۇ چەشمى مەن بەستى.

(ئەي سۆيۈملۈك! مېنىڭ جېنىمنى تېنىمدىن ئېلىپ بۇدرە چېچىڭغا باغلىۋالدىڭ، ئۆزۈڭنىڭ يۈزۈڭ ـ جامالىڭنى پەردىدىن ئېچىپ كۆزۈمنى باغلىدىڭ)»

بۇ مەتلەئەدىن ئەھمەد ھاجىبەگنى ئىقتىدارلىق دۆلەت ئەربابى ھەم مۇزىكانت ۋە ئۇيغۇر، پارس تىللىرىدا شېئىر يازالايدىغان شائىر ئىكەنلىكىنى پەرەز قىلىمىز[266].

نەۋائىي يۇقىرىقى ئەسىرىدە مەۋلانا زامانى توغرىسىدا توختالغاندا، «مەۋلانا زامانى مەۋلانا مۇھەممەد ئامىلىينىڭ ئوغلىدۇركىم، ‹ۋەفائى› تەخەللۇسى قىلۇر ئەردى، پېقىر ‹زامانى› قىلىپ ئۆزگەرتىشكە تەكلىپ بەرگەندۇر. سەۋەبى، بىرىنچىدىن، ئۇ سۇلتان بەدىئۆز زامانىنىڭ خىزمەتكارى

ئىدى. ئىككىنچىدىن، ئەھمەد ھاجىبەگنىڭمۇ ‹ۋەفائى› تەخەللۇسى بولۇپ، دىۋانى ھەم بار ئىدى»، («مەجالىسۇننەفائىس» 98- بەت) دەيدۇ. «بابۇرنامە» دە بولسا مۇنداق دېيىلگەن: «ئەھمەد ھاجىبەگ — سۇلتان مالىك كاشغەرىنىڭ ئوغلى ئىدى. سۇلتان ئەبۇ سەئىد مىرزا (1451 — 1469- يىللىغىچە خان بولغان) ھىرى (ھىرات) ھۆكۈمىتىنى بىر مەزگىل ئۇنىڭغا بەرگەنىدى، كىچىك ئاتىسى جانىبەگ ئۆلگەندىن كېيىن ئۇنىڭ دەرىجىسىنى بۇنىڭغا بېرىپ، سەمەرقەنتكە ئەۋەتتى. خۇشخۇي، مەردانە كىشى ئىدى. تەخەللۇسى ۋەفائى ئىدى، شېئىرنى يامان ئەمەس يازاتتى. بۇنداق بىر بېيىتى بار:

مەستەم، ئەي مۇھتەسىب، ئىمرۇز زى مەن دەست بىدار،
ئىھتىسابەم بىكۇن ئان روزكى يابى ھوشيار.
(ئەي مۇھتەسىب مەن مەستمەن، بۈگۈن مېنى تۇتقان،
مېنى ئەقلىم كاللامدا بولغان كۈنى سوراق قىل).

مىر ئەلىشىر نەۋائىي ھىرىدىن سەمەرقەنتكە كەلسىلا ئەھمەد ھاجىبەگ بىلەن بىللە بولاتتى»[267]. نەۋائىي سەمەرقەنتتە «تۇرغان بىرنەچچە يىل ئىچىدە ئەھمەد ھاجىبەگ ئۇنىڭغا مۇرەببىي ۋە ھامى بولدى»، ئۇ «مەردانە كىشى ئىدى»[268].

دېمەك، ئەھمەد ھاجىبەگ ئۆز دەۋرىنىڭ داڭلىق دۆلەت ئەربابىلا ئەمەس، بەلكى شېئىرىي دىۋانى بار، مەشھۇر شائىر ئىكەن. ئۇيغۇر «12 مۇقام تېكىستلىرى» دە «ۋاپائى» تەخەللۇسلۇق شائىرنىڭ بىرقانچە كۇپلېت غەزەللىرى ئورۇن ئېلىپ، دەۋرىمىزگە يېتىپ كەلگەن. بۇ غەزەللەرنى ئەھمەد ھاجىبەگنىڭ غەزەللىرى بولۇشى مۇمكىن، دەپ پەرەز قىلىمىز.

ئەھمەد ھاجىبەگ سەمەرقەنتتە ھاكىم بولۇپ تۇرغان چاغدا سەمەرقەنتتە ئوقۇۋاتقان ئەلىشىر نەۋائىيغا ئاتىدارچىلىق قىلغانلىقىدىن ئۇنىڭ ئىلىم سۆيەرلەرنىڭ ھامىيسى ئىكەنلىكى بىلىنىدۇ.

جانىبەگ دولداي. سۇلتان ئەبۇ سەئىد مىرزا ئۇنىڭغا سەمەرقەنتنىڭ ھاكىملىقىنى تاپشۇرغان. سۇلتان ئەھمەد بولسا (ئوردىنىڭ) ئىشىك ئىختىيارلىقىنى تاپشۇرغان. «بابۇرنامە» دە ئەمىرلەر تەبىقىسى سۈپىتىدە تونۇشتۇرۇلغان ۋە «ئىنتايىن ئەدەپ- ئەخلاقلىق،...»، «مەرد كىشى ئىدى»، «سۇلتان مالىك كاشغەرىنىڭ ئىنىسى ئىدى» دەپ تەرىپلەنگەن. ئۇ يەنە ناھايىتى باتۇر ئادەم ئىكەن[269].

نەۋائىي ئۇلۇغ شائىر ۋە مۇتەپەككۇر، ئۇ 1472 — 1476 ـ يىللىرى ھۈسەيىن بايقارا ئوردىسىدا باش ۋەزىر بولۇپ، نۇرغۇن پايدىلىق خىزمەتلەرنى ئىشلىگەن.

يەنە ھاپىز مۇھەممەد بەگ دولداي، ئابدۇلكەرىم ئەشرىت قاتارلىق ئۇيغۇر ئەمىرلەرمۇ خۇراساندا ئەينى زاماندا مەنسەپ تۇتقان.

دېمەك، بۇ دەۋردە بىرمۇنچە ئەمەلدارلار ئۆتكەن.

3) تۆمۈرىلەر ئىمپېرىيىسى دەۋرىدىكى ئۇيغۇر تىلى ۋە يېزىقىنىڭ ئورنى

تارىخي خاتىرىلەرگە قارىغاندا، تۆمۈرىلەر دەۋرىدە بىرقانچە خىل تىل ـ يېزىق ئىشلىتىلگەن. بۇلارنىڭ ئىچىدە تۈركىي تىل ـ يېزىقىنىڭ ئورنى ناھايىتى يۇقىرى، ئىشلىتىش دائىرىسى كەڭ بولغان.

بىرىنچى، تىل. ئەينى چاغدىكى تۈركىي تىل يەنە «چاغاتاي تىلى»، «ئۇيغۇر ئىبارىتى»، «ئۇيغۇر تەلەپپۇزى» دېگەنگە ئوخشاش ناملار بىلەن ئاتالغان، كېيىنكى چاغلاردا «چاغاتاي تىلى» دېگەن نام بىلەن دۇنياغا تونۇلغان.

تۆمۈرىلەر دەۋرىدە ئۇيغۇر تىلى ئەرەب، پارس تىللىرى بىلەن بىرلىكتە دۆلەتنىڭ ئىجتىمائىي ئالاقىسىدە رولىنى جارى قىلدۇرغان. بۇ دەۋردە ئىسلام دىنىنىڭ مەنىۋى جەھەتتىكى نوپۇزى تۈپەيلىدىن ئەرەب تىلى ۋە پارس تىللىرىنى ئۆزىنىڭ يۈكسەك ئورنى بىلەن ھەممىشە كىشىلەرنى ئۆزىگە قىزىقتۇرغان. بىرمۇنچە ئىلمىي خادىملار ئىلمىي ئىجادىيەتتە ئۇ تىللارنى قورال قىلىشنى شەرەپ ۋە ئىستېبداتنى ئۆلچەيدىغان ئۆلچەم قىلىۋېلىشقان. ئەمما، تۈركىي تىل ئائىلىسىگە مەنسۇپ خەلقلەردىن چىققان بەزى ئالىملار، جۈملىدىن تۆمۈرىلەرنىڭ ھۆكۈمران جەمەتى «تۈركىي تىلى» نامى ئاستىدىكى ئۇيغۇر تىلىنى جان تىكىپ قوغدىغان ۋە ئۇ مىللىي تىل سۈپىتىدە ئىشلىتىلىپ، ئەرەب، پارس تىللىرىغا مۇناسىپ ھالدا مۇئامىلە قىلىنغان.

نەچچە ئونلىغان تۈركىي تىللىق قەبىلىلەرگە مەنسۇپ ۋە باشقا خەلق شائىرلىرى چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى دېيىلىدىغان ئۇيغۇر تىلىدا ئەسەرلەر يېزىشقان. ئۆز زامانىسىدا مەشھۇر مەۋلانا لۇتفى، مەۋلانا سەككاكى، ئاتائى، ھەزرەتى نەۋائىيلاردىن باشقا يەنە ھەرەمى، قەلەندەر، يېقىنى، مۇقىمى، كەمالى، لەتفى، پالۋان ھۈسەيىن، مەۋلانە ھىلال، مىرسېيد، مۇھەممەد ئېلى، مىرزابەگ، سەئىد ھۈسەيىن ئەردەشىر، مەۋلانە ئاشىقى، شەۋقى، گەدائى، يەنە مەجلىسى، يۈسۈپ ئەمىرى، ئەھمىدى قاتارلىقلارنىڭ

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلدا شېئىر يازغانلىقى توغرىسىدا نەۋائىي «مەجالىسۇن نەفائىس» تا تەپسىلىي توختىلىپ ئۆتكەن.

بۇ چاغدىكى ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ تۆمۈرىلەر دەۋرىدىكى تۈركىي تىل ئائىلىسىدىكى خەلقلەر ئەدەبىياتىغا ناھايىتى زور تەسىرىنى شۇنىڭدىن كۆرگىلى بولىدۇكى، تۆمۈرىلەر خاندانلىقىنىڭ دۆلەت ئەربابلىرى ئابابەكرى مىرزا، سۇلتان خېلىل مىرزا، ئەھمەد مىرزا، سۇلتان ئەھمەد مىرزا، بايقارا مىرزا (ھۈسەينى)، شاھ غېرىب مىرزا قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسى تۈركىي تىلدا شېئىر يېزىشنىڭ تەرەپدارلىرى بولۇپ، ئۆزلىرىمۇ تۈركىي تىلدا شېئىر يازاتتى. ئەلىشىر نەۋائى ئەنە شۇ يۇقىرىقى ئىسىملار زىكرى قىلىنغان ۋە ئۇلارنىڭ شېئىرلىرىدىن مىساللار ئالغان «ماجالىسۇن نەفائىس» دا ھۈسەيىن بايقارا شېئىرلىرىغا مەخسۇس باب ئېچىپ، ئۇنىڭ شېئىرلىرىدىن مىسال كەلتۈرۈپ، كەڭ تونۇشتۇرىدۇ. ھەتتا ھۈسەيىن بايقارانىڭ تۈركىي تىلدا يېزىلغان «ھۈسەينى» تەخەللۇسلۇق شېئىرىي دىۋانى بولغان[270]. نەۋائىي «مەجالىسۇن نەفائىس» نىڭ VII مەجلىسىدە ھۈسەيىن بايقارا توغرىسىدا توختىلىدۇ.

تۆمۈرىلەرنىڭ ئوتتۇرا ۋە ئاخىرقى مەزگىللىرىدە ھىرات ۋە سەمەرقەنتنى مەركەز قىلغان تۈركىي تىللىق خەلقلەر مەدەنىيىتى ئوتتۇرا ئاسىيا مەدەنىيىتىنىڭ نەمۇنىسى بولۇپ قالغانىدى. چۈنكى، بۇ شەھەرلەر ھەشەمەتلىك، ئىلىم ئەھلىلىرى توپلانغان، ئاجايىپ گۈللىنىش مەزگىلىدە تۇرغان. ئەينى چاغدا ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئۆلىما ـ زىيالىيلار ئىسلام دىنىنىڭ تەسىرى بىلەن چوڭ نوپۇزغا ئىگە بولغان ئەرەب تىلىنى بىردىنبىر ئەدەبىي تىل دەپ ھېسابلىمايدىغان ھەمدە پارىسچە بىلەنمۇ چەكلىنىپ قالماي، بەلكى ئۇيغۇر تىلى ئاساسىدا شەكىللەنگەن چاغاتاي ئەدەبىي تىلىنى ئۆزلىرىنىڭ ئەدەبىي تىلى قىلىپ قوللىنىدىغان گۈللىنىش ۋەزىيىتى بارلىققا كەلگەن.

ھىرات ۋە سەمەرقەنتتىكى كۆپچىلىك تۈركىي تىللىق خەلقلەر، موغۇل ئەۋلادلىرى (باشقا خەلقلەرمۇ بار) سىياسىي جەھەتتىكى سادىقلىقىدىن، ھەتتا دىنىي جەھەتتىكى سادىقلىقىدىن، ۋاز كېچىشكە رازى بولغانىكى، ئۆز خەلقىنىڭ تىلى، ئەدەبىياتىدىن ۋاز كەچمىگەن.

شۇنداق بولغاچقا، خۇراسان ۋە ماۋەرائۇننەھر رايونىدا ئەرەب تىلى ۋە پارس ـ تاجىك تىلى ئىلمىي تىل بولۇش سۈپىتى بىلەن تولۇق غەلىبىگە ئېرىشەلمىگەن. بولۇپمۇ ئەرەب تىلى يېقىن شەرقتىكى كەڭ رايونلار ۋە ياۋروپادىكى بەزى جايلارغا ئوخشاش جانلىق تىل بولۇشى ۋە غەلىبە

قازىنىشى ئېخىمۇ مۇمكىن بولمىغان. ھىرات ۋە سەمەرقەنتلەرنىڭ كۆپ مىللەتلىك ئەدەبىيات ـ سەنئىتى بالدۇرقىدەكلا ئۆزىنىڭ مىللىي ئەنئەنە بازىسىنى مۇستەھكەم ساقلاپ كەلگەن. بۇنداق ئەنئەنىنىڭ مۇقىملىقى توغرىسىدا يۇقىرىدا سۆزلەپ ئۆتكەن مەزمۇنلاردىن بەلگىلىك بىر ئەقلىي خۇلاسىنى چىقىرىۋالغىلى بولىدۇ.

تارىخىي پاكىتلارغا قارىغاندا، ئەينى چاغدا ھىرات ۋە باشقا ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تۈركىي تىل ئائىلىسىدىكى خەلقلەر يۇرتلىرىدىكى قوۋم ـ ئايماقلارنىڭ ئەنئەنىسى دەسلەپتە ئەرەبچىلەشتۈرۈۋېتىلگەن، كېيىنكى ۋاقىتلاردا پارسچىلاشتۇرۇۋېتىلگەن. ئەمما، يەرلىك كىشىلەرنىڭ بىر خىل مىللىي ھېسسىياتىنىڭ تۈرتكىسىدە، ئۇنى پۈتۈنلەي ئۆزگەرتىۋېتىش تەسكە چۈشكەن. XIV ئەسىردىن باشلاپ، ھەر خىل مىللىي تەركىبتىكى ئاھالىلەردىن قايتا تەشكىل تاپقان ھىرات، سەمەرقەنت قاتارلىق تۆمۈرىلەر چوڭ شەھەرلىرىنىڭ يېڭى شەھەر سۈپىتىدە مەيدانغا چىقىشى ئۇيغۇر زىيالىيلىرى ۋە ئەمگەكچىلىرىنىڭ كۆرۈنەرلىك رول ئوينىغانلىقىدىن ئايرىلمايدۇ.

يۇقىرىدا سۆزلەپ ئۆتكەن ھەرخىل سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن ئۇيغۇر تىلى تۆمۈرىلەر دەۋرىدىكى كۆپچىلىك زىيالىيلارنىڭ ئىلمىي ئىجادىيەت ئېلىپ بارىدىغان ئاساسىي قورال رولىنى جارى قىلدۇرغانىدى.

بۇ دەۋردىكى ئۇيغۇر تىلى شۇنىڭدىن كېيىن بەزى تۈركىي تىللىق خەلقلەر ئەدەبىي تىللىرىنىڭ شەكىللىنىشىگە چوڭقۇر تەسىر كۆرسەتكەن. بۇ توغرىسىدا ئۆزبېك تىلىنىڭ تارىخىنى ئۆگەنگەن ئاتاقلىق ئالىم ئا، شىرباك تۆۋەندىكى پىكىرنى ئېيتقان. «ئۆزبېك ئەدەبىي تىلىنىڭ تەرەققىياتىدا سىرتقى ئامىللار دائىرىسىدە ئۇيغۇرلارنىڭ كلاسسىك مىراسىنىڭ تەسىرى بىرىنچى دەرىجىلىك ئورۇنغا ئىگىدۇر.XI — XIV ئەسىرلەر مابەينىدە كاشغەردە شەكىللەنگەن ئەدەبىي ئەنئەنىلەر ئوتتۇرا ئاسىيادا ئۇزۇن مۇددەت داۋامىدا ئەدەبىي ئۈلگە سۈپىتىدە خىزمەت قىلغان ئومۇمىي تىلنىڭ تەرەققىياتىغا زېمىن ياراتتى»، دەپ تەكىتلىگەن («سوۋېت تۈركلوگىيىسى» ژۇرنىلى، **1945** ـ يىلى **4** ـ سان)**[271]**.

ئىككىنچى، يېزىق. تۆمۈرىلەر دەۋرىدىكى تۈركىي ـ ئۇيغۇر يېزىقى ئىككى خىل ئىدى. بىرى، ئۇيغۇر يېزىقى. بۇ ئادەتتە قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى بولۇپ، تۆمۈرىلەر دەۋرىدە داۋاملىق ئىشلىتىلىپ تۇرغان يېزىق. يەنە بىرى، ئەرەب يېزىقى ئاساسىدىكى ئۇيغۇر يېزىقى. بۇ ئۆز زامانىسىدا

تۈركىي يېزىق ياكى چاغاتاي يېزىقى دەپمۇ ئاتالغان. بۇ يېزىقلار توغرىسىدا يۇقىرىقى بابلاردا مەخسۇس توختالغانىدۇق.

4) ئۇيغۇر ئىجتىمائىي پەلسەپە ئىدىيىلىرىنىڭ تۆمۈرىلەر دۆلىتى تەۋەسىدىكى ئىدېئولوگىيىگە كۆرسەتكەن تەسىرى

تۆمۈرىلەر دەۋرىدە ئۆلىما ـ زىيالىيلارغا تەسىر قىلغان ئىدېئولوگىيە خىلمۇخىل مەنبەلەرگە تۇتىشاتتى. بۇلارنىڭ ئىچىدە قەدىمكى دەۋر ۋە ئۆز زامانىسىدىكى ئۇيغۇر ئىجتىمائىي پەلسەپە ئىدىيىلىرىنىڭ تەسىرى بەلگىلىك ئورۇننى ئىگىلەيتتى.

ئۆز زامانىسىدىكى بىۋاستە ۋە ۋاستىلىك ماتېرىياللارغا قارىغاندا، فارابى، مەھمۇد كاشغەرى، يۈسۈپ خاس ھاجىپ، ئەھمەد يۈگنەكىلەرنىڭ ئەسەرلىرىدىكى ئىجتىمائىي ئىدىيىلەر شۇ چاغ ئالىملىرىنىڭ ئىدىيىلىرىدە ھەرخىل رەۋىشتە ئۆز ئىپادىسىنى تاپقان. بۇ ھەقتە بىز «ئەلىشىر نەۋائىي» دېگەن ماۋزۇدا مەخسۇس توختىلىمىز. شۇنداق بولسىمۇ مۇنداق ئىككى مىسالنى تەكىتلەپ ئۆتىمىز. قەدىمكى ئۇيغۇر ئەدەبىياتى، جۈملىدىن پەلسەپە ئىدىيىلىرىنىڭ كېيىنكىلەر تەرىپىدىن «ۋېينامە» نۇسخىسى دەپ ئاتالغان كۆچۈرۈلمە نۇسخىسى، 1439 ـ يىلى ھىرات شەھىرىدە ھەسەن قارا سائىل شەمسى دېگەن كاتىپ تەرىپىدىن قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدا كۆچۈرۈلگەن. بۇ ھال، بۇ داستاننىڭ ئۆز زامانىسىدا ھىراتتىكى ئىلىم ئەھلى ئارىسىدا ئوقۇلۇپ تۇرغانلىقى مەلۇم. يەنە بىرى نەۋائىينىڭ ئەسەرلىرىدە «ئەتەبەتۇلھەقايىق» نى كۆرگەنلىكى توغرۇلۇق ئۇچۇرلار بار.

تۆمۈرىلەر دەۋرىدە ئۇيغۇر مۇتەپەككۇرلىرىنىڭ پائالىيەتلىرى ۋە تەسىرى مەسىلىسىدە دەسلەپ قىلىپ، سەئىددىدىن كاشغەرى توغرىسىدا توختىلىمىز.

سەئىددىدىن كاشغەرى (1377 — 1456). كاشغەردە ئۇلۇغلار ئائىلىسىگە مەنسۇپ، ئوقۇمۇشلۇق ئائىلىدە تۇغۇلغان. «ئۇلار تەبىقىسىدە ئالىملار ئەھلى، تەقۋادار ۋە ئەۋلىيالار بولغان»[272]. مەسىلەن، زەينىددىن كاغراقى (كاشغەرى) سەئىددىدىن كاشغەرىنىڭ دادىسى بولۇپ، ئۇ ئۆز دەۋرىنىڭ ئاتاقلىق ئۆلىماسى ئىدى؛ بۇ كىشىنىڭ ئەۋرىسى شەيخ ئالامىددىن پارس تىلىدا «مۇناقىب خوجا زەينىددىن» ناملىق كىتاب يازغان. بۇ كىتابنى ئابدۇئەلى سەرمەنى (كاشغەرى) 1797 ـ يىلى ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلغان. سەئىددىدىن كاشغەرىنىڭ نەۋرىسى مەۋلانە مىرفازىل پارس تىلىدا

«سىررەل ئەسرار» نامىلىق سوفىزىم ئاساسىي پرىنسىپلىرى ۋە تەرىقەت قائىدىلىرىنى چۈشەندۈرىدىغان كىتاب يازغان.

سەئىدىددىن كاشغەرىنىڭ تۇغۇلغان يىللىرى كاشغەر ئاھالىسىنىڭ ئىنتايىن ئازاب-ئوقۇبەتلىك يىللىرى ئىدى. چۈنكى، مىلادىيە 1369-يىللىرى ئەمىر قەمەرىددىن كاشغەردە توپىلاڭ كۆتۈرۈپ، تۇغلۇق تۆمۈر ئەۋلادى ۋە ئۇنى ياقلايدىغان ھەر قايسى تەبىقىدىكى ئادەملەرنى قىرغىن قىلغان. ئۇنىڭ كەينىدىنلا، يەنى 1375-يىلى تۆمۈر قەمەرىدىنگە قارشى قىلغان ئۇرۇشتا كاشغەر شەھىرىنى تامامەن خاراب قىلغانىدى. نەتىجىدە كاشغەر خەلقى، جۈملىدىن سەئىدىددىن كاشغەرىنىڭ ئائىلىسى ئۆزىنىڭ سەرگەردانلىق تۇرمۇشىنى باشلىغان. سەئىدىددىن كاشغەرى ئىلىم خۇمار ئادەم بولغانلىقى ئۈچۈن، سەپەر مەنزىلىنى ئۆز دەۋرىدە ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ئىلىم-پەن مەركەزلىرىدىن بىرى بولغان سەمەرقەنتكە نىشانلىغان. ئۇ سەمەرقەنتكە بارغاندىن كېيىن بىر مەزگىل تولىمۇ قىيىنچىلىقتا دۈچ كەلگەن. ئۇ يەردە كاشغەردىن بارغان ئۆلىما مەۋلانە مۇھەممەد بىلەن بىرلىكتە ئىلىم تەھلىل قىلىشقا كىرىشكەن[273]. بىر مەزگىل ئۆتۈپ ئوغلى مىر سەئىد ئىلىنى شەيخ ھەبىب دېگەن ئۆلىمانىڭ خىزمىتىنى قىلىش ۋە مۇھەممەد بائائىدىن نەقشبەندى (1318 — 1389) يىللىرى مۇدەررىسلىك قىلغان بۇخارا مەدرىسىگە ئوقۇشقا كىرگەن. بۇ يەردە تىرىشىپ ئۆگىنىپ، خوجا باھائىددىن نەقشبەندىنىڭ ئالقىشىغا ئىگە بولغان، شۇنداقلا ئۇنىڭ سادىق مۇرىتىغا ئايلانغان. ئۇستازى ۋاپات بولغاندىن كېيىن ئۇنىڭ بۇ جايدىكى شەيخلىرىنىڭ ھەسەتخورلۇقى تۈپەيلىدىن خۇراسان ئۆلكىسىگە بېرىپ، «خۇراسان ئالىمى مەۋلانە نىزامىددىنى ئۆزىگە ئۇستاز تۇتۇپ، ئۇنىڭدىن ئىلىم تەھسىل قىلىش بىلەن پۈتۈن ئەنئەنىۋى بىلىملەرنىڭ ھەممىسىنى تاماملىغان، ئۆز زاماننداشلىرى ئارىسىدا زور ئاتاقا ئىگە بولۇپ تونۇلغان[274]». ئۇ يەنە جالالىدىن ئەبۇ يەزىد بۇرابى قاتارلىق تەسەۋۋۇپ پىرلىرىدىن تەسەۋۋۇپچىلىقنى ئۆگەنگەن. شۇنداق قىلىپ، تەسەۋۋۇپ ئۆلىمالىرىنىڭ ئىچىدە ناھايىتى زور شۆھرەت قازانغان[275]. ئۇ شۇ دەۋرنىڭ ئاتاقلىق ئالىمى بولۇش سۈپىتى بىلەن كۆچلۈك تەسىر قوزغاپ شۆھرەت قازانغاندىن كېيىن خۇراساندا (ياكى ھىرات شەھىرىدە) ھۈسەيىن بايقارا سالدۇرغان «مەلىكان مەدرىسىسى» دە مۇدەررىس بولۇپ، نۇرغۇن تالىپ-ئۆلىمالارنى تەربىيىلىگەن.

سەئىدىددىن كاشغەرى ھاياتىدا بىرقانچە ئەسەرلەرنى يېزىپ چىققان. ئۇلار «مۇنىيەتۇل مۇسەللى ۋە غۇنىيەتۇل مۇفتەدى»، «تۆھفەتۇل مۇسەللى،

مۇنيەتۇل مۇسەللى»، «كەلىمات خوجا باھائىددىن»، «رىسالەئى لەتائىف»، «ۋۇجۇدنامە» قاتارلىقلاردىن ئىبارەت. مەنبەلەردە كۆرسىتىلىشىچە، ئۇنىڭ ئەسەرلىرىنىڭ 15 خىل نۇسخىسىدىن كۆپرەك قولىيازمىسى ھازىر ئىلمىي خادىملارنىڭ قولىدا ساقلانماقتا ئىكەن[276].

بىزنىڭ بۇ يەردە سەئىددىدىن كاشغەرىنى ئالاھىدە سۆزلىرىشىمىزدىن مەقسەت، كاشغەردە قىرانلىق چاغلىرىنى ئۆتكۈزۈپ ۋە كاشغەرنىڭ مەرىپەت مۇھىتىدا ئۆسكەن ۋە ياشلىق چاغلىرىدا، قەلب چوڭقۇرلۇقىدا مۆھۈردەك ئويۇلغان پەلسەپۋى بىلىملىرىنى سەمەرقەنت، بۇخارا، ھىرات قاتارلىق جايلاردا يەنىمۇ پىششىقلاپ، چوڭ بىر ئۆلىما، ئالىمغا ئايلىنىپ، ئۇنىڭدىن كېيىن بۇ بىلىملىرىنى ھىرات مەدەنىيەت مەكتىپى (ئېقىمى) دىكى شاگىرتلىرىغا تارقىتىپ، چوڭقۇر تەسىر پەيدا قىلغانلىقىنى، قىسقىسى، ئۇيغۇر ئىجتىمائىي ئىدىيىلىرىنىڭ بىر بايراقدارى بولۇش سۈپىتى بىلەن ئۆز زامانىسىدىكى ئىدېئولوگىيىگە كۈچلۈك تەسىر كۆرسەتكەنلىكىنى يورۇتۇشنى مەقسەت قىلىدۇ.

بىز بۇ يەردە پەقەت ئۇنىڭ ئابدۇراخمان جامىغا بولغان تەسىرىنىلا ئەسكەرتىپ ئۆتىمىز. ئا. جامى (1414 — 1492) ئىسلام دۇنياسى، پۈتكۈل پارس ئەدەبىياتى تارىخىدىكى ئەڭ كاتتا سىمالارنىڭ بىرى، ياۋروپا ئەللىرىگە داڭق كەتكەن مەشھۇر مۇتەپەككۇر شائىر بولۇپ، ئۇ دەل سەئىددىدىن كاشغەرىنىڭ شاگىرتى ئىدى. ئۇ ئۇستازىنىڭ تەربىيىسى ئاستىدا شېئىرىيەت، مۇسىقا (مۇزىكا) ساھەسىدە زور نەتىجىلەرنى قولغا كەلتۈرگەن. ئا. جامى تەرىقەت سۇلۇكىنىڭ سادىق ئەگەشكۈچىسى بولۇپ، ئۇ ئومۇمىي دۇنيا قاراش جەھەتتە سەئىددىدىن كاشغەرىنىڭ چوڭقۇر تەسىرىگە ئۇچرىغان. ئۇ ئۆزىنىڭ بىر قاتار ئەسەرلىرىدە[277] سەئىددىدىن كاشغەرىنىڭ تەسەۋۋۇپ تەلىماتىنى شەرھلىگەن، ئۆزىنىڭ پىرى ھەم شەيخى سەئىددىدىن كاشغەرىگە يۈكسەك باھا بەرگەن. ئۇستازى ۋاپات بولغاندا، قاتتىق قايغۇرغان. بۇنىڭدىن باشقا، سەئىددىدىن كاشغەرىنىڭ لۇتفى، سەككاكىلارغىمۇ كۈچلۈك تەسىرى سىڭگەن.

سەئىددىدىن كاشغەرى ۋاپات بولغاندا، ھىراتنىڭ ھىيابان دېگەن يېرىگە دەپنە قىلىنغان[278].

سۇلتان مالىك كاشغەرى. بۇ كىشى توغرۇلۇق ئەلىشىر نەۋائىي «مەجالىسۇننەفائىس» تا «.... زامانىنىڭ تەڭدىشى يوق كىشى ئىدى» دېگەن مەلۇماتنى بېرىپ ئۆتىدۇ. بۇنىڭدىن ئۇ كىشىنىڭ كاتتا ئالىم ئىكەنلىكى بىلىنىدۇ. ئەمما، باشقا ئۇچۇرلار يوق.

مەۋلانە فەيسهۇددىن مۇھەممەد نىزامى، يەنى «فەيسهۇددىن ئاخۇنۇم». ئەلىشىر نەۋائىينىڭ ئۇستازلىرىدىن ئىدى. بۇ زات ھەققىدە خاندەمىر «خۇلاسەتۇل ئەخبار» دا مەلۇمات بېرىلگەن.

تۈركىي تىللىق خەلقلەر ئىچىدە «ئاخۇن» سۆزى كۆپ قوللىنىلىدۇ[279]. مۇشۇنىڭغا ئوخشاش ئەھۋاللارغا ئاساسەن فەيسهۇددىن ئاخۇنۇم ئۇيغۇر زاتىغا مەنسۇپ بولسا كېرەك، دەپ قارالماقتا.

ئۇلۇغ شائىر نەۋائىي ھەم ئۇلۇغ مۇتەپەككۇر بولۇپ، ئۇنىڭ چوڭقۇر پەلسەپىگە تولغان ئەسەرلىرى خوراسان ئۆلكىسىنىڭ ئىجتىمائىي ئىدىيىلىرى ساھەسىگە مۆلچەرلىگۈسىز تەسىرىنى كۆرسىتىپ، ئىجتىمائىي پىكىرلەرنى بېيىتىشتا مۇھىم رول ئوينىغان.

مۇھەممەد ئىبنى رەشىد ئېلى كاشغەرلىك داڭلىق ئالىم. XV ئەسىردە غەربىي ئاسىياغا سەپەر قىلغان ھەم سەئۇدى ئەرەبىستاندا ئۆزىنىڭ كەڭ بىلىمى ئاساسىدا ئۆز دەۋرىنىڭ ئاتاقلىق ئالىملىرى، مەسىلەن، ھېدىق نەسرىنىڭ «ئەلھەينان» ناملىق كىتابىغا، قازى نىيازنىڭ «سۇبھى» دېگەن كىتابىغا ۋە خېلىل بەگ ئىمىن نىيازنىڭ ئىككى پارچە كىتابىغا تۈزىتىش كىرگۈزۈپ، پۈتۈن ئەرەب دۇنياسىنى زىلزىلىگە كەلتۈرگەن بۇ زات 1466 ـ يىلى مەككىدە ۋاپات بولغان[280].

يۇقىرىقىلاردىن باشقا، ئەينى زاماندا ھىراتتا سەئىدۇلمىللەت ۋەلەدىل كاشغەرى دېگەن بىر ئالىم ئۆتكەن بولۇپ، بەزى ماتېرىياللاردا ئۇ نەۋائىينىڭ ئۇستازلىرىدىن ئىدى، دېيىلىدۇ. بۇ سەئىدىددىن كاشغەرى بىلەن بىر ئادەم بولۇشىمۇ مۇمكىن دېگەن پەرەزنىڭ توغۇلۇشىغا مۇمكىنچىلىك بېرىدۇ. لېكىن پاكىتلار ئازراق.

5) تۆمۈرىلەر ئوردىسىدىكى ئۇيغۇر مۇقاملىرى

ئۇيغۇر مۇقاملىرى ئۇزۇن تارىخقا ئىگە بولۇپ قالماستىن، بەلكى ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرىنىڭ مۇزىكا تارىخىدا ئۇلگىلىك، نەمۇنىلىك ئورۇنغا ئىگە. ئۇنىڭ مەزمۇنىدا كۆي ئاھاڭلىرى ۋە مۇزىكا رىتىملىرى بولغاندىن باشقا، لىرىك غەزەل يەنى ئەدەبىي ئەسەر جەۋھەرلىرى ساقلانغان. بۇلار شائىرلارنىڭ ئوتلۇق ئىلھامى، ۋەزىنلىك ئىجادىغا كۈچلۈك تەسىر قىلغانلىقىدا شۇبھە يوق. مۇقامنىڭ زامان ـ زامانلاردىن بېرى مەۋجۇت بولۇپ كېلىشىدە بەدىئىي ئەدەبىيات بىلەن چەمبەرچاس باغلىنىپ كەتكەنلىكىنى نەزەردىن ساقىت قىلىشقا بولمايدۇ.

كىشىنى تولىمۇ قىزىقتۇرىدىغىنى شۇكى، ئالەمشۇمۇل ئىمپېراتور تۆمۈرىلەر ئوردىسىدا ئۇيغۇرلارنىڭ «12 مۇقامى» نىڭ ئورۇندىلىپ تۇرغانلىقى. تۆمۈر پۈتۈن ئۆمرى ھەربىي سەپلەردە ئۆتكەن بولۇشىغا قارىماي، ھەرخىل مۇناسىۋەت بىلەن خىلمۇخىل تويلارنى، بەزمىلەرنى ئۆتكۈزۈشنىمۇ ياخشى كۆرگەن. شۇڭا، ئۆزى ئىشغال قىلغان شەھەرلەردىن باشقا شەھەرلەردىكى تۈرلۈك-تۈمەن ھۈنەرۋەنلەر قاتارىدا ئاتاقلىق سەنئەتكارلار، ناخشىچىلار ۋە سازەندىلەرنىمۇ سەمەرقەنتكە توپلىغان. تارىخچى ئىبنى ئەرەبشاھ تۆمۈر توغرىسىدىكى خاتىرىسىدە شۇ دەۋردە تۆمۈر ئوردىسىدا داڭق چىقارغان مەشھۇر مۇزىكا ئۇستازلىرىدىن ئابدۇللەتىف دامخانى، مەھمۇد ۋە جامالىددىن خارەزمى، ئابدۇلقادىر غايىبى مەرغالى قاتارلىقلارنى كۆرسىتىپ ئۆتىدۇ.

شۇ دەۋردە، بولۇپمۇ تۈركىي تىللىق خەلقلەردىن چىققان ئابدۇلقادىر مەرغالى مۇزىكا ساھەسىدە ئۇلۇغ ئۇستاز ھېسابلانغان. ئەنجانلىق ئاتاقلىق ھاپىز يۈسۈپ ئاۋازىنىڭ يېقىملىقلىقى ۋە ناخشا ئېيتىش سەنئىتىنىڭ يۇقىرىلىقى بىلەن ھەممىدىن ئۈستۈن تۇرغان. پارس ھاكىمى بۇ ئادەمنى بىرقانچە قېتىم بايسۇنقارادىن بېرىپ تۇرۇشنى سورىغان بولسىمۇ، مەقسىتىگە يېتەلمىگەن.

ئابدۇلقادىر مەرغالى ساز چېلىشتىلا دەۋرىنىڭ ئاتاقلىق سەنئەتكارى بولۇپ قالماي، مۇزىكا نەزەرىيىسى ساھەسىدىمۇ ئاتاقلىق ئالىم بولغان. ئۇ پارس تىلىدا بىرقانچە پارچە كىتاب يازغان. «مەقاسىددۇلئەلخۋان» (ناخشا - مۇزىكىنىڭ مەقسىتى ۋە نىشانى» (1418 - يىلى يېزىلغان) ناملىق كىتابىدا شۇ دەۋردە تۆمۈرىلەر سارىيىدا ئورۇندىلىپ تۇرىدىغان «12 مۇقام» نىڭناملىرىنى كۆرسىتىپ ئۆتىدۇ:

1. ئۇشاق، 2. نەۋا، 3. بۇسەلىك، 4. راست، 5. ھۈسەينىي، 6. ھىجاز، 7. رەماۋى. 8. زەنگۇلە، 9. ئىراق، 10. ئىسفۇھان، 11. زىرئەفكەند، 12. بۇزرۇگ.

ئابدۇلقادىر مەرغالى، شۇ دەۋردە تۈركىي خەلقلەر غەزەل، ناخشا، مۇقام دېگەن ئاتالغۇلار ئورنىدا «كۈگ» (كۈي) دېگەن ئاتالغۇنى ئىشلىتىدىغانلىقى، تارىم ۋادىسىدىكى شەھەرلەردە ناھايىتى كۆپ «كۈگ» بارلىقى، بۇلاردىن تولقۇز كۈگ بەك داڭلىق ئىكەنلىكى، خان سارايلىرىدا ھەر كۈنى بىر كۈگ ئورۇندىلىپ تۇرىدىغانلىقى، ئۇلاردىن بىر مۇنچىسى «ئۇلۇغ كۈگ» دەپ ئاتىلىدىغانلىقى ھەققىدىمۇ مەلۇمات بېرىدۇ»[281].

بۇ دەۋردە ئۆتكەن بىر قىسىم ئەدىبلەر تۆمۈرىلەر دەۋرىدە ئۇيغۇرلار ۋە باشقا تۈركىي تىل ئائىلىسىدىكى خەلقلەر ئىچىدىن يېتىشىپ چىقىپ، ئۆز دەۋرى ئەدەبىياتىنىڭ تەرەققىياتىغا چوڭ ھەسسىلەرنى قوشقان.

6) ئەلىشىر نەۋائىي

ئۇلۇغ شائىر ۋە مۇتەپەككۇر ھەزرىتى ئەمىر ئەلىشىر نەۋائىي (144 — 1501 ـ يىللىرى)[282] ئۇيغۇر خەلقىنىڭ مەدەنىيەت تارىخىدا، جۈملىدىن ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ تەرەققىيات تارىخىدا ئىنتايىن يۈكسەك ۋە پەخىرلىك ئورۇن تۇتقان شانلىق نامايەندە. ئۇ خۇراسان ئۆلكىسىنىڭ مەركىزى ھىرات شەھىرىدە شىنجاڭلىق غىياسىدىن باخشى (غىياسىدىن كىچىك، كىچىككىنە باخشى دەپمۇ تىلغا ئېلىنىدۇ) ئائىلىسىدە تۇغۇلغان. تارىخشۇناس مىرزا مۇھەممەد ھەيدەر (1500 — 1551 يىللىرى) «تارىخى رەشىدىي» (1541 — 1546 يىللىرى) ناملىق كىتابىدا «1 خىل ئوي ئاز بخشيان ئاويغور ئاست پدر ئاورا كىچىكىنە بخشى ميكفتند» يەنى «ئەلىشىرنىڭ ئەسلىي ئۇيغۇر باخشىلىرىدىن، ئاتىسىنىڭ ئېتىنى كىچىككىنە باخشى دېيىشەتتى»[283] دەپ يازغان.

نەۋائىي ئۆسمۈرلۈك چاغلىرىدىن باشلاپلا ئەدەبىياتقا قىزغىن ئىشتىياق باغلاپ، بىر مۇنچە ئەدىبلەردىن تەلىم ئالغان. شەرق كلاسسىكلىرىنىڭ ئەسەرلىرىنى قېتىرقىنىپ ئۆگەنگەن.[284].

نەۋائىي ئۆزى ئىلمىي ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللىنىپ قالماستىن، بەلكى خۇراسان ئۆلكىسىنىڭ مەدەنىي مۇھىتىنى يۈكسەلدۈرۈش ئۈچۈن كۆپ زېھنىنى سەرپ قىلغان.

غىياسىدىن ئەلىشىرنىڭ ئاتىسى — ئۇيغۇر سۈپەتلىك باخشىلار، ئۇيغۇرى مەرتىۋىلىك باخشىلار (نەۋائىينىڭ ئۆز سۆزى) دىن كىچىك باھادىر غىياسىدىن «باخشى» نىڭ ئائىلىسىدە دەسلەپتە پەرغانىدە، تۆمۈرىلەر شاھزادىلىرىدىن ئۆمەر شەيخ سىياسىي مەركەز قىلغان ئەسەخ شەھرىدە ياشىغان. بۇ جاي ئەنجان ۋىلايىتىگە قاراشلىق ناھىيە ئىدى. كېيىن (تەخمىنەن 15 ـ ئەسىرنىڭ 30 ـ يىللىرىنىڭ ئاخىرىدا ھىراتقا كۆچۈپ بېرىپ، شاھرۇخ مىرزا ئوردىسىدا خىزمەت قىلغان. ئەلىشىر 1441 ـ يىلى 9 ـ فېۋرالدا ھىرى (ھىرات) دا تۇغۇلغان. نىزامىدىن ئەلىشىر يەتتە ياش چېغىدا شاھرۇخ مىرزا ئۆلۈپ، شاھزادىلەر ئوتتۇرىسىدا تەخت ـ تاج تالىشىش تۇپەيلىدىن جەڭگى ـ جېدەل كۆتۈرۈلۈپ تۇرغاچقا، كىشىلەر ئامانلىق ئىزدەپ، تەرەپ ـ تەرەپكە كۆچۈپ كەتكەن. جۈملىدىن غىياسىدىن

ئائىلىسىمۇ ئىراققا كۆچۈپ بېرىپ، تەفت شەھىرىدە ئۈچ يىلغىچە ياشىغان. خۇراساندا جېدەل ـ ماجىرا بېسىققاندىن كېيىن غىياسىدىن باخشى ئائىلىسى ھىراتقا قايتىپ كەلگەن. ئوبۇلقاسىم بابۇر (1452 — 1457 ـ يىللىرى تەختتە ئولتۇرغان) غىياسىدىننى سەبزىۋارغا ھاكىم قىلىپ ئەۋەتكەن. 10 ياشلىق ئەلىشىر ھىراتتا قېلىپ ئوقۇغان. ئەلىشىر 12 ياشقا كىرگەندە ئاتىسى ۋاپات بولۇپ ئوبۇلقاسىم بابۇرنىڭ قولىغا قالغان، 15 يېشىدا ھۈسەيىن بايقارا بىلەن ئوبۇلقاسىم ئوردىسىدا خىزمەت قىلغان. 1456 ـ يىلى ئوبۇلقاسىم بابۇر ئوردىسىنى مەشھەتكە يۆتكىگەندە ئەلىشىرمۇ بىللە بارغان. ھىرات تىنچىغاندىن كېيىن ئەلىشىر ھىراتقا قايتىپ كەلگەن. بىراق، بۇ يەردە ئۇزاق ياشىيالمىغان. چۈنكى، نىزامىدىن 18 ياشلىق چاغلىرىدا چوڭ پالاكەتكە ئۇچرىغان.

سۇلتان ئەبۇسەئىدمىرزا 1458 ـ يىلى پايتەخت ھىراتنى قولىغا كىرگۈزگەندىن كېيىن شاھرۇخ ۋە ئوبۇلقاسىم بابۇرنىڭ ئەربابلىرى ۋە يېقىنلىرىنىڭ مال ـ مۈلكىنى مۇسادىرە قىلىپ، ئۆزلىرىنى ھەر جايغا سۈرگۈن قىلغان. شۇ قاتاردا ئەلىشىرنىڭ ئاتا مۈلكىمۇ مۇسادىرە قىلىنغان ۋە ئۆزى سوغۇق مۇئامىلىگە ئۇچراپ سەمەرقەنتكە كېتىشكە مەجبۇر بولغان. ئەلىشىر يىگىتلىك چېغىدا سىياسىي ۋە ئىقتىسادىي جەھەتتىن زىيانكەشلىككە ئۇچرىغان.

ئەلىشىرنىڭ ئەدەبىي ئىجادىيىتى مەشھەتتە ئوبۇلقاسىم بابۇر ئوردىسىدا خىزمەت قىلىپ تۇرغان 16 ياش مەزگىللىرىدىلا دەسلەپكى مۇۋەپپەقىيەتكە ئېرىشكەن ۋە ئۇنىڭ شائىرلىق تالانتى ۋايىغا يەتكەن. نەۋائىي ئەدەبىي پائالىيىتىنىڭ كېڭىيىشى ھەمدە زور كۆلەمدە چوڭقۇرلىشىشىدا ئوبۇلقاسىم بابۇرنىڭ تەسىرى چوڭ بولغان. نەۋائىي مەشھەدتىكى ۋاقتىدىلا ئىككى تىلدا — پارسچە ۋە تۈركچە شېئىرلارنى يېزىشقا باشلىغانىدى. شۇڭا، ئۇ تېز ئارىدا «زۇللىسانەين» («ئىككى تىللىق شائىر») دېگەن نام بىلەن شۆھرەت قازىنىدۇ. ئۇ پارسچە شېئىرلىرىنى «فانى»، تۈركچە شېئىرلىرىنى «نەۋائىي» تەخەللۇسى بىلەن ساۋاقدىشى ھۈسەيىن بايقارا (1506 ـ يىلغىچە تەختتە ئولتۇرغان) تەختكە چىقىپ، ھىراتنى ئىگىلىگەن. ھۈسەيىن بايقارا تەختنى ئىگىلىگەن دەسلەپكى يىللاردا نەۋائىي ئۇنىڭغا ئۈمىد بىلەن قاراپ، ئەلدە ئادالەت، مەرىپەت ئورنىتىدۇ، دەپ ھېسابلىغانىدى. لېكىن، ئۇ نەۋائىينىڭ كۈتكىنىدەك بولمىدى. 1470 ـ يىلى ھىراتتا خەلق قوزغىلىڭى كۆتۈرۈلىدۇ. نەۋائىي قوزغىلاڭغا خەيرخاھلىق قىلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىرگە بۇ قوزغىلاڭ نەۋائىينىڭ

ئارىلىششى ئارقىسىدا سۇلھ بىلەن ئاخىرلىشىدۇ. نەۋائىينىڭ نامى خەلق ئىچىدە چوڭ ھۆرمەتكە سازاۋەر بولىدۇ. 1472 ـ يىلى 4 ـ ئايدا نەۋائىي سۇلتان ھۈسەيىن بايقارا ئوردىسىنىڭ ۋەزىرلىككە تەيىنلىنىدۇ. ۋەزىرلىك لاۋازىمىدا تۇرغان نەۋائىي ئەلدە تەرتىپ ۋە ئادالەت ئورنىتىشقا، ئىسلاھات ئېلىپ بېرىشقا ئىنتىلىدۇ. لېكىن، يۇقىرى تەبىقە مۇتەئەسسىپلىرى ئۇنىڭغا قارشىلىق قىلىدۇ. 1476 ـ يىلى نەۋائىي ساراي پىتنە ـ پاساتلىرى تۈپەيلىدىن ۋەزىرلىكتىن ئىستىپا بېرىپ، 11 يىلغىچە دۆلەت ئىشلىرىغا ئارىلاشماي، ئەدەبىي ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللىنىدۇ. بۇ يىللار نەۋائىي ئىجادىيىتىنىڭ ئەڭ يۈكسەك پەللىسى بولۇپ قالىدۇ، ئەلىشىر نەۋائىي ئۆزىنىڭ 60 يىللىق ھاياتىدا نۇرغۇن مېھنەت سەرپ قىلغان. ئۇ ھاياتىنىڭ كۆپ قىسمىنى بەدىئىي ۋە ئىلمىي ئىجادىيەتكە بېغىشلاپ، 60 پارچىدىن ئارتۇق ئەسەر يېزىپ قالدۇرغان[285]. ئۇنىڭ ئىلىم دۇنياسىغا مەلۇم بولغان ئەسەرلىرى تۆۋەندىكىلەردىن ئىبارەت:

① دىۋانلار («خەزائىنۇل مەئانى»): 1) «غەرايىبۇسسىغەر» (ئۆسمۈرلۈك غارايىباتلىرى)، 2) «نەۋادىرۇششەباب» (يىگىتلىك نادىرلىقلىرى)، 3) «بەدائىئۇل ۋەسەت» (ئوتتۇرا ياشلىق گۈزەللىكلىرى)، 4) «فەۋائىدۇل كىبەر» (قېرىلىق نەپلىرى)، 5) «دىۋان فانى» (پارسچە دىۋانى)؛ ② «خەمسە»: 6) «ھەيرەتۇل ئەبرار»، 7) «پەرھاد ۋە شېرىن»، 8) «لەيلى ۋە مەجنۇن«، 9) «سەبئەئى سەييارە»، 10) «سەددى ئىسكەندەر»؛ ③تەزكىرىلەر: 11) «مەجالىسۇننەفائىس»، 12) «نەسائىمۇل مۇھەببەت» (مۇھەببەت خۇشپۇراقلىرى)؛ ④ تىل ۋە ئەدەبىياتقا دائىر ئەسەرلىرى: 13) «رىسالەئى مۇئەمما»، 14) «مىزانۇلئەۋزان»، 15) «مۇھاكىمەتۇللۇغەتەيىن»؛ ⑤ دىنىي ئەخلاقىي پەلسەپىۋى ئەسەرلىرى: 16) «مۇناجات»، 17) «چېھىل ھەدىس» (ئەربەئىن)، 18) «نەزمۇل جەۋاھىر»، 19) «لىسانۇتتەير»، 20) «سىراجۇل مۇسلىمىن»، 21) «مەھبۇبۇل قۇلۇب»؛ ⑥ تارىخىي ئەسەرلەر: 22) «تارىخىي ئەنبىيا ۋە ھۆكۇما»، 23) «تارىخىي مۇلكى ئەجەم»، 24) «زۇبدەتۇل تەۋارىخ»؛ ⑦ تەرجىمىھال ئەسەرلىرى: 25) «ھالاتى سەئىد ھەسەن ئەردەشىر»، 26) «خەمسەتۇلمۇتەھەييىرىن»، 27) «ھالاتى پەھلىۋان مۇھەممەد»؛ ⑧ ۋەسىقىلەر: 28) «ۋاقفىنامە»، 29) «مۇنشەئات» (يېزىشمىلار) قاتارلىقلاردىن ئىبارەت. مەنبەلەردە كۆرسىتىلىشىچە نەۋائىي ئۆمرىنىڭ ئاخىرىدا يەنە ئۆز قەسىدىلىرىنى توپلاپ، «فۇسۇلى ئەربەئە» (تۆت پەسىل) ۋە «لىستەئى زۆرۈرىيە» (ئالتە زۆرۈرىيەت) نامىلىق ئىككى توپلام تۈزۈشكە ئالاھىدە

ئەھمىيەت بەرگەنلىكى ئېيتىلغان. بۇلاردىن باشقا نەۋائىينىڭ «رىسائەلى مۇفرەدات دەرفاننى مۇئەمما» دېگەن ئەسىرى بولغان. ھەزرىتى ئېلىنىڭ «نەسرۇل-لەئالى» ناملىق ئەسىرىنى چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا نەسرى ئۇسۇلدا ئىشلەپ چىققان.

نەۋائىي ئۆزى ئىلمىي ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللىنىپ قالماستىن، بەلكى خۇراسان ئۆلكىسىنىڭ مەدەنىي مۇھىتىنى يۈكسەلدۈرۈش ئۈچۈن كۆپ زېھنىنى سەرپ قىلغان. ئۆز يېنىدىن خىراج ئاجرىتىپ، خانىقا-مەدرىسە، ئىلمىي ئورگانلارنى تەسىس قىلىپ، ئۇ يەرگە ئىلىمخۇمارلارنى توپلاپ، ئۇلارنىڭ ئىلمىي ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللىنىشى ئۈچۈن ياخشى شارائىت يارىتىپ بەرگەن.

نەۋائىي ئىجادىيىتى ئۆز دەۋرىدىكى ئىلىم-مەرىپەتنىڭ ئەڭ يۇقىرى سەۋىيىلىك، يىرىك مەھسۇلى. نەۋائىي تۇغۇلغان ۋە ئاساسلىق پائالىيىتىنى ئېلىپ بارغان ھىرات شەھىرى XIV — XV ئەسىرلەردە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى مەدەنىيەت مەركەزلىرىنىڭ بىرى بولغان. نەۋائىي ئائىلىسىمۇ مەرىپەت، ئەدەبىيات-سەنئەت ئەھلى بىلەن يېقىن ئىدى. ھەزرىتى نەۋائىينىڭ ئۆزى شۇ چاغدىكى ئەڭ بىلىملىك ئۆلىمالاردىن بىلىم ئالغان. نەۋائىي ئۆزى ئېيتقان «ئۇيغۇر تىلىنىڭ چېچەن ناتىقلىرىدىن، تۈركىي سۆز ماھىرلىرىدىن بولمىش سەككاكى، لۇتفىلار» ئۇنىڭ ئەسىرداشلىرى ئىدى. نەۋائىي ئۇيغۇر تىلىدا گۈزەل ئەسەرلەرنى يازغان يۈسۈپ خاس ھاجىپ، ئەھمەد يۈكنەكى، لۇتفى، سەككاكى، ئەتائى قاتارلىق ئەدىبلەرنى ئۆز ئۇستازلىرى سۈپىتىدە ھۆرمەتلەپ، ئۇلارنىڭ ئەدەبىي ئەنئەنىسىگە قويۇق ۋارىسلىق قىلغان. شۇنىڭدەك ئەرەب، پارس ئەدەبىياتىنىمۇ ئىشتىياق بىلەن ئۆگەنگەن، بولۇپمۇ پارس-تاجىك تىلىدا يىرىك ئەسەرلەرنى يازغان ئەزەربەيجان شائىرى نىزامى ۋە پارس شائىرلىرىدىن فىردەۋسى، ئۆمەر ھەييام، سەئىدى، ھاپىز شىرازى، ئا. جامى، ھىندىستاندا ياشىغان پارس تىللىق تۈركىي شائىر خۇسرەۋ دېھلەۋى قاتارلىقلارنىڭ ئەسەرلىرىنى پىششىق ئۆگىنىپ، ئۆگەنگەنلىرىنى ئۆز ئەدەبىي پائالىيىتىگە ئىجادىي تەتبىق قىلغان ۋە پارس تىلىدىمۇ شېئىر يازغان، شۇڭا نەۋائىينىڭ نامى يالغۇز تۈركىي تىللىق خەلقلەر ئارىسىدىلا ئەمەس، بەلكى ئەرەب ۋە پارس خەلقلىرى ئارىسىدىمۇ ھۆرمەت بىلەن تىلغا ئېلىنىپ كەلمەكتە.

نەۋائىينىڭ ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ ئەڭ يىرىك ۋەكىلى ئىكەنلىكى يالغۇز ئۇنىڭ نەسەبىنىڭ ئۇيغۇر ئىكەنلىكى بىلەن ئۆلچىنىپ قالماستىن، بەلكى

نەۋائىي مىللىي تىل سۈپىتىدە قوللانغان تۈركىي تىل — چاغاتاي تىلىنىڭ ئۇيغۇر تىلى ئىكەنلىكىنىمۇ نەزەرگە ئالغانلىقىمىزدا.

نەۋائىيدىن ئىلگىرى ۋە زاماندىش بىرمۇنچە شائىرلار چاغاتاي تىلىنىڭ بىرمۇنچە ئەۋزەللىكلىرىنى كۆرسىتىپ، نۇرغۇن ئەسەرلەرنى ياراتقانىدى. شۇنداق بولسىمۇ، نەۋائىي دەۋرىدە ئەدىبلەر ئارىسىدا يەنىلا پارسچە يېزىش خاھىشى كۈچلۈك ئىدى. نەۋائىي بۇ خاھىشلارنى ئىسيانكارلىق بىلەن رەت قىلىپ، ئۆز ئەدەبىي ئىجادىيىتىگە چاغاتاي ئەدەبىي تىلى بويىچە يول ئېچىپ، بۇ تىلنى تېخىمۇ تەرەققىي قىلدۇرۇپ شېئىرىيەتنىڭ يۈكسەك بىر چوققىسىنى ئىگىلىدى.

نەۋائىي ئەڭ ئۇلۇغ تىل مۇتەخەسسىسى ئىدى. ئۇ ئۆز ئانا تىلىنى بېيىتىش، راۋاجلاندۇرۇش ئۈچۈن غايەت زور دەرىجىدە تىرىشچانلىق كۆرسەتتى. ئۇنىڭ بۇ جەھەتتىكى تۆھپىسى، ئۆزىنىڭ كۆپچىلىك ئەسەرلىرىنى مۇشۇ تىل بىلەن يېزىپ چىققانلىقىدىلا ئەمەس، بەلكى ئۇيغۇر تىلى لۇغەت تەركىبىدىكى سۆز ـ ئاتالغۇلاردىن كەڭ دائىرىدە پايدىلانغانلىقىدا كۆرۈلىدۇ. ئىلمىي خادىملار نەۋائىينىڭ پەقەت 24 پارچە ئەسىرىدە ئىشلىتىلگەن سۆزلەرنى لېكسىك ـ گراماتىكىلىق، سېمانتىك، ئىستىلىستىك، تېماتىك، گېنېئالوگىك جەھەتلەردە ئەتراپلىق تەھلىل قىلىپ، بۇلاردا 1 مىليون 378 مىڭ 67 سۆز ئىشلىتىلگەنلىكىنى ھېسابلاپ چىققان[286]. يەنى (بۇلار 26.0135 لېكسىكىلىق بىرلىكتە ئىشلىتىلگەن).

نەۋائىي ھىراتتا ۋاپات بولغان ۋە شۇ يەرگە دەپنە قىلىنغان. نەۋائىي ۋاپات بولغان بولسىمۇ، لېكىن، ئۇنىڭ نامى ئوتتۇرا ئاسىيادا ئەڭ ئىززەتلىك نام سۈپىتىدە يادلىنىپ كېلىنىدى. ئۇنىڭ بىباھا ئەسەرلىرى ئەسىرلەردىن بېرى ئەتىۋارلىنىپ، سۆيۈپ ئوقۇلۇپ، خەلققە مەنىۋى لەززەت بېرىلىپ كېلىنمەكتە ۋە مەڭگۈ شۇنداق بولغۇسىدۇر.

12. چىڭ سۇلالىسى ۋە مىنگو دەۋرىدە شىنجاڭ ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئوتتۇرا ۋە غەربىي ئاسىياغا كۆچۈشى ۋە پائالىيەتلىرى

يەكەن خانلىقىنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدە ھۆكۈمران گۇرۇھلارنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى دىنىي مەزھەپ كۈرىشى بارغانسېرى كەسكىنلەشتى، ھەتتا تەرەققىي قىلىپ، بىر ـ بىرى بىلەن قەتئىي سىغىشالمايدىغان سىياسىي رەقىبلەرگە ئايلاندى. يەكەن خانلىقىنىڭ ئاخىرقى خانى ئىسمائىل خان (1670 — 1678 ـ يىللىرىغىچە تەختتە ئولتۇرغان) قاراتاغلىقلارنى زور كۈچ بىلەن يۆلەپ، ئاق تاغلىقلارنىڭ باشلىقى ئاپاق خوجىنى تەڭرىتاغلىرىنىڭ

جەنۇبىدىن ھەيدەپ چىقاردى. 1678 ـ يىلى ئاپاق خوجا جۇڭغار قوشۇنلىرىنى باشلاپ كېلىپ، يەكەن خانلىقىنى يوقاتتى، جۇڭغارلار ئاپاق خوجىنى يۆلەپ، تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىغا قورچاق قىلىپ تىكلىدى. جۇڭغارلار ۋە خوجىلارنىڭ بىرلەشمە ھۆكۈمرانلىقى 1759 ـ يىلىغىچە داۋاملاشتى. ئۇلار ھۆكۈمرانلىق قىلغان دەۋردە شىنجاڭدا ئاجايىپ ۋەقەلەر بولۇپ ئۆتتى. تىنىمسىز سىياسي ۋەزىيەت، مۇقىمسىز ئىجتىمائىي مۇھىت، شىنجاڭ ئۇيغۇرلىرىنىڭ خاتىرجەملىكىنى بۇزدى، قاتتىق زىيانغا ئۇچراتتى، ئەنە شۇ يىللاردا نۇرغۇن ئۇيغۇر ئاھالىسى شىنجاڭغا قوشنا ئوتتۇرا ئاسىياغا كۆچۈشكە مەجبۇر بولدى.

1759 ـ يىلى چىڭ سۇلالىسى سىياسىي ۋەزىيەتنىڭ تەقەززاسى، ئىجتىمائىي يۈزلىنىشنىڭ زۆرۈرىيىتى بىلەن ۋەتەننى بىرلىككە كەلتۈرۈش ئۈچۈن زور قوشۇن بىلەن شىنجاڭغا يۈرۈش قىلدى. شىنجاڭدىكى ئۇيغۇر قاتارلىق مىللەتلەرنىڭ قوللىشى ئارقىسىدا، جۇڭغارلار ۋە چوڭ ـ كىچىك خوجىلارنىڭ ئاساسلىق كۈچلىرىنى يوقىتىپ، شىنجاڭ ۋەزىيىتىنى مۇقىملاشتۇرۇپ، ۋەتەننى بىرلىككە كەلتۈرۈشتەك ئۇلۇغ ئىشنى ئەمەلگە ئاشۇردى.

چىڭ سۇلالىسى چىرىك فېئودال ئاقسۆڭەك زوراۋان كۈچلەرنىڭ ۋەكىلى بولغاچقا، شىنجاڭدا ئېزىلگۈچى ئەمگەكچى خەلقنىڭ كۆڭلىگە ياققۇدەك سىياسىي ۋە ئىجتىمائىي مۇقىملىق يارىتالمىدى. ئاقسۆڭەك خوجا ئەۋلادلىرىدىن بىر قىسىم ئۆكتەملىرى چەت ئەلگە قېچىپ چىقىۋېلىپ، يوشۇرۇن كۈچ توپلاپ، پۇرسەت تاپسىلا شىنجاڭغا باستۇرۇپ كىرىپ، ئالتۇپىلاڭ چىقىرىپ تۇردى. بۇنى ئاز دەپ، XIX ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا ياقۇپبەگ ئۆزبېكىستاندىن شىنجاڭغا بېسىپ كىرىپ، قورچاق يەتتە شەھەر خانلىقى (1865 — 1877 يىللىرى) نى قۇردى. 1870 ـ يىللاردىن باشلاپ جاھانگىر چارروسىيە ئىلى رايونىغا كۆپ قېتىم تاجاۋۇز قىلىپ كىردى، ھەتتا 1871 ـ يىلىدىن 1882 ـ يىلىغىچە چارروسىيە ئىلى رايونىنى ئىشغال قىلىۋالدى.

مانا مۇشۇنداق مۇقىمسىز ۋەزىيەتتە يەنى مەمۇرىي دائىرىلەرنىڭ زورلۇق ـ زومبۇلۇقى، ئاقسۆڭەك خوجىلارنىڭ پاراكەندىچىلىكى، چەت ئەل كۈچلىرىنىڭ ئارىغا بۆلگۈنچىلىك سېلىشى ئارقىسىدا، شىنجاڭ ئۇيغۇرلىرىدىن بىر بۆلەك كىشىلەر ئوتتۇرا ئاسىياغا داۋاملىق كۆچۈپ كەتكەن.

سوۋېت ئېتنىپاقى تارىخشۇناسى س. ماركوفنىڭ مەلۇماتىچە، 1823 — 1828 - يىللىرىدىكى مالىمانچىلىقتا، تەخمىنەن 70 مىڭ ئادەم ئۈچ ئېلىنىشتىن قورقۇپ، سىر دەرياسى ۋادىسىغا، يەنى قوقەنت، دالۋاس ۋە تاشكەنت ئەتراپىغا كۆچۈپ بارغان ھەمدە تاشكەنت ئەتراپىدا يېڭى شەھەر رايونى پەيدا قىلغان[287].

XIX ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىنىڭ ئالدىنقى مەزگىلىدە قازاق ئالىمى چوقان ۋەلىخانوفنىڭ ئېنىقلىشىچە، 1825 - يىلى جاھانگىر خوجا توپىلىڭى مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن كاشغەرىيدىن قوقەنت، شەھرىخان شەھەرلىرىگە ۋە پەرغانىنىڭ باشقا شەھەرلىرىگە 7000 ئەتراپىدا ئۇيغۇر كۆچكەن، كېيىن بۇ سان كۆپىيىپ 300 مىڭ ئەتراپىغا يەتكەن. XIX ئەسىرنىڭ 50 - يىللىرىدا يەنە 15 مىڭ ئۇيغۇر قوقەنتكە كۆچۈپ بارغان، قاراسۇ قاتارلىق جايلارغا 9000 دولانلىق ئۇيغۇر كۆچۈپ بارغان.

چوقان ۋەلىخانوفنىڭ قارىشىچە، شۇ چاغلاردا تاشكەنت شەھرىنىڭ جەنۇبىي قىسمىغا يەنى يېڭى شەھەرگە كاشغەرلىك ئۇيغۇر كۆچمەنلەر ئورۇنلاشقان، شەھرىخان شەھرىنىڭ يېرىمى دېگۈدەك كاشغەرلىك ئۇيغۇرلاردىن تەشكىللەنگەن، قاراسۇمۇ شۇنداق بولغان، چوقان ۋەلىخانوفنىڭ ئىسپاتلىشىچە، شۇ چاغدا ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئۇيغۇرلار 324 مىڭغا يەتكەن[288]. 1847 - يىلدىكى ۋەقە مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن يەنە 20 مىڭ ئادەم قوقەنتكە كۆچۈپ كەتكەن[289].

زوزۇڭتاڭ 1878 - يىلى شىنجاڭغا يۇرۇش قىلغاندا، تەخمىنەن 100 مىڭ ئەتراپىدىكى ئۇيغۇر قايمۇقتۇرۇلۇش بىلەن ۋە ئۇرۇش مالىمانچىلىقىدىن قېچىپ ئوتتۇرا ئاسىياغا كۆچكەن[290]. كورىپاتكىن بۇ ھەقتە يەنى ئۇيغۇرلارنىڭ كۆچۈش جەريانىدىكى پاجىئەلىك قىسمىتى توغرىسىدا يۈزەكى بولسىمۇ مەلۇمات بېرىدۇ. 1881 - يىلى «جۇڭگو - روسىيە - ئىلى شەرتنامىسى» ۋە 1878 - يىلىدىكى «جۇڭگو - روسىيە لىۋادىن شەرتنامىسى» غا ئاساسەن ئىلى چېگ سىزىلىسىغا قايتۇرۇلغاندا، جۇڭگو - روسىيە ئوتتۇرىسىدىكى كېلىشىمگە ئاساسەن 1884 - يىلىنىڭ باشلىرىدا 9572 ئائىلە يەنى 45373 ئۇيغۇر كۆچۈپ كەتكەن[291].

سوۋېت ئۇيغۇر ئالىمى خوجا ئەھمەد سەئىدى قاسىموف 1960 - يىللاردا «پەرغانە ۋادىسىدىكى ئۇيغۇر تىلى» ناملىق كىتابىدا قەيت قىلىشىچە، XIX ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىغىچە بولغان ئارىلىقتا پەرغانە ۋادىسىدىكى ئۇيغۇرلار نوپۇسى 250 مىڭدىن 300 مىڭغىچە بولغان. شۇنىڭ بىلەن بىرگە سوۋېت ئالىمى سولوگوفنىڭ مەلۇماتىچە، تۈركىستان گوبىرناتورلىقىدا 1915 - يىلى

279 مىڭ شىنجاڭلىق كۆچمەن بولۇپ، بۇلارنىڭ كۆپ قىسمى ئۇيغۇرلار ئىدى.

ئابدۇللا روزىباقىيوفنىڭ 1926 ـ يىلىدىكى تەكشۈرگەن مەلۇماتىچە، ئۇيغۇرلارنىڭ نوپۇسى ئەينى ۋاقىتتا تەخمىنەن 710 مىڭ ئەتراپىدا بولۇپ، بۇنىڭ 500 مىڭى ئوتتۇرا ئاسىيادا، تەخمىنەن 210 مىڭى يەتتىسۇ رايونىدا ياشىغان[292].

سەيپىدىن ئەزىزىنىڭ «ئۆمۈر داستانى» دا ئىشلەمچىلەر توغرۇلۇق توختىلىپ مۇنداق دېيىلگەن. «ئۆكتەبىر ئىنقىلابىنىڭ ئالدى ـ كەينىدە، بولۇپمۇ ئىنقىلابتىن كېيىن 1930 ـ يىللارنىڭ باشلىرىغىچە، شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىن، ئاساسلىقى كاشغەر ۋە ئىلى رايونلىرىدىن نۇرغۇنلىغان نامرات ئىشلەمچىلەر ئوتتۇرا ئاسىيادىكى سوۋېت ئىتتىپاقى زېمىنى ئىچىگە ئىش ئىزدەپ بېرىپ تۇرمۇشنى قامدايتتى ۋە كېيىنلىكى ئۇچۇن ئاز ـ تولا ئىقتىساد ئېشىنىپ قايتىپ كېلەتتى. بۇنداق ئىشلەمچىلەرنىڭ بەزىلىرى ئەتىيازدا بېرىپ كۈزدە قايتىپ كەلسە، بەزىلىرى يىللاپ تۇرۇپ قالاتتى. مۇنداق ئىشلەمچىلەرنىڭ كونكرېت سانىنى ھېچكىم ئىگىلەپ باققان ئەمەس. ئەمما، مېنىڭ بىلىشىمچە، جەنۇبىي شىنجاڭ تەۋەسىدىكى نامراتلارنىڭ ئىچىدە سوۋېت ئىتتىپاقى تەۋەسىگە چىقىپ ئىشلەپ قايتىپ كېلىپ تۇرىدىغانلارنى 10 مىڭ ئادەمنىڭ ئىچىدە بىر ـ ئىككىدىن كەم ئەمەس دېيىشكە بولاتتى.

مىنگو يىللىرى (1911 — 1949 يىللىرىدا) دا رۇسىيە ۋە سوۋېت ئىتتىپاقىغا چىقىپ تۇرۇپ قالغان ئۇيغۇرلارمۇ ئاز ئەمەس. لېكىن، بۇنىڭ سانى قانچىلىك ئىكەنلىكى توغرىسىدا ئۆلچەملىك مەلۇمات يوق. بۇنىڭدىن، شىنجاڭ ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىياغا كۆچۈشىنى توختاتمىغانلىقىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ.

يىراق دەۋرنى قويۇپ، پەقەت XIX ۋە XX ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا ئوتتۇرا ئاسىياغا كۆچۈپ ماكانلاشقان شىنجاڭ ئۇيغۇرلىرى ناھايىتى كۆپ بولۇپ، يۇقىرىدا مۆلچەر سانىنى كۆرسىتىپ ئۆتتۇق.

شىنجاڭ ئۇيغۇرلىرىنىڭ غەربكە چىقىشىدا، تۇرمۇش يولى ئىزدەش قاتارلىق سەۋەبلەردىن باشقا، ھەج قىلىش ئۈچۈنمۇ ئۆز يۇرتىدىن ئايرىلىدىغان ئەھۋال بولغان. ھەج سەپىرىگە ئاتلانغانلارنىڭ بەزىلىرى قايتىپ كەلگەن، بەزىلىرى كېلەلمىگەن. قەدىمكى زامانىنى قويۇپ، يېقىنقى ئەھۋاللارنى تىلغا ئالىدىغان بولساق، ھەج قىلىش باھانىسى بىلەن غەربىي ئاسىياغا بارغانلار توغرۇلۇق مۇنداق ئۈچۈرنى بايان قىلىمىز.

XIX ئەسىرنىڭ ئاخىرى XX ئەسىرنىڭ باشلىرى شىنجاڭدىن مەككىگە ھەجگە بارغانلار 10 مىڭغا يېتىپ بارغان. بۇلارنىڭ كۆپى ئۇيغۇر ئىدى. ئەينى زاماندىكى مۇسۇلمانلارنىڭ ھەجگە بېرىش تەلىپى كۈچلۈك بولغاچقا، بىرىنچى دۇنيا ئۇرۇشى بولۇۋاتقان بولسىمۇ، مەككىگە ھەجگە بارغۇچىلار كېمىيىپ كەتكىنى يوق، ئەكسىچە ھەجگە بېرىشنى تەلەپ قىلىپ «كەينى ـ كەينىدىن يول خېتى سورىغانلار» كۆپەيگەن. كېيىن ئۇرۇش پارتلاپ كەتكەچكە، شىنجاڭدىكى ئىسلام مۇرىتلىرىدىن سەرگەردان بولۇپ مەككىگە بارغانلار «يۈزدىن ئېشىپ كەتكەن»[293].

تىجارەت بىلەن يولغا چىققانلار مەسىلىسىگە كەلسەك، مىنگو دەۋرىدە «ئۇيغۇر سودىگەرلەردىن دۆلەت سىرتىدا تىجارەت قىلىشقا گۇۋاھنامە ئالغۇچىلار خېلى كۆپىيىپ كەتكەن». شىنجاڭ تاشقى ئىشلار مەھكىمىسىنىڭ مىنگونىڭ 7 ـ يىلى 9 ـ ئاينىڭ 3 ـ كۈنىدىكى ئالاقىسىدىكى بايانىغا ئاساسلانغاندا، ھەر يىلى پۈتۈن شىنجاڭدا گۇۋاھنامە ئالغۇچىلار 20 ـ 30 مىڭ كىشىدىن كەم بولمىغان. بۇنىڭ ئىچىدە تىجارەت بىلەن ھەج قىلغۇچىلار 50 ـ 60 نەچچە پىرسەنتنى ئىگىلىگەن. بۇرۇنقى يىللاردا سىرتقا چىقىشقا گۇۋاھنامە ئالغۇچىلار ئىچىدە كاشغەرلىكلەر ئەڭ كۆپ بولغان. مىنگونىڭ 8 ـ يىلى تاشقى ئىشلار مەھكىمىسىنىڭ مەمۇرىي ئالاقىسىدە يەنە مۇنۇلار بايان قىلىنغان: مىنگونىڭ 8 ـ يىلى 1 ـ ئايدىن 6 ـ ئاينىڭ ئاخىرىغا قەدەر مەھكىمىمىز تەرىپىدىن جۇڭگو پۇقرالىرىدىن سىرتقا چىققۇچىلارغا 10 مىڭ 25 پارچە گۇۋاھنامە تارقىتىلدى»[294] دېيىلگەن. بۇمۇ شىنجاڭدىن چىقىدىغانلارغا بېرىلگەن گۇۋاھنامە بولسا كېرەك.

جاڭداجۇن يازغان «شىنجاڭدىكى بوران چاپقۇنلۇق 70 يىل« دېگەن كىتابتا مۇنداق ئىنكاس قىلىنغان: «شىنجاڭ خەلقىدىن سىرتقا ئېقىپ چىققانلاردىن ھەرخىل سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن جەنۇبىي ئاسىيا ۋە غەربىي ئاسىياغا كۆچكەنلەرنىڭ ئەھۋالى مۇنداق بولغان[295]:

تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىقىنىڭ تەكشۈرۈشىچە، ھىندىستان، كەشمىردە 400~500 دىن كەم ئەمەس ئىكەن. ئۇلار ئۆز يۇرتلىرىغا قايتماقچى، ھىندىستاندا قالغان مۇساپىرلار 70 تىن ئاشىدىكەن. مىنگونىڭ 32 ـ يىلىدىكى تەكشۈرۈشتە، شىنجاڭلىقلاردىن كاراچى، بومباي، يېڭى دېھلى قاتارلىق جايلاردا ئۆز يۇرتلىرىغا قايتالماي يۈرگەنلەردىن نەچچە يۈز كىشى بار ئىكەن[296].

كاشغەر ۋالىيسى ئابدۇكېرىمخاننىڭ مىنگونىڭ 36 ـ يىلى 5 ـ ئاينىڭ 17 ـ كۈنى جاڭ جىجۇڭغا يوللىغان ئالاقىسىدە كاشغەر كوناشەھەر ۋە

ئاتۇش ئىككى ناھىيدىن 60 ئادەمنىڭ، خوتەن ۋالىيسى نۇربەگنىڭ يوللىغان ئالاقىسدە قاراقاش، لوپ قاتارلىق ناھىيلەردىن 53 نەپەر ئادەمنىڭ ھىندىستاننىڭ ھەر قايسى شەھەرلىرى، جۇملىدىن كەشمىر، بومباي، كاراچى قاتارلىق جايلارغا تىجارەت قىلغىلى كەتكەنلىكى ئېيتىلغان.

1917 ـ يىلى ئۆكتەبىر ئىنقىلابى پارتىلىغاندا شىنجاڭدىن 20 مىڭ ئۇيغۇر تىبەتكە كۆچكەن. 1940 ـ يىلى ئۇلار ھىندىستانغا بېرىپ پاناھلانغان. تۈرلۈك ھادىسىلەر تۈپەيلى كېيىن ئۇلاردىن 3057 كىشى، ئەڭ ئاخىرىدا 1353 كىشى ھايات قالغان ۋە ئۇلار 1953 ـ يىلى تۈركىيىگە كۆچۈپ بارغان. 1949 ـ يىلى شىنجاڭدىن 7000 كىشى ھىندىستان ئارقىلىق تۈركىيىگە كۆچكەن بولسىمۇ، ئۇلاردىن پەقەت 852 كىشىلا يېتىپ بارالىغان. مۇشۇ ئەسىردىكى ئىككى قېتىملىق كۆچۈشتە ئۇلار پاكىستان، سەئۇدى ئەرەبىستان، تۈركىيە، ئافغانىستان ۋە يەنە ھىندىستان قاتارلىق دۆلەتلەرگە ماكانلاشتى.

1980 ـ يىللاردىكى سانلىق مەلۇماتلارغا ئاساسلانغاندا، نۆۋەتتە غەربىي ئاسىيا رايونلىرىدا ياكى بۇ رايونلاردىن غەربىي ياۋروپا ئەللىرىگە چىقىپ ئولتۇراقلىشىپ قالغان جۇڭگو ئۇيغۇر مۇھاجىرلىرى تەخمىنەن 50 مىڭ ئۆپچۆرىسىگە يېتىپ بارىدىكەن[297].

يۇقىرىدا سۆزلەپ ئۆتكىنىمىزدەك، ئۇيغۇرلارنىڭ پەقەت ئوتتۇرا ئاسىيادىكى سانى خېلى نىسبەتنى ئىگىلەيدۇ.

ئۇيغۇر مىللىتى ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ سىياسىي ۋە ئىجتىمائىي سەھنىسىگە ئەڭ بۇرۇن چىققان ھەم ئۇزۇن ئەسىرلىك داۋالغۇشلار، مۇرەككەپ تارىخىي مۇساپىلەردە ھەيۋەت بىلەن ياشاپ، مەۋجۇت بولۇپ كەلگەن، ئۆزىنىڭ مىللىي گەۋدىسىنى مۇستەھكەملەپ، زورايتىپ بارغان؛ ئۆز نۆۋىتىدە يەنە ئوتتۇرا ئاسىيا، ئوتتۇرا جۇڭگو، شەرقىي ياۋروپادىكى بىر قاتار مىللەتلەرنىڭ زورىيىشىغا ئىتنىك تەركىبلىرىنى سىڭدۈرگەن. ئوتتۇرا ئاسىيا مەدەنىيىتىنى يۇكسەلدۈرۈش، شەرق ـ غەرب مەدەنىيەت ئالاقىسىنى كۈچەيتىش ئۈچۈن چوڭ ھەسسىلەرنى قوشقان. بۇ خىل تۆھپىلەرنى سۆزلەپ تۈگەتكىلى بولمايدۇ.

يىراقنى قويۇپ، مۇشۇ XIX ئەسىر ۋە XXئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدىكى ئەھۋاللارنى ئېلىپ ئېيتساق، بۇ يىللاردا ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئۇيغۇرلار ئارىسىدىن بىر تالاي سىياسىيونلار، دىنىي ئۆلىما، مەشھۇر مۇدەررىسلەر، ئالىملار، قەھرىمانلار، ئەمگەك نەمۇنىچىلىرى، سەنئەتكارلار

بارلىققا كېلىپ، شۇ رايوننىڭ ئىجتىمائىي تەرەققىياتىنىڭ ئالغا سىلجىشىنى ئىلگىرى سۈرۈشكە بىر ئۇلۇش ھەسسىسىنى قوشقان. بۇ خاتىرىلەشكە، قەدىرلەشكە تېگىشلىك قىممەتلىك تەرەپ. ئۇ ئەجدادلارنى ئەمەن تاپقۇزۇپ، ئەۋلادلارنى سۆيۈندۈرىدۇ. ئىنسانىيەتنىڭ ئورتاق گۈللىنىشىگە چوڭ تەسىر كۆرسىتىدۇ.

يېقىنقى زامانغا كەلگەندە ئوتتۇرا ئاسىيادا ياشىغان ئۇيغۇرلار ئارىسىدىن يېتىشىپ چىققان مەشھۇر كىشىلەر ناھايىتى كۆپ.

مۇتربان كاشغەرى دېگەن شائىرەنىڭ شېئىرلىرى XIX ئەسىردە پەرغانە ۋادىسىدا تارقالغان. ئۇنىڭغا 1785 — 1860 ـ يىللىرى ياشىغان خىسلەت كاشغەرى شېئىرلىرى ئاھاڭداش يېزىلغان. ئەنە شۇ پەرغانە ۋادىسىدا مۇساپىر بولۇپ ياشىغان كاشغەرلىك شائىر خۇشھال غېرىبى مىلادىيە 1845 ـ يىلى «كۇللىيات غېرىبى» ناملىق توپلامنى يېزىپ، ئۇنى غەزەل، مۇخەممەس، مەسنەۋى، رۇبائىي، ساقىنامە، مۇستەھزاد، قىتئەلەردىن تەركىب تاپقۇزدى. نىزامىدىن (1842 — 1902)، موللا بىلال (1824 — 1899) غا ئوخشاش شائىرلار ئىلىدا تۇغۇلۇپ ئۆسكەن بولسىمۇ، لېكىن ئۆمرىنىڭ ئاخىرىنى يەتتە سۇ تەۋەسىدە ئۆتكۈزۈشكە مەجبۇر بولدى. ئېلخان موللاخۇن ئوغلى ئارەزى (1869 — 1942) ئۆزبېكىستاننىڭ مەرغىلان ۋىلايىتى شەھرىخان ناھىيىسىنىڭ كاشغەر مەھەللىسىدە كاشغەرلىك مۇھەممەد كېرىم ئاخۇننىڭ ئائىلىسىدە دۇنياغا كېلىپ، 1890 ـ يىللاردىن باشلاپ ئەدەبىي ئىجادىيەتكە كىرىشىپ، ئۆزبېكىستاننىڭ قەدىمكى ئەدەبىياتىنى يېڭى دەۋر ئەدەبىياتىغا ئۇلاشتۇرۇپ، ئۇلاپ، دېموكراتىك ئەدەبىياتنىڭ راۋاجلىنىشىغا مۇناسىپ ھەسسە قوشۇش بىلەنلا قالماستىن، سوتسىيالىستىك ئۆزبېكىستان ئەدەبىياتىنىڭ بارلىققا كېلىشى ۋە راۋاجلىنىشى ئۈچۈن يۈرەك قېنىنى سەرپ قىلغان. ئۇنىڭ شېئىرلىرى 1958 ـ يىلى ئۆزبېكىستاندا توپلام قىلىنىشتىن ئىلگىرى ھەرخىل گېزىت ـ ژۇرناللاردا ئېلان قىلىنىپ، خەلق ئارىسىدا چوڭقۇر تەسىر پەيدا قىلغان.

XX ئەسىرنىڭ باشلىرىدا خەلق ھەرىكىتىنىڭ قابىل يېتەكچىلىكىدە ئانايەت قۇربانوۋ باشچىلىقىدىكى دېھقانلار قوزغىلىڭىنىڭ تەسىرى چوڭ بولغان.

1906 ـ يىلى غالجات يېزىسىنىڭ نامراتلىرى يەرلىك بايلارنىڭ رەھىمسىز ئېكسپلاتاتسىيىسىگە چىدىيالماستىن، غوجامبەردى تالىپوپنىڭ رەھبەرلىكىدە بىرنەچچە قېتىم قوزغىلاڭ كۆتۈردى. بۇ قوزغىلاڭ دەسلەپكى رۇسىيە ئىنقىلابى يىللىرى يەتتەسۇدا يۈز بەرگەن ئەڭ تەشكىللىك ۋە ئەڭ

ئامـمـۋى ھەرىكـەتلـەرنـىڭ بـىرى بولۇپ قالغان. ئـەينى زامـانـدا يـەتـتـەسۇدا ئـىنقلابـىي خاراكتېردىكى تـەشكـىلاتلاردىن «تـەرەققىيپـەرۋەر»، «كالتـە چاپان» تـەشكـىلاتلـىرى بولغان.

1916 ـ يـىلـدىكى ئاقسۇ، چارىن بۇلۇسلـىقـىنـىڭ دېھقانلـىرى قوزغـىغان چاررۇسـىيـىنـىڭ ئارقا سەپ خـىزمـىتى ئۈچۈن نامرات ئاھالىلـەرنى تۇتۇش پەرمانـىغا قارشى قوزغىلـىڭى خەلق ئازادلـىق خاراكتېرىگە ئىگە بولۇپ، چاررۇسـىيـىگە ۋە بايلارغا قارشى تۇرۇش خاھـىشى روشەن ھالدا ئـىپادىلـەنگەن. بۇ قوزغىلاڭ رۇس ئـىشچـىلار سـىنـىپـىنـىڭ ۋە دېھقانلـىرىنـىڭ ئـىنقلابـى كـۈرىشى بـىلـەن مۇناسىۋەتلـىك بولۇپ، يـەتتـىسۇ ئۇيغۇر ئـەمگەكچـىلـىرىنـىڭ سـىنـىپـىي ئاڭ سەۋىيـىسـىنـىڭ ئۆسۈشـىگە تـۈرتكە بولغان.

1917 ـ يـىلى فېۋرالدا رۇسـىيـىدە بۇرژۇئا دېموكراتـىك ئـىنقلابـى ئـەمـەلگە ئاشقان. شۇ يـىلـىنـىڭ باھار پەسلـىدە تۈرلۈك ئـەمگەكچـىلـەرنى بـىرلـەشتۈرىدىغان كەسپـىي ئـىتتـىپاق تـەشكـىلاتلـىرى پەيدا بولغان. ماي ئايلـىرىدا «مۇسۇلمان ئـىشچـىلـىرىنـىڭ بـىرلـەشكـەن ئـىتتـىپاقى» ئۇيۇشتۇرۇلغان. بۇنـىڭ ئـەزالـىرىنـىڭ كـۆپچـىلـىكى ئۇيغۇر ئـىشچـىلـىرى ۋە ھۈنەرۋەنلـىرى ئـىدى. كەسپـىي ئـىتتـىپاق بولشېۋىكلار پارتـىيـىسـىنـىڭ رەھبەرلـىكـىدە ھەرىكـەت قـىلـغان. كەسپـىي ئـىتتـىپاق بـىرلـەشمـىسـىگە روزىباقىيېۋ قاتارلـىقلار رەھبەرلـىك قـىلغان.

سوۋېت ھاكـىمـىيـىتـىنى قۇرۇش، مۇستـەھكـەملـەش، بايلارنـىڭ نوخۇلـىسـىنى ئېلـىش، باندىتلارنى تازىلاشتا ئۇيغۇرلارنـىڭ كـۆرسـەتكـەن خـىزمـەتلـىرى كـۆرۈنـەرلـىك بولغان. بۇنـىڭ ئـىچـىدە ئابدۇللا روزىباقىيېۋ قاتارلـىقلار ئۇيۇشتۇرغان ئۇيغۇر مـىللـىي ھەربـىي قـىسمـلـىرىنـىڭ جاپالـىق ۋە قانلـىق جـەڭلـىرى كـۆپ بولغان.

1) سوۋېت ئۇلۇغ ۋەتـەن ئۇرۇشـىدا ئۇيغۇرلارنـىڭ كـۆرسـەتكـەن خـىزمـەتلـىرى

نېمـىس فاشـىست باسقۇنچـىلـىرى سوۋېت ئـىتتـىپاقى زېمـىنـىغا غالجـىرلـىق بـىلـەن تاجاۋۇز قـىلـىپ كـىرگەنـدىن كېيـىن، سوۋېت ئۇيغۇرلـىرىمۇ ئۆز ۋەتـىنـىنى قوغداش جـەڭلـىرىگە پىداكارلـىق بـىلـەن ئاتلاندى ۋە جـەڭلـەردە غايـەت زور قـەھرىمانلـىق كـۆرسـەتتى. ئـەينى چاغدا بۇ ئۇرۇشقا بـىۋاستـە ۋە ۋاستـىلـىك يوسۇندا سەپەرۋەر قـىلـىنغان ئۇيغۇر ئوغۇل ـ قـىزلـىرىنـىڭ سانى 200 مـىڭغا يېقـىن بولغان.

ئۇيغۇر جەڭچىلىرى پۇتكۇل ئۇرۇش سەپلىرىدە شۇنداقلا موسكۋا، لېنىنگراد، ستالىنگراد، سىۋاستىپول قاتارلىق چوڭ شەھەرلەرنى قوغداش ۋە ئازاد قىلىش جەڭلىرىدە ئاجايىپ قەھرىمانلىق كۆرسەتكەن.

ئوفىتسېرلار ۋە قەھرىمان ئەسكەرلەر ئىچىدە «قىزىل يۇلتۇز»، «قىزىل بايراق» ئوردېنلىرىغا ئېرىشكەن شەۋكەت، ئوسمان، توختايېف، ياقۇپ ئەھمىدوف، ئوسمان ھەسەنوف «1 ـ دەرىجىلىك ۋەتەن ئۇرۇشى ئوردىنى»، «قىزىل يۇلتۇز» ئوردېنىغا ئېرىشكەن نىزامىددىنوف، «قىزىل بايراق»، «قىزىل يۇلتۇز»، «شۆھرەت» ئوردېنىغا ئېرىشكەن باتۇر شەرىپوف، بىرىنچى دەرىجىلىك «ۋەتەن ئۇرۇشى ئوردېنى»، «قىزىل يۇلتۇز» ئوردېنلىرىغا ئېرىشكەن ۋالىنتىن نىزامىددىنوف «قىزىل بايراق»، «ۋەتەن ئۇرۇشى»، «ئالېكساندىر نېۋسكى»، «جاسارەت ئۈچۈن» مېدالىغا ئېرىشكەن ھاشىم نەسىردىنوف، «سوۋېت ئىتتىپاقى قەھرىمانى» مېدالىغا ئېرىشكەن داداش باباجانوف، سۇلچى لۇتپۇللا، مەسۇم ياقۇپوف، «پولشا جۇمھۇرىيىتى قەھرىمانى» مېدالىغا ئېرىشكەن قاھار شەرىپوف قاتارلىقلار، يەنە قەھرىمانلىق كۆرسەتكەن ۋە ئوردېنلارغا ئېرىشكەن ئەزىمەتلەردىن ئى. كامالوف، مەخسۇت نىيازوف، ش. زۇلياروف، م. قاسىموف قاتارلىقلارنىڭ نامى ئىپتىخار بىلەن تىلغا ئېلىنىدۇ.

سوۋېت ئارمىيىسىدە خىزمەت ئۆتىگەن ئوفىتسېرلاردىن 192 ـ دېۋىزىيىنىڭ سىياسىي كومىسسارى ئابدۇللا باقىيوف 5 يىللىق جۇڭگونىڭ شەرقىي شىمالىدىكى ياپون كانتون ئارمىيىسىنى يوقىتىش ئۇرۇشىغا قاتنىشىپ، جەڭدە ئاجايىپ چوڭ خىزمەت كۆرسەتكەن. ئۇنىڭ قەھرىمانلىقى ئۈچۈن سوۋېت ئىتتىپاقى ھۆكۈمىتى «ۋەتەن ئۇرۇشى» ئوردېنى بىلەن «قىزىل يۇلتۇز» ئوردېنى ۋە باشقا ئوردېنلارنى بەرگەن[298].

ئارقا سەپتە قالغان ئۇيغۇرلارمۇ ئالدىنقى سەپ ئۈچۈن پىداكارلىق بىلەن ئىشلىگەن، بولۇپمۇ ئۇيغۇر ئاياللىرى ناھايىتى زور رول ئويناپ ئاجايىپ تۆھپىلەرنى ياراتقان. ھەممە جايدا ئەرلەر قىلىدىغان ئىشلارنى ۋە تېخنىكىلارنى ئىگىلىگەن. ئۇلارنىڭ تولىسى كولخوزلار، بىرگادىلار، دېۋىنولارغا باشلىق بولغان. مەسىلەن، 1941 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىدا پەقەت بىرلا ئۇيغۇر رايونى بويىچە ئاياللاردىن 3 كولخوز رەئىسى، 17 ھېسابچى، 126 زېۋىنو باشلىقى، 28 بىرىگادا باشلىقى، 14 مىراپ، 22 فېرما باشلىقى، 50 تراكتور ـ كومبايىنچى ۋە باشقىلار يېتىشىپ چىقتى. نۇرغۇن ئۇيغۇر ئاياللىرى ئىلغار ۋە نەمۇنىچىلار بولۇپ سايلىنىپ، مۇكاپاتلارغا ئېرىشكەن.

ئۆكتەبىر ئىنقىلابىنىڭ ئالدى ـ كەينىدە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئۇيغۇرلارنىڭ مىللىي مەدەنىيەتلىرى مائارىپنىڭ ئومۇملىشىش نىسبىتى ئۇزلۇكسىز ئۆستى.

1911 ـ يىلىدىن باشلاپ يەتتەسۇدا «ئىلى ئۆلكىسى» ناملىق گېزىتنىڭ چىقىشىنى باشلىنىش قىلغان ئاساستا، «كەمبەغەللەر ئاۋازى» (1921 ـ يىلىدىن باشلاپ) «قىزىل تاڭ»، «لېنىن يولى»، «قىزىل تۇغ»، «سادايى تارانچى»، «ئىنقىلابى شەرق»، «قۇتۇلۇش» قاتارلىق گېزىت ـ ژۇرناللار نەشر قىلىندى.

ئۇيغۇرلارنىڭ سەنئەت ئىشلىرىدىمۇ چوڭ ئىلگىرىلەشلەر بولدى. ئۇيغۇر تىياتىرلىرى، رەسساملىقى سەھنىلەرگە چىقىرىلدى ۋە كۆرگەزمىلەرگە قاتناشتۇرۇلۇپ، مۇكاپاتلارغا ئېرىشتى.

بۈگۈنكى كۈندە ئۇيغۇرلارنىڭ ئاساسىي گەۋدىسى جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ غەربىدىكى ئەڭ چوڭ ئاپتونوم رايون شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىدا ئاساسىي مىللەت سۈپىتىدە ياشاۋاتىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا يەنە تاشقى موڭغۇلىيە، قازاقىستان، ئۆزبېكىستان، قىرغىزىستان، تۈركمەنىستان، رۇسىيە، ئافغانىستان، پاكىستان، تۈركىيە، ئەرەبىستان، گېرمانىيە، ئامېرىكا، ياپونىيە، ئاۋستىرالىيە، كانادا قاتارلىق ئەللەردىمۇ تارقىلىپ ياشايدۇ. بۇنىڭ ئىچىدە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى قازاقىستان، قىرغىزىستان، ئۆزبېكىستان جۇمھۇرىيەتلىرىدە بىرقەدەر كۆپ ۋە ئۇ يەردە مەركەزلىشىپ ئولتۇراقلاشقان. 1991 ـ يىلىدىكى سانلىق مەلۇماتتا سابىق سوۋېت ئىتتىپاقىدىكى ئۇيغۇرلار 249 مىڭ دېيىلگەن. بۇ يەردىكى ئۇيغۇرلار ئۆزلىرىنىڭ تىلى ۋە مىللىي ئالاھىدىلىكلىرىنى ساقلاپ كەلگەن بولۇپ، ئۇنى ئۆز نۆۋىتىدە يەنە تەرەققىي ئەتكۈزۈش ئىمكانىيىتىگە ئىگە. بۇ ئۇيغۇر ئۆزلىرىنىڭ مىللىي ئالاھىدىلىكىنى ساقلاپ قېلىش، مەدەنىيىتىنى يۈكسەلدۈرۈش، ئۆزى ياشاپ تۇرغان ئەللەرنىڭ قانۇن ـ تۈزۈملىرىگە رىئايە قىلىپ، شۇ ئەللەرنى روناق تاپقۇزۇشتا ئۆز ھەسسىلىرىنى قوشۇش تارىخىي مەجبۇرىيىتى، ئىنسانىي خىسلىتى بار.

ئومۇمەن، ئۇيغۇرلار ئۇزاق تارىخىي جەرياندا غەربىي يۇرتتا ياشاش جەريانىدا شەرق ـ غەرب مەدەنىيەت ئالاقىسىنىڭ تېخىمۇ راۋان بولۇشى ئۈچۈن كۆپ كۈچ چىقارغان. بۇلارنى ئەسلەش تارىخ بولۇپلا قالماستىن، بەلكى بۈگۈنكى زامانىۋى دۇنيادا ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ ئىجتىمائىي ۋە خەلقئارا ئالاقە ھەم ئۈزلۈكسىز تۈردە ئۆزىنى تەرەققىي قىلدۇرۇش ئالاھىدىلىكىنى كۈچەيتىشكە مۇئەييەن دەرىجىدە مەنىۋى ئىلھام بولۇشى مۇمكىن.

ئۈچىنچى بۆلۈمدىكى ماقالىلەرنىڭ ئىزاھاتى ۋە مەنبە كۆرسەتكۈچى:

[1]، [117]، [159] ۋېن يىن «قەدىمكى زاماندىكى شىنجاڭ مىللەتلىرىنىڭ ئەجدادلىرى»، «شىنجاڭ مىللەتلەر تەتقىقات خەۋىرى» ژۇرنىلى، 1988 ـ يىلى، 1 ـ سان، 180 — 181 ـ بەتلەر.
[2] تۈركىيە مىللىي مائارىپ (ئېگىتىم) نەشرىياتى، 1966 ـ يىلى، 18 ـ توم، 125 ـ بەت.
[3] «قەشقەر پېداگوگىكا ئىنستىتۇتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1996 ـ يىلى، 2 ـ سان، 87 ـ بەتكە ئېلىنغان نەقىل.
[4] م. تۇرسۇن «سۇمېر تىلى بىلەن تۈرك تىلى ئوتتۇرىسىدىكى سېلىشتۇرما»، «ئاتا تۈرك كونفىرانسلىرى»، 4 ـ توم، 147 — 168 ـ بەتلەر.
[5] ئا. ز. ۋ. تۇغان «ئومۇمىي تۈرك تارىخىغا كىرىش» 86 ـ بەت.
[6] ئا. م. ئىمىن «نورۇز بايرىمى ۋە ئۇنىڭ تارىخىي قاتلىمى»، «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1990 ـ يىلى 3 ـ سان، 31 ـ بەت.
[7] ي. ياسىن «ئۇيغۇرلارنىڭ تارىختا بىر قانچە قېتىم غەربىي ئاسىياغا كۆچۈشى»، «قەشقەر پېداگوگىكا ئىنستىتۇتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1996 ـ يىلى، 2 ـ سان، 87 ـ بەت.
[8] لىن گېن «شىمالىي ھونلارنىڭ غەربكە كۆچۈشى»، «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى»، 1987 ـ يىلى، 1 ـ سان.
[9] ئىمىن تۇرسۇن «تارىمدىن تامچە»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1990 ـ يىلى، 154 ـ بەت.
[10] ش ئۇ ئا ر مىللىي ئىشلار كومىتېتى تۈزگەن «شىنجاڭ مىللەتلەر قامۇسى» شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، خەنزۇچە نەشرى، 1995 ـ يىلى، 58 ـ ، 59 ـ بەتلەر.
[11] ليۇمپيسۇڭ «ئىككى ‹تاڭنامە› دىكى ‹خۇيخې تەزكىرىسى، خۇيخۇ تەزكىرىسى› گە تەپسىلىي ئىزاھ»، مەركىزىي مىللەتلەر ئىنستىتۇتى نەشرىياتى، خەنزۇچە نەشرى، 1989 ـ يىلى، 58 ـ بەت.
[12] شياڭ دا «تاڭ دەۋرىدىكى چياڭ ئەن ۋە غەربىي يۇرت مەدەنىيىتى»، سەنلىيەن نەشرىياتى، بېيجىڭ، 1987 ـ يىلى، 22 ـ ، 23 ـ بەتلەر.
[13] ياڭ شىڭمىن «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» ژۇرنىلى، 1993 ـ يىلى، 4 ـ ساندىكى ماقالىسىگە قاراڭ.

[14] چيەن بوچۋەن «ئۇيغۇرلارنىڭ ئېتنىك مەنبەسى ۋە ئەجدادلىرىنىڭ غەربكە كۆچۈشى»، «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» 1996 ـ يىلى، 4 ـ سان، 63 ـ بەت.

[15] ۋاڭ جىلەي «ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1993 ـ يىلى، 329 ـ بەت.

[16] د. يېرمىيېۋ «هونلار، تۈركىي مىللەتلەر ۋە تۈركلەر»، «ئوتتۇرا ئاسىيا تەتقىقاتى»، ئۈرۈمچى، 1989 ـ يىلى، 2 ـ سان، 57 ـ بەت.

[17] «تۈرك ئېنسىكلوپېدىيىسى»، 5 ـ توم، 401 ـ بەت.

[18] ي. ياسىن «قەدىمكى تۈركىي تىللىق قەبىلىلەرنىڭ شەرقىي ۋە شەرقىي جەنۇبىي ياۋروپادا يەرلىنىشى»، «قەشقەر پېداگوگىكا ئىنستىتۇتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1995 ـ يىلى، 1 ـ سان، 105 ـ بەت.

[19] ئە. ز. ۋ. توغان «ئومۇمىي تۈرك تارىخىغا كىرىش»، ئىستانبۇل نەشرى، 1981 ـ يىلى، 155 ـ بەت.

[20] «تۈرك ئېنسىكلوپېدىيىسى»، 25 ـ توم، 430 ـ بەت.

[21] «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» 1996 ـ يىلى، 4 ـ سان، 65 ـ ، 66 ـ بەتلەر.

[22] رەشىددىدىن «جەمائۇل ـ تەۋارىخ»، سودا نەشرىياتى، بېيجىڭ، خەنزۇچە نەشرى، 1983 ـ يىلى، 1 ـ قىسىم، 2 ـ كىتاب.

[23] «تۈرك ئېنسىكلوپېدىيىسى»، 25 ـ توم، 430 ـ بەت.

[24] خاملتون «‹ئوغۇز›، ‹توققۇز ئوغۇز› نامى توغرىسىدا»، «دۇنخۇاڭشۇناسلىق» ژۇرنىلى، خەنزۇچە، 1984 ـ يىلى، 1 ـ سان.

[25] ياڭ شېڭمىننىڭ «تۈرك، ئۇيغۇر تارىخىدىكى بىر قانچە مەسىلە» ناملىق ماقالىسىگە ئېلىنغان نەقىل. «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» 1993 ـ يىلى، 4 ـ سان، 94 ـ بەت.

[26] «ئىسلام ئېنسىكلوپېدىيىسى»، 12 ـ توم، 2 ـ كىتاب، 210 ـ بەت.

[27] «ئىسلام ئېنسىكلوپېدىيىسى»، 5 ـ توم، 401 ـ ، 428 ـ بەتلەر.

[28] يۇقىرىقى كىتاب، 5 ـ توم، 428 ـ ، 429 ـ بەتلەر.

[29]، [31]، [33] ي. ياسىن «قەدىمكى تۈركىي تىللىق قەبىلىلەرنىڭ شەرقىي ۋە شەرقىي جەنۇبىي ياۋروپادا يەرلىنىشى.»

[30] «تۈرك ئېنسىكلوپېدىيىسى»، 5 ـ توم، 428 ـ ، 429 ـ بەتلەر.

[32] كامۇران گۇرۇن «تۈركلەر ۋە تۈرك دۆلەتلىرى تارىخى» تۈركىيە ئەنقەرە بىلگە نەشرىياتى، 1984 ـ يىلى، 242 ـ بەت.

[34]،[35] «تۈرك ئېنسىكلوپېدىيىسى»، 8 ـ توم، 374 ـ بەت. مەسىلەن، چيەن بوچۈەن ئەپەندى، بۇ ئۇيغۇرلار تەدرىجىي ھالدا شەرقىي ياۋروپا ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى باشقا مىللەتلەرگە سىڭىپ كەتكەن، دەيدۇ. «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» 1996 ـ يىلى، 4 ـ سان.
[36] ي. ياسىننىڭ «قەدىمكى تۈركىي تىللىق قەبىلىلەرنىڭ شەرقىي ۋە شەرقىي جەنۇبىي ياۋروپادا يەرلىنىشى» ناملىق ماقالىسىگە قاراڭ.
[37] كامۇران گۇرۇن «تۈركلەر ۋە تۈرك دۆلەتلىرى تارىخى»، 247 ـ بەت.
[38] ئە. ز. ۋ. توغان «ئومۇمىي تۈرك تارىخىغا كىرىش»، 155 ـ بەت.
[39] باشقىرت — بۇ نام باش+ قۇرت (بۆرە) دېگەن سۆزدىن كەلگەن، مەنىسى باش بۆرە دېگەن بولىدۇ، دېگەن قاراشمۇ بار. بۇ ھەقتە ئىنىشىۋنىڭ بايانىغا قاراڭ.
[40]، [41]،[42]،[43]،[44] م. كاشغەرى «تۈركىي تىللار دىۋانى» (دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك)، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1981 ـ يىلى، 1 ـ توم، 85 ـ ، 168 ـ ، 426 ـ بەتلەر.
[45] جۇۋەينى «تارىخىي جاھان گۇشاي»، ئىچكى موڭغۇل نەشرىياتى، 1981 ـ يىلى، خەنزۇچە نەشرى، 1 ـ قىسىم، 65 ـ بەت.
[46] «بالاساغۇن» تۈركچە «ئىسلام ئېنسىكلوپېدىيىسى»II تومىغا كىرگۈزۈلگەن، «شىنجاڭ تەزكىرىسى»، 1997 ـ يىلى، 3 ـ سان.
[47] يۇنۇسجان ئىلى «بالاساغۇن شەھىرى توغرىسىدا قىسقىچە مۇلاھىزە»، «شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى» ژۇرنىلى، 1992 ـ يىلى، 1 ـ سان؛ قاسىم ئارىش «يۈسۈپ خاس ھاجىپ ۋە بالاساغۇن»، «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1998 ـ يىلى، 1 ـ سان.
[48] ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەدئىمىن «باسالاغۇننىڭ ئورنى مەسىلىسى ھەققىدە»، «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1995 ـ يىلى، 4 ـ سان.
[49] شيا ليەن «مىرەن كروران ۋە لوپنۇرلۇقلار»، «شىنجاڭ سەنئىتى» ژۇرنىلى، 1991 ـ يىلى، 1 ـ سان، 75 ـ بەت.
[50] «بالاساغۇن»، «ئۈرۈمچى كەچلىك گېزىتى»، 1988 ـ يىلى، 25 ـ سېنتەبىردىكى سانى.
[51] ئا. ئەمەد، د. مەمتىمىن تۈزگەن «قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى لۇغىتى»، شىنجاڭ ياشلار ـ ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى، 1989 ـ يىلى، 100 ـ بەت.
[52] ئىمىن تۇرسۇن «يەنە بىرقانچە تارىخىي يەر نامى توغرىسىدا»، «شىنجاڭ تەزكىرىسى»، 1998 ـ يىلى، 3 ـ سان، 54 ـ بەت.

[53] م. كاشغەرى «تۈركىي تىللار دىۋانى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1981 ـ يىلى، اتوم، 523 ـ بەت.
[54] ليۇ يىتاڭ «ئۇيغۇرلار ھەققىدە تەتقىقات»(«维吾尔研究») تەيۋەن جىك جۇڭ نەشرىياتى، 1975 ـ يىلى، 159 ـ بەت.
[55] ش. گ. كىلياشتورنىي (سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى) «قەدىمكى تۈرك ـ رونىك يېزىقىدىكى ئابىدىلەر»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2000 ـ يىلى، 237 ـ بەت.
[56] قاسىم ئارىش «يۈسۈپ خاس ھاجىپ ۋە بالاساغۇن»، «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1998 ـ يىلى، 1 ـ سان، 45 ـ بەت.
[57] سۇلتان ماھمۇت «بەزى يەر ناملىرىنىڭ مەنىسى»، «تارىم غۇنچىلىرى» ژۇرنىلى، 2000 ـ يىلى، 4 ـ سان.
[58] سەمەد تىزجان «قەدىمكى تۈرك تىلىدىكى بويىلا ۋە باغا دېگەن ئەمەل ناملىرى ھەققىدە»، «تۈرك تىلى تەتقىقاتى» ئىلمىي ژۇرنىلى، 1977 ـ يىللىق سان، ئەنقەرە ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ 1978 ـ يىللىق قايتا نەشرى (يۇنۇسجان ئىلىنىڭ «بالاساغۇن شەھىرى توغرىسىدا قىسقىچە مۇلاھىزە» ناملىق ماقالىسىگە ئېلىنغان نەقىل).
[59] ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەدئىمىنىنىڭ «بالاساغۇننىڭ ئورنى مەسىلىسى ھەققىدە» ناملىق ماقالىسىگە قاراڭ.
[60] لىن مېيسۇن «غەربىي يۇرت مەدەنىيىتى»، شەرق نەشرىياتى، بېيجىڭ، 1995 ـ يىلى، 420 ـ بەت.
[61] جۇ جىڭجىز «خەنزۇ تىلىغا سىرتتىن كىرگەن سۆزلەردىن ئىككى مىسال»، «تىل ئوقۇتۇشى ۋە تەتقىقات»، بېيجىڭ تىل ئىنستىتۇتى، 1994 ـ يىلى، 1 ـ سان.
[62] خۇاڭ جېنخۇا «ئۇدۇن تىلى تەتقىقاتىدىن ئومۇمىي بايان»، «جۇڭگو مىللىي قەدىمكى يېزىقلار تەتقىقاتى»، جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر نەشرىياتى، 1984 ـ يىلى، 68 ـ بەت.
[63]، [64] لىن مېيسۇن «مىلادىيە III ئەسىردىكى غەربىي يۇرت توقۇلما ماللىرى»، «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى»، 1998 ـ يىلى، 2 ـ سان، 81 ـ بەت.
[65] ت. ۋ. كامكىرلىز، ۋ. ۋ. ئىۋانوف (رۇسىيە) «تارىخنىڭ ئەڭ دەسلىپىدىكى ئاھالە: توخارلارنىڭ قەدىمكى ئوتتۇرا شەرقتىكى ئەجدادلىرى»، «غەربىي شىمال مىللەتلەر تەتقىقاتى»، 1998 ـ يىلى، 1 ـ سان، 58 ـ بەت.

[66] لىن مېيسۇن «نىيەدىن تېپىلغان كروران خانى تومگىراكانىڭ يىلنامىسى ھەققىدە»، «شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى» 1998 ـ يىلى، 2 ـ سان، 44 ـ بەت.
[67]، [68] ئابىتاكىئو (ياپونىيە) «غەربىي ئۇيغۇر خانلىقى تارىخى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، خەنزۇچە نەشرى، 1986 ـ يىلى، 336 ـ بەت.
[69] چيەن بوچۇەن «قاراخانىيلار بىلەن سۇڭ سۇلالىسى بىرلەشمە قوشۇنىنىڭ غەربىي تاڭغۇتلار بىلەن ئېلىپ بارغان بىر مەيدان ئۇرۇشى»، «دۇنخۇاڭ تەتقىقاتى» 2000 ((敦煌研究 ـ يىللىق، 2 ـ سان، 4 ـ بەت.
[70] م. كاشغەرى «تۈركىي تىللار دىۋانى»، I توم، 84 ـ ، 85 ـ بەتلەرگە قاراڭ.
[72] جۇۋەينى «تارىخىي جاھان گۇشاي»، خەنزۇچە نەشرى، اقىسىم، 65 ـ بەت.
[73]، [75] يۇنۇسجان ئىلىنىڭ «بالاساغۇن شەھىرى توغرىسىدا قىسقىچە مۇلاھىزە» ناملىق ماقالىسىگە قاراڭ.
[74] ئىبراھىم كافەس ئوغلى «تۈرك مەدەنىيەت تارىخى»، 1983 ـ يىلى تۈركىيە تۈركچە نەشرى، 124 ـ بەتكە قاراڭ.
[76] م. كاشغەرى «تۈركىي تىللار دىۋانى»، III توم، 569 ـ ، 570 ـ بەتلەرگە قاراڭ.
[77] م. كاشغەرى «تۈركىي تىللار دىۋانى»، I توم، 67 ـ ، 68 ـ بەتلەرگە قاراڭ.
[78] لىن گېن، گاۋزىخو «ئۇيغۇر تارىخى»
(回纥史» 林干, 稿子厚著«) ئىچكى موڭغۇل خەلق نەشرىياتى، 1995 ـ يىلى، كىرىش سۆز، 1 ـ بەت.
[79] «شىنجاڭ مىللەتلەر قامۇسى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، خەنزۇچە نەشرى، 1995 ـ يىلى، 44 ـ بەت.
[80]، [93] «ئۇيغۇرلارنىڭ قىسقىچە تارىخى»، دۆلەت مىللەتلەر ئىشلىرى كومىتېتى باشچىلىقىدا تۈزۈلگەن، خەنزۇچە نەشرى، 1989 ـ يىلى، 15 ـ بەت.
[81] «ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخى داستانى ئوغۇزنامە»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1980 ـ يىل نەشرى.
[82] ئابىتاكىئو «غەربىي ئۇيغۇر خانلىقى تارىخى ھەققىدە تەتقىقات»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، خەنزۇچە نەشرى، 1986 ـ يىلى، 157 ـ ، 158 ـ بەتلەر.

[83] «جۇڭگو بۈيۈك ئېنسىكلوپېدىيىسى» نىڭ «جۇڭگو تارىخى قىسمى «سۈي، تاڭ بەش دەۋر تارىخى» (يەككە كىتاب)، جۇڭگو ئېنسىكلوپېدىيە نەشرىياتى، خەنزۇچە نەشرى، 1988 ـ يىلى، 198 ـ بەت.
[84]،[85] «ھۇدۇدۇلئالەم» (ئالەمنىڭ چېگرا پاسىللىرى) ش ئۇ ئا ر ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخ تەتقىقات ئىنستىتۇتى باستۇرغان. خەنزۇچە، 1983 ـ يىلى، 65 ـ بەت.
[86] مەسئۇدى (ئەرەبىستان) «ئالتۇن يايلاق»، (مۇردج ئادھ — دھاھاب) چىڭخەي خەلق نەشرىياتى، خەنزۇچە نەشرى، 1998 ـ يىلى، 207 ـ بەت.
[87] ئابتاكىئو «غەربىي ئۇيغۇر خانلىقى تارىخى ھەققىدە تەتقىقات»، خەنزۇچە نەشرى، 267 ـ ، 288 ـ ، 330 ـ ، بەتلەرگە قاراڭ.
[88]، [89]، [90] ئابتاكىئونىڭ يۇقىرىقى كىتابى، 237 ـ ، 376 ـ بەتلەر.
[92] جياڭ يىڭلياڭ «جۇڭگو مىللەتلەر تارىخى»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1993 ـ يىلى، 2 ـ قىسىم، 467 ـ بەتكە قاراڭ.
[94] «ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ قىسقىچە تارىخى»، (قازاقىستان پەنلەر ئاكادېمىيىسى تۈزگەن)، ئالما ـ ئاتا «پەن» نەشرىياتى، 1983 ـ يىلى، 29 ـ بەت.
[95] ۋاڭ رېفې «پامىرنىڭ غەربىدىكى ئۇيغۇرلار»، «يۈگۇڭ» ژۇرنىلى، بېيجىڭ، 1935 ـ يىلى، 4 ـ جىلد، 5 ـ سان.
[96] فېڭ جياشىڭ، چېڭ سولۇ، مۇ فۇاڭشۈن «ئۇيغۇر تارىخى ماتېرىياللىرىدىن قىسقىچە توپلام»، مىللەتلەر نەشرىياتى، بېيجىڭ، 1958 — 1981 ـ يىللىرى، 1 ـ ، 2 ـ نەشرى.
[97] لى فۇتۇڭ «ئۇيغۇر تارىخى»، تەيۋەن ۋېن فېڭ نەشرىياتى، 1963 ـ يىلى.
[98] فەن ۋېنلەن «جۇڭگو ئومۇمىي تارىخىدىن قىسقىچە توپلام»، 3 ـ بۆلۈم، 2 ـ قىسىم، خەلق نەشرىياتى، بېيجىڭ، خەنزۇچە نەشرى، 1965 ـ يىلى.
[99] ليۇ يىتاڭ «ئۇيغۇرلار ھەققىدە تەتقىقات»، تەيۋەن، 1975 ـ يىلى.
[100] ۋاڭ جىلەي «ئىسلام دىنىنىڭ شىنجاڭدىكى تەرەققىياتى»، «شىنجاڭ تارىخىي ماقالىلىرى توپلىمى» غا كىرگۈزۈلگەن، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، ئۈرۈمچى، خەنزۇچە نەشرى، 1977 ـ يىلى.
[101] تاڭ كەيجيەن، ۋاڭ شۇكەي «ئۇدۇن ھۆكۈمرانلىرى بىلەن قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ مۇناسىۋىتى ھەققىدە ئىزدىنىش»،

«دۇنخۇاڭشۇناسلىق مەجمۇئەسى» (敦煌学辑刊)، خەنزۇچە، 1984 ـ يىلى، 1 ـ سان.
[102] ليۇ زىشاۋ «ئۇيغۇر تارىخى»، مىللەتلەر نەشرىياتى بېيجىڭ، خەنزۇچە نەشرى، 1985 ـ يىلى.
[103] ۋېي لياڭتاۋ «قاراخانىيلار سۇلالىسى تارىخىدىن ئوچېرك» شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، خەنزۇچە نەشرى، 1986 ـ يىلى.
[104] ياڭ شېڭمىن «ئۇيغۇر تارىخى»، جىلىن مائارىپ نەشرىياتى، چاڭچۈن، 1991 ـ يىلى.
[105] لىن گېن، گاۋ زىخو «ئۇيغۇر تارىخى»، ئىچكى موڭغۇل خەلق نەشرىياتى، كۆكخوت، 1995 ـ يىلى.
[106] ئىبراھىم مۇتىئى «‹دىۋانۇلۇغاتىت تۈرك› ۋە ئۇنىڭغا مۇناسىۋەتلىك بەزى مەسىلىلەر»، «غەربىي شىمال مىللەتلەر تەتقىقاتى» ژۇرنىلى، لەنجۇ، خەنزۇچە، 1996 ـ يىلى، 2 ـ سان.
[107] چيەن بوچۈەن «سۇڭ سۇلالىسىنىڭ دەسلىپىدىكى غەربىي يۇرتتىكى داشى ئېلى ۋە ئۇنىڭدىكى ئاساسىي گەۋدە مىللەت ھەققىدە تەتقىقات»، «قەشقەر پېداگوگىكا ئىنستىتۇتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1997 ـ يىلى، 2 ـ سان.
[108] كوۋاتا روكورو (ياپونىيە) «تاڭ، سۇڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ مۇنقەرز بولۇشى» (جوڭ داۋمىڭ خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلغان)، «دۆلەت ئۇچۇرلىرى ھەپتىلىك گېزىتى» (国闻周报)، خەنزۇچە، 1930 ـ يىلى، 7 ـ جىلد، 1 ـ سان.
[109] ئابىتاكيو «غەربىي ئۇيغۇر خانلىقلىرى تارىخىي تەتقىقاتى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، خەنزۇچە نەشرى، 1986 ـ يىلى.
[110] مورى ياسو تاكاۋ «ئۇيغۇرلارنىڭ غەربكە كۆچۈشى توغرىسىدا» (چېن جۇنمۇ خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلغان)، «مىللەتلەر دائىر تەرجىمىلەر مەجمۇئەسى» (民族译丛) ژۇرنىلى، بېيجىڭ، خەنزۇچە، 1980 ـ يىلى، 1 ـ سان.
[111] «قەشقەر پېداگوگىكا ئىنستىتۇتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، خەنزۇچە، 1997 ـ يىلى، 2 ـ سان.
[112] گېڭ شىمىن «قاراخانىيلار تارىخىدىن قىسقىچە بايان»، «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» ژۇرنىلى، خەنزۇچە، 1984 ـ يىلى، 2 ـ سان.
[113]، [114] توتۇ «سۇڭنامە. كۇسەن تەزكىرىسى»، جۇڭخۇا نەشرىياتى، 1976 ـ يىلى.

[115] «غەربىي تاڭغۇت پۈتۈكلىرى» (西夏书事) خەنزۇچە نەشرى، 10 ـ جىلد.
[116] بۇ ھەقتە چيەن بوچۈەننىڭ «ئارسلان ئۇيغۇرلىرى ھەققىدە ئىزدىنىش» ناملىق ماقالىسىگە قاراڭ. «جۇڭگو ئۇيغۇر تارىخىي مەدەنىيەت تەتقىقات مەجمۇئەسى»، (ليۇ زىشاۋ باش مۇھەررىرلىكىدە تۈزۈلگەن)، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، خەنزۇچە نەشرى، 1 ـ توپلام.
[118] «ھۇدۇدۇلئالەم»، خەنزۇچە نۇسخا، 12 ـ باب.
[119] ۋېي لياڭتاۋ «قاراخانىيلار تارىخىدىن ئوچېرىكلار»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، خەنزۇچە نەشرى، 1986 ـ يىلى، 50 ـ بەت.
[120] چېڭ سولۇ «تاڭ، سۇڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئۇيغۇر تارىخىغا دائىر ماقالىلەر توپلىمى»، بېيجىڭ، خەلق نەشرىياتى، 1994 ـ يىلى، 208 ـ بەت.
[121] «ھۇدۇدۇلئالەم»، خەنزۇچە نۇسخا، 5 ـ ، 15 ـ بابلار.
[122] ياڭ شىڭمىن «ئۇيغۇر تارىخى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1998 ـ يىلى، 325 ـ بەت.
[123] فېڭ جياشىڭ، چېڭ سولۇ، مو گۇڭۋېن «ئۇيغۇر تارىخىي ماتېرىياللىرى قىسقىچە توپلىمى»، خەنزۇچە نەشرى، 1981 ـ يىلى، 1 ـ توپلام، 45 ـ بەت.
[125] «ھۇدۇدۇلئالەم»، خەنزۇچە نۇسخا، 12 ـ بەت.
[126] داڭ كەيجەن، ۋاڭ شۈكەي «ئۇدۇن ھۆكۈمرانلىقى بىلەن قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ مۇناسىۋىتى توغرىسىدا ئىزدىنىش»، «دۇنخۇاڭشۇناسلىق مەجمۇئەسى»، 1984 ـ يىلى، 1 ـ سان.
[127] ئە. بايتور، خ. سىدىق «شىنجاڭدىكى مىللەتلەر تارىخى»، بېيجىڭ، ئۇيغۇرچە نەشرى، 1990 ـ يىلى، 625 ـ بەت.
[128] «مىللەتلەر تەتقىقاتى»(民族研究) ژۇرنىلى، خەنزۇچە، بېيجىڭ، 2000 ـ يىلى، 4 ـ سان.
[129] «ئۇيغۇرلارنىڭ قىسقىچە تارىخى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، خەنزۇچە نەشرى، 1989 ـ يىلى، 73 ـ بەت.
[130] «جۇڭگو شىنجاڭ قەدىمكى جەمئىيەت تۇرمۇش تارىخى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، خەنزۇچە نەشرى، 1997 ـ يىلى، 380 ـ بەت.
[131] «شىنجاڭ مىللەتلەر قامۇسى»، خەنزۇ نەشرى، 72 ـ بەت.
[132] لىن گېن، گاۋزىخۇ «ئۇيغۇر تارىخى»، خەنزۇچە نەشرى، 114 ـ بەت.

[133] م. كاشغەرى «تۈركىي تىللار دىۋانى»، ئۇيغۇر نەشرى، 1 ـ توم، 618 ـ بەت.
[134] شۆ زۆڭجىك «ياغمىلارنىڭ مەنبەسى»، «ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخىي ماتېرىياللىرى»، ئۇرۇمچى، خەنزۇچە، 1984 ـ يىلى، 4 ـ سان.
[135] بۇ، ئو. پرىتساكنىڭ «قاراخانىيلار سۇلالىسى» ناملىق ئەسىرىدە ئوتتۇرىغا قويۇلغان قاراش.
[136] لىن مېيسۇن «غەربىي يۇرت مەدەنىيىتى»، بېيجىڭ، شەرق نەشرىياتى، 1995 ـ يىلى، 373 ـ بەت؛ يەنە بەزى ماتېرىياللار، مەسىلەن، ۋېي لياڭتاۋنىڭ «قاراخانىيلار تارىخىدىن ئوچېرىكلار» ناملىق كىتابىدا ياغمىلار 1700 قەبىلىدىن تەركىب تاپقانلىقى ئېيتىلغان.
[137] م. كاشغەرى «تۈركىي تىللار دىۋانى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1984 ـ يىلى، III توم، 44 ـ بەت.
[138] م. كاشغەرى «تۈركىي تىللار دىۋانى»، I توم، كىرىش سۆز، 40 ـ بەت.
[139] يۇقىرىقى كىتاب، III توم، 2 ـ بەت.
[140] ئابىتاكيو «غەربىي ئۇيغۇر خانلىقلىرى تارىخىي تەتقىقاتى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، خەنزۇچە نەشرى، 1986 ـ يىلى، 303 ـ ، 304 ـ بەتلەرگە قاراڭ.
[141] لىن گېن، گاۋ زىخو «ئۇيغۇر تارىخى»، خەنزۇچە نەشرى، 114 ـ بەت.
[142] لى جىچياڭ (يۈەن سۇلالىسى دەۋرى) «چاڭچۈنلۈك ئەۋلىيانىڭ غەربكە ساياھەت خاتىرىلىرى»، ياڭ جيەنشىن تۈزۈپ ئىزاھلىغان «‹قەدىمكى زاماندا غەربكە قىلىنغان سەپەر خاتىرىلىرى› تاللانمىلىرىغا ئىزاھات»، نىڭشيا خەلق نەشرىياتى، 1987 ـ يىلى.
[143] ۋاڭ جىلەي «ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخ تېزىسلىرى»، خۇنەن مائارىپ نەشرىياتى، 1986 ـ يىلى، 408 ـ بەت.
[144] سۇ بېيخەي «قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ خان جەمەتى ۋە ئۇلارنىڭ تەرەققىياتى»، جۇڭگو ئوتتۇرا ئاسىيا مەدەنىيەت تەتقىقات جەمئىيىتى تۇنجى قىسىملىق ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنىنىڭ ماقالىسى، 1983 ـ يىلى، ماي بوياق نۇسخا.
[145] «ھۇدۇدۇلئالەم» خەنزۇچە.
[146] ۋ. ۋ. بارتولد «‹يەتتىسۇ تارىخىنىڭ ئوچېركى› قاراخانىيلار» ئۇيغۇرچە، 1984 ـ يىلى.

[147] ليۇ گې «قاراخانىيلار دەۋرىگە مەنسۇپ بىر پارچە ئەرەبچە ۋەسىقە» گە قاراش. «تارىخ تەتقىقاتى» ژۇرنىلى، بېيجىڭ، خەنزۇچە، 1995 ـ يىلى، 2 ـ سان، 99 ـ بەت.
[148] تىخونوفنىڭ «ئۇيغۇرلارنىڭ كېلىپ چىقىشى توغرۇلۇق مەسىلىگە دائىر» ناملىق ماقالىسىگە كەلتۈرۈلگەن نەقىل. «كوممۇنىزم تۇغى» گېزىتىنىڭ 1986 ـ يىلى، 10 ـ ئۆكتەبىردىكى سانىدا.
[149] ر. گروسست «يايلاق ئىمپېرىيىلىرى»، چىڭخەي خەلق نەشرىياتى، شىنىڭ، خەنزۇچە نەشرى، 1991 ـ يىلى، 147 ـ بەت.
[150] خاملتون «بەش دەۋردىكى ئۇيغۇرلارغا ئائىت تارىخىي ماتېرىياللار»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، خەنزۇچە نەشرى، 1982 ـ يىلى، 8 ـ بەت.
[151] «ئۈرۈمچى كەسپىي ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، خەنزۇچە، 1998 ـ يىلى 1 ـ ، 2 ـ سان.
[152] قازاقىستان پەنلەر ئاكادېمىيىسى تۈزگەن «هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى» 1 ـ قىسمى، 372 ـ بېتىگە ئېلىنغان نەقىل، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1986 ـ يىلى.
[153] «شىنجاڭ مىللەتلەر قامۇسى»، خەنزۇچە نەشرى، 60 ـ بەت.
[154] «ئۇيغۇرلارنىڭ قىسقىچە تارىخى»، ئۇيغۇرچە، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1990 ـ يىل، 82 ـ بەت.
[155] ئا. ۋ. گابائىن «قاراقوچۇ ئۇيغۇر خانلىقى»، «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1980 ـ يىلى، 3 ـ سان.
[156] ئا. ك. مالياۋكىن «XI — XII ئەسىرلەردىكى ئۇيغۇر دۆلەتلىرى» 405 ـ ، 406 ـ بەتلىرىدىن ئېلىنغان نەقىل. بۇ كىتاب شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى تەرىپىدىن 1994 ـ يىلى، ئۇيغۇرچە نەشر قىلىنغان.
[157] كىلىمكايت (گېرمانىيە) «يىپەك يولىدىكى قەدىمكى مەدەنىيەت»، شىنجاڭ گۈزەل سەنئەت ـ فوتو نەشرىياتى، خەنزۇچە نەشرى.
[158] ئا. سۇھەيل ئۇنۋەر «ئۇيغۇرلاردا تېبابەت»، شىنجاڭ پەن ـ تېخنىكا سەھىيە نەشرىياتى، 1997 ـ يىلى، 5 ـ بەت.
[160] ئىبراھىم مۇتىئى «ئىبراھىم مۇتىئى ئىلمىي ماقالىلىرى» مىللەتلەر نەشرىياتى، 1990 ـ يىلى نەشرى.
[161]، [162]، [163]، [164] ئا. كونونوف «يۈسۈپ بالاساغۇنىنىڭ — ‹قۇتادغۇ بىلىك› داستانى»، «چەت ئەل ئالىملىرى ‹قۇتادغۇبىلىك› توغرىسىدا»، 1989 ـ يىلى، ئۇيغۇرچە نەشرى.

[165] «ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ قىسقىچە تارىخى»، قازاقىستان پەن نەشرىياتى، ئۇيغۇرچە نەشرى، 1983 ـ يىلى 29 ـ بەت.
[166] ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەدئىمىن «ئۇيغۇر خەلقىنىڭ XI ئەسىردىكى ئىككى بۈيۈك ئالىمى»، «شىنجاڭ ئىنستىتۇتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1956 ـ يىلى 3 ـ سان.
[167] گېڭ شىمىن، ۋەي سۈيى «‹قۇتادغۇبىلىك› كە مۇقەددىمە»، «قۇتادغۇبىلىك»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، خەنزۇچە نەشرى، 1979 ـ يىلى.
[168] شېرىپىدىن ئۆمەر «ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىيات تارىخىدىن ئوچېرىكلار»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1982 ـ يىلى.
[169] «‹قۇتادغۇبىلىك› كە ‹مۇقەددىمە› (ئا. ئۆتكۈر، ئە. زىيائى، م. يۈسۈپ يازغان)، «قۇتادغۇبىلىك»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1984 ـ يىلى.
[170] «قۇتادغۇبىلىك»، مىللەتلەر نەشرىياتى، خەنزۇچە نەشرى، 1986 ـ يىلى.
[171] ئىمىن تۇرسۇن «‹قۇتادغۇبىلىك› نىڭ تىلى»، «بۇلاق ژۇرنىلى»، 1993 ـ يىلى، 4 ـ سان.
[172] لاڭ يىڭ «‹قۇتادغۇبىلىك› ۋە شەرق ـ غەرب مەدەنىيىتى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1994 ـ يىلى.
[173] لى يوڭ «‹قۇتادغۇبىلىك› تىكى كۆپ قىرلىق ئېستېتىك ئىدىيە ھەققىدە»، «غەربىي شىمال مىللەتلەر تەتقىقاتى»، 1995 ـ يىلى، 1 ـ سان.
[174] م. ئوسمانوپ، خ. تۆمۈر، ئا. غاپپار «‹قۇتادغۇبىلىك› تە ئىپادىلەنگەن ئەدەبىي تىل توغرىسىدا»، «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» 1995 ـ يىلى، 2 ـ ، 3 ـ سانلار.
[175] لىيۇ زىشاۋ «ئۇيغۇر تارىخى»، خەنزۇچە نەشرى، 1986 ـ يىلى، 1 ـ قىسىم.
[176] س. مۇتەللىپوف «XI ئەسىر يازما يادىكارلىقلىرىدا پېئىل كاتېگورىيىسى»، تاشكەنت پەن نەشرىياتى، 1955 ـ يىلى نەشرى.
[177] ئا. م. شرباك «شىنجاڭدىن تېپىلغانXII — X ئەسىرلەرگە ئائىت تۈركىي تىللار تېكىستىنىڭ گراممانتىكىلىق ئوچېرىكى»، موسكۋا ـ لېنىنگراد، 1961 ـ يىلى نەشرى.
[178] ئا. ن. باسكاكوف «تۈركىي تىللار» مىللەتلەر نەشرىياتى، 1986 ـ يىلى.

[179] گ. ف. بلاگوۋا «ئوتتۇرا ئەسىر تۈركىي شېئىرىيەت تېكىستلىرىنى مورفولوگىيىلىك جەھەتتىن ئۆگىنىش مېتودى توغرىسىدا»، 1977 ـ يىلى. («چەت ئەل ئالىملىرى ‹قۇتادغۇبىلىك› توغرىسىدا» ئۇيغۇرچە، ئۈرۈمچى، 1989 ـ يىلى، 7 ـ بەت).
[180] لىن گېن تۈزگەن «تۈركلەر ۋە ئۇيغۇرلار تارىخىي ماقالىلىرى توپلىمى»، جۇڭخۇا نەشرىياتى، بېيجىڭ، 1987 ـ يىلى، I قىسىم، 658 ـ بەت.
[181] لىن گېن «تۈرك تارىخى»، ئىچكى موڭغۇل خەلق نەشرىياتى، 1988 ـ يىلى، 8 ـ ، 9 ـ بەتلەر.
[182] لىن گېن تۈزگەن «تۈركلەر ۋە ئۇيغۇرلار تارىخىي ماتېرىياللىرى توپلىمى»، خەنزۇچە نەشرى، I قىسىم، 658 ـ بەت؛ گېڭ شىمىن تۈزگەن «قەدىمكى ئۇيغۇر شېئىرلىرىدىن تاللانما»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1982 ـ يىلى، 5 ـ بەت.
[183] ۋېڭ يىفېي، ياسىن ھوشۇر «ئۇيغۇرلار»، مىللەتلەر نەشرىياتى، بېيجىڭ، خەنزۇچە نەشرى، 1997 ـ يىلى، 4 ـ بەت.
[184] جېڭ جېي (郑婕) «ئۇيغۇر ھۆججەت تىلى بىلەن قاراخانىي ھۆججەت تىلى»، «قەشقەر پېداگوگىكا ئىنستىتۇتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1987 ـ يىلى، 2 ـ سان، 53 ـ بەت
[185] ن. ئا. باسكاكوف «تۈركىي تىللار»، مىللەتلەر نەشرىياتى، بېيجىڭ، 1986 ـ يىلى، 15 ـ ، 16 ـ بەتلەر.
[186]، [187] لاڭ يىڭ «‹قۇتادغۇبىلىك› ۋە شەرق ـ غەرب مەدەنىيىتى» شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1992 ـ يىلى نەشرى، 28 ـ بەت.
[188] ش ئۇ ئا ر «12 مۇقام تەتقىقات جەمئىيىتى» تۈزگەن «ئۇيغۇر 12 مۇقامى ھەققىدە» ناملىق كىتابنىڭ 49 ـ بېتىگە قاراڭ، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، خەنزۇچە نەشرى، 1992 ـ يىلى.
[189] ئە. باتۇر، خە. سىدىق «شىنجاڭدىكى مىللەتلەر تارىخى» مىللەتلەر نەشرىياتى، 1990 ـ يىلى، 721 ـ بەت.
[190]، [191] فەن ۋېنلەن «جۇڭگو ئومۇمىي تارىخى»، 6 ـ قىسىم، 26 ـ ، 40 ـ بەتلەر، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1990 ـ يىلى.
[192] سۇ بېيخەي «قازاق مەدەنىيەت تارىخى»، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، خەنزۇچە، 1989 ـ يىل، 330 ـ بەت.
[193] ۋاڭ يىفېي «قىتانلار بىلەن ئۇيغۇرلارنىڭ مۇناسىۋىتى توغرىسىدا»، «يۇگۇڭ ژۇرنىلى»، 1935 ـ يىلى، 4 ـ جىلد، 8 ـ سان. يەنە «غەربىي

شىمالدىكى مىللەتلەرنىڭ دىن تارىخىغا دائىر ماتېرىياللاردىن تاللانما»، شىنجاڭ قىسمى، 2 ـ توم، 658 ـ بەت (گەنسۇ كۆتۈپخانىسى باستۇرغان، 1985 ـ يىلى، خەنزۇچە).

[194] ليۇ جىشاۋ «ئۇيغۇر تارىخى»، 1 ـ قىسىم، 428 ـ بەت.

[195] ۋاڭ جىلەي «ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخ تېزىسلىرى» 388 ـ بەت.

[196] جۇۋەينى «تارىخىي جاھان كۇشاي»، 1 ـ قىسىم.

[197] ليۇ جىشاۋ «ئۇيغۇر تارىخى»، 1 ـ قىسىم، 412 ـ بەت.

[198] بۇ يەردە غەربكە كەتكەن دېگەنلىك — ئورقۇن ئۇيغۇرلىرىنىڭ 840 ـ يىللىرى موڭغۇل دالىسىدىن كۆچۈشى ۋە بىر تارمىقىنىڭ غەربكە — يەتتەسۇغا سۈرۈلگەنلىكى كۆزدە تۇتۇلىدۇ.

[199] ۋۇچاۋ «گاۋگېگۇڭنىڭ مىللىتى توغرىسىدا»، «شىنجاڭ سەنئىتى»، خەنزۇچە، 1990 ـ يىلى، 1 ـ سان، 45 ـ بەت.

[200] بۇ يەردە تىلغا ئېلىنغان «خۇيخۇي — 回回» دېگەن ئاتالغۇغا قىسقىچە ئىزاھ: سۇڭ، لياۋ، يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدە خەنزۇچە ھۆججەتلەردە شىنجاڭغا قوشنا ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئۇيغۇرلارنى خۇيخې 回纥))، خۇيخۇ回 鹘)) دېگەن ناملار بىلەن ئاتىغاندىن باشقا، خۇيخۇي 回回 دېگەن نام بىلەنمۇ ئاتىغان. بۇنىڭدا بىر قانچە سەۋەب بار ئىدى، ئاساسلىق سەۋەب توغرۇلۇق ۋۇچاۋ ئەپەندى مۇنداق دەيدۇ: «ئەھمىيەت بېرىشكە ئەرزىيدىغىنى شۇكى، بۇ دەۋرلەردە تارىخشۇناسلار پامىرنىڭ شەرقىدىكى مانى دىنى ۋە بۇددا دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان ئۇيغۇرلار بىلەن پامىرنىڭ غەربىدىكى ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان ئۇيغۇرلارنى پەرقلەندۈرۈپ قارىغان. شۇڭا 鹘 回› › بىلەن回 回› › مۇشۇنىڭغا ۋەكىللىك قىلىدۇ.» (ۋۇچاۋنىڭ يۇقىرىقى ماقالىسىگە قاراڭ.)

[201]، [202] ۋاڭ جىلەي «ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخى تېزىسلىرى» 408 ـ بەت.

[203] مۇشۇ يىللاردىن باشلاپ، ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئۇيغۇرلارنىڭ نامىنى خاتىرىلەشتە خەنزۇچە ۋە ئەرەبچە، پارسچە ھۆججەتلەردە ئۆزگىرىش بولدى. خەنزۇچە ھۆججەتلەردە موڭغۇل دەۋرىدىن باشلاپ قوچو ئۇيغۇرلىرى قوچو高 昌)) ياكى ۋېيۋۇر — 畏匹儿، ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئۇيغۇرلار بولسا ئاۋۋالقىدەكلا 回鹘، 回 纥 دەپ ئاتالدى. چەت ئەل مەنبەلىرىدە قوچو ئۇيغۇرلىرى، ئىدىقۇت ئۇيغۇرلىرى دەپ ئاتالدى.

[204]، [205] ليۇ جىشاۋ «ئۇيغۇر تارىخى»، 1 ـ قىسىم، 471 — 473 ـ بەت.

[206] «ئۇيغۇرلارنىڭ قىسقىچە تارىخى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1990 ـ يىلى، 227 ـ بەت.

[207]، [210]، [211] ياڭ جيەنشىن تۈزگەن «‹قەدىمكى زاماندا غەربكە قىلىنغان سەپەر خاتىرىلىرى› تاللانمىلىرىغا ئىزاھات» («‹古西行记›选注») نىڭشيا خەلق نەشرىياتى، 1987 ـ يىلى، 223 ـ بەت.

[208] ئىلى بالىق — ھازىرقى غۇلجا شەھىرىگە توغرا كېلىدۇ.

[209] مۇشۇ كىتابتا ئۇيغۇرلار «خۇيخې — 纥回» دەپ يېزىلغان.

[213]، [215]، [218]، [220]، [221] سۇ بېيخەي «قاراخانىيلارنىڭ خان جەمەتى ۋە ئۇلارنىڭ تەرەققىياتى»، خەنزۇچە، ماي باسما، 1983 ـ يىلى بېسىلغان، 22 ـ بەت.

[213]، [214]، [216]، [217]، [219] ياڭ جيەنشىن تۈزگەن «‹قەدىمكى زاماندا غەربكە قىلىنغان سەپەر خاتىرىلىرى› تاللانمىلىرىغا ئىزاھات»، 204 ـ، 205 ـ، 217 ـ بەت.

[222] سۇ بېيخەي «ئۇيغۇرلارنىڭ خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلىنغان ناملىرىنىڭ كېلىش مەنبەسى توغرىسىدا تەتقىقات»، «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1985 ـ يىلى، 3 ـ سان، 43 ـ 44 ـ بەتلەر.

[223] «جەمائۇل ـ تەۋارىخ»، بېيجىڭ ـ شاڭۋۇ نەشرىياتى، خەنزۇچە نەشرى، 1983 ـ يىلى، 1 ـ توم، 1 ـ قىسىم، 121 ـ، 122 ـ بەتلەر.

[224] «ج. پ. كارپىن ‹موڭغۇلىيىگە ساياھەت خاتىرىسى›، ۋ. روبرۇك ‹شەرققە ساياھەت خاتىرىسى›» جۇڭخۇا نەشرىياتى، 1985 ـ يىلى، 248 ـ بەت.

[225]، [230]، [232] ئە. ز. ۋ. تۇغان «ئومۇمىي تۈرك تارىخىغا كىرىش.»

[226]، [227] ئا. قادىر بايىۋ «موڭغۇللار ھۆكۈمرانلىقى دەۋرىدىكى ئىران ۋە يېقىن شەرقتىكى ئۇيغۇرلار»، «ئوتتۇرا ئاسىيا تەتقىقات ماتېرىياللىرى»، خەنزۇچە، 1985 ـ يىلى، 3 ـ سان، ئۇرۇمچى.

[228]، [229] جىماۋ شوۋمىي (ياپونىيە) «ئېلخانىلار دەۋرىدىكى موڭغۇللار»، «موڭغۇلشۇناسلىق ماتېرىياللىرى ۋە خەۋەرلىرى ژۇرنىلى»، خەنزۇچە، 1987 ـ يىلى، 3 ـ سان، 13 ـ، 14 ـ بەتلەر.

[230]، [231] ي. ياسىن «ئۇيغۇرلارنىڭ تارىختا بىرقانچە قېتىم غەربىي ئاسىياغا كۆچۈشى»، «قەشقەر پېداگوگىكا ئىنستىتۇتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1996 ـ يىلى، 2 ـ سان.

[233] «ئىسلام ئېنسىكلوپېدىيىسى»، 12 ـ توم، 2 ـ كىتاب، 655 ـ بەت.
[234] غ. ئوسمان «ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى قىسقىچە تارىخى»، 1996 ـ يىلى.
[235] «جۇڭگو مىللىي قەدىمكى يېزىقلار تەتقىقاتى»، جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى نەشرىياتى، خەنزۇچە نەشرى، 1984 ـ يىلى، 114 ـ بەت.
[237] بارتولد «ئوتتۇرا ئاسىيا تۈرك تارىخىدىن 12 لېكسىيە»، خەنزۇچە نەشرى، 143 ـ، 157 ـ بەت.
[238] ئە. بايتۇر، خ. سىدىق «شىنجاڭدىكى مىللەتلەرنىڭ تارىخى»، 851 ـ بەت.
[239] «تارىخىي شەجەرەئى تۈرك»، 27 ـ بەت، چاغاتايچە نۇسخا.
[240] ليۇ جىشاۋ «ئۇيغۇر تارىخى»، 1 ـ قىسىم، 600 ـ، 601 ـ بەت.
[241]، [243] «قامۇسۇلئەلام»، III توم، 1889 ـ يىلى، 1640 — 1876 ـ بەت.
[242] «تۈرك ـ تاتار تارىخى»، 1914 ـ يىلى، 86 ـ بەت.
[244] «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1993 ـ يىلى، 1 ـ سان، 3 ـ بەتكە كەلتۈرۈلگەن نەقىل.
[245] ۋ. ۋ. بارتولد «يەتتىسۇ تارىخي ئوچېرىكلىرى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2000 ـ يىل، 76 ـ بەت.
[246] مىرسۇلتان ئوسمانوف، خەمىت تۆمۈر «چاغاتاي تىلى توغرىسىدىكى قاراشلىرىمىز»، «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1993 ـ يىلى، 1 ـ سان، 19 ـ بەت.
[247] ليۇ جىشاۋ «ئۇيغۇر تارىخى» 1 ـ قىسىم، 612 ـ بەت.
[248] ئا. پولات «چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى تەتقىقاتىدىن ئىلمىي ماقالىلەر»، بېيجىڭ، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1993 ـ يىلى، 7 ـ بەت.
[249] غ. ئوسمان «ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىنىڭ قىسقىچە تارىخى»، 1992 ـ يىلى، 12 ـ بەت.
[250] جاۋ مىڭجاۋ «چۆەن گۇڭ قەبرىسىدىكى ئابىدە» («سۇڭ شۆجەي ئەسەرلىرى» 7 ـ جىلد).
[251] يۈجى «داۋيۈەن يادنامىلىرى»، 16 ـ جىلد.
[252] تيەن ۋېيجاڭنىڭ ماقالىسىگە قاراڭ. «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» 1994 ـ يىلى، 2 ـ سان.

[253] جۇۋەينى «تارىخىي جاھان گۇشاي»، ئىچكى موڭغۇل خەلق نەشرىياتى، خەنزۇچە نەشرى، 1981 ـ يىلى، 1 ـ توم، 6 ـ بەت.
[254] «چەت ئەل ئالىملىرى — ‹قۇتادغۇبىلىك› توغرىسىدا» ئۇيغۇرچە، 247 ـ بەت.
[255] ۋ. ۋ. بارتولد «ئۇيغۇرچە ھۆججەتلەرنىڭ موڭغۇللارغا تەسىرى»، «شىنجاڭدىكى مىللەتلەر ئەدەبىياتى تەتقىقاتى ژۇرنىلى«، خەنزۇچە، 1985 ـ يىلى، 1 ـ سانىغا قاراڭ.
[256] ت. كەلپىن «چىڭگىزخان ۋە تۆمۈرلەر دەۋرىدە كاتىپلىق، كىتابەت ئىلمى»، «ئاسىيا كىندىكى» گېزىتى، 1995 ـ يىلى، 1 ـ ئاينىڭ 19 ـ كۈنىدىكى سانى.
[257]، [259] بارتولد «ئوتتۇرا ئاسىيا تۈرك تارىخىدىن 12 لېكسىيە»، جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر نەشرىياتى، خەنزۇچە نەشرى، 1984 ـ يىلى، 151—202 ـ بەت.
[258] ق. ئەكبەر «ھەم شائىر ھەم پالۋان» «ئاسىيا كىندىكى» گېزىتى، 1995 ـ يىلى، 1 ـ ئاينىڭ 26 ـ كۈنىدىكى سانى.
[260] بىللىق: «كەشمىر ۋە كاشغەرىيە»، ئا. ن. كروپاتكىن «كاشغەرىيە»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1984 ـ يىلى، 122 ـ بەتكە كەلتۈرۈلگەن نەقىل.
[261] «ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ قىسقىچە تارىخى»، ئالما ـ ئاتا پەن نەشرىياتى، 1983 ـ يىلى نەشرى، 55 ـ بەت.
[262] «تىل ـ ئەدەبىيات ھەم تارىخ مەسىلىلىرى» ئالما ـ ئاتا، 1948 ـ يىلى نەشرى، 25 ـ بەت.
[263] بۇ بايانلارنى ۋ. ۋ. بارتولدمۇ تىلغا ئالغان. بۇ ھەقتە ئۇنىڭ «ئوتتۇرا ئاسىيا تۈرك تارىخىدىن 12 لېكسىيە» دېگەن كىتابىغا قاراڭ. خەنزۇچە نەشرى، 215 ـ بەت.
[264] ئى. سۇلتان «نەۋائىينىڭ قەلب دەپتەرلىرى»، 1973 ـ يىلى، تاشكەنت ئۆزبېكچە نەشرى، 28 ـ بەت.
[265] «مەجالىسۇننەفائىس» نىڭ شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1994 ـ يىلى نەشر قىلغان نۇسخىسىدا «ئەھمەد جامىيبەگ» دېيىلگەن.
[266] «ۋەفائى» تەخەللۇسلۇق شائىر توغرىسىدا يەنە مۇنداق ئۇچۇرلار بار: «12 مۇقام» تېكىستلىرىدە «ۋەفائى» تەخەللۇسلۇق بىر شائىرنىڭ بىرقانچە كۇپلېت غەزىلى بار؛ يەنە 1813 ـ، 1814 ـ يىللىرى قومۇل ۋاڭى ئوردىسىدا تۈزۈلگەن «باياز» دا «ۋەفائى» تەخەللۇسىدىكى شائىرنىڭ بىر

قانچە كۆپلېت شېئىرى ئورۇن ئالغان. «باياز» نىڭ تولۇقلانغان نۇسخىسى شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى تەرىپىدىن 1995 ـ يىلى نەشر قىلىنغان بولۇپ، ئۇنىڭغا «ۋەفائى» نىڭ تۆت پارچە غەزىلىرى كىرگۈزۈلگەن»؛ ق. ھاسانوف، س. موللاۋۇدۇفنىڭ «ئۇيغۇر ئەدەبىياتى»، ئالما ـ ئاتا، 1982 ـ يىلى نەشرى نامىلىق كىتابى 146 ـ بەتتە «ۋەفائى» نىڭ XIV — XV ئەسىردىكى شائىر ئىكەنلىكى، ئۇنىڭ «يۇسۇپ ـ زۇلەيخا» نامىلىق داستانىنىڭ بارلىقى تىلغا ئېلىنغان.

[267]، [268]، [269] ز. بابۇر «بابۇرنامە»، بېيجىڭ، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1992 ـ يىلى نەشرى 83 ـ، 39 ـ، 318 ـ، 319 ـ بەتلەر.

[270] «بۇلاق ژۇرنىلى» 1989 ـ يىلى، 2 ـ سان.

[271] س. موللاۋۇدۇۋ (قازاقىستان) «سابىق سوۋېت ئىتتىپاقىدا ‹قۇتادغۇبىلىك› نى ئۆگىنىش»، 1994 ـ يىلى، 2 ـ سان، 157 ـ بەت.

[272] مىرزا ھەيدەر «تارىخي رەشىدي»

[273] ھ. ھاجى «ئوتتۇرا ئاسىيا مەدەنىيىتى»، «قەشقەر پېداگوگىكا ئىنستىتۇتى ئىلمي ژۇرنىلى»، 1988 ـ يىلى، 6 ـ سان، 60 ـ بەت

[274] ئابدۇراخمان جامى «نەپھاتۇلئۇنس»

[275] ئە. بايتور، خ. سىدىق «شىنجاڭدىكى مىللەتلەرنىڭ تارىخى»، 924 ـ بەت.

[276] م. زەئىدى «سەئىدىدىن كاشغەرى»، «شىنجاڭ گېزىتى»، 1992 ـ يىلى، 11 ـ ئاينىڭ 17 ـ كۈنىدىكى سانى.

[277] ئۇنىڭ بۇ خىل ئەسەرلىرى «رىسالەئى تېرىقى سوفىيان» (تەرىقەت سوپىلىرى)، «رىسالەئى تەھقىقى مەزھەپ سوفىيە ۋە مۇتەككەلەمىن ۋە ھۆكەما» (سوپى مەزھەپىنىڭ ناتىقلىرى ۋە ھۆكۈمالىرى) قاتارلىقلاردىن ئىبارەت.

[278] ليۇ جىشاۋ «ئۇيغۇر تارىخى»، 1 ـ قىسىم.

[279] ئىمىن تۇرسۇن «نەۋائىينىڭ ئەسلىي نەسەبى توغرىسىدا»، «جۇڭگو ئۇيغۇر تارىخى ۋە مەدەنىيىتى تەتقىقاتى»، 1998 ـ يىلى، 1 ـ سان، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى نەشرى.

[280] «شىنجاڭ مىللەتلەر تەتقىقات خەۋىرى» ئۈرۈمچى، 1986 ـ يىلى، 1 ـ سان، 144 ـ بەت.

[281] بۇ ھەقتە ئى. مۇتىئىنىڭ «ئەمىر تۆمۈر ئوردىسىدىكى ‹ئون ئىككى مۇقام›» دېگەن ماقالىسىگە قاراڭ. «ئاسىيا كىندىكى» گېزىتى، 1995 ـ يىلى، 9 ـ ئاينىڭ 9 ـ كۈندىكى سانى.

[282] نەۋائىينىڭ تۇغۇلغان، ۋاپات بولغان يىل، ئاي، كۈنلىرى ئېنىق بولۇپ، ئۇ 1441 ـ يىلى 2 ـ ئاينىڭ 9 ـ كۈنى تۇغۇلۇپ، 1501 ـ يىلى 1 ـ ئاينىڭ 3 ـ كۈنى ۋاپات بولغان.

[283] بۇ مۇھىم بايانلار موللا مۇھەممەدنىياز ئىبنى ئابدۇغوپۇر بەگنىڭ XIX ئەسىرنىڭ باشلىرىدا (؟) ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلغان نۇسخىسى بىلەن مۇھەممەد سادىق كاشغەرى (1725~1849) نىڭ تەرجىمە نۇسخىسىدا (1749 — 1750) ئوخشاشلا تىلغا ئېلىنغان. ئەپسۇسكى «تارىخى رەشىدي» نى خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلغۇچىلار بۇ بايانلارنى چىقىرىپ تاشلىغان.

[284] نەۋائىينىڭ ئەسەرلىرىنىڭ سانى مەنبەلەردە ھەرخىل كۆرستىلىدۇ. مەسىلەن، مۆجىزى «تەۋارىخى مۇسقىيۇن» دە نەۋائىي «63 يىل ئۆمۈر كۆرۈپ (ئەمەلىيەتتە 60 يىل)، 63 پارچە كىتاب يېزىپ ئالەمدىن ئۆتكەن» دېسە، «جۇڭگو ئىسلام قامۇسى» 416 ـ بەتتە ھەم 63 پارچە ئەسىرى بار، دېيىلگەن.

[285] ئۆزبېكىستان فىلولوگىيە كاندىداتى بەھرىمەن باقايېف «نەۋائىي ئەسەرلىرى لېكسىكسى» ناملىق كىتابىدا بىر قاتار سېلىشتۇرۇشلارنى ئېلىپ بارغان. كىتابتا ئېيتىلىشىچە، پۇشكىن ئۆز ئەسىرىدىكى 21197 سۆز، شېكىسپىر 20 مىڭدىن كۆپرەك سۆز، سېرۋانتىس 18 مىڭدىن كۆپرەك سۆز، ئابدۇللا توقاي 14 مىڭ سۆز، ئاباي 6 مىڭ سۆز ئىشلەتكەن. نەۋائىينىڭ بارلىق ئەسەرلىرىدە تەخمىنەن 1 مىليون 378 مىڭ 67 سۆز ئىشلىتىلگەن بولۇپ، ئۇلار 26 مىڭ 35 لېكسىكسى بىرلىكتە ئومۇملاشقان. شائىر پەقەت«پەرھاد ۋە شىرىن» داستانىدىلا 5431 سۆز ئىشلەتكەن.

[286] «چوققىغا ئۆرلىگۈچىلەر»، موسكۋا، 1968 ـ يىلى، 28 ـ بەت، «شىنجاڭ مەدەنىيىتى ژۇرنىلى»، 1998 ـ يىلى 5 ـ ، 6 ـ سان.

[287] چوقان ۋەلىخانوف «كاشغەر خاتىرىلىرى»، ماقالىلەر توپلىمى، ئالما ـ ئاتا، 1962 ـ يىلى، 172 ـ ، 222 ـ 335 ـ بەتلەر، «شىنجاڭ مەدەنىيىتى ژۇرنىلى»، 1998 ـ يىلى 5 ـ ، 6 ـ سان.

[288] م. روزىيېوف «قايتا تۇغۇلغان ئۇيغۇر خەلقى»، ئالما ـ ئاتا، 1976 ـ يىلى، 47 ـ بەت. «شىنجاڭ مەدەنىيىتى ژۇرنىلى»، 1998 ـ يىلى 5 ـ ، 6 ـ سان..

[289] ن. ئىسىيېف «يەتتە شەھەر دۆلىتى»، ئالما ـ ئاتا، 1990 ـ يىلى، 110 ـ بەت، «شىنجاڭ مەدەنىيىتى ژۇرنىلى»، 1998 ـ يىلى 5 ـ ، 6 ـ سان.

[290] م. كەبىروف (سوۋېت ئىتتىپاقى) «سوۋېت ئۇيغۇرلىرى»، «ئوتتۇرا ئاسىيا تەتقىقات ماتېرىياللىرى»، ئۈرۈمچى، 1985 ـ يىلى، 2 ـ سان، 61 ـ بەت.

[291] ن. تۇرسۇن «موسكۋا خىياللىرى، «شىنجاڭ مەدەنىيىتى، 1998 ـ يىلى 5 ـ ، 6 ـ سان، 54 ـ بەت.

[292] چىن خۇيشىڭ «ياڭ زىڭشىڭ ۋە ئىسلام دىنى»، «ئىسلام دىنى جۇڭگودا» نىڭشيا خەلق نەشرىياتى، خەنزۇچە نەشرى، 364 ـ بەت.

[293]، [294]، [295]، [296] ۋاڭ چىڭفېڭ «شىنجاڭ رايونىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ دۆلەتتىن چىقىپ غەربىي ئاسىيا رايونىدا مۇھاجىر بولۇش تارىخى توغرىسىدا ئىزدىنىش»، «شىنجاڭ مىللەتلەر تەتقىقاتى خەۋىرى»، 1986 ـ يىلى، 1 ـ سان، ئۈرۈمچى.

[297] ن. تۇرسۇن «موسكۋا خىياللىرى، «شىنجاڭ مەدەنىيىتى»، 1998 ـ يىلى 5 ـ ، 6 ـ سان، 32 ـ بەت. [285]، [286]، [287]، [288] ئىزاھاتتىكى نەقىللەر مۇشۇ ماقالىدىن ئېلىندى.

ئاخىرقى سۆز

ئۇيغۇرلار ۋە ئۇلارنىڭ ئاتا ـ بوۋىلىرىنىڭ ئىچىدىكى بىر بۆلۈك قەبىلە ـ ئايماقلىرى، ئۇرۇق ـ جەمەتلىرى، سودىگەر، جاھانكەزدىلەر، ئالىملار ۋە مۇساپىرلار، ھەربىيلەر ۋە ئەمەلدارلار خىلمۇخىل سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن ئۆز مىللىتىنىڭ ئاساسىي گەۋدىسى ۋە ئۆزلىرىنىڭ ئەسلىي ماكانلىرىدىن ئايرىلىپ، ياقا يۇرتلارغا چىقىپ جاھاندارچىلىق قىلغان. بۇلارنىڭ كۆپچىلىكى ئۆزى ياشاپ تۇرغان جايدىكى مىللەتلەرگە سىڭىپ ئاسسىمىلياتسىيە بولۇپ كەتكەن، بەزىلىرى يېڭى مىللىي گەۋدىلەرنى ھاسىل قىلغان، يەنە بەزىلىرى مىللىي ئالاھىدىلىكلىرىنى ساقلاپ، ئۆزىنى ۋە مىللىتىنىڭ مەدەنىيىتىنى تەرەققىي قىلدۇرغان.

ئىنسانلارنىڭ تەرەققىيات تارىخىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا، قوشنا رايونلارغا چىقىپ كەتكەن ئۇيغۇرلارنىڭ ئەۋلادلىرى بۈگۈنكى كۈندە كۆپ سانلىق بىر مىللەت بولۇش سالاھىيىتى بىلەن ياشاپ، ئىنسانىيەت مەدەنىيىتىگە بىر مىللىي گەۋدە سۈپىتىدە تۆھپە قوشقان بولسا، تېخىمۇ ئەھمىيەتلىك، تۆھپىسى كۆرۈنەرلىك دۇنيا مىللەتلىرى قاتارىدىن ئورۇن ئالغان، تەسىرى چوڭ بولغان بولاتتى. ئەمما، تارىخ بەك مۇرەككەپ ۋە رەھىمسىز، شۇڭا

ئىنسانلار دىققەت قىلمىسا ئۇنىڭ دولقۇنلىرىدا چايقىلىپ، ئەگرى ـ توقاي قىيالىرىغا ئۇرۇلۇپ، ھالاك بولۇپ كېتىشىمۇ مۇمكىن.

بىز يىراق تارىخنى ئەمەس يېقىنقى زامان ئەسىرلىرىدىكى ئەھۋاللارغا ئاساسەن، باشقا يەردىكىنى قويۇپ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئۇيغۇرلارنىڭ بىر قىسمىلىرىنىڭ ئاسسىمىلياتسىيە قىلىنىپ كېتىش مەسىلىسىگە كەلسەك، بىز بايان قىلغان ئومۇمىي مەزمۇندىن قىسمەن خۇلاسىگە ئىگە بولىمىز.

XIX ئەسىردە ۋە XX ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا شىنجاڭدىن ئوتتۇرا ئاسىياغا كۆچۈپ كەتكەن ئۇيغۇرلارنىڭ سانى خېلى سالماقنى ئىگىلەيدىغانلىقىنى سۆزلەپ ئۆتتۇق. مۇبادا مۇشۇ سان خېمىرتۇرۇچ قىلىنىدىغان بولسا، ئىنسانلارنىڭ نوپۇسىنىڭ كۆپىيىش نىسبىتى بويىچە ھېسابلىغاندا، ئۇيغۇرلارنىڭ نوپۇسى مىليوندىن ئاشقان بولاتتى. ئەمما، 1959 ـ يىلى سابىق سوۋېت ئىتتىپاقىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ سانى تەخمىنەن 100 مىڭ دەپ ئېلان قىلىنغان، 1991 ـ يىلى 249 مىڭ دەپ ئېلان قىلىندى.

ئوتتۇرا ئاسىيادىكى بۇ ئۇيغۇرلار زادى نېمە ئۈچۈن كۆپەيمەيدۇ. بۇنىڭ بىر قانچە خىل سەۋەبى بار.

بىرىنچى، ئۆزبېك، قازاق، قىرغىز، تۈركمەن، تاتار قاتارلىق ئوتتۇرا ئاسىيادا مۇقىم ماكان تۇتقان ۋە توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان يەرلىك مىللەتلەر ئۇيغۇرلار بىلەن ئىرق، تىل، دىن، ئۆرپ ـ ئادەت قاتارلىق جەھەتلەردە يېقىن بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئومۇمىي مىللىي پسىخىكىسىدا ئۇيغۇرلارنى يەكلەش خاھىشى يوق، بۇ مىللەتلەردە يەنە ئۆزئارا نىكاھلىنىش ئاساسەن چەكلەنمەيدۇ. شۇنداق بولغاچقا، نۇرغۇن ئۇيغۇر يۇقىرالىرى ناھايىتى ئوڭايلا ئۇلارغا ئاسسىمىلياتسىيە بولۇپ كەتكەن.

ئىككىنچى، ئۇيغۇر، ئۆزبېك، قىرغىز، قازاق قاتارلىق ئوتتۇرا ئاسىيا مىللەتلىرىدە يېقىنقى زامان دۇنياسىدىكى مىللىي ئويغىنىش كېيىنرەك باشلانغان. ئوتتۇرا ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدىن باشلاپ تاكى XX ئەسىرنىڭ ئالدىنقى چارىكىگىچە بۇ مىللەتلەر ئۆزلىرىنى يەككە، مۇستەقىل مىللەت دەپ قارىماستىن، بەلكى دىنىي نۇقتىدىن «مۇسۇلمانلار»، ئىرق نۇقتىسىدىن «تۈركلەر»، ئۆز تىللىرىنى «تۈركىي تىل» دەپ ئاتايدىغان بولۇپ قالغان. بۇ مىللەتلەر ئىچىدە «ئۇيغۇر» نامىنىڭ تارىخى ناھايىتى ئۇزۇن، تەسىرى كۈچلۈك بولۇپ تارىختا سەلتەنەتلىك رول ئوينىغان بولسىمۇ، ئەمما يىپەك يولىنىڭ ئۈزۈلۈپ قېلىشى، مالىمانچىلىقنىڭ كۆپىيىپ ئىقتىساد، مەدەنىيەتنىڭ چېكىنىشى ۋە ئەمگەكچى خەلقنىڭ ئېغىر دەرىجىدە قېقىندا ـ سوقۇندا بولۇشى نەتىجىسىدە «ئۇيغۇر» دېگەن ئېتنىك

نام 15 ـ ، 16 ـ ئەسرلەردىن كېيىن ئاساسەن گەنسۇدىكى بۇددىست ئۇيغۇرلاردىلا قېلىپ، ئىسلام دىنىغا كىرگەن ئۇيغۇرلار ئىچىدە بارا ـ بارا ئۇنتۇلۇشقا باشلىغانىدى» 1910 ـ يىللاردىن سەل بۇرۇن «تارانچى بالىسى» مەن دەپ ئىلى ۋادىسىدىن يولغا چىقىپ، تەڭرىتاغلىرىنى ھالقىپ، ئالتە شەھەرلىكلەرنىڭ ئەھۋالىنى ئالمالرچە بىلەن كۆزەتمەك بولغان ئوت يۈرەك يىگىت نەزەرخوجا (1887 — 1951) ئاقسۇ دىيارىنىڭ مۇزداۋان يوپۇرىسىدىكى بۇسوغىسىغا قەدەم باسقىنىدا چاچ ـ ساقاللىرى ئاقارغان، بەللىرى ئازراق مۈكچەيگەن بىر يەرلىك دېھقان بوۋاينىڭ «تارانچى بالىسى دېگىنىڭ نېمىسى، بىز ھەممىمىز ئۇيغۇر بالىسى» دېگەن ئاجايىپ ۋەزنىلىك ۋە ھېكمەت ـ پاساھەتكە تولغان سۆزىنى ئاڭلاپ، خۇددى بىر ئەڭگۈشتەر تېپىۋالغىنىغا ئوخشاش ئالەمچە شادلىققا تولۇپ، ئۆزىگە «ئۇيغۇر بالىسى» دېگەن تەخەللۇسنى قويۇپ، ئىلمىي ۋە بەدىئىي ئىجادىيەت سەھنىسىدە جەۋلان قىلىپ، ئۆز خەلقىنى ئويغاتماقچى بولغانىدى. لېكىن، ئۇيغۇرلار مۇشۇ ئەسىرنىڭ «30 ـ يىللىرىدىن ئىلگىرى يەر ناملىرى بىلەن: ئىلىلىق، تۇرپانلىق، كۇچالىق، كاشغەرلىك، خوتەنلىك دەپ كىشىلەرنى ئاتاپ كەلگەن» ئۇيغۇر نامى مىللىي نام قىلىنىپ بېكىتىلگەندىن كېيىن، بۇ نام كەڭ خەلق ئارىسىدا ئومۇملىششقا باشلىغان. ئۆزبېك، قازاق، قىرغىز دېگەن ناملارمۇ سوۋېت ئۆكتەبىر ئىنقىلابىدىن كېيىن ئاندىن شۇ مىللەتلەرنىڭ ئومۇمىي مىللىي نامى دەرىجىسىگە كۆتۈرۈلۈپ، ئۆز مىللىتى دائىرىسىدە ئومۇملىششقا باشلىغان. بۇ خىل ئەھۋاللار ئۇيغۇرلار بىلەن بۇ مىللەتلەر ئارىسىدا مىللىي پەرقنى بەك كىچىك ھېس قىلدۇرۇپ، شۇلار بىلەن ئارىلىشىپ ياشاشتا ھېچقانداق چەكلىمە پەيدا قىلمىغان.

ئۈچىنچى، ئۇيغۇر مىللىتىدە كېيىنكى ۋاقىتلاردا سىياسىي، ئىجتىمائىي مۇقىمسىزلىقنىڭ ئەدەپ كېتىشى، ھۆكۈمران كۈچلەرنىڭ چىرىكلىشىپ، ئەمگەكچى خەلقنى قاتتىق ئېكسپلاتاتسىيە قىلىشى، ئېزىلگۈچى خەلقنىڭ مىللىي روھىنىڭ قاتتىق سۇندۇرۇلۇشى قاتارلىق بىر قاتار ئەھۋاللار تۈپەيلىدىن، شىنجاڭدىن چىقىپ كەتكەن كىشىلەر ياقا يۇرتقا چىقىپ، ئازراق كۈنىنىڭ سىرىقىنى كۆرگەندىن كېيىنلا ئۆز يۇرتى ۋە ئۆز خەلقىنى ئاساسەن ئۇنتۇپ كېتىشكەن.

تۆتىنچى، ئۆز يۇرتىنىڭ ئۆزۈن مۇددەت قالاق، ئاجىز، مالىمانچىلىق بىلەن تولۇپ تۇرۇشى، فېئودال ھۆكۈمران سىنىپلارنىڭ چىرىك ۋە زوراۋان تەبىئىتىنى قىلچىمۇ ئۆزگەرتمەسلىكى، خەلقنىڭ كۆڭلىگە ياققۇدەك سىياسەت يۈرگۈزمەسلىكى ۋەتەندىن ۋاقىتلىق ئايرىلغانلاردا ئۆز يۇرتى ۋە

ئۆز خەلقىگە تەلپۈنۈش، سېغىنىش ھېسسىياتىنى ئۇلغايتماستىن ئۇنىڭ ئەكسىچە ۋاقتىنىڭ ئۆتۈشى بىلەن سۇسلاشتۇرۇپ قويغان.

بەشىنچى، چېگرا لىنىيىلىرىنىڭ ئۇزۇن بولۇشى، بىپايان چۆل-جەزىرىلەر، قاتمۇقات ئېگىز تاغلار، كۆز يەتكۈسىز ساي-جىرالار بىلەن ئايرىلىپ تۇرۇشى، قاتناشنىڭ قۇلايسىزلىقى، ئىقتىساد ۋە تۇرمۇش سەۋىيىسىنىڭ تۆۋەن بولۇشى سەۋەبلىك ۋاقىتلىق قېيىنچىلىقنى دەپ يۇرتتىن ئايرىلغانلارنىڭ ۋەتەن بىلەن بولغان ئالاقىسى راۋان بولماي، بىر ئايرىلغان بويىچە مەڭگۈ ئايرىلىپ كەتكەن.

ئالتىنچى، ۋەتەنپەرۋەرلىك ۋە مىللىي ھېسسىياتى سۇس بولغان. قاراخانىيلار سۇلالىسى ۋە قوچو ئۇيغۇر خانلىقى مۇنقەرز بولغاندىن كېيىن ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ ۋەتەنپەرۋەرلىك چۈشەنچىسى ۋە مىللىي ھېسسىياتى قاتتىق زەربىگە ئۇچرىغان. قىتانلار، موڭغۇللار، چاغاتايلار، جوڭغارلار، مانجۇلارنىڭ فېئودال ئاقسۆڭەكلىرى بىرىنىڭ كەينىدىن بىرى ئۇيغۇر مىللىتىگە خالىغانچە ئۆكتەملىك قىلىپ، نىمىنى قىلغۇسى كەلسە شۇنى قىلىپ، ئۇيغۇر خەلقىنى قاتتىق بوزەك قىلغان ۋە دەپسەندە قىلغان، يۇرتمۇيۇرت قوغلاپ يۇرۇپ سەرسان-سەرگەردانلىقتا قالدۇرغان. ئۆزىنى تەرەققىي قىلدۇرۇش، ئۆزىدىن پەخىرلىنىش، ئۆزىنىڭ مەدەنىي مىراسلىرىغا ۋارىسلىق قىلىش، ئۇنى قوغداش ئىمكانىيىتىدىن ئاساسەن مەھرۇم قىلىنغان. بۇنىڭ بىلەن مەشھۇر تارىخچى دەپ ئاتالغان موللا مۇسا سايرامى دۇنيا مىللەتلىرى يۇكسەك دەرىجىدە تەرەققىي قىلغان XX ئەسىرنىڭ ئالدىنقى چارىكىدە يېزىپ چىققان ئۇيغۇرنىڭ بىردىنبىر مۇكەممەل تارىخ كىتابى «تارىخى ھەمىدىي» (1908-يىلى يېزىلغان) دە «بۇ تارىخنى يېزىشتىكى ئەسلىي مەقسەت، تۈركىي قەبىلىلەرنىڭ ئەھۋالى، پادىشاھ ۋە ئەمىر-ئۆمەرالىرى، دۆلەتكە ھۆكۈمران بولۇپ دۆلەت ۋە سەلتەنەت تاپقانلار ۋە ئۇلارنىڭ قائىدە-يوسۇنلىرى، نىشان، ئالامەتلىرى، سۆز-ماقالىلىرى قاتارلىقلارنى بايان قىلىشتىن ئىبارەت. «قەدىمكى زامانلاردا ۋە تارىخ كىتابلىرىدا بۇ يەتتە شەھەر ‹موغۇلىستان› دەپ ئاتالغان. كونا ئىشەنچلىك ھۆججەتلەردىمۇ بۇ جاينىڭ ‹موغۇلىيە› تەۋەلىكىدە بولغانلىقى قەيت قىلىنغان»، دېگەندەك تۇتامى يوق گەپلەرنى يېزىپ قالدۇرىدىغان كەيپىيات شەكىللەندى. كېيىنكى زامانلاردا ئۇيغۇر خەلقى شۇ دەرىجىدە مىللىي مەدەنىيەت نامراتلىقىغا چۈشۈپ قالغانكى، ئۆزلىرىنىڭ ئىككى ئۇلۇغ ئالىمى مەھمۇد كاشغەرى بىلەن يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» ۋە «قۇتادغۇبىلىك» لەرنىڭ قولىيازما ياكى كۆچۈرۈلگەن نۇسخىسىنى

ئۆز يۇرتىدا ساقلاپ قېلىشقا قادىر بولالمىغان. مانا مۇشۇ سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن، نادانلىق، ساۋاتسىزلىق، بىلىمسىزلىك پاتقىقىغا پېتىپ قالغان بەزى كىشىلەر يۇرتتىن ئايرىلغاندىن كېيىن، ئۆزلىرىدە مىللىي ھېسسىيات، ۋەتەنپەرۋەرلىك روھى ئاجىز بولغانلىقى ئۈچۈن، ئۆز يۇرتىدىن ئايرىلىپ، ئۇزۇن ئۆتمەيلا ئۆزىنىڭ مىللىي خاسلىقىنى يوقىتىپ قويغان.

يەتتىنچى، رۇسىيىدە ئۆكتەبىر ئىنقىلابى پارتلاپ، سوتسىيالىستىك دۆلەت قۇرۇلۇشى بىلەن، ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تۈركىي مىللەتلەرنى ئايرىشتىكى ئىلمىي بولماسلىق ئەھۋالى، بولۇپمۇ ستالىننىڭ مىللىي مەسىلىسىنى بىر تەرەپ قىلىشتىكى ماركسىزمدىن چەتلەپ كېتىشتەك خاھىشى، ئۆزبېكىستان، قىرغىزىستان قاتارلىق جەھەتلەردىكى ئۇيغۇر مىللىتى بولۇشقا تېگىشلىك كىشىلەرنى مەجبۇرىي يوسۇندا ئۆزبېك مىللىتىگە قوشۇۋېتىشى، ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ سانىنى زور دەرىجىدە ئازايتىۋېتىشكە سەۋەب بولدى.

يۇقىرىقىلاردىن باشقا يەنە بىر قانچە سەۋەبلەرمۇ بار. بۇلارنى بىر-بىرلەپ سۆزلەپ ئولتۇرمىدۇق.

چەت ئەلگە چىقىپ كەتكەن بىر قىسىم ئۇيغۇرلارنىڭ ئاسسىمىلياتسىيە بولۇپ كېتىشى ئۆتمۈشكە ئايلانغان بولسىمۇ، لېكىن، بۇ ئۇيغۇر مىللىتى ئۈچۈن بىر تارىخىي ساۋاق بولۇشى كېرەك. بۈگۈنكى دۇنيا ھەرقانداق بىر ئادەم مۇئەييەن بىر مىللەتكە ۋە بىر ماكان، بىر ۋەتەنگە مەنسۇپ بولغان بولىدۇ. مىللەت ۋە ۋەتەنگە تەۋە بولمىغان ئادەمنى تەسەۋۋۇر قىلىش مۇمكىن ئەمەس، ئادەم ئۆزى ئۈچۈنلا ياشىسا ئۇنىڭ ھېچقانداق ئەھمىيىتى بولمايدۇ. ئۇ ئۆزىنى تەرەققىي قىلدۇرۇش ئارقىلىق ئۆز مىللىتى، ئۆز يۇرتى، ئۆز ۋەتىنىنى تەرەققىي قىلدۇرۇشى لازىم. شۇنداق قىلغاندىلا ئادەمنىڭ قىممىتى كۆرۈلىدۇ، ماھىيىتى ئېچىلىدۇ.